

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SPOR - arkiver og historie

RIGSARKIVET / GEC GAD

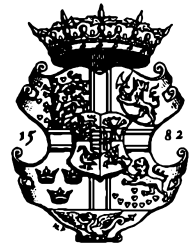

SPOR

SPOR - *arkiver og historie*

Afhandlinger tilegnet
Niels Petersen
på 65-årsdagen
den 23. august 1987

Studier og kilder 4

Rigsarkivet
G·E·C GAD 1987

Redaktion:

Karen Hjorth Erik Stig Jørgensen Erik Nørr
Wilhelm von Rosen Anna Thestrup

Omslagsbillede:

Rigsarkivets magasin i Glostrup
Foto: Pierre Ellow, Annonstyrån DIALOG

© Rigsarkivet 1987

Sat hos P. Vilh. Jørgensens Eftf.

Trykt i Rigsarkivet, København

ISBN 87-7497-105-0

Indhold

Forord	7
KLAUS EGEBERG	
Niels Petersen som lærer	9
AUGUST W. ERIKSEN	
»Ben«	
En facet af kontakten mellem centraladministration og erhvervsliv ...	13
MICHAEL H. GELTING	
Veed Gud, den største Moderation	
En provenienshistorie om Christian V's matrikel	31
VELLO HELK	
Rigsarkivets håndskriftsamling	37
MICHAEL HERTZ	
Når arkivarer bliver planlæggere	49
KAREN HJORTH og DAN TØRNING	
Svend, Knud og Valdemar, tolddepartementets sager vedr. Forsøg med edb-registrering af journalsager	61
JENS HOLMGAARD	
Kildekritiske notitser til Kancelliets Brevbøger i 1640erne	71
KRISTIAN HVIDT	
Da Georg Brandes kom til at vælte en kultusminister Scener fra Folketingets finansudvalg 1879	81
FREDE HØJGAARD	
Det britisk-indiske embedsmandskorps (Indian Civil Service) i det 20. århundrede	93
GRETHE ILSØ	
1966 - and all that	
Et bidrag til arkivvæsenets krønike	105
THELMA JEXLEV	
Kvindens adgang til universitetet Et eksempel på sagsbehandling i 1870erne	115
ERIK STIG JØRGENSEN	
En oplysningsmand i kløerne på det 19. århundrede Trykkefrihedssagen i Morsø provsteret mod skolelærer Povl Henrichsen 1841	131
FRANK JØRGENSEN	
Kommissionerne i rådstuen for slottet 1690-1705 En episode i den centrale forvaltnings historie	155
KLAUS KJØLSEN	
Udenrigsministeriets historiske bogsamling Det Griis-Bernstorffske bibliotek	165
AÐALGEIR KRISTJÁNSSON	
Kong Christian VIII og Island	175

TYGE KROGH	
Humanitært hjælpearbejde og udenrigspolitik	
Om den statslige styring	
af det internationale hjælpearbejde 1945-48	183
HELLE LINDE	
Fra storkøbmand til jurister	
Bureaukratiseringen af Københavns magistrat 1801-06	203
BIRGIT LØGSTRUP	
Kjære Amtmand og kjære Svigersøn	
Amtmandsudnævnelser belyst gennem en brevveksling 1806-24	215
ERIK NØRR	
Da biskop Martensen blev træt af visitatser	
Provsternes kirkevisitatser i det 19. århundrede	231
POUL ERIK OLSEN og HELLE OTTE	
En statsansat udvandrerante?	
Oprettelsen af Statens Udvandringskontor	247
ELJAS ORRMANN	
Typarkiven som urvalsmetod i finländsk gallringspraxis	263
STEN OUSAGER	
Fra hundeespres til mikrocomputer	
Edb og grønlandske arkiver	271
SIGURD RAMBUSCH	
Borgerstøtte til enevælden omkring 1840	
Frivillig afbetaling af statsgælden	293
PIRKKO RASTAS	
Arkivforvaltningen - målsætningar och planering	305
WILHELM VON ROSEN	
Arkiverne fra Danmarks repræsentationer i udlandet	315
ANNA THESTRUP	
Hvilke Statsemeder egne sig overhovedet	
til Besættelse med Kvinder?	325
POUL THESTRUP	
Vaccinationskommissionen og befolkningsstatistikken	339
HANS KARGAARD THOMSEN	
Wegeners medarbejdere	
Om personalepolitik og ansatte i Gehejmearkivet 1848-82	363
JØRGEN WITTE	
Arkivdannelse og kassationer i lokale preussiske arkiver 1867-1920 ...	377
Niels Petersens forfatterskab	389

Kære Niels Petersen

Her kommer vi for at hylde og takke dig. Du vil nok synes, at anledningen - at du fylder 65 - er underligt valgt; men vi syntes, at den netop er udmærket til at markere de spor, du har sat i arkiver og historie.

Som nu- eller forhenværende kolleger har vi alle meget at takke dig for. Mange af os har lært det meste af det, vi ved om arkiver, af dig; for du har gennem 30 år været en inspirerende, engageret og meget tålmodig lærer for flere håndfulde af »unge håb« i Rigsarkivet.

Vi er også nogle stykker, som var med i det gyldne 10-år, 1967-77, på 2. afdeling, da »5-årsplanen« blev til, den, der er grundlaget for Rigsarkivets systematiske tilsyn med centraladministrationens arkivforhold. Nye arkivregistreringsprincipper, som gjorde det muligt at »følge med« i tilgængeliggørelsen af nye, store afleveringer blev udtænkt af dig og afprøvet.

Enkelte af os er så gamle i gårde, at vi husker de mærkelige år i begyndelsen af 60erne, da du - som den ældste af de unge - var hoveddrivkraften i en proces, der gjorde en generation af arkivarer bevidste om meningen med deres arbejde.

Vi har skrevet denne bog til ære for dig og for at takke dig. Og selv om du måske ikke vil være enig, så insisterer vi på, at du har fortjent den.

Klaus Egeberg

August Eriksen

Michael H. Gelting

Vello Helk

Michael Hertz

Karen Hjorth

Jens Holmgaard

Kristian Hvidt

Frede Højgaard

Grethe Ilsø

Thelma Jexlev

Erik Stig Jørgensen

Frank Jørgensen

Klaus Kjølser

Adalgeir Kristjansson

Tyge Krogh

Helle Linde

Birgit Løgstrup

Erik Nørr

Poul Erik Olsen

Helle Otte

Eljas Orrmann

Steen Ousager

Sigurd Rambusch

Pirkko Rastas

Wilhelm von Rosen

H. Kargaard Thomsen

Anna Thestrup

Poul Thestrup

Dan Tørring

Jørgen Witte

*Niels Petersen på «magasinformalelesning».
Arkivar i Rigsarkivet 1954-67 og fra 1977, overarkivar på 2. afdeling 1967-77.
Foto: Tage Ludvigsen*

Niels Petersen som lærer

Af Klaus Egeberg

I kunstens verden er det ganske normalt, at man betegner sig som »elev af NN eller MM«. Også inden for historikerfaget møder man af og til personer, der benævner sig som elever af Arup, Astrid Friis, Aksel E. eller hvem læreren nu end måtte være. I arkivverdenen er noget sådant kun sjældent forekommende. Og dog findes der i det danske arkivvæsen en lang række unge og yngre arkivarer, som gerne og i reglen ganske uopfordrede fortæller, at de er elever af Niels Petersen.

Nu lærer man jo altid noget af de kolleger, man arbejder sammen med. Det betyder imidlertid kun sjældent, at man ligefrem kommer til at opfatte sig som »elev« af dem. Et elevforhold indebærer meget mere end det, som kommer ud af almindeligt kollegialt samarbejde. Forudsætningen for, at nogen vil anse sig som elev af en anden, er nok, at læreren på afgørende vis har præget vedkommendes opfattelse af selve faget, dets metode, regler og love. Når en arkivar derfor kalder sig Niels Petersen-elev, er det ikke blot et udtryk for, at han/hun helt kontant har lært en masse af NP, men også et klart signal til omverdenen om, hvor vedkommende står i faglig sammenhæng, hvilke idealer der søges efterlevet, og hvilke principper der arbejdes efter.

Nu kunne en og anden måske få lyst til at spørge om, hvordan man bliver Niels Petersen-elev. Det er på den ene side ganske nemt, og på den anden side ikke ganske ligetil. I modsætning til det at være elev hos en maler, en musiker eller en skuespiller, er det nemlig ikke noget, man kan ansøge om at blive, få tildelt som en særlig gunst eller betale sig fra. Det drejer sig ganske enkelt om at være på det rigtige sted på det rigtige tidspunkt, og så i øvrigt have antennerne ude, som det vist hedder på nutidsdansk. Resten følger så helt af sig selv. Stedet, man skal være på, er Rigsarkivets 2. afd., og tidspunktet har været en gang fra midten af 50'erne og frem til dato. Ifald disse to forudsætninger er opfyldt og modtageligheden er til stede, er der rigtig gode muligheder for senere hen at blive en af Niels Petersen-eleverne. Og er man ligefrem så heldig, at blive sat på en opgave under supervision af NP, ja, så er resultatet stort set givet på forhånd.

For en ny og uprøvet arkivar kan 2. afdelings umådelige mængder af arkivalier, provenienser, registraturer osv. virke ganske overvældende, og det kan umiddelbart forekomme helt umuligt at få et blot nogenlunde sikkert overblik over blot en lille del af helheden. Dette i sammenhæng med, at publikum retter de mærkværdigste forespørgsler - som sidst ankomne medarbejder ofte får til opgave at besvare - gør, at der mange gange opstår akutte behov for hjælp.

I den situation lærer de fleste snart, at den hjælp skaffer man sig hurtigst

og sikrest hos Niels Petersen. Faktisk kommer det næsten af sig selv, for stiller man nogle af de lidt mere komplicerede spørgsmål til andre kolleger, lyder det umiddelbare svar ofte: »Det må du hellere spørge NP om«. At bryde ind i Niels Petersens cirkler med spørgsmål er imidlertid noget, der kræver en vis overvindelse. NP er nemlig altid travlt optaget og konstant i færd med at løse et problem, dirigere en større magasinflytning, udarbejde endnu en registratur eller skrive en ny administrationshistorisk oversigt - og som regel det hele på en gang. Overvinder man sig selv, opdages det imidlertid hurtigt, at uanset hvor mange der hiver og slider i Niels Petersen, vil der altid være tid til at give svar, og ikke blot et hurtigt et, men et svar, som dækker stort set alle aspekter inden for det rejste problem. Er man heldig - hvad man meget ofte er - samler Niels Petersen den stak notater han gerne medfører under armen, og foreslår, at man »går ud i magasinet og ser efter«. Enhver, der har været med på en sådan magasin-ekspedition, ved, hvad det betyder, nemlig at Niels Petersen umiddelbart når frem til den rigtige reol og tilsyneladende ganske tilfældigt fremdrager den pakke eller protokol, man selv har ledt efter i dagevis. Og med i købet får man naturligvis en forklaring på, hvorfor sagen nu lige netop befinder sig der, samt givetvis også et par muntre historier om f.eks. den fordums chef i det departement, hvor sagen blev til. Niels Petersens viden begrænser sig nemlig ikke til arkivalierne som sådanne, men omfatter også personerne bag dem. Mange, der tænker tilbage på deres første tid på 2. afd., vil utvivlsomt huske disse »magasinførelæsninger« over centraladministrationens uransagelige gøren og laden som nogle af de hyggeligste og mest givende stunder på arkivet.

Niels Petersens store viden om 2. afdelings samlinger og historien bag dem kombineret med hans ligeså store hjælpsomhed kunne selvfølgelig nemt føre til, at han blev udsat for rovdrift af de spørgelystne. Det har imidlertid nok ikke været tilfældet. Med til Niels Petersens kvaliteter hører nemlig også et meget sikkert jugement, og skulle en og anden forsøge at slippe nemt om ved tingene ved blot at spørge uden først selv at have forsøgt at finde svaret, vil vedkommende venligt, men bestemt blive afpareret.

Når så mange unge og yngre arkivarer står i gæld til NP, skyldes det ikke blot, at han så beredvilligt og gavmildt har delt ud af sin viden og ladet andre få del i sin erfaring, eller at han under udførelsen af de mere trivielle opgaver altid har evnet at smitte andre med sin entusiasme. En del af forklaringen er også, at selv om Niels Petersen i anciennitet er en af Rigsarkivets ældste arkivarer, er han af sind en af de yngste. Institutionens sidst ankomne medarbejdere har derfor altid - som alle andre i øvrigt - befundet sig godt i NP's selskab og idéverden, og det modsatte har tilsyneladende også været tilfældet. Ihvertfald har det altid været indtrykket, at det også for NP er en fornøjelse at dele ud af sin viden og diskutere med de unge »brushoveder«. Når dette om samvær er sagt, skal det imidlertid også tilføjes, at der altid har været tale om nøje afmålt samvær på et rent fagligt plan. Den joviale stil er ikke NP's, og det er karakteristisk, at han vist nok er

den eneste på Rigsarkivet, man helt naturligt er De's med. Og han er forøvrigt vist også den eneste på arkivet, der allerede i mange år har holdt styr på tiden ved hjælp af et lille og meget præcist digitalinstrument, som har sin plads i jakkens brystlomme.

Var det kun Niels Petersens arbejder under eget navn, der var kendte, ville hans indsats under alle omstændigheder mane til respekt. Udover disse er der imidlertid en endnu større mængde, hvorpå der blot står Rigsarkivet. Og så er der alle dem, man måske slet ikke lægger mærke til, men som - når det kommer til stykket - utvivlsomt hører til de allervigtigste. Blandt dem oplæringen af og inspirationen til en hel generation af arkivarer, som nu sidder rundt omkring og høster frugterne af arbejdet.

»BEN«

En facet af kontakten mellem centraladministration og erhvervsliv

af August Wiemann Eriksen

Det er et karakteristisk træk ved erhvervslivets samspil med statsmagten i industrialiserede og demokratiske lande, at erhvervsledere kun i ringe omfang er indgået direkte i den politiske beslutningsproces ved deltagelse i parlamenternes virke. Det er til gengæld påvist, blandt andet i Danmark, at der er etableret kontakt med parlamentet ved virksomheders og organisationers lobby-virksomhed og kontakt med centraladministrationen, ved at erhvervs- og organisationsledere indgår i væsentlige dele af administrationens beslutningsproces gennem deltagelse i offentlige råd, nævn og udvalg, gennem høringssædvaner, forhandlingsrettigheder og mange andre mere eller mindre formaliserede samspilsnormer.

I den danske politologiske forskning har det omvendte spørgsmål, i hvilket omfang embedsmænd indgår og deltager i erhvervslivets virke og formerne herfor, ikke været underkastet nøjere undersøgelse, selv om sager om højststående embedsmænds deltagelse i selskabers og selvejende institutioners bestyrelser med mellemrum har været rejst. Heller ikke den historiske forskning har for nyere tiders vedkommende beskæftiget sig hermed i større omfang.

Det ligger da også nær at antage, at en sådan undersøgelse næppe ville føre særligt vidt. Tager man udgangspunkt i den antibureaukratiske debat op mod århundredeskiftet fremstår et billede af en lukket og selvsupplerende centraladministration, præget af spidsfindige juridiske normer og afsondret fra erhvervslivet. På embedsmandsniveau kunne man næppe vente at finde en indgående økonomisk fagkundskab, snarere syntes embedsmændene, med grosserer Christopher Hages ord fra 1880 at »ligge i permanent krig med publikums interesser«¹⁾. Hertil kommer, at den klassiske liberalismes ideal om statsmagtens virkemåde foreskrev en skarp adskillelse, en ikke-sammenblanding, af statens og erhvervslivets opgaver og virkemåde. En konsekvens, som kunne følge af et sådant ideal, kom til udtryk i højsteretssagfører Octavius Hansens udtalelse fra 1879 om, at »det nye skulle heller ikke udgå fra regeringskontorerne, de skulle i det væsentlige være receptive«²⁾.

Ved opslag i biografiske leksika kan der findes en række eksempler på, at departementschefer sønner blev departementschefer, men det ses dog også, at der ved ægteskaber og de ikke få skilsmisser med følgende indgåelse af nye ægteskaber knyttedes familieforbindelser mellem embedsstanden og det højere borgerskab i København. Denne observation bekræftes af en i 1948 foretaget undersøgelse af blandt andet embedsstandens rekruttering og ægteskabsvaner³⁾. Det vises her, at selv om en stor del af embedsmændene frem til 1919 kom fra embedsfamilier, så var der dog adskillige sønner

af godsejere, håndværksmestre, grosserere og købmænd i embedskorpset. Blandt embedsmændenes svigerfædre var der frem mod 1919 forholdsvis mange direktører og fabrikanter samt ingeniører og arkitekter, ligesom grosserere og købmænd også var godt repræsenteret. Indtrykket af embedsstandens isolering fra erhvervslivet kan derfor nok nuanceres.

I det følgende vil en side af centraladministrationens embedsmænds kontakt med erhvervslivet blive behandlet gennem en undersøgelse af embedsmændenes »ben«, deres bierhverv i året efter Albertiskandalen.

Forspillet, Albertiskandalen

Den 8. september 1908 meldte den nyligt afgangede justitsminister geheimekonferensråd Alberti sig til politiet som skyldig i bedrageri og falsk og snart begyndte eftervirkningerne af den første store og åbenlyse politiske skandale under parlamentarismen at indfinde sig. For venstrereformpartiet indebar Albertisagen et alvorligt tilbageslag, især fordi sagen for nogle af partiets topledere blev en politisk katastrofe, hvis følger de aldrig forvandt. For dele af oppositionen heriblandt Det radikale Venstre og Socialdemokratiet åbnede Albertisagen derimod interessante muligheder for politiske gevinster. Med henvisning til Alberti kunne man få taget et opgør med venstrereformpartiet og kræve en udrensning gennemført. Kravet herom opretholdtes i det følgende år. Da Holstein-Ledreborg-regeringen faldt den 25. oktober 1909 greb rigsdagens yngste parti, Det radikale Venstre, der var oprettet i 1905 og som året efter havde lidt et stort valgnederlag, regeringsmagten støttet af Socialdemokratiet.

Den 3. november åbnede konseilspræsident Zahle finanslovsbehandlingen med regeringens tiltrædelsestale. Zahle betegnede det som regeringens opgave, at optræde således at vælgerne kunne genvinde troen på, at der var »... politikere i Danmark, der stå som mænd bag deres ord«⁴⁾. Der var, hævdede Zahle »... mange, mange, der sige: Disse mænd tro vi, men det er også det sidste hold af politikere, vi tro«. Den opgave der lå nærmest for var »udrensningen efter Alberti«, og Zahle bragte i den forbindelse det radikale forslag om en rigsretstiltale frem. Zahle lovede endvidere, at ministeriet ad administrativ vej ville »... modvirke al korrupsion indenfor embedsstanden«. Han mente, at »bensystemet« havde »affødt nogle uheldige elementer, som bør fjernes eller vises tilbage indenfor de rette grænser«. Efter Zahles opfattelse ville dette blive støttet af alle de mange embedsmænd »... som ikke ere inficerede af denne smitte, som for øvrigt også har bredt sig til rigsdagen«. Regeringen ville, lovede Zahle, tilvejebringe lovbestemmelser angående dette »omfattende og vanskelige emne«.

Det radikale krav om en regulering af bensystemet var ikke nyt. Få år tidligere ved forhandlingerne i 1906-07 om forslaget til lønningslov for ministeriernes embeds- og bestillingsmænd havde det til behandling af forslaget nedsatte folketingsudvalg indhentet fortegnelser fra de forskellige ministerier over embedsmændenes offentlige bierhverv. Det viste sig, at

over en tredjedel af embeds- og bestillingsmændene havde offentlige bihverv ved siden af deres egentlige stilling. Og hertil kom bihverv i det private erhvervsliv, om hvilke intet forelå oplyst. I den følgende folketingsdebat om bierhvervssystemet bemærkede finansministeren Wilhelm Lassen, at dette havde udviklet sig »... netop fordi lønningerne have været aldeles utilstrækkelige«⁵⁾. Han forsvarede i øvrigt at ihvertfald assistenter og fuldmægtige fik adgang til andet arbejde også for deres uddannelses skyld. Den radikale ordfører Poul Christensen ønskede ikke at »forbyde« at tage løn eller vederlag for et andet embede udenfor centraladministrationen, men ønskede »dette forhold reguleret«. Der var efter hans mening grund til at »nedsætte en kommission, der kunne undersøge og gennemarbejde disse forhold« d.v.s. blandt andet sammenhængen mellem den korte arbejdstid, det lave lønniveau for de lavere embedsklasser og bierhvervssystemets udbredelse⁶⁾.

Den 19. november 1909 nedsattes et folketingsudvalg til at afgive udtalelse om, hvorvidt der skulle rejses rigsretstiltale mod Sigurd Berg og J. C. Christensen og samme dag nedsattes under Konseilspræsidiets en kommission til undersøgelse af, »i hvilket omfang virksomheden som statsembedsmand forenes og retteligt kan forenes med anden indtægtsgivende virksomhed og som rigsdagsmand med anden indtægtsgivende statsvirksomhed«⁷⁾.

Ben-kommissionens arbejde

Ben-kommissionen, som den frimodigt benævntes i Konseilspræsidiets⁸⁾, fik blandt andet til opgave at undersøge, i hvilket omfang embedsmændene under centraladministrationen samt dommerstanden havde indtægtsgivende virksomhed udenfor deres egentlige embede:« 1) ved anden statsvirksomhed eller anden dem af staten overdraget virksomhed, 2) ved offentlige institutioner samt selskaber o.l. af ikke forretningsmæssig karakter og 3) i selskaber o.l. samt interessentselskaber m.v. af forretningsmæssig karakter«. Kommissionens formand blev generaldirektør for skattevæsenet, Marcus Rubin. På det første møde den 27. november 1909 underskrev kommissionens medlemmer en tavshedserklæring. Herefter udarbejdedes på grundlag af Hof- og Statskalenderen en liste over 536 embedsmænd, som tænkte inddraget i undersøgelsen. Foruden alle kongeligt udnævnte embedsmænd i centraladministrationen og alle dommere inddrog kommissionen en lang række højtstående embedsmænd også fra den lokale statsforvaltning, i flæng kan nævnes generaler, admiraler, amtmænd, amtsforvaltere, overførstere, biskopper, overbibliotekarer, overlodser. Denne udvidelse forsvarede med, at kommissionen mente at burde medtage sådanne embedsmænd, der i fremtrædende grad udøvede tilsyn på centraladministrationens vegne. Til de endeligt udvalgte 533 embedsmænd udsendtes herefter spørgeskemaer. De udfyldte og returnerede spørgeskemaer dannede grundlag for en række tabelopstillinger med kommentarer, der sammen med en oversigt over de i Dan-

mark og i udlandet gældende regler for embeds- og bestillingsmænds ret til indtægtsgivende bivirksomhed, samt et forslag til lov herom aftryktes i kommissionens betænkning, der blev afgivet i december 1910⁹⁾.

Spørgeskemaerne tillader gennemførelse af adskillige interessante undersøgelser ud over de af kommissionen foretagne. I det følgende afgrænses undersøgelsen dog af pladmæssige grunde til at vedrøre centraladministrationens kongeligt udnævnte embedsmænd og deres indtægtsgivende biverv i virksomheder af forretningsmæssig art, i det følgende for kortheds skyld kaldet forretningsvirksomheder ¹⁰⁾.

Centraladministrationens embedsmænds bierhverv i forretningsvirksomheder i 1909.

Fordelingen af bierhverv blandt centraladministrationens embedsmænd kan illustreres ved følgende tabel.

TABEL I

	Antal personer i centraladministrationen	Antal pers. med bierhverv i alle arter af virksomheder	Antal pers. med bierhverv i forretningsvirksomheder	Årlig indtægt ved bierhverv i forretningsvirksomheder	Gennemsnitlig indtægt pro persona ved bierhverv i forretningsvirksomheder
Generaldirektører, direktører, departementschefer	28	18	8	41.977	5.247
Kontorchefer og dermed ligestillede	60	40	16	13.566	848
Fuldmægtige	131	84	25	28.710	1.148
Ialt	219	142	49		

Omkring to tredjedele af alle kongeligt udnævnte embedsmænd i centraladministrationen havde altså bierhverv ved anden statsvirksomhed og stillinger overdraget af staten, ved offentlige institutioner og selvejende selskaber af ikke forretningsmæssig art og i forretningsvirksomheder, jfr. kolonne 1 og 2. I forretningsvirksomheder havde over en fjerdedel af alle departementschefer o.l. samt kontorchefer bierhverv, mens under en femtedel af centraladministrationens fuldmægtige havde bierhverv her, jfr. kolonne 3.

Til belysning af lønniveauet ved bivirksomheden i forretningsvirksomheder kan nævnes, at § 1 i lønningsloven for ministeriernes embeds- og bestillingsmænd, Udenrigsministeriet undtaget, af 22. marts 1907 foreskrev følgende årlige lønninger. For gruppen, departementschefer o.l., 6000 kr. stigende hvert 4de år med 500 kr. til 8000 kr., for kontorchefer 4000 kr. med et alderstillæg hvert 4de år på 500 kr. op til 5500 kr. og for fuldmægtige 2400 kr. stigende hvert 4de år med 300 kr. indtil 3300 kr. Bierhvervsindtægterne nævnt i kolonne 5 udgjorde således et ikke uvæsentligt økonomisk tilskud. Hertil kom, at de embedsmænd, der havde bierhverv i forretningsvirksomheder, også i vidt omfang havde bierhverv i andre arter af virksomheder. Medregnes indtægterne herfra havde de 8 departementschefer o.l. efter kommissio-

nens vurdering et årligt gennemsnitligt økonomisk tilskud på 8000 kr., de 16 kontorchefer havde et gennemsnitligt tilskud på 1700 kr. og fuldmægtigene et tilskud på 1900 kr. Det var altså topcheferne, der fik forholdsmæssigt mest ud af deres bihverv, og mellemgruppen, kontorcheferne, de fik mindst.

Embedsmændene kunne endvidere have bihverv i flere forretningsmæssige virksomheder. Dette forhold og bihvervenes fordeling på arter af virksomheder er søgt belyst i følgende tabel.

TABEL 2

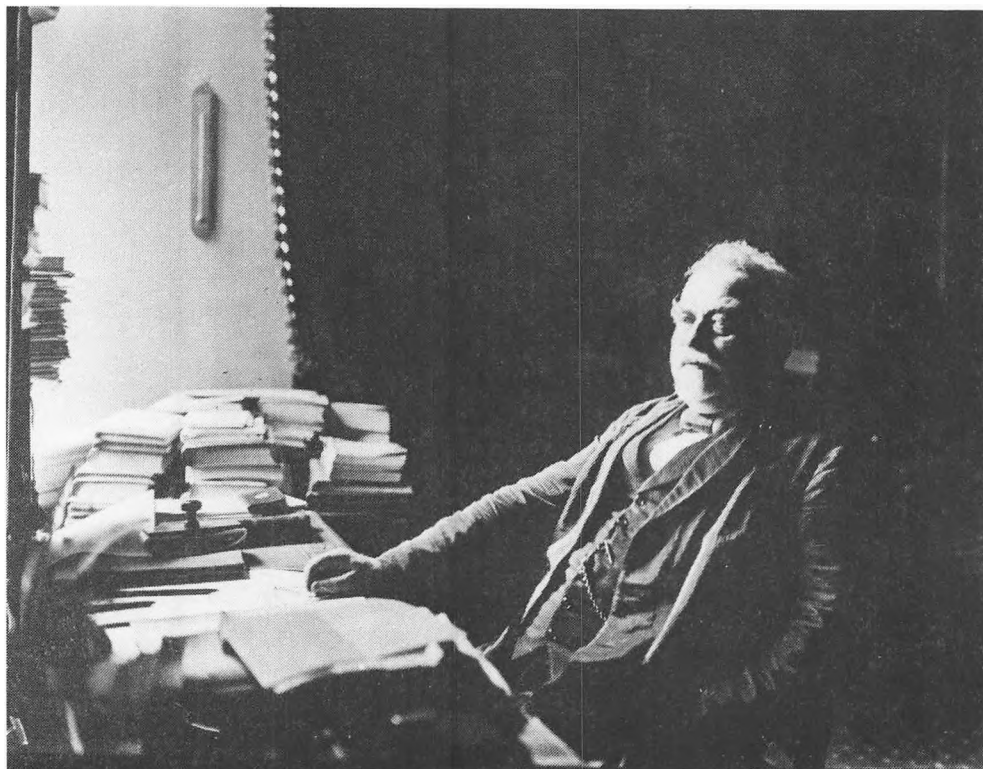
	Antal pers. med bi-hverv i forretningsvirksomheder	Antal bi-hverv i forretningsvirksomheder ialt	Antal bi-hverv i forretningsvirksomheder				Kreditforening	Dampskibsselskaber og andre	Forsikrings-selskaber	Andre selskaber	Private forretninger
			Industri	Bank							
Generaldir. dep.ch. o.l.	8	36	22	6	3	1	1	7	4		
Kontorchefer	16	45	21	9	3		1	3	2	3	
Fuldmægtige	25	59	31	2	5	1		8	12	3	
Ialt	49	130	74								

Anm: En gennemgang af spørgeskemaerne viser, at gruppen andre selskaber i kolonne 9 indeholdt handelsvirksomheder som De forenede Kulimportører og A/S Københavns Trælasthandel, forskelligartede virksomheder som Ritzaus Bureau og Den danske Lærerstands Spare- og Låneforening, samt virksomheder, der i spørgeskemaerne var så kortfattet beskrevet, at de ikke kunne indpasses i de øvrige grupper. Gruppen private forretninger i kolonne 10 dækkende dels egne virksomheder som f.eks. angivelsen »Indehaver af Dansk Rejsebureau«, dels den mere free-lance prægede virksomhed som en embedsmands udarbejdelse af statistiske meddelelser til Berlingske Tidende og forskelligt kontorarbejde.

Fælles for alle embedsklasser var, at området rederi- og kreditforeningsselskaber ikke syntes at have indeholdt attraktive bihvervsmuligheder. Herudover var der visse forskelle mellem embedsklasserne.

De 8 generaldirektører, direktører og departementschefer havde altså ialt 36 bihverv, hvoraf 22 i forretningsvirksomheder. Bihvervene forekom især i industrielle selskaber, forsikringsselskaber, andre virksomheder og bankinstitutter. Bihvervene i industrien var så at sige samlet på én hånd, idet departementschef og statsgældsdirektør i Finansministeriet, P. O. A. Andersen havde 5 bihverv i industrien foruden 4 hverv i andre forretningsvirksomheder. De 7 bihverv i forsikringsvirksomheder var fordelt på 4 personer, hvoraf én havde 3 bihverv. I de øvrige virksomhedsarter var spredningen mere jævn.

Der var endvidere stor spredning på virksomheder, idet de 22 bihverv var fordelt på 21 virksomheder. Blandt disse var adskillige store og kendte. Fra industrien kan nævnes: De danske Cikoriefabrikker, Aalborg Portland Cement, Maylands Bogtrykkeri og Brandts Klædefabrik. Blandt bankerne kan nævnes: Privatbanken og Landmandsbanken og blandt forsikringsselskaberne: Nye danske Brandforsikring, Dansk Folkeforsikringsanstalt, Hafnia og Det gensidige Forsikringsselskab Danmark. Også mindre virksomheder var repræ-

Peter Otto Albert Andersen 1862-1929 begyndte sin karriere i centraladministrationen i 1890 ved ansættelse som assistent i Indenrigsministeriet. Han uddannede sig yderligere i Københavns Handelsbank og i Deutsche Banks London Agency og forfremmedes i 1898 til fuldmægtig. I 1899 udnævntes han til departementschef og statsgældsdirektør. Han hævdes at have været udrustet med et godt humør og at have haft let ved at få øje på livets lyse sider. Han var desuden en mand med mange og forskelligartede interesser. Foruden den nære kontakt til erhvervslivet kan nævnes hans interesse for islandske forhold, hans betydelige økonomiske støtte til hedesagen og virket for Det hgl. nordiske oldskrift-selskab. Ved sin død efterlod han sig meget betydelige midler, for hvilke der, da hans ægteskab var barnløst, ved hans enkes død oprettedes et legat på ca. 1 mill. kr., hvis renter særligt kan tildeles fhv. hgl. embedsmænd eller deres enker af centraladministrationen, eller statsembedsmænd, bankembedsmænd og handelsmænd til videre uddannelse. Kilde: Biografisk leksikon. Foto KB

senteret. Således havde statsgældsdirektør P. O. A. Andersen et hverv i Skagens Badehotel.

De 16 kontorchefer havde ialt 45 bihverv, hvoraf 21 i forretningsvirksomheder. Her samlede interessen sig om industrien og det med en jævn spredning, idet de 9 bihverv her var fordelt på 8 personer. Kontorchefernes 21 bihverv var fordelt på 20 forskellige forretningsvirksomheder. Tilsammen var departementschefernes og kontorchefernes 43 bihverv i forretningsvirksomheder spredt over 38 virksomheder.

De 25 fuldmægtige havde ialt 59 bihverv, hvoraf 31 i forretningsvirksomheder. Her var andre virksomheder, forsikringselskaber og

bankinstitutter stærkest repræsenteret og det med en jævn spredning på personer. Af de 31 bierhvervsangivelser i fuldmægtigenes spørgeskemaer manglede der for 5 bierhvervs vedkommende oplysning om firmanavn. De resterende 26 bierhverv var fordelt på 21 virksomheder. Tilsammen var departementschefernes, kontorchefernes og fuldmægtigenes 69 bierhverv med firmaoplysning fordelt på 53 foretningsskikkelser. Kontaktfladen til erhvervslivet var således temmelig bred. Den virksomhed, som havde flest embedsmænd i sit brød, var Landmandsbanken, inclusive denne banks hypotekafdeling. Her havde 7 embedsmænd, en departementschef, 2 kontorchefer og 4 fuldmægtige bierhverv. Herudover havde 5 store forsikringselskaber hver 2 til 3 embedsmænd på lønningslisten.

Ved udarbejdelsen af de forskellige tabeller undtog kommissionen dels virksomheder, hvori staten havde aktieposter, dels de ikke-indtægtsgivende bierhverv. Endvidere undtoges bierhverv vedrørende undervisningsmæssigt og videnskabeligt virke. Bortset herfra interesserede de med bierhvervene forbundne funktioner og arbejdsopgaver ikke kommissionen.

På grundlag af en gennemgang af spørgeskemaerne kan arbejdsopgaverne forbundet med generaldirektørerne, direktørerne og departementschefernes bierhverv illustreres med følgende tabel.

TABEL 3

	Medlem af bestyrelse	Medlem af kontrol- og tilsynsråd	Stillingsomkommitteret	Varetagelse af likvidation	Manglende angivelse	Ialt
Generaldirektører, direktører, dep.chefer	11	3	1	1	6	22

Generaldirektørerne, direktørerne og departementscheferne sad altså på ledende poster, i ansvarshavende og kontrollerende stillinger. De manglende 6 angivelser af arbejdsopgaver stammer fra statsgældsdirektør P. O. A. Andersens spørgeskema. Han har næppe siddet i underordnede stillinger.

Af de 21 kontorchefbierhverv bestod de 16 angiveligt i revisionsvirksomhed, og 4 bierhverv i medlemskab af bestyrelser. Kontorchefgruppen varetog således overvejende en specialiseret, kontrollerende og i et vist omfang uafhængig arbejdsfunktion i foretningsskikkelserne. En enkelt embedsmand, kontorchef Scheibel fra Krigsministeriets 2. departements revisionskontor betegnede sit ene bierhverv som »revisor« og sit andet som »kontorchef og sekretær i Københavns Mur- og Stenhuggerlaug«.

Af de 31 fuldmægtigbierhverv bestod to tredjedel, d.v.s. 20, i revisionsvirksomhed. De øvrige bierhvervsopgaver betegnedes bogholderi-, kasserer-, assistent- og forsikringsvirksomhed og, som to fuldmægtige skrev, »kontorarbejde«. Fuldmægtig Svend Rode i Statens Statistiske Bureau havde et bierhverv som statistisk medhjælp i Nordisk Ulykkesforsikring af 1898. I erhvervslivet påtog fuldmægtigene sig

opgaver der nogenlunde svarede til deres virke i det egentlige embede.

Sammenfattende kan det siges, at embedsmændene i deres bihverv indtrådte i erhvervslivet på et hierarkisk niveau, som nogenlunde svarede til deres position i det offentlige embedshierarki. Dette var vel, hvad man kunne forvente, men bør alligevel bemærkes. Den mulighed forelå dog, at de private og de offentlige hierarkier, kunne have været forskubbet i forhold til hinanden. Men dette var ikke tilfældet. Ingen af fuldmægtigene bestred bestyrelsesposter og ingen af toplederne i embedsstanden sad angiveligt i underordnede positioner i det private erhvervsliv. Sidestillingen af hierarkierne var antagelig normbaseret. Blandt arbejdsopgaverne dominerede i kontorchef- og fuldmægtiggruppen revisionsvirksomheden. Disse embedsmænd fra centraladministrationen besad altså et kendskab til den økonomiske side af driften af forretningsvirksomheder og havde en regnskabsmæssig kyndighed, som man i erhvervslivet kunne drage nytte af.

De 49 embedsmænd, som havde bihverv i forretningsvirksomheder, var ikke fordelt jævnt hen over ministerier med tilhørende områder, hvilket kan illustreres med følgende tabel.

TABEL 4	Gen.dir. dep.ch.o.l	Kontor- chefer o.l.	Fuldmægtige
Udenrigsministeriet		1	
Krigsministeriet		1	8
Marineministeriet			
Finansministeriet	4	10	12
Justitsministeriet		2	
Indenrigsministeriet	2		3
Ministeriet for Handel og Søfart		1	
Ministeriet for offentlige Arbejder	1	1	2
Landbrugsministeriet	1		
Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsen			
Ialt	8	16	25

For nu at tage de korps- eller etatsprægede ministerier først, så falder mangelen på bihverv i forretningsvirksomheder blandt embedsmændene fra Udenrigsministeriet i øjnene. Dels fordi ben-spørgsmålet længe havde indgået i datidens debat om dette ministerium, dels fordi Udenrigsministeriet omkring 1909 havde et veludbygget og omfattende kontaktnet til erhvervslivet. Ud af de 7 adspurgte embedsmænd i Udenrigsministeriet havde kun én bihverv i forretningsvirksomheder, og dette hverv var ganske uskyldigt. Bihvervet tilhørte arkivar Erik Arup, som oplyste, at han modtog 50 kr. om året for at revidere regnskaberne i et familieselskab. Mangelen på bihverv i dette ministe-

rium skyldtes formentlig debatten herom. Ved lønningsloven for Udenrigsministeriet af 27. maj 1908 var adgangen til at tage bihverv tilstræbt reguleret i § 4. Begrænsende bestemmelser herom indgik også i reglementerne for det diplomatiske korps og for fagkonsulerne af 22. september 1908 og 31. januar 1909. I ministeriet hævdedes det at være praksis, at embedsmændene indhentede tilladelse fra deres foresatte til overtagelse af bihverv.

I den militære centraladministration var forskellen mellem Krigs- og Marineministeriet påfaldende. I Krigsministeriet havde ud af 28 adspurgte embedsmænd én kontorchef og 8 fuldmægtige bihverv i forretningsvirksomheder. Halvdelen af de 8 fuldmægtige havde en officers brede og mangesidede uddannelse. Fuldmægtigene i dette ministerium havde også den største spredning på arter af arbejdsopgaver. I Krigsministeriet forekom holdningen til bihverv i det private erhvervsliv at være positiv. Da ben-kommissionen indhentede oplysninger fra dette ministerium, om hvilke regler, der eventuelt gjaldt herfor, henledte ministeriet kommissionens opmærksomhed på, at forsvarsministeren den 27. oktober i Folketinget havde udtalt at: »Jeg erkender, at det er heldigst for alle parter, at statens tjenestemænd, når de arbejde hos private i deres fritid, forlange og få samme løn, som er gældende i vedkommende fag, thi statens tjenestemænd skal nødvendigvis konkurrere til skade for arbejderne på arbejdsmarkedet«. Ministeriet pegede på at det muligt: »ikke var uden interesse, at denne udtalelse var bragt til hærens kundskab«.

I Marineministeriet havde derimod ingen af de 14 adspurgte embedsmænd bihverv i det private forretningsliv. Man kunne måske nok have forventet at dette ministeriums embedsmænd, der sad inde med betydelig ekspertise angående søfartsforhold, havde bihverv i den civile søfarts virksomheder og organisationer. Der kan i den forbindelse peges på, at der i datiden syntes at have eksisteret et vist modsætningsforhold mellem den civile søfart og Marineministeriet. En henvisning til dette forhold er dog ikke tilstrækkelig som forklaring af de manglende bihverv i forretningsvirksomheder. Marineministeriets embedsmænd kunne jo have hentet deres bihvervsindtægter i andre dele af det private erhvervsliv. Men heller ikke dette var tilfældet. Til gengæld havde 9 af de 14 adspurgte embedsmænd bihverv i og overdraget af staten og i selskaber af ikke-forretningsmæssig karakter. Bierhvervstraditionerne i Krigsministeriet og Marineministeriet var således ganske forskelligartede.

I den civile centraladministration, fraregnet Udenrigsministeriet, dominerede embedsmænd fra Finansministeriet blandt bihvervshaverne i forretningsvirksomheder.

Halvdelen af de generaldirektører, departementschefer o.l. som havde bihverv i forretningsvirksomheder kom fra Finansministeriet. De 4 departementschefer herfra sad på 14 af de 22 bihverv, men som nævnt vejede statsgældsdirektøren tungt her. De sidste 8 bihverv fordeltes

således, at departementschef L. E. Wulff fra Landbrugsministeriet og generaldirektør V. O. Kiørboe for Post- og Befordringsvæsenet hver havde 3 bihverv i forretningsvirksomheder. Generaldirektøren for statsbanerne G. C. C. Ambt havde et bihverv som kommitteret ved Kreditkassen for Husejere i København og departementschef N. M. A. Krieger fra Indenrigsministeriets 1. departement nøjedes med en bestyrelsespost i A/S Københavns Sommertivoli.

Af de 16 kontorchefer, der havde bihverv i det private erhvervsliv, kom de 10 fra Finansministeriet. Disse havde 14 af de 21 bihverv. Dette var et udtryk for en overrepræsentation, idet kun lidt under halvdelen af de 60 kontorchefer i hele centraladministrationen sad i Finansministeriet. På baggrund af den ovennævnte redegørelse for arbejdsopgaverne i forbindelse med bihvervene - i udpræget grad revisionsopgaver - kan denne overrepræsentation dog ikke overraske. 12 af de 25 fuldmægtige, der havde bihverv i forretningsvirksomheder, kom ligeledes fra Finansministeriet. De sad på 16 af de 31 bihverv. Her var der dog ikke tale om en ujævn fordeling, idet lidt under halvdelen af alle de 132 fuldmægtige i centraladministrationen var tilknyttede Finansministeriet.

For nøjere at belyse embedsmændenes tilknytning til de forskellige grene af det store finansministerium, er Finansministeriet i den følgende tabel delt op i generaldirektorater, direktorater og departementer. For endvidere at give et indtryk af forskellene i disse størrelser er antallet af ansatte kontorchefer og fuldmægtige i det enkelte organ angivet.

TABEL 5

Finansministeriet	General dir. dep.ch.ol.	Antal kontorchefer ialt	Antal kontorchefer med bihverv i forr.virk.	Antal fuldmægtige ialt	Antal fuldmægtige med bihverv i forr.virk.
1.departement	1	3	1	7	
2.departement	1	4	2	9	2
3.departement		3		3	1
Statens Stat. Bur.	1	2		5	1
Generaltolddir.		1	1	3	
Skattedepartement		2		5	1
Kolonierne Ctr. bestyr.		1	1	2	
1.rev.departement		4	1	8	2
2.rev.departement	1	7	4	13	4
Finanshovedkassen		1		3	1
Ialt	4	28	10	58	12

Det fremgår, at der i alle Finansministeriets departementer og generaldirektorater sad kontorchefer eller fuldmægtige med biherv i forretningsvirksomheder. Generaldirektoraterne og departementerne m.v. var som det ses forskellige med hensyn til størrelse. For de mindre departementers vedkommende tillader det ringe antal ansatte ikke en proportionsvurdering. Tilfældigheder kan her spille for stor en rolle. Biherv i forretningsvirksomheder forekom hyppigst i 2. revisionsdepartement, som beskæftigede sig med revision m.v. af toldregnskaber samt regnskaber fra de store statsvirksomheder, postvæsenet og jernbane- og telegrafvæsenet. Kontorcheferne og fuldmægtigene, der havde biherv i det private erhvervsliv, kom fra de tre afdelinger, der havde nævnte områder som ressort.

I Finansministeriets 2. departement og statsgældsdirktorat sad ligeledes en del kontorchefer og fuldmægtige med biherv i forretningsvirksomheder. De to kontorchefer kom fra statsbogholderikontoret og kontoret for udenlandske betalinger, mens fuldmægtigene begge sad i kontoret for anvisningsvæsen.

I Finansministeriet som helhed var biherv i staten m.v. og biherv i virksomheder af ikke-forretningsmæssig karakter ikke særlig udbredt. For fuldmægtigene i de enkelte departementer o.l. stod der gennemsnitligt og typisk under ét af sådanne biherv til rådighed per fuldmægtig. Skattedepartementets fuldmægtige adskilte sig markant fra denne tendens. I dette departement havde de 5 fuldmægtige ialt 12 biherv i staten og overdraget af staten. Disse biherv var typisk nært knyttede til departementets ressort og bestod f.eks. i stempelmærkekontrol, tilsyn med klasse-lotteriet.

Fordelingen af embedsmænd med biherv i det private erhvervsliv fra den øvrige centraladministrations departementer o.l. kan illustreres ved tabel 6 på følgende side.

Som det fremgår, var flere af ovenanførte departementer temmelig små. Forekomsten af enkelte tilfældigheder med hensyn til tagne biherv, kunne her skabe store udslag. Som eksempel kan nævnes det nyoprettede Handelsministerium. Her sad kun 4 kongeligt udnævnte embedsmænd. Kontorchef Krenchel havde et biherv som revisor i Københavns Brandforsikring. Kontorcheferne og fuldmægtigen havde herudover 3 biherv i og overdraget af staten og 3 biherv i ikke-forretningsmæssige virksomheder. Visse af de nævnte departementer synes dog at kunne deles i tre grupper.

TABEL 6

	General dir. dep.ch.ol.	Antal kontorchefer ialt	Antal kontorchefer med bihverv i f.orr.virk.	Antal fuldmægtige ialt	Antal fuldmægtige med bihverv i f.orr.virk.
Justitsministeriet		3	2	5	
Indenrigsministe- riet 1.departement	1	1		3	1
Indenrigsministe- riet Gen.dir. for Post- og Befordringsvæsen	1	3		9	2
Ministeriet for Handel og Søfart		2	1	1	
Ministeriet for offentlige Arbejder Departementet		2	1	5	2
Ministeriet for offentlige Arbejder Gen. dir. for Statsbanerne	1		2		2
Landbrugs- ministeriet	1	3		7	
Kultusministeriet 1.departement		1		2	
Kultusministeriet 2.departement		2		3	
Ialt		20	4	35	5

Anm.: I Generaldirektoratet for Statsbanerne var kun generaldirektøren og de tre direktører blevet inddraget i undersøgelsen. Fuldmægtigene inddrogtes ikke.

Landbrugsministeriet skilte sig ud. Af de 11 embedsmænd havde kun departementschefen bihverv i forretningsvirksomheder. Af de resterende havde 2 kontorchefer og én fuldmægtig hver ét bihverv i staten eller ikke-forretningsvirksomheder. En kontorchef og 6 fuldmægtige havde ikke bihverv overhovedet. I betragtning af den betydning, som det lave lønniveau i datiden tillagdes ved vurderingen af ben-systemets udbredelse, må spørgsmålet om, hvorledes disse embedsmænd ellers klarede sig trænge sig på. Det har været almindeligt antaget, at embedsmændene i Landbrugsministeriet fortrinsvis kom fra godsejerfamilier og at de ved de deres afsluttende juridiske eksaminer ofte kun opnåede 2. grad. Sådanne forhold kunne måske forklare det manglende behov for bihvervsindtægter og vanskelighederne ved at skaffe bihverv. En gennemgang af oplysninger vedrørende de 11 embedsmænds eksamenskarakterer og familieherkomst afkræfter dog denne forklaring. De 8 embedsmænd, der var jurister, havde alle fået 1. karakter. Kun én embedsmand af de 11 stammede fra en godsejerfamilie.

En anden gruppe synes at udgøres af Indenrigsministeriets generaldirektorat for Post- og Befordringsvæsen og Departementet for offentlige Arbejder. Her forekom i et vist omfang bihverv i forretningsvirksomhe-

der og i et noget større omfang bihverv i staten og ikke-forretningsmæssige virksomheder. I departementet for offentlige arbejder havde 3 ud af 8 embedsmænd bihverv i det private. Kontorchef H. R. H. Grøn fra 1. ekspeditionskontor havde et bihverv som medlem af bestyrelsen for Kagstrup Kalkværker. Han angav desuden at sidde i bestyrelsen i byggeselskabet City. Med hensyn til indtægten herved bemærkede han »til dato intet«. Denne bestyrelsespost taltes derfor ikke med i kommissionens statistik. Alle 8 embedsmænd havde i øvrigt bihverv i staten m.v. og i ikke-forretningsmæssige virksomheder. Af sådanne bihverv havde de 5 fuldmægtige tilsammen 18 hverv, hvoraf en tredjedel vedrørte ikke-forretningsmæssige virksomheder. Bihverv i det private erhvervsliv var i mindre grad udbredt i Generaldirektoratet for Post- og Befordringsvæsenet. Her var 13 embedsmænd blevet spurgt. Kun departementschefen og to fuldmægtige havde sådanne bihverv. Kun to fuldmægtige havde intet bihverv overhovedet. De resterende 7 fuldmægtige havde tilsammen 13 bihverv i staten m.v. og virksomheder af ikke-forretningmæssig karakter.

En tredje gruppe synes Justitsministeriet, Indenrigsministeriets 1. departement og de to departementer i Ministeriet for Kirke og Undervisningsvæsenet at have udgjort. Her var 24 embedsmænd blevet spurgt. Indenrigsministeriets departementschef havde som nævnt et bihverv i en forretningsvirksomhed, og hertil kom blandt de 7 kontorchefer 2 kontorchefer fra Justitsministeriet. Kun én af de 13 fuldmægtige havde et bihverv i det private erhvervsliv. Det var F. Martensen-Larsen fra Indenrigsministeriets kontor for Kommune- og Næringssager m.m.. Han angav at være revisor ved Landmandsbankens Hypotekafdeling, men bemærkede, at han var »udnævnt af Bankrådet, udpeget dertil af Indenrigsministeriet«.

Mangelen på bihverv i forretningsvirksomheder blandt fuldmægtigene i disse departementer må vække en vis undren, idet det har været en almindelig antagelse i datiden, og også blandt administrationshistorikere i nutiden, at yngre dygtige jurister ofte havde et bihverv som sagførerfuldmægtige i sagførervirksomheder. En gennemgang af alle spørgeskemaerne fra de 132 adspurgte fuldmægtige viser imidlertid, at ingen af disse har angivet at have sådanne bihverv. For nærmere at få dette spørgsmål belyst, er Juridisk Stat fra 1910 og fra 1923, da redaktionen udsendte nye spørgeskemaer, gennemgået sammen med værket *Candidati og Examinati Juris 1736-1936*, idet der er søgt oplysninger om en række jurister, herunder alle fra Justits-, Indenrigs- og Kultusministeriet, som i 1909 var fuldmægtige. De nævnte værker indeholder ikke systematisk oplysninger om virket som sagførerfuldmægtig, men hvor sådanne oplysninger forekommer, tegner der sig det billede, at hvervet som sagførerfuldmægtig toges i de første år efter den juridiske kandidateksamen, og altså påbegyndtes en 10 til 15 år tidligere i juristernes karrierer end deres forfremmelser til fuldmægtige. Antagelsen om, at virket som sagførerfuldmægtig tilhørte tiden før

udnævnelsen til fuldmægtig, synes at finde indirekte støtte i Indenrigsministeriets redegørelse til ben-kommissionen. Heri nævntes det, at ministeriets samtykke i almindelighed krævedes ved de ansatte embedsmænds overtagelse af særlig virksomhed og at: »med hensyn til de ... ansatte bestillingsmænd er det for assistenternes vedkommende ikke praksis, at de indhente tilladelse til at overtage sådanne virksomheder, som efter sædvane udøves af assistenterne i ministerierne, f.eks. pladser som sagførerfuldmægtig, stillinger på offentlige kontorer o.lign.«

De laveste embedsmænd i Justits-, Indenrigs- og Kultusministeriet havde altså ikke, bortset fra det til Martensen-Larsen overdragne hverv, bihverv i forretningsvirksomheder. De supplerende indtægter måtte derfor tilvejebringes på anden måde, og det blev de. De 13 fuldmægtige i disse departementer, som udgjorde en tiendedel af hele centraladministrationens korps af fuldmægtige og en femtedel af de fuldmægtige, som havde bihverv overhovedet, sad på 32 af de 101 angivne bihverv i og overdraget af staten. Hertil kom blot 3 bihverv i ikke-forretningsmæssige virksomheder. Kun i Finansministeriets skattedepartement havde man en tilsvarende bihvervstradition, præget af mange statslige bihverv og kun få bihverv i forretningsvirksomheder og i ikke-forretningsvirksomheder. Også i Generaldirektoratet for Post- og Befordringsvæsen forekom en betydelig akkumulation af statslige bihverv, men her havde embedsmændene endvidere bihverv andetsteds, en tendens som også gjorde sig gældende i Departementet for offentlige arbejder.

De statslige bihverv i Justits-, Indenrigs- og Kultusministeriet var nært knyttede til departementernes sagsområder, som eksempler kan nævnes udgivelse af lov- og ministerialtidende, revision af de under departementernes tilsyn hørende legater m.v., og de opnåedes i et vist omfang ved beskikkelse. Sådanne hverv skulle ikke som bihverv i det private erhvervsliv findes og søges. Hvervene stod snarere til rådighed for embedsmændene i de pågældende departementer ved givne lejligheder.

Bihvervstraditionen i disse departementer var næppe opstået over en kort årrække: Snarere må det antages, at traditionen rakte længere tilbage i tiden. En sådan tradition muliggjordes ved departementernes tendens til at fastholde deres ressort med de hertil knyttede bihvervsmuligheder, og den opretholdtes antagelig ved, at yngre embedsmænd så at sige arvede eller forfremmedes ind i de indbringende bihverv, som ældre kolleger fratrådte. Træk af en tilsvarende tradition synes at have eksisteret i den sene enevældes Dansk Kancelli, hvis direkte arvtagere disse departementer var, når der bortses fra Kultusministeriets tredje kontor.

Efterspillet.

Nogle glimt af benlovgivningen frem til 1969

Sammenfattende må det konkluderes, at ganske mange embedsmænd, over 22 % af alle adspurgte, som kom fra et bredt udsnit af centraladmini-

strationens forskellige niveauer og grene på en i visse henseender norm-baseret måde trådte i forbindelse med et bredt udsnit af erhvervslivets virksomheder. Embedsstanden stod efter denne undersøgelse at dømme ikke afsondret fra erhvervslivet, når det drejede sig om bierhvervsindtægter. Her var der ligesom i en række andre henseender udviklet en pragmatisk interaktion mellem centraladministration og erhvervsliv allerede før første verdenskrig.

Bekendt er det, at yngre jurister fra centraladministrationen virkede som sagførerfuldmægtige, men meget efterspurgt var også embedsmændenes tjenesteydelser som revisorer, og med god grund. Først i slutningen af det 19. århundrede begyndte enkelte personer i Danmark at optage udførelsen af revision som selvstændigt erhverv. Spørgsmålet om skabelsen af en revisor-institution med eksamen og autorisation m.v. drøftedes i rigsdagssamlingen 1905-06 og følgende år, men først ved lov af 14. maj 1909 om autoriserede revisorer, etableredes en sådan, som endnu en effekt af Alberti-skandalen. Det tog imidlertid lang tid at udvikle en privat revisor-profession. I 1927 var der således autoriseret 48 revisorer, hvoraf 3 havde deponeret deres beskikkelse. Centraladministrationen var ikke direkte en uddannelsesinstitution, men gennem deres virke her erhvervede embedsmændene værdifulde færdigheder og den decentralisering, som prægede centraladministrationens revisionsystemer og som svækkede den økonomiske styring og kontrol i statsapparatet, havde som utilsigtet konsekvens haft en spredning af revisionskundskab til et bredt udsnit af embedsmændene. Heller ikke revisionsreformen i 1927, der i øvrigt står som den eneste væsentlige administrative nydannelse, som etableredes under indtryk af erfaringerne fra de ekstraordinære omstændigheder under første verdenskrig, sikrede en centralisering af revisionsvæsenet gennemført. De virksomheder, der havde behov for en revisionsbistand præget af regnskabskyndighed, uafhængighed og offentlig troværdighed, måtte i en lang periode både før og efter første verdenskrig hente denne bistand hos embedsmænd fra centraladministrationen, som hermed kom til at yde en ikke uvæsentlig indirekte erhvervsstøtte.

I ben-kommissionen kunne man, med den politiske baggrund for kommissionens nedsættelse in mente, ikke undersøge eller interessere sig for ovennævnte forhold. Kommissionen så med betænkelighed på det store antal bierhverv og indtægterne i forbindelse hermed, og var enig om, at en regulering ved lovbestemmelser herom, var fornøden. Der var derimod uenighed om, hvor restriktive bestemmelserne burde være. Det lovforslag, som kommissionen udarbejdede, var derfor et udpræget kompromis. For fuldmægtigene foresloges indført en pligt til at anmelde bierhverv, mens der for generaldirektører, departementschefer og lignende samt kontorchefer foresloges et forbud mod at indtræde i visse former for forretningsvirksomheder. Ved Rigsdagens forhandlinger i de følgende år viste det sig imidlertid, at dette kompromis ikke var bæredygtigt. Under de gentagne fremlæggelser af lovforslaget om bierhverv frem til 1913 blev sagen ganske simpelt træneret.

Først med tjenestemandereformen i 1919 indførtes generelle bestemmelser om adgang til at tage bierhverv. I lov nr. 489 af 16. september 1919 blev der i § 44 foreskrevet en pligt til bierhvervsanmeldelse, der dog var begrænset til at vedrøre bierhverv udenfor statstjenesten, og etableret en hjemmel for den foresatte til at forbyde konkrete bierhverv. Denne ordning viste sig at være overordentlig stabil. Den fortsattes med kun få og små ændringer frem til tjenestemandereformen i 1969, hvor den generelle anmeldelsespligt ophævedes, angiveligt som led i liberaliseringen. Det spillede dog også en væsentlig rolle herfor, at overenskomstansættelser havde bredt sig i den offentlige sektor, hvorved en del af personalet uden videre var blevet unddraget anmeldelsespligten.

Nok var reguleringen af bierhvervsspørgsmålet efter 1919 fastlagt, men dette hindrede ikke at der gang på gang rejstes en debat om tjenestemandernes ben. Således blussede debatten allerede op i 1921 i forbindelse med Rigsdagens behandling af lovforslaget om Udenrigsministeriets omorganisation, og tilsvarende skete i 1922 efter Landmandsbankens krak. Som endnu et eksempel kan nævnes, at embedsmændenes bierhverv også debatteredes i 1934. Karakteristisk nok for tiden, drejede debatten sig denne gang om, hvorvidt der ved indskrænkelse af bierhvervssystemet kunne skabes merbeskæftigelse i den statslige sektor.

Debatten om ben-spørgsmålet var ofte præget af heftighed og insinuationer, og det kan derfor undre, at ordningen fra 1919 blev så lidt restriktiv, så liberal. Spørgsmålet skal ikke behandles nærmere her. Blot skal det, for at pege på endnu en facet i det mangesidede samspil mellem organer til varetagelse af offentlige og private interesser, nævnes, at bestemmelserne herom i § 44 i tjenestemandereloven fra 1919 i det væsentlige var formuleret af embedsmændenes interesseorganisationer. I modsætning til, hvad Zahle i 1909 havde givet udtryk for, ønskede man ikke i embedsstanden at give slip på adgangen til indtægtsgivende bierhverv. Embedsmændene besad desuden nogle værdifulde kvalifikationer, på hvilke, der rådede knaphed. I erhvervslivet var man derfor villig til at ansætte embedsmændene og endog betale godt for deres tjenesteydelser. Over for en sådan stiltiende alliance mellem virksomhedernes og embedsmændenes interesser, stod varetagerne af den offentlige interesse, Rigsdag, regering og administration splittet og magtesløs.

Noter:

1. Nationaløkonomisk Tidsskrift bd. 15. 1880 s. 65 ff.
2. Nationaløkonomisk Tidsskrift bd. 14. 1879 s. 358 ff.
3. Henry Stjernqvist: Centraladministrationens embedsmænd 1848-1948. En statistisk analyse. Trykt i Centraladministrationen 1848-1948 udg. af Ministerialforeningen, Kbh. 1948. S. 173.
4. Rigsdagsårbogen 1909-1910 s. 29 ff.
5. Folketingstidende 1906-1907 sp. 5246.
6. Folketingstidende 1906-1907 sp. 5232, jf. Ebba Waaben: Træk af embeds-

- standens stilling 1848-1948. Trykt i Centraladministrationen 1848-1948 udg. af Ministerialforeningen, Kbh. 1948 s. 137 ff.
7. Nedsættelsen bekræftedes ved kgl. resolution nr. 42 af 27. nov. 1909. Kommissionen fik derfor senere navnet Kommissionen af 27. nov. 1909 ...
 8. Jf. indførslen i Konseilspræsidiets journal den 31. marts 1910. journal nr. 30/1910.
 9. Arkivet efter Kommissionen af 27. nov. 1909 ... og Konseilspræsidiets journalsag nr. 147/1913. Betænkningen er også trykt i Rigsdagstidende 1910-1911, Tillæg A, sp. 2743 ff.
 10. Kommissionens arkiv indeholdende korrespondance, spørgeskemaer, sammentællingsskemaer m.v. fylder 4 pakker. På dette arkiv og på kommissionens betænkning bygger det følgende afsnit.

Veed Gud, den største moderation

En provenienshistorie om Christian V's matrikel

af Michael H. Gelting

Det var en sej kamp at udarbejde Christian V's matrikel. Kamp med en svagt udbygget lokaladministration, med et ufuldkomment transportsystem, med vrangvillige bønder og inkompetente landmålere; og kamp med selve det intellektuelle problem: at skabe et enkelt, ensartet og retfærdigt udtryk for produktionskapaciteten i et utal af dyrkningstekniske varianter, hvis mangfoldighed man aldrig før havde prøvet at overskue. Specielt i Jylland krævede matrikuleringen flere runder. Oprindeligt, ved opmålingen i 1683, havde man benyttet en vurderingsskala baseret på den model, der var blevet anvendt på øerne. Men resultaterne viste, at forskellene i dyrkningsformer var for store, hartkornsansættelserne i Jylland blev inkonsekvente og urimelige. Efter nogle mislykkede forsøg med lappeløsninger måtte man i 1686 bide i det sure æble og lade nye landmålingskommissioner gennemgå hele landsdelen og foretage en helt ny hartkornsvurdering af jorden, efter en ny skala.

Men i 1688 lå det store værk færdigt - en oversigt over et helt riges landbrug, som ikke mange lande kunne opvise magen til på denne tid, og en guldgrube for senere historikere. Kampens afslutning skildres da også gerne i triumferende toner: Matriklen er behæftet med fejl; men fejlene skyldes oftere manglende færdighed end bevidst svig.

Men var det muligt at nå så renfærdigt et resultat i et samfund, hvor rang, stand og protektion var afgørende kræfter i administrationen som i resten af samfundslivet? Man kan have sine tvivl. Og tvivlen bliver til vished, når man læser det brev, matrikuleringens leder, professor Jørgen Dinesen Oxendorph en oktoberdag i 1687 modtog fra den århusiske landmålingskommission. Brevet fortjener at blive gengivet i sin helhed - landmålingskommissær Hans Lange til Asmildkloster går lige til sagen, præcis og kontant:

Edle Høytachtbare Jørgen Dinesøn Kongl: Mayt: mathematico och navigations directeur min høytærede ven tjenstligen a Kiøbenhaffn. / Fra den Aarhuusische Lant maalnings Commission¹⁾.

Silleschougaard²⁾ den 6 September³⁾ 1687

Monsieur et tres honoré amy

Hans angenehme de dato 8 sept: er mig iche tilstillit førend den 3die hujus, hvorpaa tjenstligen svaris, att andlangendis hans excellens Arensdorps gaard Offvergaard⁴⁾, da, veed Gud, att vj har brugtt den største

moderation, som os muligt har været; thj omendschiønt dens jorder er regnit iblant de beste och gifftigste paa den kant aff landet, saa ere de dog beregnede for $1/4$ middell $1/2$ scharp $1/4$ ond. Fedrifften som aff taxeremendene var satt for 354, er aff os erachtid for 250 høffder De enge som findis i Gierløff Herrit under voris commission, och neffnis i forretningen 1. Nørre Kier. 2. Strøelse Kier. 3. Mellem Haugen. 4. Sønder Haugen. 5. Piile Haugen. 6. Elle Haugen. 7. Giertis (?) Hauge. ere alle generaliter taxerede for 812 læs och ingen special taxt derpaa. Mens de enge, som hans exellensis memorial ommelder er os ubekænte, saasom de ligger under den Hallische commission, och *hafvver* vj ingen transportering fra den till os derpaa fornommit. Mens nu som vj effter cammer herrernis ordres⁵⁾ alle samtlige commissioner schall møde i Viborg for att conferere om commissionernis sluttning, schall jeg hans exell: memorial for de commissarier som dett *hafvver* under hender producere, och aff dem schaffe hans excellens behagelig kundschaß. Imidlertid befahlis ham Gud, forbliffvende

Monsieur et tres honoré amy
Votre obeisant serviteur
H Lange

Selve eksistensen af et sådant brev kan forbløffe: selve matrikuleringsleder har skriftligt bebrejdet en af landmålingskommissionerne, at den ikke har takseret et østjysk gods *lavt* nok, og kommissionen må dokumentere, at den har bestræbt sig på at følge de retningslinier, den tidligere må have fået i så henseende. Man kunne måske have tænkt at finde brevet som bilag til et anklageskrift mod de implicerede; men der blev aldrig rejst nogen anklage mod matrikuleringsledere. Brevets proveniens er en anden, og den fører ind i hjertet af det net af sociale relationer knyttet til rang, stand og protektion, som omgav og gennemkrydsede det kongelige embedsapparat. Brevet er bevaret i privatarkivet efter geheimeråd, general, hvid ridder Friedrich v. Arenstorff til Overgård (1626-1689). Matrikulerings øverste leder har selv haft behov for det som dokumentation over for den berørte godsejer.

Hans Lange fór bestemt ikke med løgn i sit brev. Tager man *modelbogen* for Gerlev herred, hvor den nye taksering i 1686 blev indført, ser man, at det faktisk kun skulle være i det sandede Vindblæs sogn, at et par landsbyer havde ringere jord end Overgård. Sognebyen i Overgårds eget sogn Udbyneder takseredes til $2/7$ god, $3/7$ middel, $2/7$ skarp - det giver efter matriklens omregning et gennemsnit på 6,3 td. land til en tønde hartkorn, mod Overgårds 9,0 td. land; og i nabosognene finder man endnu bedre jord. Nu kunne man tænke sig, at Overgård var anlagt senere end landsbyen, så godsejeren havde måttet nøjes med ringere og marginale jorder; men så skal man forklare, hvordan den oprindelige landmåler ved indførslen af Overgård i *markbogen* kunne regne halvdelen af gårdens 420 tdr. land til de bedste kategorier af agerjord: god rug- og

bygjord. Der er ingen tvivl om, at Hans Lange og hans medkommisærer har behandlet general v. Arenstorffs agerjord med lige så stor »moderation« som hans græsningsarealer, fædriften, der blev nedsat fra 354 til 250 høveder.

Man kunne nu tro, at generalen ville have stillet sig tilfreds med denne dokumentation for den gunstige behandling, der var blevet ham til del. Men ser man atter på modelbogen, finder man et par kuriøse rettelser. Græsningen - som jo dog allerede var kraftigt nedsat - er med lysere blæk rettet fra de 250 høveder, Hans Lange nævner i sit brev, til kun 150 høveder; og vurderingen af Overgårds skov, som Hans Lange ikke omtaler, er sat ned fra 24 svins olden til blot 9. Alt i alt gav det ikke nogen voldsom yderligere hartkornsnedsettelse - fra 112 tdr. 3 skp. 1 alb. 1 d. til 108 tdr. 1 skp. 3 fdk. 1 d.; men dog en reduktion på 4%, som ville give godsejeren en tilsvarende mindre skattebyrde. Alligevel virker denne marginale nedsettelse, som om man egentlig ikke har ønsket at give Overgård gods nogen væsentlig yderligere reduktion; men når en person af Arenstorffs rang rejste en sådan sag, ville man heller ikke kunne lade ham tabe ansigt ved et blankt afslag.

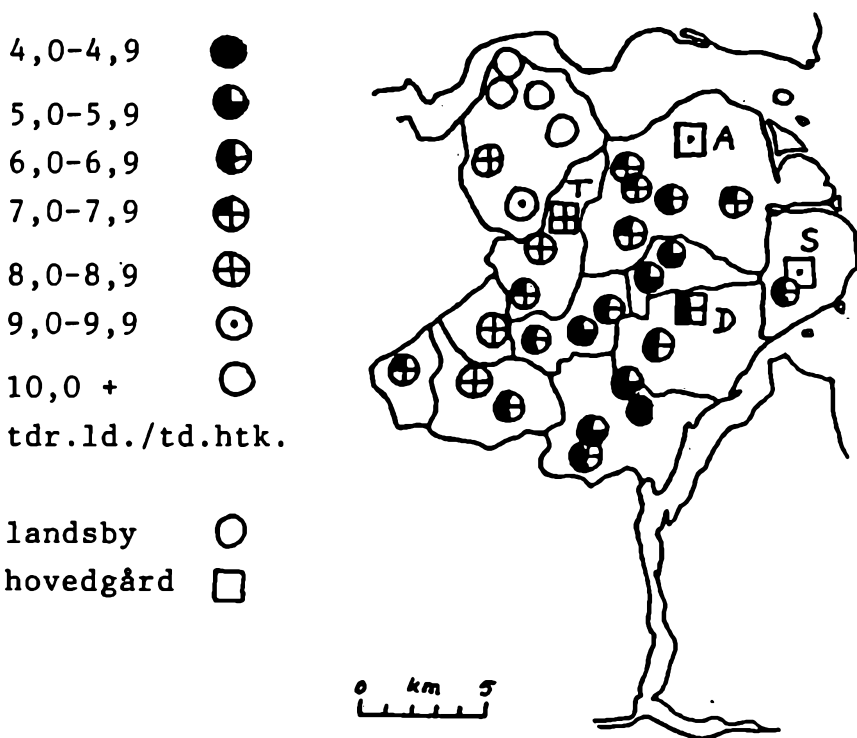
Skal man nu søge forklaringen på denne ejendommelige brevveksling i et særlig nært forhold mellem generalen og matrikuleringsleder? Nogen umiddelbar forbindelse springer ikke i øjnene; men det synes heller ikke, som om en sådan antagelse er nødvendig. For mens kun de elendigste landsbyer i herredet - ifølge modelbogen - havde lige så ringe jord som Overgård, var general v. Arenstorffs godsejrnaboer øjensynlig belemret med lige så usle jorder: hertugdømmernes statholder, Ditleff rigsgreve Rantzau til Breitenburg måtte til sin hovedgård Sødtringholm nøjes med lutter skarp jord (9 tdr. land pr. td. hartkorn), mens Sødtring bys tilstødende marker alle var vurderet som middel jord (6 tdr. land pr. td. hartkorn); og landsdommer Kjeld Krags enke Sophie Krabbe på Trudsholm var ikke stort bedre stillet med $\frac{1}{5}$ middel og $\frac{4}{5}$ skarp jord (8,4 tdr. land pr. td. hartkorn mod hhv. 8,1 og 7,5 i sognets to landsbyer Kastbjerg og Øster Komdrup). Noget tyder på, at Overgård ikke var det eneste gods, der var blevet behandlet med stor »moderation«.

Men Overgård var heller ikke det eneste, der endte med at få reduceret sin taksering i modelbogen; og rettelserne gør det muligt at gætte på, hvordan forhistorien til Hans Langes brev har været. Gerlev herred rummede en fjerde hovedgård, Demstrup, som også tilhørte grev Rantzau-Breitenburg. Af en eller anden grund synes den at være blevet takseret noget mere realistisk end de andre - $\frac{3}{4}$ middel, $\frac{1}{4}$ skarp (6,8 td. ld. pr. td. hartkorn) - om det nu har været, fordi greven frygtede, at hans jyske grevskab Løvenholm skulle komme under de fastsatte krav til hartkornets størrelse, hvis alle dets bestanddele blev undervurderet, eller andre forhold har spillet ind. Men da takseringerne var afsluttet og modelbogen udarbejdet, må Rantzau have skelet til de øvrige hovedgårdes takst og besværet sig over vurderingen. I det mindste blev

Demstrups takst rettet fra 80 tdr. 5 skp. 3 fdk. 2 alb. 3 d. htk. til 72 tdr. 7 skp. 3 fdk. 1 d. - en nedsættelse med knap 10%. Og så har nabogodsejerne fået travlt med at søge at skaffe sig tilsvarende fordele. Fru Sophie Krabbe fik Trudsholm sat ned med knap 8%, og i dette selskab syner Overgårds 4% nedslag faktisk ikke af mere end netop, hvad der skulle til, for at Arenstorff - siden 1686 kommanderende general i Slesvig og Holsten - ikke skulle tabe ansigt over for sin nabo, hertugdømmernes statholder.

Dette kan kun være en hypotetisk tolkning på grundlag af de sikre data - rettelserne i modelbogen for de tre godser og Hans Langes brev. Der er en række andre rettelser i modelbogen for Gerlev herred, idet otte landsbyer har fået deres takseringer ændret. Billedet er her mindre entydigt - to af landsbyerne endte med en beskeden forøgelse af hartkornet - men det er dog påfaldende, at de otte landsbyer omfatter seks af de otte byer, hvor grev Rantzau havde fæstegods. Afgørende vægt har det ikke, men det styrker dog formodningen om, at initiativet til rettelserne kom fra statholderen.

Betydningen af denne lille historie fra det virkelige liv i den tidlige enevældes administration skal ikke overdrives. Historikerne har altid

Gennemsnitlig bonitet for Gerlev herreds landsbyer og hovedgårde som anført i modelbogen. Der benyttes fire kategorier af bonitet: god (4 tdr. land pr. td. hartkorn), middel (6 tdr. ld. / td. htk.), skarp (9 tdr. ld. / td. htk.) og ond (12 tdr. ld. / td. htk.). A: Overgård; D: Demstrup; S: Sødringholm; T: Trudsholm.

været opmærksomme på, at hartkornsansættelserne i matriklen bør behandles med den varsomhed, der må anvendes over for enhver form for skatteansættelser. Tilfældet Overgård rækker ikke ved matriklens værdi som landbrugs- og samfundshistorisk kilde i en lang række andre henseender. Og uanset retfærdigheden af den vurdering, der fandt sted i 1686-87, blev de rettede tal i modelbogen den realitet, der lå til grund for jordskatterne i Gerlev herred i de næste halvandet hundrede år.

Hans Langes brev har større værdi ved det indblik, det giver i administrationens vilkår på denne tid; og dets proveniens, Arenstorffs arkiv, giver det en særlig dimension, der først rigtig fremhæver flertydigheden i Hans Langes ord, at han »tjenstligen« svarer. Tjenstligen: det er hans tjenstlige pligt som landmålingskommissær - men man aner også vennetjenesten for hans »højtærede ven« Jørgen Dinesen; og, i baggrunden, den tjeneste, de begge måtte skyldte en mand som general v. Arenstorff, når han henvendte sig med en besværing.

Mønstre som dette kan vel findes i ethvert administrativt system og i ethvert hierarkisk samfund. Men det er sjældent at se dem så klart belyst.

Noter:

1. Brevet har været lukket med Hans Langes signet. Påskrift på bagsiden: 22-0 fra Aarh: 7.
2. Sjelle Skovgård, nu Wedelslund, Sjelle s., Framlev h., Århus a. Hans Lange ejede en part i gården.
3. Hans Langes henvisning til Rentekammerets skrivelse af 20. september 1687 (nf. note 5) viser, at datoen må være fejl for 6. oktober 1687.
4. Overgård, Udbyneder s., Gerlev h., Randers a.
5. Skrivelse af 20. september 1687 om kommissionsmøde i Viborg (jf. note 3).

Kilder:

Hans Langes brev findes i Rigsarkivet, privatarkiv nr. 5053 Frederik v. Arenstorff til Overgård (død 1689), A III Breve til andre.

Modelbogen for Gerlev herred findes i Rigsarkivet, Christian V's matrikel nr. 1767; Overgård er beskrevet på fol. 88-89.

Markbogen for Gerlev herred findes sst., nr. 1230; Overgård er beskrevet på fol. 444-476.

Matriklens tilblivelse for Jyllands vedkommende er først og fremmest skildret af Holger Hjelholt: *Den jyske landmålingsmatrikel (Samlinger til jydsk historie og topografi* 4. rk. III, 1917-19, s. 397-424).

Korte biografier af dramatis personae findes i *Dansk biografisk leksikon*, 3. udg., red. Sv. Cedergreen Bech, bd. I (1979) s. 279-280 (Frederik v. Arenstorff), bd. XI (1982) s. 111 (Jørgen Dinesen Oxendorph), s. 615-616 (Ditlev Rantzau).

Rigsarkivets håndskriftsamling

af Vello Helk

Rigsarkivets indsamlings- og ordningsarbejde er i princippet proveniensbestemt, koncentreret om en institutions/myndigheds eller en persons samlede arkiv. Ved siden af de proveniensordnede arkiver findes der dog også en blandet materialesamling, betegnet som Rigsarkivets håndskriftsamling. Mens håndskriftsamlingerne på biblioteker og museer indeholder håndskrevet og lignende materiale i almindelighed, herunder også privatarkiver og brevsamlinger, består Rigsarkivets samling af samme navn hovedsagelig af sekundært materiale, herunder navnlig materialesamlinger af videnskabelig karakter og betydning. Blandt dem er der dog også beretningsmateriale med originale bilag; det samme gælder slægts-historiske samlinger, og undertiden findes der korrespondance om bestemte emner. Dertil kommer en del originalmateriale af fremmed proveniens.

Denne samlings tilblivelse i dens nuværende grundform går tilbage til de omordningsarbejder, som påbegyndtes under rigsarkivar A. D. Jørgensen, men navnlig gennemførtes under V. A. Secher, der knæsatte proveniensprincippet i det danske arkivvæsen. I de første meddelelser om ordnings- og registreringsarbejder i hans tid (1901-05, udsendt 1906) findes en kort redegørelse herfor.

Rigsarkivet havde gennem årene samlet og erhvervet en del litterære håndskrifter og forskellige samlinger, men det var efterhånden på grund af dette materiales spredte anbringelse vanskeligt at få et overblik over disses indhold. Derfor besluttedes 1904 at samle den slags materiale i én fælles håndskriftsamling, som skulle grupperes efter Det kgl. Biblioteks system. Her kunne man tillige anbringe nogle af de mange afskriftsamlinger, som fandtes blandt kollegiernes arkivalier og kun var til besvær, fordi deres oprindelse ofte var ukendt. Arbejdet påbegyndtes med gennemgang af resterne af »Danske kongers historie« og G. L. Badens papirer, Tyge Beckers, F. Hundrups, J. C. L. Lengnicks og andres samlinger. Der indordnedes tillige en stor samling afskrifter fra Tyske Kancelli, derunder Ulrich Petersens samlinger. Ved denne lejlighed kasseredes en del ubrugelige optegnelser og værdiløse afskrifter.

Arbejdet blev senere fortsat i forbindelse med opløsning af de ældre Realia-grupper, idet der efter udskillelsen af materiale efter proveniens næsten altid blev noget tilbage, som kunne placeres i håndskriftsamlingen. Bortset fra den ovennævnte »Danske kongers historie« gælder det bl.a. »Topografisk samling på papir«, »Personalhistoriske samlinger«, »Samlinger til den danske adels historie«, desuden også den af A. D. Jørgensen dannede »Politisk-historiske samling«. Da nogle af akterne i disse samlinger var blevet benyttet og citeret, var det nødvendigt at notere, hvor de enkelte stykker blev anbragt.

Derved skabtes et grundlag, som efterfølgende arkivgenerationer har

bygget videre på. Anbringelsesprincipperne har dog varieret efter personligt skøn. Arbejdet med samlingernes opløsning blev ikke prioriteret særlig højt, men kun foretaget fra tid til anden, når andre ordningsarbejder tillod det. Dette betød, at indordningen efterhånden gik i stå. Således blev nogle af de største samlinger, nemlig Langebeks, Mallings, Matthiesens og Westphalens, stadig holdt for sig selv. Ved ordning af de ældre privatarkiver i 1940'erne udskiltes der endnu en del personalhistorisk materiale til håndskriftsamlingen.

Arbejdet med ordningen af håndskriftsamlingen blev genoptaget 1965, da man påbegyndte en hårdt tiltrængt omflytning og omorganisering af hele samlingen. Gruppedelingen tillempedes således, at den enkeltes papirer i reglen blev holdt samlet på samlerens navn. Enkelte på temmelig urimeligt grundlag opløste samlinger reetableredes, således at man kunne slippe af med nogle af de alt for mange millimetertynde pakker. Samtidig søgtes grupperingssystemet med den stive nummerering, der besværliggjorde accessionens optagelse, ændret til et mere smidigt ved indførelsen af flere rationelt bestemte undergrupper. Det omfattende og vanskelige arbejde, hvis nærmere retningslinier med bistand af arkivar J. O. Bro-Jørgensen aftaltes mellem overarkivar Sune Dalgård og mag.art. Jens Engberg og blev udført af den sidstnævnte, gik desværre i stå efter dennes afgang samme år.

Ved ændringen af afdelingsstrukturen i Rigsarkivet 1972 blev håndskriftsamlingen sammen med privatarkiverne placeret under 4. afdeling. Det varede dog noget, inden ordningsarbejdet kunne genoptages. Ved ordningen 1965 blev der foretaget en summarisk revision af hele seddelregistraturen og samtidig fik de enkelte enheder påført en signatur. De uensartede førte sedler indeholder dog ofte forældede henvisninger og oplysninger, og en ajourføring og nyregistrering blev stadig mere påkrævet. Dette arbejde blev sat i gang af undertegnede 1983, idet det i 1965 reviderede system lagdes til grund, mens der samtidig blev foretaget en gennemgribende kontrol af hele samlingens indhold. Arbejdet pågår stadig, men vil forhåbentlig snart være bragt til ende. Der mangler i skrivende stund kun de to sidste grupper (XVI. Danica-kopier, og XVII. Diverse).

På grundlag af de indhøstede erfaringer er det muligt at gøre status og summarisk at beskrive det mangfoldige blandede materiale i denne samling.

I tidligere tider blev efterladte papirer ofte delt, således at breve, koncepter, dagbøger, personlige papirer o.l. blev anbragt som privatarkiv, mens optegnelser, manuskripter, materialesamlinger af forskellig art, slægtstavler o.l. udskiltes til håndskriftsamlingen. Efter den nugældende praksis sker en sådan deling nu kun når det drejer sig om større samlinger om bestemte emner samt enkelte løse slægtstavler eller manuskripter; principielt bør en persons efterladte materiale holdes samlet. Delingsprincippet havde tillige et tilgængelighedsaspekt. Mens breve, dagbøger og andet privatarkivmateriale af personlig karakter normalt er klausuleret i en længere periode, kunne forskningsmaterialet ved anbringelse i hånd-

skriftsamlingen gøres umiddelbart tilgængeligt for alle interesserede. Dette skel har dog ikke kunnet opretholdes, først og fremmest på grund af de store samlinger til besættelsestidens historie, afleveret af nulevende historikere, der har ønsket at bevare dispositionsretten til deres afleverede materiale.

Grundstammen i samlingen udgøres af en række større samlinger af blandet indhold, efterladt af embedsmænd, herunder mange arkivfolk og adskillige historikere. Dertil kommer flere samlinger af mere specifikt indhold, navnlig inden for personalhistorie. I tidens løb er systemerne skiftet.

Det forekommer inkonsekvent, at man samtidig med hævdelser af proveniensprincippet i arkiverne i håndskriftsamlingen gik den modsatte vej. I stedet for at bevare materialesamlingerne som helhed har man til at begynde med opløst flere sådanne ret omfattende personlige samlinger. Dette gælder således det brogede materiale af afskrifter, historikeren G. L. Baden efterlod sig, men som nu er spredt på mange grupper. Mens disse stykker som regel dog har et vist omfang og indhold, er dette ikke tilfældet med genealogen J. C. L. Lengnicks materiale. Størsteparten af hans samlinger med omfattende genealogisk korrespondance er blevet opløst på de enkelte familier, der omtales i brevene, hvilket betyder en spredning på mange små enheder bestående kun af ét eller nogle få korte breve - som regel med ubetydelige oplysninger - eller af notater på få ord eller linier om en eller anden familie. Andre gange findes der dog et udkast til en stamtavle, men ud fra et benyttelses- og ekspeditions-mæssigt synspunkt havde man været bedst tjent med, hvis samlingen ikke var blevet splittet, navnlig da der alligevel er en lille rest til overs med materiale om flere slægter og personer. Man tør slet ikke tænke på konsekvenserne hvis andre store genealogiske samlinger var blevet opløst på samme måde; så det har været et held, at dette delingsprincip senere er blevet forladt eller i hvert fald anvendt med mere omtanke.

Samlingen er desuden benyttet som opbevaringssted for ubestemmeligt materiale, fundet ved oprydning, som regel efter arkivfolk, undertiden også i magasinerne, altså materiale, som er kommet på afveje og ikke har kunnet placeres. Adskillige stykker bærer som proveniensbetegnelse »Fra øverste hvælving 1905 (eller 1906). Sager som formentlig er bragt i uorden ved slotsbranden 1884.« Desuden er mange kopier og afskrifter som regel anbragt her, enten i kronologiske rækker (f.eks. i Langebeks samlinger, som har modtaget tilvækst helt op til dato), eller efter indholdet. Dertil kommer løse håndskrifter, udskilt af offentlige embeders afleveringer.

I samlingen indgår også håndskriftmateriale fra forskellige selskaber, deriblandt en stor del af de håndskrifter, som 1849 kom til Gehejmearkivet ved ophævelse af det kortlivede Historisk-Genealogiske Arkiv ved Ordenskapitlet. Dette arkiv havde i 1847 overtaget håndskrifterne fra Det Genealogisk-Heraldiske Selskab, som blev oprettet 1777 og bestod til 1810, da det

VII C. 1
1579 Capitul
Goehorne Or Stormlige Herre Or
første Or Roming, Roming Frederik
den anden Danmarks Or Norges
Herre Or Roming, afførte Iuude Skibe
fra Kiøbenhavn. Eeden atz oppege den
Land Byeland. Or paa samme Skibe
haagde be. Riket iet Capitulen fuglest.
mand vid namn Jacob Adij, en
god Siefarne mand, Or Astronomus,
som samme Land, Rikide oppege. Or
samme Rejse ginge an, Sattis, som
Affv. sterriffint, Stander . . .
Den første Dag iunij løb samme Skibe
ud fra Kiøbenhavn, Or der de Romme
iit Gesejngi der, fortviff. de. de. der var
16 Dage, 7 Gi vinden lod Rimmum smuds.
Him 17. Dage iunij, ginge de iit
Sigele for Gesejngi der mid en lille Wind,

Skibspræst Christen Nielsens beretning om en ekspedition til Grønland 1579 (VII.C. 1, sml. Grønlands historiske mindesmærker, III, s. 641-647). Foto RA

gik op i Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog (begyndte 1785 udgivelsen af »Lexicon over adelige Familier i Danmark, Norge og Hertugdømmerne«). Mens det sidstnævnte selskabs manuskripter er delt (og spredt) mellem Rigsarkivet og Det kgl. Bibliotek, er det Genealogisk-Heraldiske Selskabs samling for størstedelens vedkommende bevaret som en enhed, og den er blevet suppleret med slægtshisto-

risk materiale helt op til 1944. Det Historisk-Generologiske Arkivs egen samling er derimod for størstepartens vedkommende allerede tidligere blevet opløst og anbragt i forskellige arkivfonds og grupper i håndskriftsamlingen. Der var dog blevet en lille rest tilovers, navnlig afskrifter af litterær art, lægebøger o.l., som har stået for sig selv og derfor ofte er undgået forskernes opmærksomhed. Denne rest er nu indordnet, ligesom resten af Danske Selskabs manuskripter og af afleveringerne fra Det kgl. Bibliotek.

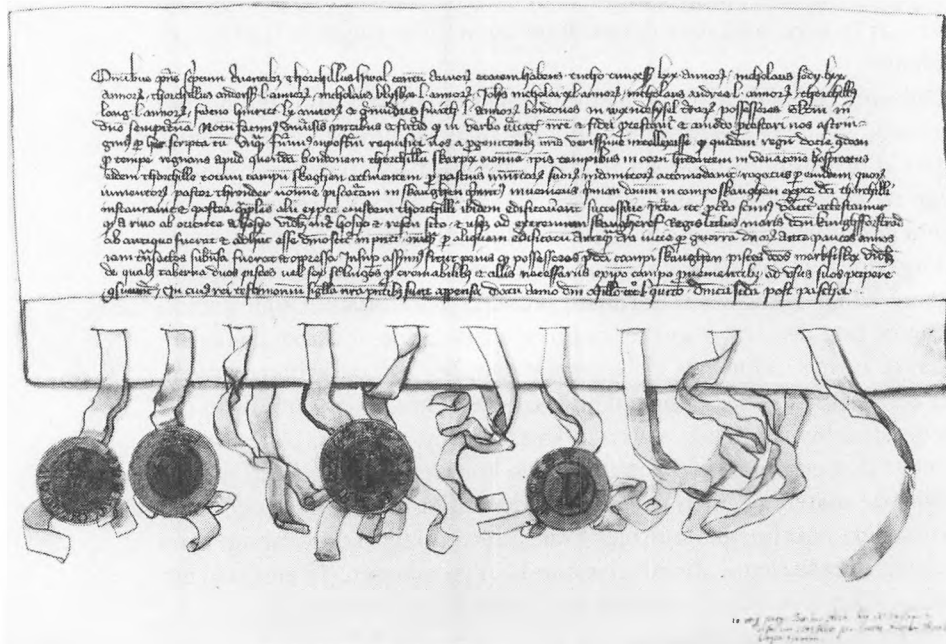
Opløsningen af de ældre Realia-samlinger er langt fra afsluttet. Bortset fra samlingerne på pergament findes der på 1. afdeling stadig betydelige rester af tilsvarende samlinger på papir, nemlig både »Topografisk samling« og »Kronologisk samling« med materiale af uvis proveniens, som ligeså godt kunne anbringes i håndskriftsamlingen, hvor der i forvejen findes både topografiske og kronologiske rækker og grupper. Dertil kommer adskillige arkivalier af fremmed proveniens, deriblandt endog stamtavler og desuden enkeltstykker om fremmede landes forhold, hvilke udmærket kunne indordnes i tilsvarende grupper i håndskriftsamlingen. Der tilstræbes også her en forenkling, således at håndskriftsamlingen bliver det sted, hvor den slags materiale kan placeres (og findes). Disse overvejelser er dog endnu ikke afsluttet med en konkret anbringelse af det pågældende materiale, men der er allerede truffet en ordning, således at stamtavler i stort format, som hidtil har været anbragt i kortsamlingen, nu er flyttet til et særligt skab ved selve håndskriftsamlingen. Til gengæld har kortsamlingen overtaget enkelte kort og tegninger, som tidligere var registreret i håndskriftsamlingen.

Som omtalt forsøgte man 1965 at reetablere enkelte opløste samlinger, og der blev endog skabt nogle nye. Dette er i det store og hele respekteret, idet kun enkelte meget små og ubetydelige samlinger atter er opløst og placeret efter indholdsmæssige kriterier (C. F. Bricka, J. C. Harder, Claus C. Lyschander og Gunde Rosenkrantz).

Efter 1945 oprettedes i tilknytning til privatarkiverne en særlig gruppe: »Privatarkiver fra besættelsestiden«, som bestod af blandet materiale fra tiden 1940-45, både breve, beretninger, duplikeret og trykt materiale, afskrifter af forskellig art m.m. Denne samling blev dog snart anset for uhensigtsmæssig, navnlig da de implicerede personer ofte tillige havde materiale både fra tiden før og efter. Derfor blev samlingen 1970 opløst. Privatarkiverne indlemmedes i den almindelige række med person- og institutionsarkiver, mens beretningerne blev anbragt i håndskriftsamlingen (IV.T.). Ved den endelige ordning er de fleste tryksager og en del af det duplikerede materiale udskilt og anbragt i en særlig gruppe »Illegale tryk m.m. 1940-45«.

Tidligere anbragtes fotografier og xerokopier af aktstykker i en særskilt fotografisamling, oprettet 1938, da tilsvarende materiale udskiltes netop fra håndskriftsamlingen. Accession til fotosamlingen standsedes under rigsarkivar Johan Hvidtfeldt, der ønskede den opløst, således at kopier skulle behandles som almindelige arkivalier. Den direkte anledning hertil

var beslutningen om at anbringe Danica-fotokopier i håndskriftsamlingen under gruppe XVI. Ved den pågående nyordning er denne opløsning tilendebragt, således at der i fotografisamlingen nu kun refterer nogle fotografiske plader og fotografier af segletegninger.

Sikkerhedskopiering i det 18. årh. Samleren Terkel Klevenfeldt lod mange middelalderlige diplomer kopiere, således 1749 en erklæring af 19.4. 1355 af ti selvejerbønder fra Vendsyssel om den første bebyggelse på Skagen og om kongens forstrand (I. Terkel Klevenfeldt, nr. 48, trykt Dipl. Dan. 3. rk. IV, nr. 230). Foto RA

I sammenligning med Rigsarkivets øvrige arkivfonde er håndskriftsamlingens omfang ret beskedent - ca. 400 m med en forholdsvis ringe tilvækst. De nugældende principper for behandling af privatarkiver, der som regel bevares og anbringes samlet, har medvirket til at formindske tilvæksten. Der indkommer alligevel med jævne mellemrum enkelte rent videnskabelige samlinger og ligeledes en del slægtshistorisk materiale, som ikke er ledsaget eller del af et egentligt privatarkiv, først og fremmest slægtstavler med forarbejder. Tendensen går dog i retning mod en tryksagslignende fremstilling, nemlig mangfoldiggørelse ved hjælp af kopiteknikken, således at resultatet kan anbringes i biblioteket. De gamle hånd- og maskinskrivne kopier er på retur. Derfor vil tilvæksten i den nærmeste fremtid næppe spille nogen større rolle, måske bortset fra EDB-udskrifter i forbindelse med videnskabelige undersøgelser.

Trods den systematiske opstilling frembyder håndskriftsamlingen mange problemer for interesserede benytttere. Det er umuligt at registrere alt udtømmende, navnlig i de store grupper med samlinger af almindeligt

indhold eller efterladt af specialister på forskellige områder. Selv om størsteparten er sekundært materiale, kan man ved hjælp af de mange afskrifter, udkast og notater, tidligere tiders forskere har efterladt sig, få nyttige vink og måske endog finde en genvej til nogle mindre kendte originalkilder. Det kræver ofte tålmodighed og udholdenhed; desuden må man se i øjnene, at anstrengelserne ikke altid står i et rimeligt forhold til resultaterne. Der er dog visse grupper, hvor man kan håbe på et nogenlunde tilfredsstillende udbytte. Navnlig slægtsforskere kan drage nytte af andres resultater, idet de mange slægtforgreninger jo undertiden mødes - griber ind i hinanden, og på denne måde kan man ved hjælp af tidligere undersøgelser koncentrere sig om den nyere tid. Dette gælder også de mange samlinger med forskernes arbejds materiale. Adskillige ideer er aldrig kommet til udførelse, selv om der er samlet et grundmateriale. De er opgivet af forskellige grunde, eller arbejdet er blevet standset af sygdom eller død. Der findes desuden samlinger efter personer, der var samlere i ordets egentlige forstand, hvis videnskabelige produktion er begrænset, men deres ofte med stort besvær indsamlede materiale kan nu komme andre til gode.

Den aktuelle registrering ender forhåbentlig med en publikation, således at et bredere publikum kan få et indblik i håndskriftsamlingens vidtfavnende indhold. Indtil videre tjener det udarbejdede manuskript som en forbedring af hjælpemidlerne på Rigsarkivets læsesal. I tilslutning til håndskriftsamlingen er det planlagt at publicere en oversigt over enkelte mindre samlinger, som ikke er genstand for større opmærksomhed, navnlig brevsamlingen, samlingen af adelspatenter og en tilsvarende samling af lærebreve. Desuden bør det nævnes, at der ved siden af den almindelige håndskriftsamling, som hører under 4. afdeling, findes en speciel håndskriftsamling på 3. afdeling, Forsvarets arkiver, koncentreret om militære emner. Størsteparten af dens indhold stammer fra afdelingens tid som et selvstændigt arkiv (Hærens Arkiv) før 1971, men den er siden blevet suppleret med væsentlig tilvækst, som f.eks. C. F. Schiøppes samlinger om danske som officerer i fremmed krigstjeneste.

Summarisk oversigt over håndskriftsamlingens indhold

1. *Individuelle samlinger af blandet indhold.* Heri Tyge Becker (d. 1869) med topografiske og genealogiske optegnelser; *Christoph Gensch v. Breitenau* (d. 1732) med historisk materiale om Oldenburg, Delmenhorst, Slesvig, Holsten, deres indbyrdes forhold og andre relationer, navnlig til Danmark; *Henry Bruun* (d. 1970) med manuskripter og forarbejder til historiske afhandlinger; *Villads Christensen* (d. 1922) med historiske samlinger; *William Christensen* (d. 1949) med forarbejder og supplement til Repertorie-udgaven m.m.; *Laurids Engelstoft* (d. 1851) med historiske samlinger, navnlig til universitets- og skolehistorie; *Astrid Friis* (d. 1966) med materialesamlinger til ældre

engelsk handelshistorie og andre historiske emner; *Aage Friis* (d. 1949) med afskrifter af Bernstorffske papirer, afskrifter og fotokopier fra udenlandske arkiver vedr. dansk udenrigspolitik m.m.; *Hans H. Fussing* (d. 1956) med forarbejder til historiske afhandlinger; *Henny Glarbo* (d. 1955) med samlinger om danske i udlandet i 16. og 17. årh. m.m.; *Holger Hjelholt* (d. 1977) med kopier af materiale i udenlandske arkiver om Treårskrigen historie, *Johan Hvidtfeldt* (d. 1979) med materiale til Christian 2.s og Frederik 1.s historie samt topografi m.m.; *J. F. Jahn* (d. 1849) med militærhistoriske samlinger; *M. N. C. Kall Rasmussen* (d. 1863) med historisk og genealogisk materiale; *Terkel Klevenfeldt* (d. 1777) med historiske og genealogiske samlinger, navnlig om adelshistorie, samt segltegninger m.m.; *Hans Knudsen* (d. 1851) med kirkehistoriske og topografiske samlinger; *Bjørn Kornerup* (d. 1957) med samlinger til fortsættelse af bogen om Hans Poulsen Resen, personalhistorie, topografi, kirke- og skolehistorie m.m.; *Knud Kretzschmer* (d. 1967) med materiale til Sønderjyllands historie; *O. L. C. L. Kyhl* (d. 1954) med militærhistorisk materiale, navnlig om de slesvigske krige; *Jacob Langebek* (d. 1775) med topografiske og andre samlinger, et meget omfattende diplomatarium (ordnet topografisk), segltegninger m.m.; *Ernst Larsen* (d. 1975) med afskrifter af kilder vedr. forholdet mellem Danmark og Gottorp ca. 1660 m.m.; *Henrik Larsen* (d. 1956) med samlinger til lokal- og landbrugshistorie m.m.; *Axel Linvald* (d. 1965) med samlinger om Slesvigs sociale forhold og agrarhistorie 1540-1800, om kronprins Frederik og hans regering 1797-1807, Christian Frederik og Norge m.m.; *Eskil Lohmann* (d. 1737) med historiske samlinger m.m.; *Ove Malling* (d. 1829) med samlinger om personalhistorie, diplomati, statsforvaltning, krigshistorie, topografi, handel, finansvæsen, offentlige stiftelser m.m.; *Peder Benzon Mylius* (d. 1745) med historiske samlinger, navnlig om Frederik 4.; *Erik Møller* (d. 1962) med historiske og biografiske samlinger; *J. W. Gordon Norrie* (d. 1966) med militærhistoriske og genealogiske samlinger; *S. Nygård* (d. 1964) med topografiske og personalhistoriske samlinger, om landboforhold m.m., men navnlig jyske personalia; *N. M. Petersen* (d. 1862) med samlinger til Odense bys historie m.m.; *Ulrich Petersen* (d. 1735) med samlinger til Slesvig-Holstens historie (heri manuskript til Slesvig bys historie); *C. Plesner* (d. 1882) med historisk materiale; *Holger Fr. Rørdam* (d. 1913) med materiale om historiografi og historie, skole- og universitets- samt kirke- og personalhistorie; *C. E. Secher* (d. 1888) med historiske samlinger vedr. 17. og 18. årh. m.m.; *Jonathan Smith* (d. 1968) med personalhistorisk materiale, navnlig om slesvigske herredsfogeder og amtsforvaltere; *C. L. Stemmann* (d. 1813) med samlinger om Danmarks styre, retspleje m.m., stædernes privilegier, Frederiksværk, landvæsenet, told- og konsumtionsvæsen, Norges styre og erhvervsliv

- (herunder bjergværker), hertugdømmerne, Hamburg m.m.; *P. P. Sveistrup* (d. 1967) med samlinger hovedsagelig om økonomiske emner; *Fr. Thaarup* (d. 1845) med samlinger om kanal-, havne- og fyrvæsen, dansk topografi og statistik, København, Bornholm, personalhistorie, universitetet og skolevæsen, Norge m.m.; *F. J. West* (d. 1930) om katolicismens historie i Danmark, administrationshistorie (TKIA), skøder (med ekstrakter), forskellige embedsmænd m.m.; *Jens Østergaard* (d. 1962) med samlinger om gartneri, dendrologiske arbejder, materiale vedr. Gammelstrup by, hans egen slægts og hjemstavns historie; *Svend Aakjær* (d. 1963) med samlinger til Fjends herreds historie, personalhistorie og topografi, materiale til udgivelse af kong Valdemars jordebog m.m.
- II. *Forskellige videnskaber og fag*. Heri bl.a. flere blandingshåndskrifter fra 17.-18. årh., Joh. Fr. Wandalins filosofiske forelæsninger 1709 og professor B. Riisbrighs 1787, rejsebeskrivelser af Joh. Lauenstein (1685), Michael Franck (1590) og Samuel Kiechel (1586), nogle lægebøger (17. årh.), et arabisk opbyggelsesskrift, kopier af breve på forskellige asiatiske sprog, juridiske forelæsningsexcerpter, afskrifter af Jacob Worms satiriske arbejder, digte af Jens Baggesen, diverse lejlighedsvers og litterære manuskripter, teologiske forelæsningsmanuskripter og -optegnelser, prædikensamlinger, himmelbreve m.m.
- III. *Almindelig og fremmed historie*. Heri bl.a. en sachsisk »Müntz- und Proberbuch« (16. årh.), breve fra diverse franske konger og Napoleon 1., beretning om mordet på den russiske czar Paul, samlinger af afskrifter til Sveriges historie i det 17. og 18. årh., om Hamburgs historie (17. årh.), Nürnbergs rådslinie 1682-1768 (med rådsherrerens våben) m.m.
- IV. *Danmark-Norges almindelige historie*. Heri bl.a. diverse segltegninger, om arkivudvekslinger med Preussen, visdomsbøger for arkivarer, diverse fortegnelser over manuskripter i Danmark og i udlandet, manuskript til »Regesta diplomatica historiæ Danicæ« og »Repertorium diplomaticum regni Danici medievalis«, Danske Selskabs afskrifter 1085-1746 (rest af selskabets samlinger), afskrifter af annaler, fotokopier og afskrifter af kongebreve, navnlig fra det 17. årh., optegnelser og manuskripter til kongernes historie, adskillige samlinger om Struensee-tiden og hans fald, om krigen 1848-50 og 1864 (med dagbøger, soldaterbreve m.m.), samlinger til besættelsestidens historie 1940-45 (Jørgen Hæstrup, Johan Hvidtfeldt, Finn Løkkegaard, Aage Trommer, Henrik S. Nissen, Ole Barfoed, Leif Rasmussen o.a. samt mange enkeltberetninger), materiale om studenteroprøret 1968, Kampagnen om Atomvåben, akademikerkonflikten 1969 m.m.
- V. *Danmarks indre historie*. Heri bl.a. diverse samlinger om land, folk og sprog (bl.a. vestindisk glossarium), hofforordninger, lovhånd-

skrifter og domssamlinger, beretninger om Miljøministeriets og Farvandsdirektoratets tilblivelse, fortegnelse over grevskaber og baronier, oberst P. C. Bangs samlinger til artilleriets historie, pastor H. Linds og kommandør H. F. Kiærs samlinger til marinens historie, G. L. Badens afhandling om Øresundstolden, uddrag af ansøgninger m.v. til Fonden ad usus publicos 1801-42, »Dannemarcke Prøve-Steen« (18. årh., flere afskrifter), Henry Pedersens landbohistoriske samlinger, landsarkivar Hans Knudsens samling til selvejerbøndernes historie, om pengevæsenet ca. 1810, Knud Heibergs samlinger til pietismens historie, Thomas Hatt Olsens samlinger til Johanniterordenens historie, Paul Nedergaards samlinger til dansk præste- og sognehistorie, flere skolehistoriske samlinger (om latinskoler, Vallekilde folkehøjskole, højskoler og landbrugsskoler 1894-1914 m.m.). Pie Barfods materiale om grønlændere i Danmark (1974), overlæge Emma Vestergaards materiale om sædelighedspiger og homoseksuel prostitution 1956-68, overlæge Eigil Juel Henningsens samlinger om tyfoide febre i Danmark m.m.

- VI. *Danmarks topografi*. Heri bl.a. H. C. Roedes optegnelser om de københavnske lav, kommissionsberetninger om undersøgelse af Christian 1.s og dronning Dorotheas grave i Roskilde 1843 og 1847, kongelig gravprotokol for Roskilde domkirke (anlagt 1915), manuskripter og forarbejder og manuskripter til Frede Bojsens historiske arbejder om Møn, beretning om kongegrave m.v. i Odense St. Knuds kirke 1874-75.
- VII. *Danske bilande og kolonier*. Heri bl.a. C. F. Nielsens samlinger til Færøernes historie, statsarkivar Fr. Scheels og landsdommer C. Bærentzens samlinger og udkast til lagtingets historie, forhandlinger om Island på stænderforsamlingen i Roskilde 1835 og 1838, arkitekt Esbjørn Hiorts samlinger vedr. islandske bygningsværker, skibspræst Chr. Nielsens beretning om en ekspedition til Grønland, udsendt 1579, N. C. Geelmuydens journal på skibet »Jubelfesten« under rejsen til Grønland 1750 med beretning om missionens tilstand, L. Rothes betænkning om befolkningsforholdene på St. Croix m.m. 1847, vestindiske breve (18.-19. årh.), Henning Engelharts arbejde om de danske ostindiske etablissemeters historie 1617-21, Kay Larsens samlinger vedr. dansk kolonihistorie i Ostindien, uddrag af kirkebogen for Zions kirke i Trankebar og notater om arkivundersøgelserne i Ghana 1966-67 m.m.
- VIII. *Individuelle samlinger vedr. hertugdømmene*. Heri arkivsekretær C. M. A. Matthiessens samlinger med afskrifter af arkivmateriale, Chr. L. E. Stemanns samlinger af historisk, genealogisk og topografisk indhold, gottorpsk kansler H. C. Stryks samlinger med diplomatarisk materiale, C. H. v. Westphalens samlinger til Slesvigs og Holstens historie, især Holstens retshistorie, samt gottorpsk hofkansler

- E. J. v. Westphalens »Diplomatarium Slesvico-Holsaticum«, dels med afskrifter, dels med uddrag af dokumenter.
- IX. *Hertugdømmernes almindelige historie*. Heri bl.a. Johan Hvidtfeldts for- tegnelser over arkivmateriale i Nord- og Sydslesvig, »Acta publica Holsatica« (4 bd. med historiske dokumenter, størsteparten i af- skrift), materiale om striden mellem Danmark og Gottorp i 17. og 18. årh., om Slesvigs forhold til Danmark, en liste over 4561 under- skrivere af adressen af september 1869 til kongen af Preussen m.m.
- X. *Hertugdømmernes indre historie*. Heri bl.a. forskellige lovhåndskrifter (bl.a. ditmarsisk landret 1567), en retsprotokol fra Rendsburg 1680 og procesakter i »Rantzawschen Blutsache 1721-24«, C. V. Boje- sens manuskript om skattebyrden i hertugdømmerne før og efter løsrivelsen fra Danmark (1874), landbrugsoptegnelser fra Elstrup (Als) 1766-1810 og Fredsted 1781-1837, V. Topsøes redegørelse for den nordslesvigske salmebogssag, forelæsninger på skolelærerse- minariet i Kiel 1805, om kirkelige forhold på Als og i Tørninglen ca. 1848-51, O. H. Mollers samling af kirkelige love og kgl. reskrip- ter 1604-1747, Harald Chr. Skalbergs udkast til Kiel universitets retshistorie m.m.
- XI. *Hertugdømmernes topografi*. Eskel Lohmanns topografiske sam- linger, breve og lovbestemmelser vedr. Nordstrand 1460-1634, stadsprivilegier, samlinger til Slesvig bys og Glücksburgs historie, om Femerns statsretlige stilling, Peter Wieperts afhandlinger om Femerns arkæologi, lokalhistorie og folkeminder, dokumenter vedr. Eckernförde og Rendsburg 1266-1813, afhandlinger vedr. Bordesholm Kloster (18. årh.), »Chronik der Stadt Rendsburg« (1201-1700) m.m.
- XII. *Norges historie og topografi*. Heri bl.a. materiale vedr. begivenhederne 1814, inkvisitionskommissionsprotokol ang. den norske foged P. Hansen 1775, kopibog for stiftamtmanden i Trondheim 1707-10, amtmand M. Collets relation 1757 samt andre sager om Finmar- ken, beretning om det kirkelige møde i Christiania 1861, mag. Raphael Lunds præstekopibog 1671-1679, relation om marmor- værkerne i Bergen stift 1740, erklæring fra Bergen om byens han- del 1736, A. Rogerts erklæring om de nordensfjeldske kobbervær- ker 1739, hovedbog for prinsessestyr i Akershus og Stavanger stif- ter 1680, diverse sager fra biskop J. E. Gunnerus' beskrivelse af Norge (18. årh.), Ole Devegges samlinger til Norges topografi, stiftsprovst Hans Engelharts samlinger til Stavanger og Kristian- sands stifts topografi og kirkehistorie, fortegnelse over hovedgår- dene i Norge 1642, ekstraktregnskaber over Sund og Nordfjords fogderi 1731, mandtal over kop- og ildstedskat i Nordhordlands fogderi 1688, matrikel over Strinde og Selbu fogderier 1735, eks- trakt af kommissionsforhandling om Trondheims offentlige mid- ler 1728-30, synsforretning over Vardøhus 1683 m.m.

- XIII. *Individuelle samlinger vedr. personalhistorie.* Heri samlinger efter Valdemar Abel (d. 1937), J. O. Arhning (d. 1968), Julius Bidstrup (d. 1910), Richard Høeg Brask (d. 1942), Bent Calow (d. 1975), Axel E. Christensen (d. 1981), S. H. Clod-Svensson (f. 1898), Albert Fabritius (d. 1976), S. O. Fasting (d. 1933), Mogens Fugl (d. 1985), Alfred Good (d. 1928), Johs. Gyrstinger (d. 1966), Paul Hennings (d. 1927), F. E. Hundrup (d. 1879), Olaf Kirstein (f. 1908), John A. Lange (d. 1951), Svend Georg Lasson (d. 1976), J. C. L. Lengnick (d. 1865), A. G. Lowzow (d. 1904), Holger Malling (d. 1937), Emil Marquard (d. 1950), Carl Mynster (d. 1903), H. H. Schou (d. 1932) og Jørgen Wind (d. 1985); desuden Genealogisk-Heraldisk Selskabs samlinger, hovedsagelig om adelsgenealogi, herunder bl.a. materiale efterladt af Wilhelm Benzon, Ernst Albrecht v. Bertouch, Peter Kaasbøll og O. H. Møller samt C. E. Voss' excerpter til Slesvigs og Holstens historie.
- XIV. *Almindelig personalhistorie.* Heri bl.a. samlinger om danske i Schweiz, om vielser og dødsfald, norsk, færøsk og slesvig-holstensk præstehistorie, hofetaten, udenrigstjenesten, forskellige embedsmænd, flere adelige slægt- og våbenbøger (Niels og Otte Krag, Düring-Rosenkrantz, Sophie Below, Helvig Kaas), Anders Thisets adelsgenealogiske samlinger, flere annoterede eksemplarer af Wibergs præstehistorie, L. Vestens og Aage Dahls samlinger til dansk præstehistorie og materialesamling til en ny udgave af Wiberg, samlinger om studenter, seminarister, læger, bartskeerere, kirurger (K. Carøe), jurister (A. Falk-Jensen) m.m.
- XV. *Speciel personalhistorie.* Ordnet alfabetisk, heri de største samlinger om familierne (med sidelinier), v. Achen, Ahlefeldt, Arenstorff, v. Beck, Braem, Deichmann, Egede, Grotum, Lund, Monrad, Møller, Plum, Prior, Qvistgaard, Rosenkrantz, Rosenørn, Rømeling, Rørdam, Scheel (Scheele), Schimmelmänn, Schumacher, Seedorf, Stuhr, Ulfeldt, Valentiner, Wegener (Wegner) og Wulff.
- XVI. *Proveniensordnet kopisamling (Danica-fotokopier).* Ordnet efter Danica-fotograferingens arkivnumre. Heri bl.a. afskrifter og fotokopier 1633-1813 fra russiske arkiver, kopier af tyske arkivalier om Danmark fra besættelsestiden 1940-45, fotografier og afskrifter fra Vatikankivet.
- XVII. *Diverse.* Heri blandinger og curiosa.

Når arkivarer bliver planlæggere

Af Michael Hertz

En efterårsdag i 1967 - kort tid efter at jeg havde tiltrådt et vikariat i Rigsarkivets 1. afdeling - fik jeg besked på at henvende mig hos overarkivar Niels Petersen for at få 2. afdeling overtalt til at bistå os med løsningen af en opgave. Jeg havde da endnu ikke truffet Niels Petersen, men med en naiv forestilling om, at overarkivarer måtte have forelagt forhistorien og de overvejelser, sagen gav anledning til, inden der kunne tages stilling til en sådan anmodning, var jeg - stående inden for døren til overarkivarkontoret - begyndt på en omhyggelig gennemgang af præliminærerne. Da lød et venligt: »Hvad er problemet?« hende fra skrivebordet. Jeg plumpede ud med problemet og fik, helt overrumplet, mit tilsagn lige på stedet. Niels Petersen kom ikke med indvendinger og krævede ikke modydelse fra 1. afdeling. Det hele havde taget mindre end to minutter, - og jeg som havde været belavet på i værste fald tyve minutters forhandling.

Men samtalen fortsatte endnu en stund, - om den unge vikars første forsøg med en gerning i arkivvæsenet. Niels Petersen var interesseret og provokerede synspunkter frem. Udefra kommende har undertiden det indtryk, at arkivalier er til, for at forskere kan hente fodnoter til deres afhandlinger; men her fik jeg en anden synsmåde præsenteret: arkivalier som vidnesbyrd om forvaltningens mekanik og sociale kultur. For mig et lokkende, nyt perspektiv oprullet i et glimt!

Det blev mit første indtryk af pædagogen og igangsætteren Niels Petersen. Da jeg forlod kontoret, fik jeg en bog med under armen, Rudolf Schatz: Behördenschriftgut - Aktenbildung, Aktenverwaltung, Archivierung (Boppard a.R. 1961). Jeg fik et vink om, at afsnit B (Registrierverfahren) ville være god læsning. Det handlede om dokumentregistrering og sagsstyring i ældre og nyere tysk forvaltning. Denne indføring i tysk »Registratur« tradition skulle vise sig at blive en god indfaldsvinkel til det, der foregik i dansk arkivvæsen i Johan Hvidtfeldts tid som rigsarkivar (1963-78). Myndighedernes journalføring, - journalen i dansk forvaltning svarer til den tyske »Registratur« - blev i disse år genstand for arkivvæsenets interesse på allerhøjeste plan; og spørgsmålet om tilrettelægning af journalsystemer i forvaltningen var med til at professionalisere en generation af arkivfolk. For at udtrykke det billedligt arbejder arkiverne med det ene øje rettet mod historisk forskning og det andet øje rettet mod den forvaltning, hvis arkivalier forskerne benytter. At arkivfolk kan bistå forskere med deres indsigt i den ældre forvaltning er indlysende og velkendt. Derimod var det en ny tanke, »... at vort virke også kan blive til gavn for arbejdet på embedskontorer rundt om i landet«¹⁾. Det var herhjemme særlig Hvidtfeldt, der gjorde sig til eksponent for denne opfattelse. Han fremførte den ved flere lejligheder bl.a. i en festskriftartikel til Sten Engström i 1961: »Arkivvæsen og administration«, der senere er blevet karakteriseret som »en hovedhjørnesten i dansk arkivistik«²⁾. Arkivarer

skulle ikke blot leve »i forskningens skønne verden«; de skulle også bevæge sig »i administrationens mere prosaiske tilværelse« og være med til at skabe nye kontorsystemer. Derigennem ville de tjene ikke bare nutidens forvaltning, men - og dette var det væsentligste - også fremtidens forskere.

Der var tale om en nyorientering i forhold til traditionel opfattelse. Hvidtfeldt sendte kulturminister Jul. Bomholt og den senere konservative justitsminister Knud Thestrup særtryk af artiklen og kunne notere velvillig interesse for sagen ³⁾. Frugten af denne nyorientering blev arkivvæsenets voksende andel i udviklingen af nye søgesystemer til forvaltningen; og det er dette tema, jeg tager op i det følgende, som handler om, hvad der skete, da arkivarer gik fra iagttagers- og samlersrollen over i planlæggerrollen.

Om kassation og forretningsgangen i forvaltningen

Pladsnøden og de dermed forbundne behov for kassationer var den oprindelige tilskyndelse til, at arkivfolk søgte indflydelse på forretningsgangen i forvaltningen. »Kassation er vel den vigtigste af de opgaver, som arkiverne idag står overfor«, skrev Hvidtfeldt i den ovennævnte festskriftartikel, hvor han opstillede en slags program for det arkivvæsen, han få år senere skulle blive leder for. Hovedtemaet i denne var, at arkiverne skulle søge at få indflydelse på udformningen af de moderne administrative systemer, dels af hensyn til historisk forskning og dels af hensyn til kassationsspørgsmålet ⁴⁾. Men tilskyndelsen var af ældre dato. Allerede i 1899 var landsarkivar G. Saxild i Viborg inde på tanken. Den 30. august skrev han i en betænkning:

»Skulle man ikke kunne sikre fremtiden mod den papiroversvømmelse, der truer den? og er midlet hertil ikke det, at der for forskellige arter af arkiver opstilles visse bestemmelser om en ensartet henlæggelse af deres arkivalier, med andre ord, at der udarbejdes reglementer, som med alt muligt hensyn til bestående forretningsvaner forsøgte at gennemføre en uniformitet i behandlingen af ensartede arkiver ...«

Dette kan læses som, at Saxild også ville have forretningsgangen i forvaltningen reguleret for at styre indstrømningen af papir i arkiverne. Reglerne skulle nemlig føre til, at kassable arkivalier samledes i gruppe og ikke som hidtil sammenblandedes med sager, som absolut ikke måtte kasseres. Gennem uniformeringen ville han yderligere opnå, »... at der kunne opstilles almene regler for kassation af arkivalier af samme klasse« ⁵⁾.

Forholdet var nemlig, at forvaltningssager almindeligvis blev henlagt kronologisk - enten i den rækkefølge, hvori de oprettedes, eller den rækkefølge hvori de afsluttedes. Ville man kassere sagerne uden varig betydning, måtte man derfor først foretage en tidrøvende gennemgang af hele arkivet og tage stilling sag for sag. Saxild gav ikke ideen fast form, - hvem skulle f.eks. udforme sådanne reglementer? - og foreløbig blev det ved tanken; men tanken viste sig levedygtig. Den dukkede op igen, både i

det af Undervisningsministeriet nedsatte Arkivudvalget af 1933 og på et landsarkivarmøde i maj 1947, hvor Saxilds eftermand i Viborg, landsarkivar Joh. Hvidtfeldt, fremførte den under en drøftelse af amternes og amtstuernes arkivforhold. Arkivudvalget af 1933 var et tværministerielt udvalg, der skulle behandle Rigsarkivets pladsproblemer. Udvalget foranledigede, at en fløj af Søkvæsthuset på Christianshavn blev stillet til rådighed som nødmagasin og pegede i øvrigt på mulighederne for lettere kassation. Det udarbejdede en plan for kassation af regnskabsbilag men løb ind i et problem med de kronologisk henlagte serier af korrespondancesager i forvaltningen.

Da den nytiltrådte rigsarkivar, Axel Linvald den 27. juni 1934 første gang deltog i Udvalgets møder, bebudede han et forslag til kassationsreglement - såvel for arkivalier, som var afleveret til Rigsarkivet, som for arkivalier der endnu befandt sig i ministerierne. I det udkast, udvalget behandlede den 28. oktober 1940, opregnedes fem muligheder:

1. at sagerne allerede ved journaliseringen deltes i en A-række og en B-række, den ene for sager, som skulle bevares, den anden for sager uden varig værdi -
2. at man senest ved sagens afslutning afstemplede de kassable sager -
3. at der benyttedes særligt farvet konceptpapir -
4. at brugen af s.k. faste journalnumre udvidedes efter bestemte retningslinier -
5. at sagerne blev gennemgået inden aflevering til Rigsarkivet.

Meningen var, at kontorerne kunne vælge den mest formålstjenlige fremgangsmåde. Linvald selv synes at have foretrukket mulighed nr. 2.

Med hensyn til delingen i A- og B-rækker ytrede et af medlemmerne, kontorchef E. Dige fra Finansministeriet, betænkelighed ved på så tidligt et tidspunkt af sagens liv at dømme den til kassation; og et andet medlem, universitetskurator Korsgaard, stillede sig tvivlende til journalpersonalets evne til at foretage den grundlæggende sondring⁶⁾. Begge indvendinger havde vægt. Det er ikke alle forvaltninger og ikke alle sags typer, der har en sådan karakter, at man forlods kan afgøre, om sagerne bliver eller ikke bliver bevaringsværdige. Ydermere havde Arkivudvalget selv afstået fra tanken om at fastsætte generelle kassationsregler for alle myndigheder.

Indvendingerne fik imidlertid ingen betydning, for journaliseringen skulle i de følgende årtier blive krumtappen i kassationsmekanikken. Herom handler det følgende afsnit; men en kort oversigt over de to vigtigste måder for henlæggelse af sager i dansk forvaltning er nødvendig, inden jeg går videre. I de ikke-kamerale forvaltninger havde man oprindeligt samlet og henlagt sagens forakter på den udgående skrivelser »brevnummer«, »registrantnummer« og lignende; men fra midten af det 19. århundrede begyndte man at anvende den indgåede skrivelser journalnummer i stedet. Der var ikke tale om noget fælles, samlet initiativ, og endnu i 1930'erne var der forvaltninger (f.eks. Københavns amt), som henlagde på brevnummer⁷⁾. I de kamerale forvaltninger

(Finansministeriet m.m.) havde man fra gammel tid brugt at samle forakterne på journalnummeret for den sidst indgåede skrivelse til sagen⁸⁾. Begge henlæggelsesmåder giver god orden i arkivet, og man får fortrinlig dokumentation for forløbet af de enkelte sager (opgaver). Men de er ikke »søgevenlige«.

For overhovedet at kunne udnytte de kronologisk henlagte serier af korrespondancen blev journaler o.lign. forsynet med stikords- og navneregistre, ligesom man undertiden henlagde visse sager »sagligt« i grupper uden for nummerrækken. I nogle kontorer gik man over til at reservere »faste« journalnumre for bestemte typer af sager, således at også disse blev henlagt »sagligt«. Det saglige kunne gå på emne, på adressat og på ekspeditionstype (indberetninger, ansøgninger f.eks.). I visse kontorer bl.a. i nogle af amterne og kommunerne var journalerne helt opbygget af sådanne faste numre. Da sammenblandingen af væsentlige og uvæsentlige skrivelser ofte fortsatte også i »sagligt« ordnede grupper, havde sådanne opdelinger sjældent værdi ved kassationsbehandlingen.

På vej mod et »realsystem«

Under Besættelsen måtte Axel Linvald tage ophold i Sverige, og Arkivudvalgets virksomhed lå stille i resten af hans rigsarkivartid (1934-56). Først i november 1957 under efterfølgeren Svend Aakjær blev udvalget rekonstrueret. I mellemtiden var der taget initiativ til standardisering og rationalisering af arkivdannelsen på tre fronter.

Uafhængigt af arkivvæsenets bestræbelser inden for den statslige sektor var der i 1936 kommet tilløb til standardiseret arkivdannelse i den kommunale. De kommunale forvaltninger kunne vælge mellem hele to »systemer« - Odder-planen og DK-systemet. Odderplanen var en slags fastnummer-system med 70 saggrupper; DK-systemet var en variant af det internationalt udbredte universale decimal-klassifikationssystem (UDC eller UDK), som også anvendtes inden for biblioteksvæsenet; mere herom senere. Begge systemer var beregnet på henlæggelse af sager efter emne; ingen af dem var specielt indrettet med henblik på kassation. Kommunerne lå uden for arkivvæsenets ressort, og deres eksempel blev ikke taget op i den statslige forvaltning⁹⁾.

Fra 1942 og frem nedsatte først Justitsministeriet, siden Kirkeministeriet og Indenrigsministeriet en række udvalg og arbejdsgrupper, som skulle omlægge arkivdannelsen i forskellige grene af lokalforvaltningen. I alle udvalg og arbejdsgrupper blev arkivvæsenet repræsenteret af Johan Hvidtfeldt, siden 1945 landsarkivar i Viborg. Fra en fortid i det sønderjyske landsarkiv var Hvidtfeldt fortrolig med tysk forvaltningsskik og den tyske »registratur«. Hans arbejder for den parlamentariske kommission i de beslaglagte tyske arkivalier efter 1945 har styrket denne fortrolighed og givet ham anledning til at orientere sig internationalt. Gennem arbejdet med lokaladministrationens arkivforhold fik han tæt berøring med problemerne i den aktuelle forvaltning. Med

denne baggrund blev han i stand til at opfange impulser fra omverdenen og omplante dem til kollegerne i det danske arkivvæsen.

Fra 1953 og til 1965 stadfæstede de involverede ministerier bestemmelser for arkivdannelse og kassation i politimester- og dommerkontorer, ved provsteembeder og i amts- og amtsrådskontorer; og her gennemførtes den af arkivudvalget overvejede deling i A- og B-rækker - eller i »stamarkiver« og »kassationsarkiver«, som det kom til at hedde ¹⁰⁾.

Inden for centralforvaltningen blev det næste fremstød gjort af Forvaltningskommissionen af 1946. I sin 3. betænkning, fra 1948, plædede kommissionen for, at man i stedet for kronologisk henlæggelse på journalnummer indførte s.k. realsystemer baseret på decimalklassifikation. Lignende tanker havde været fremsat tidligere, bl.a. af C. G. Weibull i 1930 ¹¹⁾; det under kommissionen sorterende Forvaltningsnævns sekretariat henviste til forbillede i bl.a. fransk forvaltning; og forslaget var i grundtrækkene beslægtet med tanker, Arkivudvalget havde overvejet få år tidligere. Men rigsarkivar Axel Linvald anlagde en skeptisk opfattelse:

»... at det for journalføreren vil være praktisk talt umuligt når en sag kommer ind at skønne over, hvilken saggruppe den hører til. En enkelt sag kan straks ved begyndelsen have flere aspekter, under behandlingen kan den yderligere skifte karakter...«.

Opfattelsen minder om de indvendinger, der mødte Linvalds eget forslag om deling i A- og B-række. Linvald nærrede endvidere modvilje mod at opgive den »sikre«, kronologiske journalisering (i faste bind) for en journalisering efter emne (på løbblade); endelig hævdede han, var det Rigsarkivets erfaring, at af alle ministerier var Udenrigsministeriet (!) det, hvis sager det var vanskeligst at finde; og netop i dette ministerium var henlæggelse efter realsystem gennemført mest konsekvent ¹²⁾.

Heller ikke Linvalds indvendinger fik indflydelse på udviklingen. Gennem Forvaltningsnævnets - senere Administrationsrådets - sekretariat rationaliseredes forretningsgangen i flere styrelser således, at der indførtes emneordnet journalisering og henlæggelse efter decimalklassifikationssystem.

Det blev landsarkivar Johan Hvidtfeldt og overarkivarerne Harald Jørgensen og C. Rise Hansen, som under Linvalds efterfølger Svend Aakjær kom til at indplante decimalklassifikation i det danske arkivvæsen.

For Hvidtfeldts vedkommende skete det i forlængelse af hans arbejde med standardiserede arkiv- og journalsystemer i lokalforvaltningen. Medens de i 1953 publicerede bestemmelser for politimesterkontorerne endnu hviler på en traditionel journalopfattelse (fastnummersystem med 40 sideordnede saggrupper), anviser instruks af 27. november 1958 for journalisering i amterne decimalklassifikationssystemet. Harald Jørgensen og C. Rise Hansen indtrådte i oktober 1957 i det genopstandne Arkivudvalg. I årene 1959-61 indsamlede udvalget systematisk oplysninger om forretningsgangen i ministerier og styrelser og konstaterede herved, at adskillige kontorer var på vej bort fra den rent kronologiske

journalisering. Indførelsen af decimalklassifikationssystemet blev bragt på bane. I forlængelse af Arkivudvalgets virksomhed udsendte Statsministeriet den 1. marts 1962 en opfordring til kontorerne i centralforvaltningen om at omlægge journaliseringen »... således at kassation i fremtiden lettere kan finde sted«. Dog blev kontorerne anmodet om, at der ikke foretoges ændringer i deres journalsystemer uden forud indhentet udtalelse af Arkivudvalget af 1933 ¹³.

Spørgsmålet om arkivdannelse og journalisering havde hidtil været overladt de enkelte kontors eget for godt befindende. Men ved denne skrivelse fik Arkivudvalget udtaleret. Da Hvidtfeldt blev rigsarkivar i 1963, lod han beføjelsen overgå til den i november samme år oprettede Journal- og Kassations-sektion (J&K). Sektionen skulle gennemføre om-lægning af journaliseringen i de dele af centralforvaltningen, hvor der i forvejen ikke fandtes sagligt opdeltede journaler. Samtidig stod den til rådighed for administrationen i spørgsmål om journalisering og større kassationer. I J&K fik Hvidtfeldt - og arkivvæsenet - en platform, hvorfra forretningsgangen i forvaltningen kunne påvirkes, og hvorfra den kommende arkivdannelse kunne planlægges ¹⁴.

Sektionen etablerede sig i god forståelse og samklang med Administrationsrådets sekretariat, udarbejdede selv et antal journalplaner og bistod ved tilrettelægning af adskillige andre. Sideløbende hermed udviklede dens arkivarer og Hvidtfeldt en mere arkivbaseret metodik for sagsstyring med emneopdelt journal; og på dette område nåede arkivvæsenet i Hvidtfeldts embedsperiode frem i forreste linie, så at Rigsarkivets opfattelse indgik som grundelement i de journalsystemer på edb, som Administrationsdepartementet og Datacentralen i fællig tilbød centralforvaltningen i slutningen af 1970erne. Sektionens virksomhed bidrog til udbygning af generel arkivteori blandt danske arkivfolk ¹⁵.

Om decimalklassifikation

Med enkelte undtagelser kom J&K fortrinsvis til at beskæftige sig med udviklingen af søgesystemer, der var baseret på decimalklassifikation. Jeg må derfor præsentere systematikken og vise, hvordan den udformedes i arkivarhænder. Ideen blev undfanget i 1873, da en ung amerikansk biblioteksmand, M. Dewey overvejede problemerne med katalogisering af en stadigt voksende bogbestand. Systemets grundtræk vil være velkendt fra katalogerne i vore folkebiblioteker; al menneskelig viden er opdelt i ti hovedgrupper, hver hovedgruppe kan systematisk opdeles i ti undergrupper, der hver igen kan opdeles i ti undergrupper osv. Hovedgrupperne betegnes med cifrene 0-9. Ved hver underopdeling tilføjes et nyt sæt cifre. I det man stadig går fra det overordnede til det underordnede - fra helheden til dens enkelte bestanddele, får man et stringent, logisk begrebshierarki, som er egnet til at beskrive og lokalisere dokumenter ud fra deres emne. Systemets store fordel ligger i ekspansionsmuligheden; det kan vokse uendeligt. Endvidere letter den logiske opbygning søgearbejdet.

Gennem Institut Internationale de Documentation (IID) - oprettet i 1895 af advokaterne Henri La Fontaine og Paul Otlet, blev Deweys system i årene 1905-08 anerkendt som international, bibliografisk standard. Som sådan vedligeholdes og udbygges det til stadighed af IID - fra 1937 af FID, Fédération Internationale de Documentation. Det indførtes i dansk biblioteksvæsen i 1917 og i dansk forvaltning i 1936, året efter at IID havde holdt kongres i København. Som forsøg antog kommunalforvaltningerne i Randers og Kolding decimalklassifikationssystemet. Da der i 1942 forelå en vejledning i det, var det taget i anvendelse i 22 kommuner. I 1971 brugte hved hver fjerde kommune DK-systemet¹⁶⁾.

Også Forvaltningsnævnet fandt systemet egnet. Men i stedet for at anvende varianter af det internationale bibliografiske system, som tilfældet var med DK-systemet, blev emneopbygningen udformet på grundlag af institutionernes eget forvaltningsområde. Det er således tilfældet med Jordlovsudvalgets system fra 1954 og Forsvarets arkivkode fra 1957, og det gælder også instruks af 27. november 1958 for amterne.

Hvidtfeldt synes først at have fået nøjere kendskab til decimalklassifikationssystemets administrative muligheder i 1953. Naturligvis var han ikke uvidende om dets anvendelse i kommunerne; han omtalte i 1948 DK-systemet i et foredrag for nordiske arkivarer i Lillehammer¹⁷⁾. Men på en rundrejse han foretog til vesteuropæiske arkiver i 1953, noterede han flere arkiver og forvaltninger, som anvendte det. Under sit besøg i statsarkivet i Marburg fik han en samtale med Joh. Papritz - i følge Hvidtfeldt specialist i »Registratur«, som havde lavet en plan og en ny »Bezifferungsmetode«, der nu brugtes overalt »... men ikke Jeweys plan. Planen udarbejdes for hvert embede...«. Det interesserede Hvidtfeldt, at der var udarbejdet sådanne almene planer for forskellige grene af forvaltningen: jernbaner, byer og landsbyer osv. Meget må have været nyt for ham; for han stavede Dewey med »J« og brugte for mange nuller og for mange cifre i sit første hastige forsøg på at nedkradse en skitse af Forbundsarkivets journalsystem. Samtaler med dr. Rohr, Forbundsarkivet, bestyrkede ham i hans opfattelse, »... at man må øve sin indflydelse på administrationens opbygning af kontorsystemer, også fordi det er den eneste måde, hvorpå vi kan nå frem til en fornuftig kassationsmetode, det vigtigste spørgsmål, vi arkivarer står over for idag.«¹⁸⁾

Om enkeltsagsdannelse og periodisering

Decimalklassifikationssystemet var som anført et bibliografisk hjælpemiddel, der ikke var beregnet til at dokumentere dynamikken i forvaltningens sagsforløb. De første danske arkiv- og journalplaner var da også mere emnefikserede og dokumentorienterede, end de var orienterede mod de enkelte opgaver og deres forløb. Men efter at Hvidtfeldt fik berøring med centraladministrationens journalforhold, blev vejledningerne til systemerne ændret således, at en metode til registrering af opgavernes forløb blev udtrykt helt konkret.

Det sker første gang med journalvejledningen til Kunstmuseumsnævnet (dec.1965). Ved journalisering anvendes et sammensat nummer bestående af emne- eller saggruppenummeret efterfulgt af sagens løbenummer. Alle sager, der registreres i emnegruppen får samme emne- eller saggruppenummer. Men inden for denne får hver sag sit løbenummer - den første, der registreres får løbenummer 1, den anden løbenummer 2 osv. Saggruppe- og løbenummer adskilles med en bindestreg. Ved denne finesse er et oprindeligt bibliografisk princip for emneordning lykkeligt blevet forenet med den i dansk forvaltning traditionelle dokumentering af sagerne som opgaver. Man får herved overblik over sagsbelastningen i forskellige emneområder (sidste løbenummer = sagsantal) og god kontrol med sagsbestanden i arkivet.

Som en anden væsentlig forbedring kom fastlæggelsen af journalperioder. Medens f.eks. instruksen for amternes journalisering forudså, at hensætten i arkiv foregik årgangsvist, foreslog vejledningen til Kulturministeriets journalplan (1964), at man beregnede aflevering hvert 5. år. Sammen med sagerne skulle også de tilhørende søgemidler (journaler, registre) sættes på arkiv, så de var ved hånden. En sådan periodeopdeling gav mulighed for at revidere plan og vejledning regelmæssigt. De indløbne erfaringer ved brugen af systemet og evt. ændringer i lovgivning og ressortforhold vil før eller siden gøre en revision formålstjenlig. Fra at have været konstrueret som »evighedsystemer« fik de nu en fastlagt løbetid og dermed en mere foreløbig karakter. Den voldsomme specificering ved opdeling af emneområder med alenlange cifrerekker, som man kunne træffe i nogle af de ældre systemer (KL-systemet f.eks.) var ikke længere nødvendig nu, der var indført enkeltsagsregistrering og periodisering. Systemerne fik en mere smidig virkemåde.

Om emnedeling og kassation

Med de emneopdelte journalplaner ændredes kassationsbehandlingen af korrespondancesager. I stedet for stillingtagen sag for sag kunne man behandle arkivet saggruppe for saggruppe, hvilket skønnedes mere rationelt. Sagens emne kom til at bestemme, om den skulle bevares eller ikke. I de tidligere kronologiske serier af sager havde man ikke mange holdpunkter for en bedømmelse; nu gav det sig selv med emneopdelingen af journalen. For f.eks. amter og amtsstuer gik udarbejdelsen af journalplaner hånd i hånd med udarbejdelsen af kassationsplaner; og denne praksis videreførtes i andre grene af lokalforvaltningen (Mødrehjælpen, Fængselsvæsenet). Men ved omlægning af journalsystemer for centralforvaltningen blev indsatsen helt helliget emneopdelingen af journalen, - altså tilvejebringelsen af nye søgesystemer. Udarbejdelsen af kassationsbestemmelser blev udskudt; og det kom i Hvidtfeldts embedsperiode kun til spæde tilløb. Selvfølgelig får det værdi i sig selv, at forvaltningen får gode

søgesystemer¹⁹); men både i Statsministeriets skrivelse af 1. marts 1962 og den senere arkivbekendtgørelse, Kulturministeriets bekendtgørelse af 20. februar 1976 om statsinstitutioners arkivforhold understreges kassationshensynet meget stærkt. Det er dette, der er begrundelsen for, at arkivvæsenet har fået en funktion i forbindelse med omlægningen af myndighedernes journalsystemer. Deri kunne ligge en forpligtelse til, at journalsystemerne også udnyttedes i dette øjemed. Manglende udnyttelse må med tiden forventes at give problemer.

Var det ikke for hensynet til forskningen, burde spørgsmålet om bevaring/kassation måske kunne overlades til ressortmyndigheden selv. Så længe den skønnede, at materialet kunne få administrativ betydning, skulle den også opbevare det; men heller ikke længere. Hensynet til forskningen er imidlertid en flygtig vare sammenholdt med pladsmangel, manglende ressourcer og bevidstheden om en latent irritation i offentligheden og blandt politikere, som en stadig ophobning af arkivalier vil medføre. For at kunne bevare og overlevere eftertiden korrekt og dækkende information om fortiden og om vores samtid må arkiverne altså udskille det værdifulde fra det kassable. Hvad der i denne sammenhæng er værdifuldt eller kassabelt, beror på et valg og et skøn. Der er nu engang ikke det stykke papir, ja ikke den genstand under solen, som ikke under visse vilkår vil kunne få forskningsmæssig betydning²⁰). Kassationerne må derfor udføres sådan, at forskere kan gøre sig nogenlunde præcise forestillinger om, hvad der er gået tabt. Arkivvæsenet lægger af den grund vægt på, at de serier eller grupper af dokumenter, der kasseres, er veldefinerede, og at kassationen er begrundet og dokumenteret.

Formålet er - ganske enkelt - at bevare mest muligt sand information med færrest mulige omkostninger herunder omkostninger i form af plads. Overflødige dokumenter som f.eks. kopier, udkast og forarbejder, dokumenter som er knyttet til udførelsen af velkendte rutiner (f.eks. regnskab, kontrol) vil således være emne for kassation. Sager eller dele af sager, som er bedre dokumenteret i anden sammenhæng, saggrupper med rutineafgørelser eller skrivelser fremsendt alene til orientering, vil almindeligvis ikke være bevaringsværdige. Det forudsættes, at ikke alle spor af en forvaltningsmæssig aktivitet udslettes ved kassation.

Hvis det viser sig, at saggrupperne eller dokumentserierne både indeholder værdifulde og kassable arkivalier, må man almindeligvis afstå fra kassation. Ved opbygningen af emneopdelte journalplaner gælder det derfor om at indrette dem, så visse emnegrupper helt klart - kun - indeholder kassabelt materiale. Denne sondring, som er af så stor betydning for arkivvæsenet spiller imidlertid kun sjældent den samme rolle for forvaltningen. Selve begrebet emneopdeling giver anledning til allehånde fortolkninger, og i den periode, hvor arkivvæsenet helligede sig de emneopdelte søgesystemer i centralforvaltningen, uden at disse umiddelbart knyttedes til kassationsbeslutning, er det ofte hændt, at man har fået journalplaner, der ikke kunne danne grundlag for kassationsbeslutning.

Der kan være flere grunde til, at afgørelsen om kassation blev udskudt, medens man fremmede omlægningen af journalsystemerne i centralforvaltningen. Alt andet lige kan arkivvæsenet have følt større fortrolighed med lokalforvaltningens forretningsgang; sammenlignet med lokalforvaltningens myndigheder ligger hvert organ i den centrale forvaltning med sit helt specielle ressortområde og vil således ikke have gavn af fælles retningslinier. Vigtigst er måske, at medens lokalforvaltningen stadig har været regelhåndhævende og regelstyret, blev centralforvaltningens organer i 1960erne i højere grad planlæggende og analyserende. Der blev dermed færre standardafgørelser og færre egentlige rutiner. Rigsarkivets faldende udlån til forvaltningen vidner bl.a. om, at departementernes sagsbehandlere ikke længere tillægger præcedens den samme vægt som tidligere. Noget tyder derfor på, at grundlaget for, at de emneopdelte journalplaner kan fungere som kassationsplaner, er ved at ændre sig.

Overfor dette kan man enten prøve at håndhæve emneopdelingen på en mere »kassationsvenlig« måde. Bl. a. kunne det gøres ved at give handlingsaspekterne en mere fremtrædende plads i sagsopdelingen. Eller man kunne fremhæve udviklingen af gode søgesystemer som et mål i sig selv. Af hensyn til senere forskning vil arkivvæsenet være interesseret i dette; at forvaltningens søgesystemer er gennemskuelige; så her vil mange interesser falde sammen. Egentlig var det ønskeligt, om man ved en evt. revision af arkivbekendtgørelsen eller en evt. arkivlov legitimerede arkivvæsenets (m.fl.) interesse i egnede søgesystemer i forvaltningen.

Konsekvenser

»At bruge et administrativt arkiv til forskning forudsætter dels, at man kender dets tilblivelsesmiljø - dels, at man kender den systematik, der er anvendt ved arkivets opbygning...« - skrev Niels Petersen i 1982²⁹). Først når man kan danne sig en forestilling om de oprindelige funktioner og formål med administrative dokumenter, kan man drage sande slutninger ud fra deres indhold.

Arbejdet med at tilgængeliggøre arkivalier går bl.a. ud på at anskueliggøre tilblivelsesmiljø og systematik. Tilgængeliggørelsen kan ske på flere måder. Traditionelt arbejder arkivfolk historisk: de drager slutninger om en fortidig virkelighed (herunder forvaltning) på grundlag af efterladt skriftligt materiale. Inden man kan ordne ældre arkiver til gavn for forskningen, må man gennem historisk undersøgelse være nået til begrundet formodning om karakteren af de dokumenter, der skal ordnes.

Men der er andre måder. Når det drejer sig om aktuelle arkivalier, kan man jo også gøre iagttagelser af de løbende forretninger i forvaltningen. Ved at iagttage og beskrive fænomener i sin egen samtid kan arkivfolk bidrage til, at fremtidige forskere får bedre muligheder for at

udnytte vor tids arkivalier. Fra de afleverede arkivalier flyttes blikket og tilgængeliggørelsesarbejdet ud i den levende forvaltnings »prosaiske dagligdag«. Det var denne omorientering, der blev knæsat i begyndelsen af 1960erne, da arkivvæsenet påtog sig ekspertrollen med hensyn til forvaltningens journalforhold. Sammen med afleveringer giver udarbejdelse og ajourføring af journalsystemer rige muligheder for at gøre løbende iagttagelser af forvaltningen. Samtidig får arkivvæsenet stadige anledninger til at påvirke forretningsgangen og dermed arkivdannelsen.

Hvidtfeldt gik i den tidligere omtalte festskriftartikel ud fra, at »arkivmanden ... jo nu engang i kraft af sit arbejde [lærer] en række forskellige kontorsystemer at kende. Han får mulighed for at afveje fordele og ulemper mod hinanden ...«²³); og det lykkedes ham at overbevise kolleger og forvaltning om, at arkivarer kunne yde forvaltningen bistand, uanset de i almindelighed ikke var oplært i kontorrationalisering eller organisationslære m.v. Nu godt et kvart århundrede senere tør man konstatere, at arkivvæsenet faktisk var i stand til at udfylde rollen.

Men vis á vis den fremtidige forsker har arkivaren idag også fået en anden rolle end den hidtidige. En arkivar, der ordner ældre, overleverede arkivalier, vil alt andet lige efterlade dem i en tilstand, der gør det muligt for forskere at gå ham eller hende efter i sømmene i kildekritisk forstand. Det har været muligt at nå frem til en anden bedømmelse af den fortidige virkelighed end den, arkivaren anlagde, da arkivet blev ordnet. En arkivar, som medvirker til udformningen af de regler og fremgangsmåder, forvaltningen vil følge, når den opbygger sit informationssystem, er med til at planlægge strukturen af arkiver, der endnu ikke eksisterer. I det omfang journalplaner kædes sammen med kassationsplaner vil forvaltningen efterlade et arkivmateriale, der ikke giver senere brugere mulighed for at kigge arkivarerne i kortene. Hvor meget arkivfolk end gør for at nedfælde deres iagttagelser, vil der alligevel indgå mange momenter i deres vurdering, som unddrager sig en fremtidig kontrol. Den hidtidige arkivarrolle har skullet varetage forskningens tarv og har kunnet gøre det fra samme position, som forskere normalt indtager, nemlig iagttagersens. Ved at gå med i planlægningen af arkivdannelsen hos myndighederne har arkivfolk idag skudt sig ind mellem forvaltning og forskning i en helt ny rolle - hverken det ene eller det andet. Blandt sine kolleger har Niels Petersen undertiden nævnt denne side af vores virksomhed. Det er ret betænkt en rolle, der rummer meget vide perspektiver!

Noter:

1. Joh. Hvidtfeldt: Arkivvæsen og administration. Arkivvetenskapliga studier 3 (Lund 1961) s. 82.
2. Grethe Ilsøe: Dansk Arkivbibliografi 1889-1981, s. 24. Jf. smst. afsnittene Arkivdannelse, s. 21 ff. og Bevaring, kassation, s. 30 ff.
3. Korrespondancen 1. dec. 1961 med Bomholt og Thestrup - RA. Privatarkiver 5667 Rigsarkivar Johan Hvidtfeldt, pk. 97.
4. Arkivvetenskapliga studier 3, s. 68 ff., s. 74-78.
5. Cit. efter Jyllands Brevkiste (Landsarkivet for Nørrejylland) (Viborg 1966) s. 125. Jeg takker arkivar H. Kargaard Thomsen for henvisningen.
6. RA. Arkivudvalget af 1933. Mødereferater fra 4.- og 7. møde, Meddelelser om Rigsarkivet 1921-55 s. 70 ff., Meddelelser om Rigsarkivet og Landsarkiverne 1956-60 s. 4-7, Meddelelser om Rigsarkivet og Landsarkiverne 1961-65 s. 1 f.
7. Kancellisystemet (Rigsarkivets 2. afd. 1982) s. 5 ff. Ved årsskiftet 1935/36 gik man i Københavns amt over til henlæggelse på journalnummer. Det er min agt senere at fremkomme med en redegørelse om skiftende journalpraksis i dansk forvaltning.
8. Rentekammersystemet (Rigsarkivets 2. afd. 1982) s. 6 ff. Om henlæggelse på journalnummer i stedet for brev- eller registrantnummer: Niels Petersen: Kultusministeriet. Organisation og arkiv. 1981, s. 218, s. 226 ff., endvidere Kancellisystemet (Rigsarkivets 2. afd. 1982) s. 18 ff.
9. Carsten Egø Nielsen: Kommunale journalsystemer fra 1940-erne til 1970-erne, (Arkivserien, Odense 1978), s. 2 passim.
10. Meddelelser om Landsarkiverne 1921-55 s. 86-97, Meddelelser om Rigsarkivet og Landsarkiverne 1956-60 s. 68-78.
11. C. G. Weibull: Arkivordningsprinciper. Scandia III (Lund 1930) s. 52-77.
12. Forvaltningskommissionen af 1946, 3. betænkning (1948) bilag 6, s. 282.
13. Meddelelser om Rigsarkivet og Landsarkiverne 1961-65, s. 1 ff.
14. Smst. s. 2 ff.
15. Arkivdannelse og journalsystemer (intern udgave 1977, offentlig udgave 1982). Bidrag til arkivteori - bl.a. udbygget terminologi omkring begrebet sag.
16. Carsten Egø Nielsen, anf. arbejde s. 2.
17. RA. Privatarkiver 5667 Rigsarkivar Johan Hvidtfeldt, pk 97, lægget: »Arkivvæsen, alm. og forskelligt«.
18. RA. Smst. pk. 66 (Akt nr. 99/14) - 2. juli 1953 (Marburg), 29. juni 1953 (Koblenz).
19. Birgit Bjerre Jensen: J&K 10 år. Arkiv 5. bd. (1974-75) s. 18-27.
20. Så indlysende denne betragtning end er, ser man den dog sjældent på tryk. Dog findes den f.eks. i den norske kassationsinstruks af 1961.
21. Vejledning i behandling af kassationssager på 2. afdeling. 1973. s. 13.
22. Niels Petersen: Justitsministeriet. Organisation og arkiv. 1982. Forordet.
23. Arkivvetenskapliga studier 3, s. 74.

Svend, Knud og Valdemar, tolddepartementets sager vedr.

Af Karen Hjorth og Dan Tørning

Indledning

»Edb er kommet for at blive« udtalte tidligere rigsarkivar Johan Hvidtfeldt engang, og hvor meget der i arkiverne end er blevet trukket på smilebåndet ad den udtalelse, så er den ikke desto mindre udtryk for en realitet. Rigsarkivet står netop nu overfor at skulle anskaffe eget edb-udstyr, der i løbet af de næste år vil give de ansatte nogle arbejdsredskaber, som for de fleste er nye og uvante. Alle har store forventninger til disse muligheder og selv Niels Petersen er begyndt at tale om generalregistraturen på edb!

2. afdelings edb-sektion udførte i løbet af 1986 et forsøg med registrering af en gruppe journalsager ved hjælp af edb. Baggrunden for forsøget var ønsket om, gennem et praktisk forsøg at få erfaringer med registreringsprocessen og med tilgængelige søgesystemer for at vurdere hvilke muligheder, man har med dem. Ligeledes var det gavnligt at få undersøgt hvordan en traditionelt fortegnet aflevering passede til søgesystemerne. Kan de oplysninger, der er til rådighed i en traditionel arkivfortegnelse anvendes direkte i edb-registreringen, eller skal der fortolkes og forklares, er det nødvendigt at bearbejde og tilføre ny viden? Endvidere fandt vi det gavnligt at få klarlagt hvilke forventninger vi har til »edb-diseringen« af et arkivfond.

Projektvalg

Som emne for forsøget blev journalsagerne fra departementet for told- og forbrugsafgifter valgt. I 1984 og 1986 blev der fra denne institution afleveret ca. 500 hyldemeter journalsager, der sammen med tidligere afleveringer bragte departementets samlede arkivbestand i Rigsarkivet op på ca. 1200 hyldemeter for perioden 1848-1965. Dette år fandt der en større administrativ omlægning sted som betød et naturligt skel i arkivdannelsen ¹⁾.

Tolddepartementets journalsystem består af litrerede journaler, A, B, C, der i perioden 1848-ca. 1910 er delt efter forvaltende enhed og ført efter rentekammersystemet. Fra ca. 1910 deles journalerne efter sagområde, men er litreret på samme måde. Journalsagerne kan være henlagt efter journalnummer (det sidste), men den almindelige praksis er, at de samles som emnesager. I journalen er dette angivet ved »SS« sagen samles. Kun i få tilfælde er det oplyst på hvilket emne eller titel sagen er samlet. Journalerne kan altså ikke anvendes som søgemiddel til journalsagerne. Disse skal lokaliseres ved hjælp af afleveringsfortegnelser, som i tidens løb er fulgt med hver aflevering til Rigsarkivet. I disse fortegnelser anføres

samlesagerne med den titel/betegnelse, de har fået ved tolddepartementets egen henlæggelse.

Afleveringsfortegnelsen fra 1854 indeholder bl.a. »samlede sager vedr. toldkammerbygninger i ... Ribe 1829-51«. I afleveringsfortegnelsen fra 1957 er denne pakketitel blevet til »Bygningssager, afsluttede ... Ribe 1898-1935«. De mellemliggende sager vedrørende toldbygningerne i Ribe indeholdes i en eller flere af de mellemliggende afleveringsfortegnelser. Nye sagområder er blot gået ind i rækken og ophørte forsvundet uden anmærkninger. Samlesagen vedr. Øresundstolden forsvinder og EFTA dukker op inden for det samme henlæggelsessystem.

Journalsagerne er altså henlagt pr. litra i én alfabetisk opstillet række fra deres start og indtil den administrative omlægning i 1965. Der findes ingen samlet oversigt over hvilke emnetitler, der er blevet anvendt gennem tiden. Departementet selv har sikkert kun haft »statuslister« og har ikke haft behov for en samlet historisk oversigt over journalsagerne. Et forsøg på en sådan samlet historisk oversigt er gjort i Rigsarkivet af arkivar H. C. Roede for journalsagerne, afleveret 1848-1927. Han brugte imidlertid ikke tolddepartementets egne betegnelser, men omordnede i nogen grad arkivet efter nye emner, som han må have ment var mere forståelige for almindelige brugere. Dette ordnings- og registreringsarbejde resulterede i det, der kaldes gruppeordnede toldsager. Afleveringerne er samlet og opstillet i én sammenhængende række og der er udarbejdet en registratur hertil med et alfabetisk stikordsregister. For afleveringerne efter 1927 er der ikke udført et tilsvarende arbejde, men sagerne skal søges ved hjælp af 34 afleveringsfortegnelser.

Når man har overstået emnesøgningen, kan man gå i gang med søgning efter år. Der er ingen fælles naturlige skel i arkivdannelsen i de forskellige journaler. Én gang anlagt, er en sagspakke vokset på sit emne i princippet fra sin anlæggelse og indtil departementets omstrukturering i 1965. Men pakken er på grund af sin tykkelse blevet delt nogle gange og de ældste dele er afleveret til Rigsarkivet med jævne mellemrum. Det er meget forskelligt fra emne til emne, hvor tit aflevering har fundet sted, nogle emner er hurtigt- og andre langsomt-voksende. Derfor dækker de i hver aflevering fortegnede sager vidt forskellige år. Disse forhold har gjort tolddepartementets arkiv, der skønnes at indeholde interessant og værdifuldt materiale, vanskeligt tilgængeligt og som følge deraf lidet anvendt. Derfor kunne man ønske sig flere og nemmere adgange til dette arkivfond.

Betingelser

I projekttilrettelæggelsen blev der lagt nogle grænser, først og fremmest den tidsmæssige, der var 7 måneder, nemlig henvisningsperioden for beskæftigelse af en langtidslidig akademiker. Desuden opstilledes den betingelse, at materialet skulle anvendes, sådan som det var. Denne betingelse vil nemlig være en nødvendig forudsætning, hvis et større antal

arkivfunds skal gøres edb-søgbare indenfor overskuelig tid. Omordninger og administrationshistoriske undersøgelser kan være meget tids- og arbejdskrævende og må derfor i første fase lades ude af betragtning.

Kravspecifikation

Vi har her at gøre med et arkivfond, der sådan set er forskriftsmæssigt pakket og fortegnet, men alligevel besværligt at benytte. Derfor er det rimeligt at undersøge hvad en edb-registrering kunne gøre ved dette.

Første trin var at definere kravene. I stedet for at skulle gennemgå 34 afleveringsfortegnelser vil det være hensigtsmæssigt at få én, der journal (litra) for journal opregner pakketitlerne. Dernæst vil det være rart om disse titler blev sorteret kronologisk, altså at samlesagerne titel for titel blev genskabt som en helhed i stedet for som nu at være delt i flere pakker på grund af forskellige afleveringstidspunkter.

Dette er basale brugerbehov, men derudover er det klart, at et stikordsregister kunne være en yderligere hjælp ved lokalisering af emner. Pakketitlerne er defineret af et administrativt system til dets eget behov og nogle er endvidere defineret for 140 år siden. Ordvalget kan derfor være mere vildledende end vejledende for en bruger uden særligt kendskab til tolddepartementets fagsprog. Pakketitlerne er ofte meget omfattende, og det kunne derfor være gavnligt om hele titlen med alle dér anvendte ord, indgik i en alfabetisk liste, hvori man kunne skaffe sig overblik over de ord og dermed emner, der kunne hentes information om i tolddepartementets journalsager.

Ved siden af kommer de krav som kan opstilles til brug for den interne håndtering af arkivet. Når hver enhed registreres, er det rimeligt, at dens plads i magasinet også kan oplyses af hensyn til fremtagningen. Når systemet skal kunne samle de enkelte dele af en samlesag til en helhed for hele den periode, den har eksisteret, er det rimeligt, at dette resultat også skal kunne udskrives til en systematiseret registratur, og når det er tilfældet skulle systemet også gerne kunne hjælpe til med at samle de spredte afleveringer fra deres tilfældige opstillinger i magasinet til en samlet nyopstilling.

Her standsede vi kravspecifikationen og gik videre til første trin i gennemførelsen, at omsætte de 34 afleveringsfortegnelser til maskinlæsbar form.

System

I stedet for at konstruere et eget system, blev det besluttet at prøve et databasesystem, der er til rådighed på markedet, nemlig MIMER/IR²¹. Det er et informationssøgesystem, som kan anvendes til lagring, søgning og præsentation af en større informationsmængde. Systemet giver mulighed for søgning af oplysninger om den enkelte informationsenhed, der i det foreliggende tilfælde er betegnelsen på en sagspakke. Denne betegnelse kaldes herefter en »post«. De oplysninger, som anses for nødvendige for at opfylde de krav vi stillede til systemet, indgår som felter i hver »post«. Der

blev dannet følgende felter:

1. Postnummer (løbenummer)
2. Kode (kodenummer for emne)
3. Nøgleord
4. Referencetekst
5. Frit felt
6. Første yderår
7. Andet yderår
8. Antal pakker
9. Afleveringsår
10. Journalreference
11. Hyldeposition

Nogle af disse felter opfylder brugerbehov, andre interne arkivbehov.

1. er en løbenummerering, der tildeles hver post. Den har betydning for arkivhåndteringen.

2. består af et bogstav og 3 cifre. Den betegner journalen A, B, C osv., og udgør en slags »journalplanoversigt« over de i hver journal forekommende emner. Denne oversigt er tænkt som en første afgrænsning af søgningen og konstrueret i forbindelse med projektet som en første hjælp til brugerne. I stedet for at gennemgå en lang alfabetisk ordnet emneordsfortegnelse, kan man få præsenteret en struktureret oversigt. Dens udarbejdelse er et brud på vort eget opstillede krav om, at der ikke skulle foretages nogen bearbejdning af materialet inden registreringen, men arbejdet med at lave den frembød ikke noget større problem, idet der var tale om at anvende viden, der alligevel var til stede som følge af en langvarig beskæftigelse med sagområdet.

3. nøgleord er betydende ord og andre hjælpeord i pakketitlen. De udskrives ved søgning, men det specielle ved feltet er, at hvert nøgleord automatisk bliver indsat i en ordliste i alfabetisk orden. Ordlisten kan udskrives på papir eller som skærbillede. Ved at søge på nøgleord vil man kunne få henvisning til samtlige poster, hvor nøgleordet er brugt.

4. er den anvendte pakketitel. Dette felt er søgbart som fritekst, dvs at man ved søgning også på enkeltord kan finde frem til alle poster, hvor dette ord forekommer i pakkebetegnelsen. Men feltet kan ikke bruges til udskrivning af lister og derfor er det nødvendigt at have både 3 og 4 i dette system, når de opstillede krav skal opfyldes.

5. er et felt hvori der endnu ikke er nogen information, men meningen med at lade det indgå i systemet er, at der skal være mulighed for at tilføje systemet ny information, der kan fremkomme som en følge af ompakning eller nyregistrering. Informationerne i dette felt skal kunne sammenkobles med 4 og betydende ord indgå i 3.

6. og 7. er sagspakkens tidsmæssige afgrænsning som skal bruges ved søgning efter bestemte årstal eller tidsperioder.

8. skal give oplysning om hvilket antal pakker en titel dækker.

9. er en oplysning til brug ved arkivhåndteringen først og fremmest ved en samlet systematisk opstilling af de i øjeblikket spredte afleveringer.

2. forbehold af afgifts tallet

Rd:	pk: 81	m: 950
Tag A ved 44-45 Å.		
R. A. Aflev. Journ. nr. 55	1. udg.	2. udg.
R. A. Aflev. Journ. nr. 80		

Fortegnelse
over

de til rigsarkivet fra departementet for told- og forbrugsafgifter
i december måned 1955 afleverede sager.

Chokolade- og sukkervarebeskatningen.

1. Bortfaldne kreditorordninger 1936-49	1	pakke
2. Berigtigelse af afgiften 1946-49	1	"
3. Overtrædelser 1947	1	"
4. " 1948 og 1949 (B. 82-556)	1	"
5. " 1949 (B. 598-6864)	1	"

Omsætningsafgift af cigarer og cigarillos.

6. Bortfaldne kreditter. Fakturastempelmerker 1934-49 .	1	"
7. Overtrædelser 1947 og 1948 (B. 120-1092)	1	"
8. " 1948 (B. 1230-6850) og 1949	1	"
9. 1. Berigtigelse af afgiften 1940-49)	1	"
2. Stempelafgift af cigaretter og røg- tobak: Bortfaldne kreditter 1937-49 }		

Stempelafgift af cigaretter og røgtobak.

10. Overtrædelser 1947 I (B. 4-2635)	1	"
11. " 1947 II (B. 2637-5616)	1	"
12. " 1948 I (B. 90-2293)	1	"
13. " 1948 II (B. 2334-6747)	1	"
14. " 1949	1	"

(Bortfaldne kreditter, se løbe-nr. 9).

Tobaksdyrkningsafgiften.

15. Fritagelse, forsøg og lignende 1921-54	1	"
16. " (tilbagebetaling): ved af- skrivning 1923-52	1	"
17. Opvejning og afgiftsberigtigelse 1923-45	1	"
18. Andre (alm.) sager 1920-51	1	"

R. A. Aflev. Journ. 1955 nr 80

Rigsarkiv. Journ. nr. 55 N- 1695 (22. udg.)

Side af traditionel afleveringsfortegnelse, som viser hvor mange forskellige sager, der
findes under titlen »sukkerbeskatning«. Foto Rigsarkivet

10. er en oplysning om hvilken journal sagerne er indgået i. Selv om journalerne ikke er egnede som søgemiddel, er de jo summarisk information om sagområdet og -behandlingen.

11. skal være en for arkivpersonale forbeholdt oplysning til brug ved ekspedition af bestillinger.

Efter forskellige prøver og overvejelser valgtes imidlertid en anden konstruktion for felterne 3 og 4. I stedet for nøgleord er 3 blevet en slags overskrift. Baggrunden herfor var, at nøgleord kræver en forhåndsbearbejdning. For at udpege nødvendige og meningsfulde nøgleord er det nødvendigt at have en på området kvalificeret arbejdskraft til at gennemgå pakketitlerne og udvælge nøgleordene før indskrivningen. Bruget af dette felt ville altså kræve en ekstra arbejdsindsats.

I dette arkivfond er det endvidere sådan, at mange af emnebetegnelserne på laveste niveau har en fælles »overskrift«. Som eksempel kan nævnes sagområdet »grænsegendarmeriet«. Sagerne vedr. dette korps er henlagt på de samme emnebetegnelser, som er anvendt for det øvrige toldvæsen som f.eks. »bygnings-sager«, »udnævnelser«, »uniformer«, men altså med grænsegendarmeriet som overordnet betegnelse. Da det ved søgning er nødvendigt at kunne skelne mellem grænsegendarmeriets sager og det øvrige toldvæsens sager, er feltet forbeholdt denne type overskrifter. På afgiftsområdet er den samme praksis gældende. »Motorbeskatning« og »Tobaksbeskatning« optræder som overskrifter for sagsdannelse i f.eks. bevillinger, overtrædelser, godtgørelser m.v.

Denne konstruktion for 3 betyder en lettelse ved indskrivningen, idet feltet automatisk repeteres fra post til post indtil det erstattes ved indskrivning af en ny »overskrift«.

For 4 reference-feltet betyder det, at her skrives nu titlen med undtagelse af »overskriften«.

Hele pakketitlen er altså blevet delt mellem 2 felter. Det er en konstruktion, der har vist sig nødvendig når man skal opfylde de krav, vi har stillet til systemet, nemlig at man både skal kunne søge frit i det, og at man skal kunne bruge det til udskrivning af registratur.

For at søge i hele pakketitlen skal man i den nuværende konstruktion slå felterne 3 og 4 sammen. For at kunne få udskrevet en redigeret registratur med overskrifter og »undertitler« skal disse være delt.

For at opfylde begge behov har det altså været nødvendigt at konstruere nogle egne systemer fordi MIMER ikke kan opfylde alle vore behov.

Søgning

Søgning i databasen foregår ved hjælp af nogle få kommandoer med tilhørende operatører i MIMER/IR. Hvert felt i den ovenfor omtalte poststruktur har ved oprettelsen af databasen fået et forkortet navn, som bruges både ved indlæggelse af data og ved søgning. Med kommandolinien

```
FIND TIT EQ TOLDSTEDSSAGER;
```

udsøger vi f.eks. de poster, i hvilke ordet toldstedssager forekommer i

titelfeltet. Efter hver søgekommando udskriver systemet, hvor mange »træffere« (hits), den pågældende søgning giver, dvs hvor mange poster i basen, som stemmer overens med det søgekriterium, som er angivet. Den enkelte kommandolinie kan indeholde kombinerede søgekriterier ved anvendelse af de logiske operatører AND og OR. Desuden kan man kombinere med en allerede foretaget søgning, blot ved at referere til dens nummer. På denne måde kan man successivt indsnævre søgeresultatet.

- 1: FIND TIT EQ TOLDSTEDSSAGER AND BEGYNDÅR > 1920;
- 1: 45 hits
- 2: FIND 1 AND SLUTÅR < 1930;
- 2: 3 hits

Når man derefter ønsker at få udskrevet resultatet af søgningen på terminalen, sker dette ved hjælp af kommandoen SHOW. Man kan nøjes med at få udskrevet nogle få af posterne, f.eks. de første 10 eller hver 5'te, ved at angive dette i SHOW kommandolinien. Man kan ligeledes evt. nøjes med at få udskrevet bestemte felter fra den enkelte post. I appendix er vist nogle eksempler på søgning i databasen. Det skal også nævnes, at systemet giver mulighed for at gemme søgekommandolinier til brug for tilbagevendende »standardspørgsmål«. Dette har selvfølgelig størst betydning ved databaser med hyppig opdatering. Endelig er der også mulighed for at gemme søgeresultatet i en fil til brug for videre bearbejdning.

Status og konklusioner

Den version af MIMER/IR, som var tilgængelig på RECKU i projektperioden, viste sig desværre at være behæftet med visse fejl, f.eks. omkring håndteringen af nøgleordfelter, som gjorde at det til kørsel i større stil ville være tilrådeligt at afvente implementeringen af en ny version, som først ville være klar efter udløbet af projektperioden. Det viste sig imidlertid også, at MIMER/IR i sig selv kun indeholder ret primitive faciliteter til brug for udskrift af en registratur. Hertil kom, at vi fandt det mere hensigtsmæssigt, fremfor at inddatere posterne on-line i MIMER/IR, i stedet at foretage inddateringen til en arbejdsfil med et standardediteringsprogram. Denne fil kan så fejlrettes og derefter indlæses i MIMER/IR på én gang. Helt uafhængigt af MIMER vil denne fil kunne anvendes til produktion af en registraturudskrift, ved hjælp af et dertil udarbejdet program.

Projektet har derfor koncentreret sig om datatilrettelæggelse og inddatering. Som tidligere nævnt er den enkelte registreringsenhed forsynet med en emnekode (felt 2), svarende til en overordnet »journalplan«, og i de tilfælde, hvor det kunne forudses at det ville være nyttigt til udskriftsformål at kunne anvende en samlet overskrift for en række enheder, er denne trukket ud af titelfeltet til et selvstændigt felt i posten (felt 3). På denne måde er hovedparten af afleveringsfortegnelserne (i alt 1834 poster) blevet indskrevet og vil efter fejlretning kunne køres ind i den nye - og forhåbentlig fejlfrie - version af MIMER/IR til søgeformål.

De konklusioner, som vi kan drage af projektforløbet, er for det første den ikke uventede, at problemanalyse og datatilrettelæggelse ikke er helt så enkel en sag, som man kunne ønske. Dernæst at MIMER/IR ikke er helt så fleksibel og brugervenlig, som antaget. Vi forventer imidlertid, at afdelingen med en relativt beskednen yderligere indsats vil kunne etablere søgesystemet samt producere en registratur.

Eksempel 1:

Vi ønsker at finde sager vedrørende udstyr til bådene Svend, Knud og Valdemar. Vi går ind under koden C213: Bådemateriel. Videre søgning under titelfeltet.

```
1: > FIND KOD EQ C213;
1: > 14 hits
2: > FIND 1 AND TIT EQ SVEND;
2: > 1 hits
3: > FIND 2 OR TIT EQ KNUD OR TIT EQ VALDEMAR;
3: > 2 hits
4: > SHOW;
```

```
IDNR          : 226
KODE          : C213
TITEL        : BÅDEMATERIEL, BÅDENE ØRNEN, VALDEMAR, ÆRØ, PETER
BEGYNDAR     : 1924
SLUTÅR       : 1965
ANTAL PAKKER : 1
AFLEVERINGSÅR : 1984
JOURNALREF.  : C
HYLDEPOS/LØBENR : 6229-16-01/895
```

/? >

```
IDNR          : 231
KODE          : C213
TITEL        : SÆRLIGE INDKØB VEDRØRENDE BÅDENE KNUD OG SVEND
BEGYNDAR     : 1937
SLUTÅR       : 1970
ANTAL PAKKER : 1
AFLEVERINGSÅR : 1984
JOURNALREF.  : C
HYLDEPOS/LØBENR : 6229-16-01/990
```

Eksempel 2:

Vi ønsker at finde sager vedrørende uddannelse og eksamen for toldelever i perioden 1900-1970. I kodeplanen finder vi koden C115: Eksamenkommissionen og fageksamen.

```
1: > FIND KOD EQ C115;
1: > 63 hits
2: > FIND 1 AND TIT EQ TOLDELEVER;
2: > 12 hits
3: > FIND 2 AND BEGYNDAR LE 1970 AND SLUTÅR GE 1900;
3: > 4 hits
4: > SHOW 63, F=(BAR,SAR,PAKKER,PLADS);
```

```
BEGYNDAR     : 1942
SLUTÅR       : 1969
ANTAL PAKKER : 8
HYLDEPOS/LØBENR : 6229-12-03/1032
```

/? >

Udskrifter. Foto Rigsarkivet

BEGYNDÅR : 1934
SLUTÅR : 1941
ANTAL PAKKER : 2
HYLDEPOS/LØBENR : 6215-18-03

/? >

BEGYNDÅR : 1920
SLUTÅR : 1923
ANTAL PAKKER : 1
HYLDEPOS/LØBENR : 6214-25-03

/? >

BEGYNDÅR : 1924
SLUTÅR : 1933
ANTAL PAKKER : 2
HYLDEPOS/LØBENR : 6214-29-06

Eksempel 3:

Vi ønsker at få et indtryk af, hvad man kan finde inden for emnet ølbeskatning. Vi finder emnekoden B700: afgift af øl. Kun en del af søgeresultatet skrives ud.

```
1: > FIND KOD EQ B700;
1: > 143 hits
2: > SHOW S1, F=(06),R1 TO 5;
```

```
OVERSKRIFT : AFGIFTSFRI ØL TIL S.H.A.E.F.F.
OVERSKRIFT : FRASKRIVNING I SALGSBOGEN
OVERSKRIFT : ØL-OVERTRÆDELSE
OVERSKRIFT : INDBERETNING OM ØLSKATTENS STØRRELSE
OVERSKRIFT : ØLBERETNINGEN (TIL RIGSDAGEN)
```

Vi har nu set overskriftsfeltet fra de første 5 'hits'. Vi ønsker nu at se nærmere på indholdet af pakker med overskriften 'fraskrivning i salgsbogen'.

```
2: > FIND 1 AND 06 EQ 'FRASKRIVNING I SALGSBOGEN';
2: > 11 hits
3: > SHOW S2, F=(TIT), R1;
```

```
TITEL : ILDEBRAND
       : SOLLYS OG LIGNENDE
       : HAVARI OG LIGNENDE
       : KØBSELSUHELD
       : ANDRE SAGER
       : AFSLAG
```

Denne udskrift af titlen på den første af pakkerne med den valgte overskrift giver et indtryk af den brogede variation af pakketitler. Kun en neddykning i selve pakkerne kan give større klarhed om indholdet.

Udskrifter. Foto: Rigsarkivet

Noter:

1. Karen Hjorth: Toldvæsenets arkiver i Rigsarkivet og landsarkiverne. ARKIV 10. bind nr. 3 1985.
2. Recku Databaser. Informationssøgesystemet Mimer/IR. Februar 1986.

Kildekritiske notitser til Kancelliets Brevbøger i 1640erne

Af Jens Holmgaard

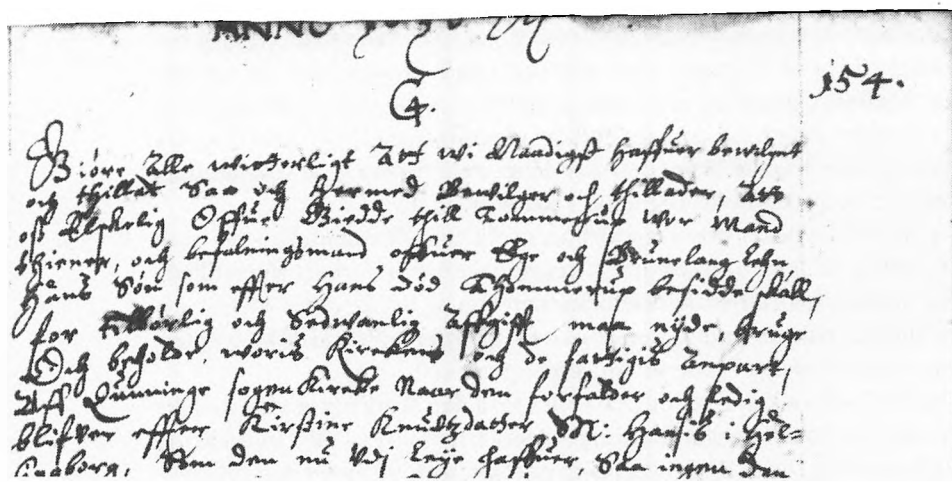
Som udgiver af Kancelliets Brevbøger har man anledning til at fundere over mangt og meget. Ikke alene over, hvordan dette ord skal læses eller hin sætning forstås. Eller hvordan man forsvarligt kan gengive de indførte breve i forkortet form. Men også over tilblivelsen af registranterne (Registre og Tegnelser) og de kildekritiske problemer, den rejser. I det følgende vil jeg forsøge at indvie læseren i nogle af mine iagttagelser og overvejelser som udgiver - foreløbig af årgang 1646. Der er slet ikke tale om en systematisk, endsige udtømmende kildekritisk undersøgelse af registranternes tilblivelse og dokumentationsværdi, som forudsætter langt mere omfattende og dybtgående studier, også skriftmæssige, end jeg har mulighed for at foretage. Men kun om nogle umiddelbare og spredte iagttagelser på grundlag af nærlæsningen af 1646- og 1647-indførslerne og gennemsyn af de bind, som indeholder disse års breve. I tid varierer de fra et par år (Sjællandske Tegnelser 1646-febr. 1648) til over 50 år (Smålandske Registre og Smålandske Tegnelser 1596-febr. 1648).

1. Mon ikke det er den almindelige, ureflekterede opfattelse - det var i hvert fald tidligere min egen - at registranterne er forlods fremstillede protokoller, hvori man (kancellisekretærene og måske deres »drenge«¹⁾) har indført afskrift, undertiden dog kun kortfattet referat af de koncepter, som var grundlaget for de originale kongebreve?

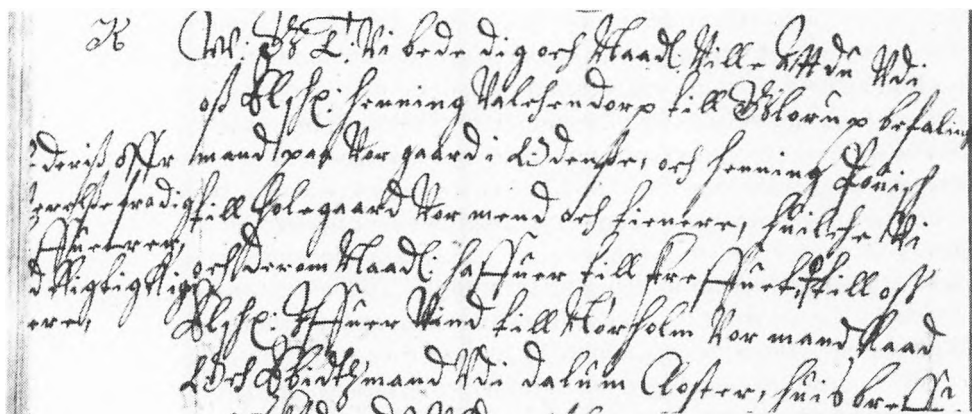
Andet indtryk kan man næppe heller få af den skildring af »Kancelliets Tilstand og Forandringer fra Kong Friderich den I'stes Tider, indtil Kong Friderich den IVdes Regierings Begyndelse«, som tillægges den tidligere kancelliebedsmand Niels Slange²⁾ og er udgivet i P. F. Suhms Nye Samlinger til den danske Historie, I, 1792, s. 1-28. Det hedder heri bl.a. (s. 13), at »det i forrige Tider vedkom den øverste Secreterer ... at samle alle Concepterne, ligesom de bleve expederede, og siden, naar de vare sorterede efter hver Rige og hver Province, ved Secretererne lade dennem *føre udi de dertil forordnede Registraturene* (min fremhævelse). Side 5 er der talt om, at sekretærene skal indregistrere ekspeditionerne i *registratur-bøgerne* (min fremhævelse). I begge tilfælde ser man umiddelbart for sig sekretærene bøjet over de tykke folianter i færd med heri at afskrive eller referere koncepterne. V. A. Secher, der i indledningen til 1. udgave af Vejledende Arkivregistraturer I, Danske Kancelli bygger sin fremstilling af »Registranters Førelse« på Slanges skildring, omend han på et enkelt punkt forholder sig kritisk til den³⁾, taler (s. 74) om at »føre Registranterne«, en formulering, der i det mindste ikke modsiger den ovennævnte opfattelse. Ejheller anfægtes den i Bjørn Kornerups 2. udgave af Vejledende Arkivregistraturer I, hvor der tales om »at føre Bøger ... over udgaaende Skrivelser (Registranter)« (s. XXII).

Sandheden er imidlertid, at indførslerne ikke kan være sket i præfabrikerede protokoller, men må være foretaget på løse ark, der først er blevet indbundet, efter at en passende mængde var opsamlet, eller efter at der havde været en særlig anledning til at bryde en hel serie af afskrifter af, fx ved Christian 4.s død i februar 1648.

Beviset for denne påstand består i, at alle ti undersøgte registeranter (Sjællandske Registre 1641-48, Sjællandske Tegnelser 1646-48, Skånske Registre 1631-48, Skånske Tegnelser 1643-48, Fynske Registre 1633-48, Fynske Tegnelser 1639-48, Smålandske Registre 1596-1648, Smålandske Tegnelser 1596-1648, Jyske Registre 1640-48 og Jyske Tegnelser 1643-48) rummer et større eller mindre antal marginaltilføjelser, overskrifter og op- eller nedsløjfer på brødtekstens bogstaver, som ved bogblokkens beskæring i forbindelse med indbindingen er blevet skåret itu. En række eksempler herpå er vist på illustrationerne 1-3.

Ill. 1. I Skånske Registre, 5, 1631-48, fol. 154r har beskæringen for oven fjernet næsten hele overskriften: ANNO 1636 APRILIS.

Ill. 2. I Fynske Tegnelser, 5, 1639-48, fol. 364v er en marginaltilføjelse blevet så stærkt beskåret, at tydingen er om ikke umulig, så dog meget vanskeliggjort.

27
 K
 D. Christiga Priests Beskræff
 paa første Magtfuldt.
 Fra Christiga Priests till Kongen, Riddern, Rens
 Dis og yndig, for alle forsonlighed, der ingen mits
 uden bygd, som udforsam den storværdige Bø
 bauer første og Bøuer, der Christian den første
 Dannerid, Monier Cronick og Bøuerkong
 Men allerbedst for Bøuer, og for magtfuld og
 mig yndig, for alle forsonlighed, der ingen mits
 og mine anffindere, der ingen mits, gaard og gaard
 der ingen mits, for alle forsonlighed, der ingen mits
 der ingen mits, for alle forsonlighed, der ingen mits

A 175 Brevkopi
 Brevkopi

Ill. 3. I Smålandske Registre, 5, 1596-1648, fol. 71v har bogbinderen, eller hvem det nu kan være, for en enkelt gangs skyld været opmærksom på marginaltilføjelse og reddet den ved at klippe den fri og bukke den ind, så den undgik beskæring.

Mod den helt teoretiske indvending, at der kunne være tale om både en oprindelig indbinding og en senere ombinding, taler ikke alene, at en sådan beskæring forekommer i samtlige ti bind, men også, at registrene i intet tilfælde er blevet beskadiget. Ved en sådan eventuel ombinding ville man sandsynligvis også have fjernet de mange ubenyttede blade sidst i flere af bindene. I Smålandske Registre 1596-1648 drejer det sig om ikke mindre end 133 ubeskrevne blade eller ca. 1/3 af hele bindet. På den anden side kan man naturligvis undre sig over, at man ved indbindingen efter tekstens afslutning har afsat så mange blade til et register, som for dette binds vedkommende faktisk kun fylder 15 sider. Når ingen registre er blevet berørt af beskæringen, viser det, at de må være indført efter indbindingen. For at den manglende beskadigelse af dem ikke blot skyldes, at tilfældigvis ingen foliotal heri er skrevet helt ud til papirets oprindelige kant og kun derved har undgået beskæring, ses deraf, at en del foliotal på recto-siderne, der godt kunne have stået på linien på det oprindelige papirark, er skrevet over eller under linien (se illustration 4).

At man har haft brevkopierne liggende i løse ark i årevis, i enkelte tilfælde altså mere end 50 år, har selvsagt åbnet mulighed for, at nogle af arkene kunne være bortkommet, eller at deres rækkefølge kunne være bragt i ulave og ved indbindingen forblevet i uorden. Noget sådant synes imidlertid ikke at være tilfældet. Det er det i hvert fald ikke for årene 1646 og 1647. Mangler og brud på rigtig rækkefølge af arkene ville i alle de tilfælde, hvor et brev på et arks sidste side fortsættes på det følgende arks første side, og det forekommer jævnlige, uundgåeligt afsløre sig ved svigtende sammenhæng.

A

Halborij Bisp Residentz. —	f 10	
hans Lovist Lønn . . . —	f 40.	
hans . . . —	f 40. 224. 293.	
f. Hans Lambson . . . —	f 52. 173.	
Hansens Bli. . . f 405. 54. 57. 129. 130. 232. 267. 263		
Hansens Lønning . . . —	f 54. 1266.	
Hansens Lønning . . . —	f. 55. 69.	
Hansens Lønning . . . —	f 60.	
Hansens Lønning . . . —	f 61	
Hansens Lønning — 398. 408. 64. 68. 103. 245.		
Hansens Bli. 282. 298. 66. 68. 154. 188. 174. 321.		
Halborij Bisp Residentz. —	f 72 72. 180. 188. 268.	
Hansens Lønning . . . —	f 98. 275.	
f. Hansens Lønning . . . —	f 96.	
Hans Bisp Lønning . . . —	f 97.	
Hans Bisp Lønning . . . —	f 100.	

Ill. 4. Af registret til Jyske Tegnelser, 11, 1643-48 ses, at registerskriveren er gået til den beskårne kant og ikke længere. Var der tale om en senere ombinding af registranterne, ville efter al sandsynlighed beskæringen i nogle tilfælde også have berørt registrenes yderste foliotal.

Af betydning for opbevaring af kopiarkene i rigtig rækkefølge og for en eventuel korrektion før indbindingen er naturligvis folieringen. Den kunne tænkes foretaget på 3 måder: 1. løbende efterhånden som arkene blev udfyldt, 2. samlet for hele det indbundne bind eller 3. samlet for de fuldskrevne ark for længere perioder. Da folieringen tydeligt ses ikke at være udført med de skiftende skriveres hænder, må den første mulighed udelukkes. Da det heller ikke er samme hånd, der har folieret bindene helt igennem, mens på den anden side samme hånd synes at optræde i flere rækker, må den anden formentlig også udelukkes. Tilbage bliver den tredje mulighed, hvilket måske med passende forsigtighed og forbehold kunne tolkes derhen, at den for arkivet ansvarlige kancelliforvalter (fyrbøder) fra tid til anden har foretaget foliering af de løse ark for at have sikkert hold på dem.

Når det ikke sjældent forekommer, at breve findes indført på forkerte steder i registranternes kronologiske rækkefølge, i enkelte tilfælde et helt årstal forkert⁴⁾, eller at de måske helt mangler, har dette altså ingen sammenhæng med de løse kopiark, men må alene tilskrives uorden ved opbevaringen af koncepterne før indførslen på registrantarkene eller uagtsomhed ved selve indførslen. Et ikke usædvanligt fænomen er, at koncepter med samme dato vel er indført under denne, men i anden rækkefølge end den, der ville være strengt logisk i en administrativ procedure med flere udgående ordrer. I hvor vid udstrækning faktisk udgåede breve er oversprunget i registranterne, unddrager sig naturligvis enhver sikker kontrol. Men man skal nok være opmærksom på, at det ikke i alle tilfælde er givet, at eksistensen af et koncept er ensbetydende med, at der også er udgået et brev med dette indhold.

Forklaringen på, at der således tilsyneladende har været bedre hold på de løse ark med brevkopierne end på koncepterne, er det fristende at søge i ansvarsfordelingen i kancelliet. Som det fremgår af Slanges beretning, var det oversekretæren og andensekretæren (rejsesekretæren), der havde ansvaret for, at koncepterne blev fordelt til sekretærene eller kancellijunkerne, som de også kaldtes, til registrering, og at de herefter blev »bundet udi knipper og sorterede«. Derimod var det kancelliforvalteren (fyrbøderen), der havde ansvaret for opbevaringen af registratur-bøgerne og vel altså også for brevkopierne før indbindingen. At en kancelliforvalter kunne være et ordensmenneske med en vidtrækkende ansvarsfølelse for sit arkiv, var den kendte Rasmus Rasmussen, der beklædte posten som kancellitjener fra 1652 og som kancelliforvalter fra 1657 til sin død i 1707, et lysende eksempel på. Hans indsats i belejringsårene 1658-59 med at ajourføre registranterne og forsyne dem med registre er velkendt. Den er skildret af Slange (s. 12 ff.) og viderebragt af bl.a. V. A. Secher, Bjørn Kornerup og de biografiske leksika.

At det omvendt kunne knibe for sekretærerne på tilfredsstillende måde at leve op til *deres* ansvar, som omfattede koncepterne og deres registrering, fremgår ligeledes af Slanges beretning. Han vil vide (s. 11 f.), at der i Christian 4.s sidste år skete en alvorlig forringelse; thi mens »tilforn ingen blev antagen til at være Secreterer udi Cancelliet, med mindre han var kommen til Skiolds Aar og Alder, eller havde været udenlands, og burde da have studeret noget, og vide nogle af deres fremmede Sprog«, blev »dertil (nu) antaget unge og ukyndige Mennesker, som nyligen var kommen af Skolen, ilde optugtede og oplærte, saa at de neppe vidste at skrive en god Bogstav, som kan meget vel sees af endeel Registratur-Bøger, der ere af dem saa ilde skrevne, at man maa bruge al sin Konst til at læse dennem«. Og derved »kom (der) en temmelig Confusion udi Cancelliet«.

Lad nu Rasmus Rasmussen og disse kancellijunkere, for hvem kancellitjenesten kun var en mellemstation i en privilegeret karriere, et nødvendigt intermezzo så at sige, være yderpunkter. Men det er ikke siden hen, ej heller i nutiden, nogen uhørt klage fra dem, der har ansvaret for

god orden i embedernes kontordrift og arkivsager, at sagsbehandlerne (»juristerne«) arkivalsk set er nogle rodehoveder. Jeg har hørt den mange gange på kurser for embedernes journal- og arkivpersonale i begyndelsen af 1970erne. Og hvor mange arkivforskrifter indeholder ikke også en streng formaning om, at kun den, der har ansvaret for arkivet, må tage sager frem og lægge dem på plads igen!

2. Om Slanges dom over kancellijunkernes arbejde i slutningen af Christian 4.s regeringsår er helt retfærdig, kan måske diskuteres. Den er i hvert fald nok for unuanceret. Der er tydelige forskelle på kvaliteten af de enkelte rækker af registranter. Ringest er Jyske Registre, der rummer mange meningsforstyrrende fejl og andre vidnesbyrd om, at den pågældende ikke har kunnet læse koncepterne, som sandt for dyden også kan være hampre.

Ét problem er de kronologisk fejlplacerede breve. De kan dog som regel uden videre flyttes hen på deres rette plads ved udgivelsen, forudsat vel at mærke at dateringen i øvrigt er korrekt. Et andet og kildekritisk betragtet alvorligere problem er netop de talrige fejldateringer, som kan forekomme i alle rækker. I flere tilfælde kan der konstateres uoverensstemmelse, som regel dog beskeden, mellem indførsels og konceptets dato⁵⁾. I enkelte tilfælde, hvor originalen er bevaret, er der uoverensstemmelse mellem dennes og indførsels dato⁶⁾. Men bortset fra de tilfælde, hvor koncept og/eller original findes, og det er langt de færreste, kan det naturligvis ikke kontrolleres, om registrantens dato er korrekt. Anderledes forholder det sig til en vis grad med dateringsstedet. Her springer fejl ofte umiddelbart i øjnene, navnlig når alle ti rækkeres breve er ordnet sammen i én kronologisk række. Og her forekommer talrige fejl, når kongen er på rejse eller skifter opholdssted, fx mellem København og Frederiksborg. Der kan derfor ikke noksom advares mod uden videre at tage et dateringssted som sikkert bevis for, hvor kongen har opholdt sig den pågældende dag.

Der er flere mulige kilder til fejl i dateringsstedet. For det første kan sekretæren naturligvis mistyde en utydelig (forkortet) angivelse i konceptet. For det andet kan han af vane gentage foregående koncepts datering uden at være opmærksom på en ændring. Noget sådant vil udgiveren se med stor forståelse på, omend han håber ved ekstra kontrol at have bremset egne tilbøjeligheder i den retning. Men vi kender jo alle problemet med af gammel vane at skrive 3. januar 1986 i stedet for 3. januar 1987! For det tredje kan koncipisten vel have fejldateret konceptet. For det fjerde kan et koncept måske være skrevet og dateret korrekt ét sted, mens originalen, der måske først er blevet udfærdiget en eller flere dage senere og på et andet sted, kan være blevet forsynet med den nu rigtige datering, uden at man har fået rettet konceptet derefter. For det femte kender vi for lidt til ekspeditionsgangen i kancelliet, især under kongens rejser, til at kunne udelukke endnu flere mulige fejlkilder. I øvrigt er den hyppigste fejldatering at angive København som dateringssted, hvilket vistnok efter det anførte er meget forståeligt. Det var jo trods alt her, de allerfleste breve

blev til, og København (Hafnia) løb vel derfor lettest den registrerende i pennen, helt pr. refleks.

3. Hvad enten Slanges dom over kancellijunkerne er for hård og unuanerctet eller ej, er der unægtelig ud over dateringsfejlene også opstået adskillige andre fejl ved indførslen på registrantarkene. Det er naturligvis først og fremmest, hvor koncepterne er bevaret, at dette kan fastslås. Men dog også i andre tilfælde, hvor fejlene er indlysende, fx ved forskrivning af identificerbare person- og stednavne, eller hvor passager i teksten er uden sammenhæng eller mening. I disse tilfælde er det kildekritiske problem vel i sig selv overskueligt, men det volder naturligvis udgiveren større eller mindre tolkningsproblemer. Værre er vel, at man næppe tør udelukke, at der kan forekomme fejl, som uden at være sprogligt meningsforstyrrende, giver indførslen en forkert drejning. I Fynske Tegnelser, 5, fol. 379 findes et missive af 16. april 1646 til lensmanden på Hagenskov hr. Jørgen Brahe, der ligesom flere andre lensmænd havde fået ordre til for kongen at indkøbe nogle køer i deres len. Indførslen lyder:

»V.S.G.T. Efftersom Vi naad. forfarrer eder de siuff kiør, som i udi eders lehn var anbefalet att indkiøbe der ehr att kand bekomme, och Os derhos indberettis Os elsch. Henning Podebusk till Kiørup Vor mand tiener, att haffue en andell kiør som hand hand (!) vill affhende, da dersom hand dennom for billig priss vill affhende, ere Vi tillfris, att i for:ne siuff kiør hos hannom maa lade kiøbe.«

Læsningen giver ingen anledning til tvivl. Missivets mening ligger jo nok på kanten af det acceptable. Men tidens sprogdragt kan jo ofte være vanskelig at trænge igennem. Og ved man på stående fod ikke bedre, kunne Kørup jo gerne ligge i Jørgen Brahes len. Jeg tør i hvert fald ikke udelukke, at denne indførsel uden et bevaret koncept til kontrol ville »gå igennem« uden kommentarer eller højst med et (!) efter »ehr at kand bekomme« (gengivet »kan fås«). Men her er konceptet tilfældigvis bevaret, og det lyder:

»V.S.G.T. Efftersom Vi naad. erfarer eder de siuff kiør som i udi eders leen var anbefalet att indkiøbe der iche at kand bekomme och Oss derhos underd. beretes Oss elsch. Henrich Podebusch till Kiørup Vor mand och thiener, att haffue en andeell kiør som hand vill affhende, da dersom hand dennom for billig priss will affhende ere Vi naad. tilfridts att i for:ne siuf kiør hos hannom maa lade kiøbe.«

Hermed falder brikkerne rigtigt på plads, og brevet får rigtig og god mening. Samtidig korrigeres ejeren af Kørups navn. Han hedder Henrik og ikke som i registrantindførslen Henning. Desværre har denne sidste fejl ikke i tide fanget udgiverens opmærksomhed. Det skal til både skri-vers og udgivers delvise undskyldning siges, at konceptet ikke er alt for tydeligt skrevet.

Et andet eksempel: I Fynske Registre, 4, fol. 374 ff. er under 16. maj 1646 indført konfirmation på et skøde af 2. marts 1646 fra borgmester i Odense Hans Nielsen til forstander Laurids Hansen på det almindelige hospitals vegne på en gård i Vestergade i Odense, som Carsten Iversen og

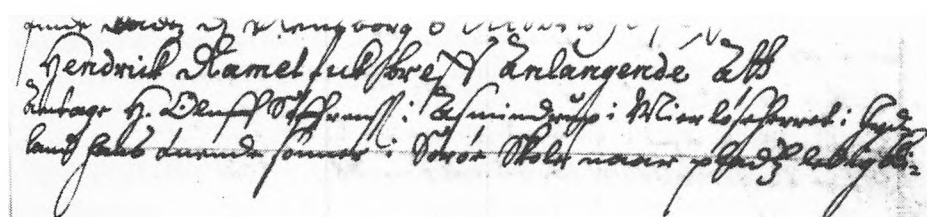
hans moder bebor. Ja, for det var vel »hans Moder«? Første gang gårdens beboere nævnes (fol. 375r), tales der nemlig om »Carsten Iffuersen og Hans Møller«. Om læsningen er der ikke gnist af tvivl, og det lyder da helt plausibelt! Problemet er blot, at Carsten Iversens medbeboer er nævnt igen i det følgende (fol. 375v), og her står der lige så utvetydigt »hans Moder«. Det vil sige, at skriveren ikke alene må have læst konceptet forkert det ene sted, men heller ikke har reflekteret over problemet. Og i dette tilfælde er intet koncept i behold, som kunne fjerne tvivlen om, hvad der er det rigtige. Men hvad om der nu var skrevet ens, men forkert begge gange. Det havde vi ikke haft den ringeste mulighed for at gennemskue!

4. Som tidligere nævnt er indførslerne i Jyske Registre dem, der lader mest tilbage at ønske. Til alt held er her bevaret mange koncepter, hvorved en del af fejlene kan korrigeres. I adskillige tilfælde har uoverensstemmelserne mellem koncepter og indførsler været så omfattende, at udgiveren har set sig nødsaget til at lægge koncepterne til grund for udtogene i udgaven, hvilket naturligvis i hvert enkelt tilfælde er angivet. Det rejser imidlertid nogle principielle problemer omkring selve udgivelsen. Dels dette, at det jo i og for sig strider mod udgavens erklærede formål: at bringe udtog af registranterne. Men også dette, om man så ikke også burde lægge koncepterne til grund i de ikke så få tilfælde, hvor registranten kun indeholder et udtog af det udgåede brev, men hvor konceptet og dermed hele brevet indhold er bevaret. I overensstemmelse med den hidtidige praksis har udgiveren dog afstået herfra, bl.a. også fordi det ville øge både udgavens omfang og udgiverens arbejde væsentligt. Desuden ville det vel også rejse det endnu videre gående spørgsmål, om man så ikke også skulle inddrage de bevarede originale breve og kopier heraf i udgivelsesgrundlaget. Og dermed ville hele udgivelsen givetvis køre uhjælpeligt fast.

5. Til slut skal endnu omtales spørgsmålet om registranternes værdi for person- og stednavneforskningen. Den må formodes at være meget beskeden. I hvert fald bør alle navneformerne tages med stort forbehold som udtryk for det faktisk gældende. Talrige stednavne er forskrevet til det næsten eller helt uidentificerbare og er under alle omstændigheder ofte stavet uden konsekvens fra forekomst til forekomst selv inden for samme indførsel. Inkonsekvens i bogstavering var dog et så udbredt fænomen i ældre tid, hvad enten det gælder stednavne, personnavne eller sprogets almindelige ord, at den vel ikke i sig selv kan give anledning til særlig påtale. Men det er af mange tilfælde evident, at manglende topografisk viden hos kancellijunkerne og deres »dreng« er en kilde til mange og store fejl. Grove forskrivninger selv af herredsnavne forekommer. Således blev Horns (herred) i Sjællandske Tegnelse, 29, fol. 47 til Henens, Hammerum i Jyske Registre, 10, fol. 410 til Hammerup og Hindsted i Sjællandske Tegnelse, 29, fol. 121 til Høgsted. Et særligt grelt eksempel på mange forskrivninger findes i Jyske Tegnelse, 11, fol. 225, hvor bl.a. Vinderslev bliver til Wenderup, Ejstrup til Emstrup, Hjøllund

til Thiölund og Karup til Herup. Og hvad skal man mene om dette: udtog i Sjællandske Tegnelser 29, fol. 91 af et missive af 8. oktober 1646 til hovmesteren for skolen i Sorø:

»Hendrick Ramel fick breff anlangende att antage h. Oluff Søffrensen i Asmindrup i Mierløseherret i Jydland[!] hans tvende sønner i Sorø skole, naar pladtz ledig bliffuer forordnendis dennom under disciplin och eller[s] forholdendis sig imod dennom liigesom med andre skolebørn sammesteds.«

Hendrick Ramel fick breff anlangende att antage h. Oluff Søffrensen i Asmindrup i Mierløseherret i Jydland[!] hans tvende sønner i Sorø skole, naar pladtz ledig bliffuer forordnendis dennom under disciplin och eller[s] forholdendis sig imod dennom liigesom med andre skolebørn sammesteds.

Ill. 5. Nederste del af Sjællandske Tegnelser, 29, 1646-48 fol. 91r. At skriveren på egen hånd skulle have gjort tilføjelsen om, i hvilken landsdel Merløse herred ligger, er næppe sandsynligt. Snarere har han mistydet et Sjælland i konceptet.

Alt for stærk i geografien er heller ikke den kancelliperson, som på et indlæg af 19. maj 1646 til en sag om flytning af Hammerum herredsting har skrevet: »Hammerum Herristing i Lolland«.

Endnu større variationsmuligheder end stednavnene frembyder vist nok personnavnene. Forekommer samme person flere gange i en indførsel, er det nok snarere undtagelsen end reglen, at hans navn staves ens hver gang. Et særlig godt eksempel på evnen til at variere forekommer i Sjællandske Registre, 21, fol. 643f. i en bevilling af 28. april 1647 for borger i København Christian Alckenbrecht (eller hvad han nu hed) med tilhørende koncept. Hans navn forekommer 12 gange, nemlig i indførslen (inkl. overskrift) fem gange, i registret én gang og i konceptet (inkl. udskriften) seks gange. Det er lykkedes koncipisten og registrantføreren at udtænke ikke mindre end ti forskellige varianter af navnet: Christen Alkenberg, Christian Alkenberg, Christian Arkenbret, Christian Alkenbrek, Christian Alchenbrecht, Christian Alckenbrecht, Christian Alchenbrekt, Christian Alchenbrech, Christian Alckenbrecht og Christian Alkenbreg.

Det kan vist ikke undre, at udgiveren med hensyn til person- og stednavne har valgt at gengive dem i den i nutiden almindeligt anerkendte og/eller anvendte form, for så vidt en sådan findes. Det kan næppe heller undre den opmærksomme læser af disse spredte iagttagelser og tanker vedrørende kancelliregistranterne, at det er udgiverens opfattelse, at vel er udgaven af Kancelliets Brevbøger, både det hidtil udkomne og forhåbentlig også de kommende bind, et overordentligt værdifuldt redskab for historieforskningen, men at det er et redskab, der, navnlig hvad mange detaljer angår, ikke bør bruges ud over dets formåen. Registranterne er mere eller mindre dygtige og mere eller mindre samvittigheds-

fulde kancellisekretærs (eller måske undertiden deres medhjælperes) afskrift af mere eller mindre læselige koncepter med alle de fejlmuligheder, det indebærer.

Og så har jeg endda knap talt om den fejlkilde, som udgiveren udgør.

Noter:

1. Se Niels Slanges i note 2 omtalte beskrivelse, side 6.
2. Niels Pedersen Slange (1656-1737) blev 1681 ansat som sekretær i Danske Kancelli, hvor han avancerede til assessor, ligesom han beklædte flere andre høje embedsposter, bl.a. som assessor i Højesteret. Beskrivelsen af Kancelliets Tilstand kom via Langebek til P. F. Suhm. Langebek har forsynet håndskriftet med påtegning om, at forfatteren »synes at have været« Niels Slange. Trods dette forbehold går V. A. Secher ud fra som givet, at Slange er ophavsmanden. Når jeg her og i det følgende taler om Slange, er Langebeks forbehold underforstået.
3. Secher bestrider Slanges påstand om et skarpt brud i kvaliteten af registranterne ved overgangen fra Christian 3.s til Frederik 2.s regering.
4. Fx findes i Sjæll. Tegn., 29, fol 277 efter breve fra oktober 1647 indført et brev af 26. februar 1646.
5. Fx har Fynske Tegn. 5, fol. 414 et brev under 13. november 1646, mens konceptet har 12. november. I Jyske Reg., 10, fol. 419f. findes et brev under 17. november 1646, mens konceptet har 12. november.
6. Et forpagtningsbrev på Abrahamstrup, som i Sjæll. Reg., 21, fol. 551ff. er dat. 21. november 1646, er i originalen, der findes i Abrahamstrup lensrgsk., dat. 11. november.

Da Georg Brandes kom til at vælte en kultusminister

Scener fra folketingets finansudvalg 1879

Af Kristian Hvidt

I forbindelse med sit arbejde på at skildre Københavns universitets historie i slutningen af forrige århundrede har genstanden for dette festskrift, Niels Petersen, selvfølgelig måttet interessere sig for en af den tids virkelige »varme kartofler«, ansættelsen - eller rettere - ikke-ansættelsen af Georg Brandes ved universitetet. I den ellers så righoldige Brandes-litteratur har dette emne mærkelig nok ikke været behandlet selvstændigt, selv om netop dette ansættelsesproblem blev et brændpunkt, hvorom dansk kulturpolitik efter 1872 drejede sig til efter århundredeskiftet. I sit endnu utrykte afsnit af Universitetshistorien for perioden har Niels Petersen et særligt afsnit om Georg Brandes, som han med sædvanlig hjælpsomhed har udlånt til kolleger. Afsnittet giver en fortrinlig oversigt over ansættelsessagens historie gennem de 30 år fra Georg Brandes i november 1871 indgav en ansøgning og til man i 1902 efter Venstres overtagelse af regeringsmagten fandt en løsning. Kernen i fremstillingen er den sikkert rigtige konstatering, at Brandes for en stor del selv var skyldig i, at han ikke blev ansat - han spillede sine kort forkert. Nok løb han ind i en storpolitisk konflikt, provisoritiden, hvor de reaktionære havde magten og bl.a. også bestemte over besættelsen af professoraterne. Men talrige meget radikalt sindede folk, f.eks. Høffding, Erslev og Fridericia modtog dog udnævnelser i perioden, fordi de i den afgørende fase undlod at udtale sig provokerende.

Ansættelsessagen udviklede sig jo for Brandes' vedkommende forbavsende hurtigt fra at være et lokalt universitetsanliggende til at være en politisk sag, der til stadighed rumlede i rigsdagens lokaler med skiftende intensitet. Men på intet tidspunkt var den - i hvert fald tilsyneladende - nærmere en løsning end i december 1879, da man fra flere sider søgte at gennemføre ansættelsen ved en bevilling fra folketingets finansudvalg som del i en større politisk handel. De følgende sider er et forsøg på at følge denne sags forhistorie, kulmination og sørgelige endeligt. Ikke alene blev det en ny skuffelse for sagens genstand, Georg Brandes, men sagen kom også til at koste kultusministeren hans høje embede.

Denne episode har Niels Petersen naturligvis omtalt, men ikke kunnet uddybe i universitetshistorien, da den stort set udspillede sig uden for universitetets rammer. Men derfor er den ikke mindre vigtig i en større historisk sammenhæng. Først lidt om forhistorien.

Universitetet tabte så at sige sagen på gulvet i efteråret 1875, da den nye kultusminister, J. C. H. Fischer, gav dets ledelse mulighed for at besætte stillingen gennem en konkurrence. Skønt Brandes' lærer, professor

Brøchner som medlem af konsistorium havde gjort en del »opvarmningsarbejde« til fordel for sin elev, var universitetets svar så uldent, at ministeren lod sagen falde¹⁾. Sagens udfald hensatte Brandes i en alvorlig situation både økonomisk og politisk. Da kulden i København åndelig talt blev ham for slem og pengemangelen klemte, søgte han som bekendt tilflugt i Berlin. I 1877 flyttede han officielt dertil, fulgt til dørs af 45 fremtrædende danske kulturpersoner, som i en adresse udtrykte deres sorg over hans bortrejse.

Det var dog næppe denne adresse, der gjorde indtryk på politikerne, men mere den almindelige politiske udvikling fra efteråret 1877, der gjorde ansættelsessagen interessant igen i rigsdagen. Den første provisoriske finanslov, som Højre udsendte om foråret, bidrog til at skærpe Venstres kamp mod magthaverne. Men 8. november samme år kløvedes Det forenede Venstre i to dele, da den moderate del indgik et forlig med Højre om finansloven. Den radikale del af Venstre stod tilbage, rasende over dette forræderi og indstillet på at udmanøvrere de tidligere frænder i Venstre. Sagen om Georg Brandes' ansættelse var et godt signal for Bergs og Hørups klare modsætningsforhold til de moderate, og de kunne oven i købet regne med en allieret i dette anliggende inden for regeringen i kultusminister Fischer.

Selv havde Georg Brandes ikke sans for at udnytte sådanne gunstige politiske strømninger, der kunne løfte ham »på plads«. Den støttegruppe, »Litteraturselskabet«, som dannedes omkring ham i 1872 for at hjælpe ham mod de voldsomme angreb, betragtede han med misbilligelse. Yderligere vanskeliggjorde han sin situation gennem den bog om Danmark, som hans tyske oversætter (og elskerindes mand!) udgav i 1874. Det skinnede tydeligt igennem, at Brandes havde affattet teksten, der indeholdt de mest arrogante udtryk for hans ringeagt for bl.a. Venstres førende politikere²⁾.

Derimod fik Georg Brandes' bror, Edvard, efterhånden forståelsen for, at det ikke var forelæsninger og bøger, der skulle skaffe hans store storebror et embede, men politisk pression. Fra oktober 1874 begyndte de to brødre udgivelsen af tidsskriftet »Det 19. Aarhundrede«, hvor de gjorde forsøg på at anslå en forsonlig tone, men også slap provokerende artikler af anti-kirkeligt indhold ud. I 1877, da reaktionære strømninger dominerede, blev tidsskriftet lukket af udgiveren, Fr. Hegel. Han var efter sigende påvirket til denne beslutning af biskop Martensen, med hvem han egentlig deltog i gymnastik-øvelser! Men allerede i 1876 var Edvard Brandes begyndt at orientere sig politisk. Den da knap 30-årige magister i orientalske sprog var endnu i vildrede med, hvad der var hans egentlige livsgerning. Han var - modsat broderen - en velhavende mand, og han introducerede sig selv i det politiske milieu ved at afholde fine middagselskaber i sit hjem i Tordenskjoldsgade. Her kunne han invitere forfattere og kunstnere sammen med udvalgte politikere. Både Berg og Hørup var således gæster hos ham. Men navnlig synes han i disse år at have været imponeret af Holstein-Ledreborg og at have søgt at inddrage ham i det selskabelige

lag. På samme tid, i slutningen af 1876, meldte han sig ind i den nye »venstreklub« i København, »Foreningen af 25. april 1876«, der var stiftet på initiativ af Herman Bang. Her mødte brandesianismens »politiske agent« for første gang det danske politiske milieu. Heller ikke han havde høje tanker om Venstre og dets førere. Men Edvard Brandes blev alligevel grebet af det politiske liv, især under de højspændte måneder omkring det første provisorium i 1877. Hovedopgaven for ham var at slå til lyd for, at Venstre gjorde hans brors sag til sin. Og han kunne allerede i oktober 1877 - altså nogle uger før det store brud i Venstre den 8. november - konstatere, at Berg var indstillet på at gøre ansættelsessagen til et politisk hovedpunkt. Hans samtale med Berg kendes fra et brev, hans mor, Emilie Brandes sendte til sin søn i Berlin - moderen oser kendeligt af stolthed over sine dygtige sønner - hendes referat er nok ikke helt objektivt:

»I tirsdags var Edvard i venstreforeningen. Han havde talt hele aftenen med Berg, der kom hen til ham, udtrykte sin beklagelse over så længe ikke at have set ham og sagde ham mange pæne ting for egen regning. Derpå spurgte han: Hvor er nu Deres broder? Edvard: Det har De måske nok set, at han er i Berlin? Berg: Jo, jeg mener, hvornår kommer han tilbage? Edv.: Det må De vist vide bedre! Berg: Ja, så snart vi får et andet ministerium, så skal han så vist tilbage. Edv.: De glemmer Martensen. Berg: Det skulle dog være mærkeligt, skulle vi ikke kunne knuse ham?«³⁾

Men der blev også »fyret op« under det moderate venstres førere for at få en lærestol til Georg Brandes gennemført ad politisk vej. Frede Bojsen og Sofus Høgsbro blev påvirket fra norsk side - Bjørnstjerne Bjørnson læste i begyndelsen af 1878 Georg Brandes' bog om Søren Kierkegaard, blev ganske betaget af bogen og dens forfatter og vrededes over den måde, han blev holdt væk fra universitetet. Det skulle hans grundtvigianske venner i Danmark sandelig se at få rettet op på i en fart! Til Høgsbro skrev denne Nordens skolemester:

»Skammer I Eder ikke ved at lade denne mand vandre ud af mangel på brød? Skammer I Eder ikke? Og vil I gøre martyrer? I vil forsvare Guds sag ved uretfærdighed! ... Op jer lidt!«⁴⁾

Bjørnson var træt af grundtvigianske politikere i Danmark og nærmede sig Brandes og Hørup. Da han anmeldte sin ankomst til landet i november 1878 kappedes de to venstregrupper om hans gunst, arrangerede hver sin banket for ham, de moderate for at holde på ham, de radikale for at vinde ham. Det blev de sidste, der sejrede. Ved festen den 3. november blev Bjørnson ikke alene hyldet og smigret, men der dannedes også en ny politisk alliance, det litterære venstre, der fik afgørende indflydelse i de følgende år og udtrykkelig skrev Georg Brandes ansættelse på universitetet som første punkt på sit program. Under festen klagede Christen Berg over, at »filosofferne« ikke støttede Venstre i rigsdagen. Det fik Edvard Brandes til at holde sin første politiske tale, hvor han omvendt klagede over, at ventrepolitikerne ikke støttede hans bror, da han blev stærkest angrebet⁵⁾. Berg og Hørup lod hurtigt gerning følge på løftet. I ugen efter festen lod de i folketingets finansudvalg stille spørgsmål til kultusministe-

ren om, hvor længe han mente, docenturet i æstetik skulle forblive ubesat. De fik et ubestemt svar, men turde ikke presse ministeren mere af skræk for, at Fischer skulle tage dem på ordet og hurtigt besætte stillingen med en anden end Georg Brandes⁶⁾.

Kort efter, i januar 1879, udskrev Estrup valg, og Venstre kom splittet og meget reduceret tilbage, mismodet bredte sig i partiet. Højre spekulerede åbenlyst i Venstres splittelse, spillede grupperne ud mod hinanden. Lovforslagene blev hængt frem som madding, som de to venstregrupper kunne snappe efter. Navnlig var Berg efter valget helt tydeligt indstillet på en storpolitisk handel, hvori også Georg Brandes' ansættelse kunne indgå som et led. I første omgang var Berg dog ikke heldig med sin imødekommehed overfor Højre. Da han gik ind på at bevilge 6 kanoner til Københavns søbefæstning, revnede hans partigruppe i folketinget og 12 af gruppens 35 trådte ud, da kanonerne blev vedtaget på finansloven. Da 12 fulgtes ad de to næste år under det lidet smigrende navn »De udtrådte«. Det standsede dog ikke Bergs mere langsigtede planer, om end det vanskeliggjorde hans bevægelsesfrihed, når der var tre venstregrupper. Men hovedsagen var, at hans gruppe og Højre tilsammen udgjorde et flertal i folketinget. Hans forhandlingspartner skulle da være kultusminister Fischer, tidligere gymnasielærer i Slagelse, erfarede rigsdagspolitiker gennem mange år, kendt for sin modvilje mod de nationalliberale og i denne egenskab kvalificeret som medlem af Estrups første kabinet. Fischer havde, som det rigtigt siges om ham i Dansk biografisk leksikon, særlig forkærlighed og anlæg for underforhandlinger, også på områder, der lå uden for hans fagministerielle⁷⁾. I løbet af sommeren 1879 forhandlede Berg ivrigt med Fischer. De blev set fordybet i samtale af modstanderne. Hverken de eller vi kender indholdet af forhandlingerne, men meget tyder på, at Berg var parat til at gå meget vidt, f.eks. acceptere Københavns befæstning til gengæld for et ministerskifte og - en lærestol til Georg Brandes⁸⁾.

Da rigsdagssamlingen begyndte, skulle aftalerne udføres i praksis, og for docenturet til Brandes begyndte et højt spil over de følgende seks måneder, som vi skal følge på nært hold. Forinden måtte kontakterne til Georg Brandes formidles. Derfor afholdt Edvard den 17. juli et middagsselskab, hvor han foruden Berg og Hørup også indbød sin bror, sagens genstand. Samme aften skrev Georg Brandes i sin dagbog.

»Middag hos Edv. med Berg og Hørup, ville ansætte mig som ekstraordinær docent med 3.000 kr. for at omgå konsistorium.«.

Berg synes i forvejen at have aftalt sagen med kultusministeren. Begge d' herrer var klare over, at en ansættelse måtte foregå »ad bagdøren«. Skulle konsistorium tage sagen op igen, var resultatet usikkert, og ansættelsen kunne forhindres, når den blev forelagt kongen til underskrift. Det hed sig nemlig, at biskop Martensen havde foreholdt Christian IX, at kongelige embedsmænd burde tilhøre folkekirken, og Brandes, der offentligt havde erklæret sig som ateist, kunne altså ikke udnævnes. Men et ekstraordinært docentur kunne måske listes gennem på finansloven og formuleres sådan, at det kunne passere de to »nåleøjne« i bevillingssystemet, folke-

tingets og landstingets finansudvalg og derefter ikke behøvede kongelig konfirmation. Men Fischer kunne ikke helt finde ud af, hvordan det skulle gøres i praksis. I begyndelsen af september betroede han sine bekymringer til Berg. Edvard Brandes kan (via Hørup) ligefrem referere samtalsens ordlyd:

»Berg: Tænker De på at ansætte dr. Brandes? - Fischer: Der er så mange vanskeligheder. - B: Ville De ikke oprette en ekstraordinær docentpost for ham? - F: Hvor kan man det, når der i forvejen er en ordinær. - B: Ved en sådan ville man kun have at gøre med rigsdagen. - F: Jeg må betænke mig. - B: Den ville kunne regne med tilslutning. - F: Kan intet bestemt sige herom, må betænke mig.«⁹⁾

Edvard Brandes' brev viser i øvrigt, hvor systematisk han pressede på. Hans opgave var at holde Berg og Hørup til ilden efter de højtidelige løfter. Endnu var der en måned til rigsdagen samledes. Bergs aftale med Fischer var, at det var de »radikale« og Højre, der skulle stille forslaget om docentur som ændringsforslag til finansloven mellem første og anden behandling. Men nu syntes den refererede samtale at vise, at der var sket noget - Fischer var øjensynligt ved at trække sig baglæns ud af sagen. Hørup, som Brandes spurgte til råds, beroligede ham imidlertid: Ministeren ville nok selv sætte bevillingen på finanslovsforslaget, og så ville det sikkert gå gennem begge rigsdagens ting. Hvis ikke kunne Fischer også selv fremsætte det som ændringsforslag efter 1. behandling. Men Brandes mistænkte også Hørup for at lægge tåge over sagen.

I hvert fald gennemlevede de to brødre og kredsen af deres tilhængere september måned i spænding. Ville finanslovsforslaget vise, at også regeringen anerkendte Georg Brandes' geni? Et brev til Georg fra den iltre Victorinus Pingel fra slutningen af september viser, hvor store forventninger man stillede til sagens gennemførelse. Pingel mente, at Brandes var blevet pint længe nok af Højre og nu skulle tages til nåde¹⁰⁾.

Da finanslovsforslaget kom, kunne de imidlertid kun konstatere at Fischer intet havde sat af til Brandes. Også oktober hengik uden at der skete noget. Forslaget gennemgik første behandling i Folketinget over flere dage uden at sagen blev nævnt. Bagefter valgtes det nye finansudvalg, og selve valget af dets 15 medlemmer var en hård kamp mellem de tre venstregrupper. Ved formandsvalget blev den gamle, jyske Tscherning-tilhænger, Gert Winkler, tungen på vægtskålen. Ved hans stemme blev Berg valgt til formand for udvalget og den moderate Holstein-Ledreborg til udvalgets ordfører. Uforsonligheden mellem de moderate og de radikale venstremænd var total - hellere vælge en højremand, end en af den anden venstregruppe, var mottoet. De to gruppers aviser afslørede de stemmanipulationer, der foregik omkring udvalgsnedsættelser¹¹⁾.

Den 28. oktober, da Georg var i København, gik han til sin bror for at høre til sagen. Edvard Brandes bad ham om sporenstregs at henvende sig til Bjørnstjerne Bjørnson for at bede ham benytte al sin pondus over for de moderate venstremænd i udvalget. Bjørnson var netop i København og efterkom ønsket. Den næste dag kunne Georg Brandes skrive i sin dagbog:

»Bjørnson havde talt med Høgsbro, der var for mig. Således var venstregrupperne sikrede. Mon nu ej Martensen skriver til kongen og så til Fischer, eller er det alt sket? Det forunderlige er, at så trist sagen er mig, så virker den som krudtrøg straks så stærkt på mig, at jeg bliver heftigt derfor.«¹²⁾

Georg Brandes havde nu berettiget grund til at tro på sagen. Når begge venstregrupper ville lægge sig i selen og ministeren hjalp til, skulle det vel lykkes¹³⁾. Men i politik repræsenterede Georg Brandes mere et kulturpolitisk program end en person - og det kunne mennesket GB let gå hen og glemme.

Da Fischer nu havde svigtet, måtte Berg og Hørup altså træde til. Et par dage efter at de moderate var blevet bearbejdet af Bjørnson, fremsatte Berg forslag om et uangivet beløb på kontoen for videnskab og kunst i almindelighed »til dr. G. Brandes i sammenlignende litteratur for at holde forelæsninger«. Højres medlemmer i udvalget var straks på vagt - »Lars Dinesen erklærede sig imod, Scharling forbeholdt sig sin stilling«, hedder det i forhandlingsprotokollen¹⁴⁾. Berg havde tilsyneladende ikke taget udvalgets fem højremænd i ed forinden. Den måde hans københavnske organ, Morgenbladet, lod læserne erfare om sagen, er da også netop så slukøret, som man kunne vente. Den 4. november hed det i en notits:

»Fra København lader Jyllands-Posten sig meddele, at nogle venstre-medlemmer af finansudvalget har stillet forslag til en bevilling på universitetets budget af 3.000 kr. til gage for dr. Georg Brandes. Det tilsigtes herigennem at bringe kultusministeren til at ansætte hr. Brandes som professor i æstetik.«

At »nogle venstremænd« var Morgenbladets ejer og politiske redaktør ville bladet ikke ud med - så hellere tage vejen om ad Jylland.

Dermed var sagen formodentlig tabt på gulvet i første omgang. Når Højre i folketingets finansudvalg straks strittede imod, ville Fischer få svært ved at føre den igennem landstinget. Men Fischer tog tråden op. Tilsyneladende benyttede den gamle drevne rigsdagspolitiker sig af en af de mere listige metoder i finanspolitik: at lægge tåge over, hvad bevillingerne skulle bruges til. Den 11. november sendte han udvalget et helt uldent formuleret ændringsforslag om, at han for fremtiden ønskede forhøjet en konto under Kommunitetet fra 5.000 til 17.000 kr. uden anden begrundelse, end at der var så meget behov for støtte til fuldt kvalificerede videnskabsmænd. Ingen navne var nævnt. Hvis alt andet glippede, kunne Fischer have taget 3.000 af disse midler til Brandes. Sammenhængen skimtes af, at Georg i den følgende uge skriver i dagbogen:

»Enig med Edvard om, at min sags løsning nærmest må synes at blive, at jeg ei ansættes som docent, men får et annuum for at holde forelæsninger.«

Edvard var øjensynligt blevet informeret af Hørup og skulle nedstemme broderens forventninger.

Men Brandes-sagen var kun en lille del af et større spil - en jeton i den politiske roulette. Alle i finansudvalget vidste det - der skulle jo gives noget

til gengæld for docenturet. Det, som Berg og kultusminister Fischer havde talt så meget om sommeren før, skulle nu realiseres. Den 7. november, et par dage før Fischers ændringsforslag ankom til finansudvalget, havde folketinget første behandling af forslag til ændring af hærloven. Her var en anden og større indsats i spillet. Berg havde året før med sine seks kanoner til søforterne vist sin vilje til at hjælpe regeringen på dette punkt, og Krieger studsede ligefrem i sin dagbog over Bergs påfaldende velvilje overfor hærlovsforslaget¹³). Desuden var der to andre sager, i hvilke Fischer forventede Bergs støtte, dels en skolereform og dels bevillinger til at fejre universitetets 400-års jubilæum. Modydelsen for at hjælpe Højre med disse tre sager var formodentlig bistand til at slippe af med Estrup som konseilspræsident samt lærestolen til Georg Brandes. Christen Berg sørgede for at blive formand for udvalgene om disse tre afgørende sager - det var formodentlig allerede da en offentlig, men velbevaret hemmelighed, at det var her, der skulle handles. Krieger skrev også efter nedsættelsen af udvalgene:

»Vi får nu se, om Berg kan bære alle lovgivningssager frem, i hvis udvalg han er blevet formand. Det er lidet troligt, at han skulle kunne og ville trække både forsvarslove og skolelove (samt universitetstilskudet) igennem, således som nogle ministerielle sangvinikere bilder sig ind«¹⁵).

Men mere afgørende var det i virkeligheden, om Fischer var i stand til at opfylde sin del af løfterne til Berg. Kultusministeren havde modstandere omkring sig. Først og fremmest de nationalliberale, bl.a. vor første kilde til sagen, A. F. Krieger. Det var en kendt sag, at Fischer ved Estrups tiltrædelse 1875 havde æren for (eller var skyld i), at de nationalliberale ikke kom med i ministeriet. Men også inden for regeringen Estrup var han ikke så velset. Navnlig havde justitsminister Nellemann et godt øje til Fischer. Både Krieger og den Hermesagtige skikkelse i højre, Lars Dinesen, havde travlt med at fortælle Nellemann om, hvad Fischer dog alt lovede Christen Berg i folketingets finansudvalg¹⁶). Med slet dulgt skadefryd fortalte Krieger da den 2. december sin dagbog om, hvordan Fischer måtte stå skoleret hos Estrup og Nellemann.

»Jeg talte idag med Nellemann om, hvorvidt finansudvalget virkelig ville tage initiativet til en bevilling til G. Brandes. N. bekræftede, at *hele* udvalget havde tænkt derpå, og han havde i den anledning foranlediget et møde mellem Estrup, Fischer og ham selv. Estrup brød sig ikke om folkekirken, men kunne jo ikke finde sig i, at man ville påtvinge regeringen embedsmænd. Fischer erklærede, at han bestemt havde sagt udvalget, at han ikke ville modtage en særlig bevilling til Brandes; derimod indbød han det til at stille 7.000 kr. til hans rådighed til for nogle, f.eks. 2, år ad gangen, at ansætte docenter. Nellemann havde da ytret, at dette kunne være ret nyttigt, men der måtte ingen ansættes uden forudgående forhandling med universitetsmyndighederne. Fischer sagde, såvidt jeg kunne forstå, hverken ja eller nej hertil.«

Forsynet med disse ordrer gik Fischer til finansudvalget 3 dage efter og tiltkendegav, at hvis man endelig ville »lirke Brandes igennem« måtte det

ske anonymt og i stilhed uden offentlig omtale og uden debat i folketinget. Også det skyndte Krieger sig at fortælle Nellesmann og frydede sig over dennes svar: »Fischer tager ikke længere imod ordre; lad os nu se, hvad han gør«. Fischer var ved at binde løkken om sin egen hals. Desuden var der ingen fare for, at Brandes blev ansat ved et »kup«, for hvis Krieger og Nellesmann ikke kunne standse sagen i rigsdagen, så skulle de nok som juridiske professorer på universitetet sørge for at få den standset dér.

Men Berg og Hørup, begge medlemmer af finansudvalget, kendte ikke til de interne forhandlinger i regeringen. De troede tilsyneladende, at sagen var i orden. Den 12. december skrev Edvard glad til sin bror:

»Hørup var hos mig idag og fortalte, at nu havde der fundet en konference med ministeren sted i hele udvalgets påhør. Fischer får bevilliget 5.000 kr. som understøttelse til videnskabelige øjemed... Men Fischer har ladet føre til protokols, at af de 5.000 var de 3.000 beregnet på dr. G. Brandes. Således var han efter Hørups mening bundet ved sin ære. Hvor fast dette bånd er, ved jeg ikke. Hørup tilføjede, at han endnu i går havde været bange »for at blive snydt«; Holstein havde drillet ham dermed. Nu mente han sagen sikret.«¹⁷⁾

I forhandlingsprotokollen står der intet om en konference om sagen, langt mindre noget om ministerens skriftlige løfte. Men den 13. december sendte Fischer et langstrakt ændringsforslag til »docentkontoen« for universitetet (konto 21, II, 7a). Fischer foreslog kontoen opdelt i to dele, en for navngivne docenters honorering og en for unavngivne, »for at ministeriet derigennem kunne sættes istand til at overdrage yngre videnskabsmænd for kortere tid ad gangen at holde forelæsninger ved universitetet.«¹⁸⁾ Ministeren havde nu afgivet sit forslag, og Berg, udvalgets formand, skyndte sig at lade ændringsforslaget trykke og fordele det til alle medlemmerne - nu skulle det briste eller bære.

Men i virkeligheden var isen alt for tynd til at kunne bære. Det lille camouflerede forslag om 5.000 kr. var allerede gennemskuet af modstandere på alle sider både i rigsdagen og i regeringen. Men det var imidlertid ikke Højre, men det Moderate venstre, der lod det hele briste. Holstein-Ledreborg og Sofus Høgsbro havde hidtil holdt sig velvilligt passive, så længe Bjørnstjerne Bjørnson var i byen. Men den 14. december rejste Bjørnson hjem, og de moderate kunne nu friere overveje deres stilling. Uden tvivl prioriterede de et nederlag for Berg højere end en sejr for Georg Brandes. På den anden side var et løfte til Bjørnson dog et løfte. En mulighed for anonymt at puste sagen omkuld var at lade det fortrolige anliggende »sive« til f.eks. pressen. En passage i Kriegers dagbøger synes at vise, at det er, hvad Holstein-Ledreborg gjorde¹⁹⁾. Det hedder heri, at Holstein havde »meddelt ganske offentligt«, hvad Fischer havde sagt i udvalget om, hvordan sagen skulle »lirkes igennem«. Dermed havde han formodentlig kompromitteret både Fischer og Berg-Hørup.

I hvert fald faldt sagen med et brag den 16. december, da Fischer var til et sidste samråd i finansudvalget inden betænkningens afgivelse. Krieger skriver herom:

»Ved konferencen spurgte en, om ikke Brandes så blev ansat. Fischer tav. Berg sagde da: Naturligvis er det den højtærede ministers mening. Fischer tav fremdeles.«

Kultusministeren havde øjensynligt været hos Estrup eller Nellemann igen, og nu mærkede han silkesnoren stramme om halsen. En ministertaburet ville snart blive ledig, og nu gjaldt det om at gøre sig fortjent til den: »Scavenius havde,« skriver Krieger samme dag, »stor lyst til at slå løs.« Allerede nu anede man, at Jacob Scavenius, Estrups fætter, medlem af finansudvalget, kunne blive Fischers efterfølger som kultusminister. Krieger kan et par dage efter meddele noget om sagens egentlige baggrund. Her blev det afsløret, at intrigen formodentlig var af større dimensioner:

»Ministeriet har altså tvunget Fischer til at lade forslaget falde, eller denne (dvs. Fischer), som måske ikke havde haft så meget mod at gå ud af ministeriet, når dette kunne ske således, at han stod som det forenede venstres kandidat til konseilspræsident, har fået betænkelighed ved at fastholde forslaget på grund af grundtvigianernes tryk på Bojsen-Høgsgbro.«²⁰⁾

Planlagde Fischer en højtidelig scene, hvor han lod Estrup afskedige sig for så at skifte parti og stå som et nyforenet venstrepartis kandidat? Venstres problem var jo netop, at dets førere ikke blev anset for fine nok til at sidde på ministertabureterne. Da de moderate faldt fra i Brandes-sagen bristede Fischers plan: han havde spillet for højt spil. Dette spil afspejles også i en meget kryptisk artikel i Morgenbladet 20. december, der ymter om, at »hr. Fischers portefølje er... stærkt eftertragtet af en broget koalition«. Meningen er, at de moderate gør sig håb - »de rækker hænderne og huerne i vejret, så snart nogen vifter ud ad vinduet med en portefølje« - ordvalget kan vel næppe være andres end Hørups. Krieger kan præcisere, hvad det er, der er sket:

»Jeg hører, at det var en overraskelse for Estrup, at Fischer tog sit Brandes-forslag tilbage, ligesom dets fremsættelse havde været det. Det er altså virkelig de fynske grundtvigianere, der under ledelse af Klaus Berntsen, har imponeret Høgsgbro, da de i forening med Højre antageligt ville have udgjort flertallet. Nogle mener, at Berg-Hørup har følt det betænkelige ved at stå som Brandes' protektorer, og at tilbagetagelse(n) er en følge af en forhandling mellem Berg og Fischer.«

Så vidt Kriegers opfattelse af det skete. Men nede i Berlin sad sagens genstand, Georg Brandes i ti dage i salig forventning om en lykkelig udgang på sagen. Den 21. december bragte hans bror ham de triste nyheder:

»Kære ven! Idag har Hørup bragt mig den efterretning, at din sag pludselig har vakt sådan modstand, at den er opgivet. Da finansudvalget samledes for at give betænkningen den sidste form, da der næppe var andet tilbage, end at navnene skulle underskrives, erklærede pludselig Scavenius og Højre med ham, at han ikke ville stemme for 5.000-kroners-bevil-

lingen. Derpå erklærede Holstein det samme på egne og Bojsens vegne.«

Ved en afstemning straks efter fik Berg/Fischers forslag dog flertal (8 mod 7 stemmer), »men i fredags (18/12) bad Fischer Berg om at lade sagen helt gå ud, da han ikke mere kunne gå ind på bevillingen. Dette havde de da gjort, bevillingen forekommer slet ikke på finansloven.«

Minervas Fødsel.

Frit efter CONST. HANSEN.

Fordi af FISCHERS Pande den ny Docent sprang ud.
Er han dog ej MINERVA og FISGHER ingen Gud!

Tidens fortræffelige vittighedsblad, *Punch*, havde til sit sidste nummer i 1879 gjort sig parat til, at Georg Brandes virkelig fik bevillingen. Men epigrammet under billedet blev affattet så uldent, at det kunne passe uanset sagens udfald. Med udgangspunkt i et nyligt udstillet billede af Constantin Hansen, springer Brandes som Minerva ud af guden Fischers pande. De to forundrede herrer til venstre kan ikke med sikkerhed identificeres (ham til venstre kunne være justitsminister Nellesmann. Men Venstres fører figurerer i baggrunden bag ved Brandes - fra venstre C. C. Alberti (som Hermes), derefter Holstein-Ledreborg og Bojsen (med stjerner på hovedet). Under sidstnævnte ses Berg og til højre for ham Hørup (eller Fr. Bajer?), en ukendt og yderst N. J. Larsen med lyre i hånd. For foden af Fischers trone sidder Sofus Høgsbro som putto med englevinger og kalot på hovedet.

Den begrundelse, som Hørup gennem Edvard viderebringer, ligner Kriegers: en partimanøvre for at bringe Fischer i en ubehagelig situation, drilleri fra de moderate og de nationalliberale mod Berg. Og Edvard kunne selvfølgelig med nogen ret tilføje - »og had til Dig. De havde sikkert frygtet din ansættelse mere, end de ville være ved.«²¹⁾

For Georg Brandes var nederlaget et frygteligt slag, der uden tvivl bidrog til at styrke hans selvoplevelse af martyrdom og dermed til at skildre store personligheder, der havde været forfulgt på grund af deres overbevisning, men i sidste instans overvandt forfølgerne. Også for broderen Edvard føltes slaget hårdt - »denne uhyre lumpenhed på alle kanter overvælder en til sidst«, skrev han til Georg, men det betog ham dog ikke lysten til at være med i politik - knap et år efter var han selv folketingsmand²²⁾. Han ville forfølge det samme mål og havde ikke tabt håbet om at nå det - i juli 1880 skrev han til Alexander Kielland: »Det, der er hovedpunktet i al frihedsbe- stræbelse i Danmark: min broders ansættelse ved universitetet.«²³⁾

Men en anden, som også kunne føle sagen som et frygteligt slag, var J. C. H. Fischer. Fra den 16. december 1879 var han færdig som minister, ja, vel egentlig som politiker. »Fischers udtræden er kun et tidsspørgsmål« skrev Krieger efter nytår 1880. Estrups dom var faldet: »efter hele den måde, hvorpå han (Fischer) er optrådt med tilsidesættelse af de regelmæssige former må Fischer gå af ved rigsdagens slutning, hvis han ej foretrækker at frem- tvinge et tidligere brud«²⁴⁾. Hvis han, som nogen sagde, ville fremsætte Brandes-sagen igen ved 3. behandling af finansloven, ville Estrup straks indstille ham til afskedigelse.

Og så var der endelig den tredje taber i sagen: Christen Berg. For ham blev hele samlingen 1879-80 en lang række af nederlag - Brandes-sagen var det mindste. Det store nederlag kom han til at lide i hærlovssagen den følgende sommer, da han til sidst blev læsterlig snydt af det moderate venstre.²⁵⁾

Sejrherrerne var Estrup og Nellesmann. De udskiftede med Fischer den »bløde« del af regeringen og tog en af de hårdkogte godsejere ind i hans sted. Regeringen væbnede sig til den egentlige konfrontation med Venstre i firserne.

Nu bagefter, hvor vi kan kigge om bag »spille-værket« gennem breve og dagbøger, kan man undre sig over, hvordan de politikere, der kæmpede for docenturet i finansudvalget, først og fremmest Fischer, Berg og Hørup, overhovedet kan have troet på, at sagen kunne føres igennem! Troede de virkelig, at man kunne narre Højre og regeringen til at give Fischer en bevilling, hvormed han kunne aflønne Georg Brandes, uden at offentligheden før eller senere ville få det at vide? Fischer synes fra første færd at have været på kollisionskurs - eller forestillede han sig, at han efter at være blevet fyret af Estrup skulle være ny oppositionsleder for »Det genforenede venstre«? Var det sådanne luftkasteller Christen Berg og Fischer opstillede, da Bojsen så dem i sommeren 1879 på Hotel Kongen af Danmark i »en dybsindig samtale«?²⁵⁾

Noter:

1. Georg & Edvard Brandes brevveksling... (herefter G&E), I, 212 & 217. Brøchner har skildret fakultetsmødet i et brev dagen efter til Edv. Brandes, som denne refererer til broderen i brev 12/11-75.
2. Jørgen Knudsen: Georg Brandes, Frigørelsens vej (1985), 309f.
3. Brandesarkivet KB. Emilie Brandes til GB 22/10-77.
4. G&E IV, XIX. Høgsbros reaktion ses af hans breve og dagbøger II, 73.
5. Herom i min artikel: Den unge Bjørnson og dansk politik. Studier i signalfejdens forudsætninger og eftervirkninger. Jyske samlinger 1965, 333-78. Se også G&E II, 12. E til G 5/11-72.
6. G&E II, 18, E til G 9/11-78.
7. Helge Larsen i DBL 4, 419.
8. Frede Bojsens politiske erindringer, 87.
9. Karsten Thorborg: Hørup i breve og digte, 132, 8/9-79.
10. G&E III, 304, Pingel til GB 24/9-79.
11. F.eks. Dansk folketidende 1879, 183, Morgenbladet 28/11-79.
12. Dagbog i Brandesarkivet, KB. Bjørnson var på vej til Wien, jfr. Kriegers dagbøger VII, 23/11-79.
13. Krieger skriver 29/11-79 (VII, 198), »at Brandes i det hele har fået vind i sejlene.«
14. Finansudvalgets forhandlingsprotokol 1879-80, 1. nov. 79. (s 21, afsn. VI, punkt 7a). Protokollen er ført af højremanden Philip Damm i et højst kryptisk sprog. Meget af pladsen går med at konstatere, hvor mange minutter medlemmerne kom for sent til mødet!
15. Krieger VII, 196, 21/12-79.
16. Ibid. 201, 5/12-79.
17. G&E II, 50.
18. Bilag til finansudvalgets forhandlinger 1879-80, s 21, 13/12-79.
19. Krieger 201, 5/12-79: »Holstein har meddelt ganske offentligt« indholdet af Fischers forslag, som denne udtrykkeligt ønskede holdt fortroligt.
20. Krieger VII, 204, 19/12-79. Da ændringsforslaget faldt, mistede folkemindeforskeren Svend Grundtvig også et tilskud til forelæsninger, der skulle indgå i de samme 5.000 kr.
21. G&E II, 52, 21/12-79.
22. Edv. til Georg 31/12-79.
23. G&E V, 138, 13/7-80.
24. Krieger VII, 216 11/1-80. Udhævelsen er Kriegers egen.
25. Kr. Hvidt: Venstre og forsvarssagen, 81ff.
26. Frede Bojsens politiske erindringer, 87

Det britisk-indiske embedsmands- korps (Indian Civil Service) i det 20. århundrede

af Frede Højgaard

I det britiske imperiums historie har Indien altid haft en særstilling. Til forskel fra de egentlige kolonier i Nordamerika, Australien og New Zealand, hvor de relativt meget små befolkninger efterhånden blev fortrængt eller i hvert fald domineret af indvandrede briter, var Indien et stort og tæt befolket område, som mere indbød til handel end til egentlig kolonisation. De første engelske besiddelser på indisk jord var da også et antal handelsstationer, som blev oprettet efter overenskomst mellem stormogulen (kejseren af Indien) i Delhi og det engelske East India Company, som i år 1600 fik kongelig oktroj på handelen på Asien. De vigtigste af disse var de tre stationer, som udviklede sig til storbyerne Calcutta, Madras og Bombay, og som alle blev grundlagt i det 17. århundrede. Efterhånden som mogulimperiet svækkedes og dets provinser derved udviklede sig til i praksis (om end ikke formelt) selvstændige fyrstendømmer, så Det ostindiske Kompagni sig nødsaget til at opbygge et militærapparat for at kunne intervenere i indisk politik og derved beskytte og udbygge sine handelsinteresser. Interventionerne tog som regel form af støtte til venligtsindede tronprætendenter i arvefølgestridigheder, som f.eks. i Bengalen i 1750'erne, og havde også til hensigt at bekæmpe franske handelsinteresser, som en overgang så ud til at kunne true de engelske. Trods et udtrykkeligt forbud fra kompagniets direktion mod at erhverve territorium handlede dets repræsentanter i Indien på en sådan måde, at dets magt og indflydelse stadig steg. I 1757 afsatte kompagniet *nawaben* af Bengalen og indsatte en marionetfyrste, som til gengæld gav udvidede rettigheder til kompagniet. I 1765 erhvervede kompagniet således retten til at opkræve skat for *nawaben*, dvs. det overtog det ene af de tre departementer, som iflg. Karl Marx havde udgjort enhver asiatisk regering fra arilds tid: skattedepartementet (eller departementet for indenrigsplyndring), krigsdepartementet (eller departementet for udenrigsplyndring) og departementet for offentlige arbejder¹⁾. De to sidstnævnte forblev under *nawabens* kontrol, i hvert fald formelt, men kompagniet stod i praksis så stærkt, at det kunne kontrollere den bengalske regerings politik.

Med denne base lykkedes det kompagniet i perioden indtil 1820 at erobre størstedelen af Indien. Den engelske historiker J. R. Seeley påpegede i 1883 det forbløffende i, at England, som under den amerikanske frihedskrig viste sig ude af stand til at genvinde herredømmet over de tretten små kolonier med sammenlagt tre millioner indbyggere trods indsats af hele sin krigsmagt, i tiden umiddelbart herefter kunne erobre et landområde omtrent på størrelse med det europæiske fastland uden for Rusland og med en befolkning på omtrent 200 millioner, oven i

købet uden at den engelske hær og flåde blev sat ind og uden at det kostede den engelske statskasse noget²⁾. Hovedårsagen var, at det ikke var England som stat, der gennemførte denne erobring, men Det ostindiske Kompagni, som ved den egentlige erobringspolitik begyndelse under Napoleonskrigene havde så stærk en stilling i Indien, at det dér kunne rejse tilstrækkeligt med penge og soldater til at gennemføre denne politik. Der var ingen indisk nationalfølelse, og den politiske tilstand i landet var tæt på anarki. Det var let for kompagniet at hverve soldater lokalt, og omkring fire femtedele af de tropper, som kompagniet førte i felten, var indere.

Allerede erhvervelsen af retten til skatteopkrævning i 1765 pålagde kompagniet ansvaret for en del af den civile administration, og nogle af dets købmænd og skrivere blev sat til at forestå skatteopkrævningen. Det var almindeligt at betegne de ansatte i kompagniet som »company servants«, og disse skatteopkrævere (collectors) blev til forskel fra kompagniets militære officerer kaldt »civil servants«. Dette begreb er i moderne engelsk blevet betegnelsen for embedsmænd eller tjenestemænd.

Fra denne spæde begyndelse udvikledes i løbet af det 19. århundrede det berømte embedsmandskorps Indian Civil Service. I den første tid var det kompagniets direktion, der udpegede nye medlemmer af dette korps, men i 1853 indførtes et rekrutteringssystem baseret på en adgangseksamen, som var åben for alle. Denne eksamen blev indtil 1922 udelukkende afholdt i London, hvilket gjorde det vanskeligt for indiskfødte kandidater at deltage. Fra 1922 blev der også afholdt årlige adgangseksamener i Indien, først i Allahabad, senere i Delhi. Allerede i forrige århundrede forsøgte dog en del indere at blive optaget. Den første inder, der bestod den foreskrevne eksamen, var Satyendranath Tagore, en bror til nobelpristageren Rabindranath Tagore. Han blev ansat i korpset i 1864, og i 1870 blev endnu tre indere ansat, en begivenhed, der gav anledning til en stor folkefest i Calcutta, da de vendte hjem fra deres triumf i London.

Ved udgangen af det 19. århundrede var Indian Civil Service fuldt udbygget. Det bestod da af ca. 1200 medlemmer, det højeste tal under britisk styre. Senere faldt tallet noget, således at der i almindelighed, når man tager hensyn til orlov, sygdom og anden fravær, var mellem 800 og 1000 i aktiv tjeneste. De fleste var udvalgt på grundlag af den førnævnte adgangseksamen i London, men et mindre antal var udpeget i Indien blandt velmeriterede provinsembetsmænd og advokater. I år 1900 var 12,4 % af hele korpset indere; af disse var ca. en tredjedel ansat efter at have bestået adgangseksamen, resten var udnævnt i Indien efter dygtighed³⁾. Alle øvrige var briter, dvs. englændere, skotter, walisere og irere.

På den tid stod det britiske verdensrige på sin magts tinde. I 1897 havde dronning Victoria fejret sit 60 års regeringsjubileum med de største og farverigste optog med deltagelse fra hele imperiet, som London nogen sinde havde set, og trods advarsler fra bl.a. Rudyard Kipling mod tendenser til magtarrogance, var der ingen tvivl hos den regerende elite om, at den britiske magtudøvelse var retfærdig og til gavn også for de undergivne folkeslag. I Indien ytrede denne overbevisning sig i en politik, som gik ud

på at bevare Indian Civil Service som et overvejende britisk elitekorps. Lord Curzon, som var vicekonge i tiden 1899-1905, erklærede at administrationen af Indien måtte bygge på to principper. Det første var, at skønt adgangen til stillinger i korpset var åben også for indere, som havde midler og uddannelse til at rejse til London og bestå den foreskrevne eksamen, så måtte langt de fleste af disse stillinger besættes af englændere, fordi disse fra deres opdragelse og uddannelse besad den tankegang, karakterstyrke og kendskab til politiske principper, som var nødvendige for at udføre hvervet, og fordi tonen og ånden i korpset skulle være britisk, eftersom administrationen af Indien nu engang var et britisk ansvar. Det andet princip var, at uden for dette elitekorps skulle den britisk-indiske regering i videst muligt omfang ansætte indere i statens tjeneste⁴).

Selv om der i Indien på dette tidspunkt ikke var nogen egentlig modstand mod det britiske styre, blev denne tankegang stærkt kritiseret af repræsentanter for den uddannede indiske middelklasse, som havde en naturlig interesse i at deltage i landets styre. I korpset som helhed var sådanne ideer meget sejlivede, og det var kun nødtvunget, at myndighederne gav efter for det indiske pres og accepterede, at antallet af indiske medlemmer efterhånden steg.

Uanset om han (der foreligger intet om, at kvinder nogen sinde søgte optagelse) var englænder eller inder, gennemgik den unge rekrut stort set den samme uddannelse og prøvetid, før han blev sendt ud i et af Indiens ca. 250 distrikter. De fleste af dem, der meldte sig til den foreskrevne adgangseksamen, havde i forvejen en universitetseksamen, men en sådan var ikke obligatorisk, og der var en del, der forberedte sig til eksamen ved at gennemgå et kursus hos en manuduktør. Også universitetsuddannede måtte forberede sig i de eksamensfag, som de ikke allerede havde. De obligatoriske emner var: en kort afhandling om et opgivet emne, engelsk, samfundskundskab, anvendt naturvidenskab, oversættelse fra et moderne europæisk hovedsprog eller latin og endelig en mundtlig eksamen. Desuden skulle kandidaten eksamineres i 5-8 emner (antal alt efter hvordan emnerne var vægtede ved et pointssystem), som kunne vælges blandt moderne europæiske hovedsprog og litteraturer, samt persisk, arabisk og sanskrit, en række samfundsvidenskabelige emner, samt en række naturvidenskabelige emner⁵). Bortset fra sanskrit var der ingen specifikt indiske emner iblandt, hvilket kan synes mærkeligt, men det var en velovervejet politik at rekruttere medlemmer, som havde en bred almenviden snarere end en specialviden, og som havde et solidt kendskab til britiske uddannelsesstraditioner; dette sidste ikke mindst for at sikre, at Curzons ideer blev virkeliggjort, og at indiske kandidater kom til at tænke som deres britiske kolleger.

Efter bestået eksamen skulle alle gennemgå en prøvetid, som også var en videreuddannelse. De, der havde bestået eksamen i London, havde en prøvetid på ét år, mens de, der havde bestået i Indien havde en prøvetid på to år, for at de skulle kunne blive præget i så høj grad som muligt af britiske traditioner. Prøvetiden blev tilbragt på et britisk universitet og gik med

videregående studier med direkte henblik på den fremtidige gerning. Emnerne var indisk historie, geografi, samfundslære, retslære og dét indiske sprog, som taltes i den provins, den pågældende kandidat skulle gøre tjeneste i. Det gjaldt også for indiske kandidater, der som regel blev postret i en anden provins end den, de var født i. Hvis en bengaler skulle gøre tjeneste i Madras, måtte han lære tamil, et sprog, som er omtrent lige så forskelligt fra hans modersmål, som finsk er fra dansk. Desuden skulle alle bestå en prøve i ridning, hvilket kunne være et problem for nogle. Der er eksempler på, at kandidater, som havde bestået alle deres eksamener med bravur, er dumpet alene på denne prøve.

Efter veloverstået prøvetid blev kandidaterne formelt optaget i korpset ved en højtidelighed under forsæde af ministeren for Indien. Her underskrev hver enkelt den såkaldte Covenant (kontrakt), som gjorde ham til embedsmand. Han var altså ansat direkte af den britiske regering, således at ingen myndighed i Indien kunne afskedige ham; eventuelle klager over hans embedsførelse måtte i sidste instans henvises til Indiensministeren i London. Dette bidrog stærkt til korpsets selvbevidsthed og gav det en høj social status generelt og især i forhold til de medlemmer af de provinsansatte embedsmandskorps, som var deres undergivne.

Det første år efter ankomsten til sit distrikt fortsatte den nybagte embedsmand sin uddannelse, samtidig med at han fungerede som assistent for distriktskommisæreren, som var en ældre kollega. Uddannelsen bestod dels i løsningen af praktiske opgaver under opsyn af distriktskommisæreren, dels i et fortsat studium af den pågældende provins' sprog og af indisk, dvs. islamisk, hinduisk og britisk-indisk, jura. Derefter måtte han vælge, om han ønskede at gøre karriere i den udøvende eller i den juridiske gren af korpset. Valget af den sidstnævnte gren krævede videregående juridiske studier, hvorefter fulgte ansættelse, først som assisterende dommer ved en distriktsret eller en overret, senere som dommer ved en af de pågældende retter. Højdepunktet i denne karriere var at blive dommer ved en provinshøjesteret⁶⁾. Hvis man valgte den udøvende gren blev man først ansat som assisterende kommissær⁷⁾ med ansvar for skatteadministration og retsvæsen i en mindre del af et distrikt. Efter 7-10 år kunne man blive distriktskommisær⁸⁾ med det endelige ansvar for et helt distrikts administration. For de fleste var denne stilling karrierens endemål, men enkelte kunne ved udvælgelse blive ansat i en provinsregerings sekretariat eller i dens skattekommission⁹⁾ eller blive departementschef i centralregeringen. Højdepunkterne i karrieren var at blive provinsguvernør eller medlem af vicekongens råd; disse kunne kun nås af folk med særligt fremragende evner, som havde gjort mindst 25 års tjeneste i de lavere stillinger.

Distriktskommisæreren er ofte blevet romantiseret i litteraturen, bl.a. af Kipling, men måske især af hjemvendte, pensionerede medlemmer af korpset i deres memoirer. Det typiske billede af ham er som den travle embedsmand på tur i sit distrikt, som starter dagen med en frisk galop, sammen med en lille flok af hjælpere besøger et par landsbyer og afgør retssager samt hører på klagemål før frokost, skyder en tiger eller to efter

frokost, skriver rapport før middag og digter engelske eller latinske vers efter middag, før han trækker sig tilbage for at sove de retfærdiges søvn på sin feltseng. Det var naturligvis kun sjældent, der blev skudt tigre, men selv om det var de færreste, der skrev vers, findes der efterladt en del poetiske forsøg, f.eks. dette, der gengiver atmosfæren:

Up heaves the blood-red sun-rim, now we shall soon be warm;
Meanwhile a rousing gallop will do our nags no harm -
The startled shepherd stares, while his flock together throng,
Then laughs me back a greeting in the rough Balochi tongue.¹⁰⁾

En distriktskommisær i felten, 1928. Fra Sir Reginald Maxwell Collection i The Cambridge South Asian Archive at The Centre of South Asian Studies, University of Cambridge.

Selv om dette billede er noget forskønnet, har det en solid basis i virkeligheden. Inspektionsturene var en vigtig del af distriktskommisærens arbejde. Han havde det endelige ansvar for hele administrationen i sit distrikt, dvs. for retsvæsen, politi, forstsvæsen, sundhedsvæsen, veterinærtjeneste, kanaltilsyn m.m. Alle disse administrationsgrene blev forestået af specielt uddannede embedsmænd, som bortset fra visse dommere ikke tilhørte korpset, men som arbejdede under ansvar over for distriktskommisæren. Desuden havde han selv den direkte ledelse af registrering af ejendomsret til jord og af skatteansættelse og -opkrævning. De specialiserede administrationsgrene var i begyndelsen af århundredet oftest ledet af

briter, men efterhånden i stigende grad af indere, medens det praktiske arbejde med jord- og skatteadministrationen blev udført af indere under kommissærens direkte kontrol. Distrikterne var af varierende størrelse, fra ca. 2000 til ca. 15000 km², og kunne i tæt befolkede områder have op til 3 millioner indbyggere. Mange distrikter var delt op i underdistrikter, de folkerigeste i op til seks sådanne. Hvert underdistrikt stod som tidligere nævnt under en assisterende kommissær⁷⁾, som udførte samme slags arbejde som distriktskommissæren under direkte ansvar over for denne.

En assisterende kommissær (subdivisional officer) med sin stab, 1934. Fra E. S. Hyde Collection i The Cambridge South Asian Archive at The Centre of South Asian Studies, University of Cambridge

På sit kontor i distriktshovedstaden havde distriktskommissæren 30-50 sekretærer og kontorister til at udføre det daglige administrationsarbejde. Bortset fra distriktsdommeren og en evt. ny embedsmand under praktisk træning, som jo ofte, men efterhånden ikke så nær altid, var briter, var hele staben indere, som tilhørte de respektive provinsembudsmandskorps. De var ansat af deres provinsregering og havde derfor en lavere social status og en langt lavere gage end medlemmer af Indian Civil Service. De var praktisk taget alle født, opvokset og uddannet i den provins, de gjorde tjeneste i, og de havde derfor et grundigt lokalkendskab og kunne forstå de fleste af de ofte stærkt afvigende dialekter, som deres modersmål havde. Distriktskommissærerne havde nok studeret det lokale sprog, men

for dem var og blev det et fremmedsprog, og de havde som regel vanskeligheder med at forstå dialekterne. De blev også ofte forflyttet inden for provinsen, så noget dyberegående kendskab til deres distrikt havde de ingen mulighed for at opnå. De var altså i mange henseender afhængige af deres indiske medhjælpere, og der er mange vidnesbyrd om, at briterne var udmærket klar over dette forhold. Det samme gjaldt for øvrigt også indiskfødte distriktskommisærere, der som nævnt næsten altid var posteret i en anden provins end deres hjemprovins.

Distriktskommisæren var den centrale person i den britiske administration af Indien. Han forestod hele distriktsadministrationen og var i alt væsentlig kun ansvarlig over for provinsguvernøren lige indtil forfatningsreformen af 1935 gav mulighed for de første folkevalgte regeringer i provinserne i 1937. Han modtog sine ordrer fra guvernørens sekretariat, hvis nøglepersonale, ligesom for øvrigt guvernøren selv (for de fleste provinser vedkommende) og medlemmerne af guvernørens udøvende råd, også var medlemmer af Indian Civil Service. Som manden på stedet måtte han fortolke regeringsinstrukser, så de passede til lokale forhold, og efter som regeringen af finansielle grunde var uden mulighed for at udføre nogen inspektion, havde han en meget selvstændig stilling og kunne i visse tilfælde endda slippe af sted med at ignorere regeringens forskrifter. Philip Mason, som selv var medlem af Indian Civil Service, fortæller om den såkaldte ryknergambit, som han hævder er blevet brugt af distriktskommisærere for at undgå at iværksætte foranstaltninger, som de anså for uønskede. Ved modtagelsen af et brev fra provinsregeringens sekretariat indeholdende en ubekvem instruks, ville kommissæren svare i blomstrende vendinger og rose førstesekretæren for den geniale ide og så slutte brevet med bemærkningen: »Jeg går naturligvis ud fra, at denne forskrift ikke gælder for dette distrikt«. Førstesekretæren, som ville være en lidt ældre kollega til kommissæren, ville så, smigret af den velfortjente ros, skrive tilbage og i milde vendinger udbede sig en grund til, at det pågældende distrikt skulle være undtaget. Dette brev ville kommissæren undlade at besvare og sørge for at »forlægge«, således at hans kontorister ikke umiddelbart ville kunne finde det. Derefter ville sekretariatets førstekon-torist efter den foreskrevne tid sende en rykker til distriktet; denne ville kommissæren destruere umiddelbart efter modtagelsen, og inden den blev registreret som modtaget. Efter yderligere nogen tid ville sekretariatet sende den anden rykker, som kommissæren så ville lade sin førstekon-torist tage sig af som rutinesag. Denne ville så undersøge sagen og konstatere, at der ikke var modtaget nogen første rykker, hvilket han let indigneret ville skrive til sekretariatet, som så naturligvis ville hævde, at der var sendt første rykker. Med de forskrifter, der var for, hvor længe der skulle gå mellem modtagelsen af et brev og dets besvarelse, og kontoristernes faglige stolthed taget i betragtning, kunne denne korrespondance let fortsætte et par år, og så ville kommissæren sandsynligvis være forflyttet og sagen i øvrigt være blevet uaktuel¹¹⁾. Dette middel til at afværge uønsket indblanding fra højere autoriteter har dog næppe været brugt ret tit,

men historien illustrerer den nonchalance og sans for practical jokes, som sammen med effektivitet og ubestikkelighed var karakteristisk for Indian Civil Service.

Allerede ved århundredskiftet klagede distriktsebedsmænd regelmæssigt over, at papirarbejdet var ved at vokse dem over hovedet, og daværende vicekonger, Lord Curzon, gennemførte da også reformer med det formål at begrænse det. Arbejdsbyrden i distrikterne vedblev imidlertid med at stige, fordi provinssekretariatene efterhånden forlangte at blive orienteret i detaljer om flere og flere forhold i distrikterne. I sekretariatene selv udviklede der sig omstændelige procedurer, som f.eks. at breve og rapporter fra distrikterne blev »resumeret« af flere kontorister til brug for førstesekretæren eller guvernøren, med det resultat at »resumeet« ofte blev længere end det oprindelige dokument, eller at selv ubetydelige rapporter blev trykt, selv om de kun var til internt brug i sekretariatet. Det var en stående vittighed i korpset, at der eksisterede en kejserlig forordning, som tillod, at et dokument, som ikke længere var i brug, kunne destrueres, blot man sørgede for at arkivere to kopier. En sådan forordning har dog naturligvis aldrig eksisteret¹²⁾.

Samtidig med at de koordinerede dette tunge bureaukrati, deltog korpsets medlemmer også i den politiske beslutningsproces. Bortset fra vicekongen og guvernørerne for de tre oprindelige provinser, Bengalen, Bombay og Madras, der altid valgtes hjemme i England blandt den britiske adel, var alle politiske beslutningstagere i centralregeringen og provinsregeringerne medlemmer af korpset, og indtil 1919 var der ingen folkevalgte ministre at tage hensyn til. Selv efter 1919 bevarede korpset kontrollen med de væsentligste områder.

Hele systemet kom i løbet af århundredet under hårdere og hårdere pres. Første Verdenskrig medførte et drastisk fald i tilgangen af britiske rekrutter, hvilket sammen med de begrænsninger, der var på antallet af indiske rekrutter, medførte, at korpset ved krigens slutning var betydeligt reduceret. Krigen viste også, at systemet var ude af stand til at opfylde de større krav, som en krise stillede. Dette forhold var delvist ansvarligt for, at den britiske kampagne i Mesopotamien i 1915-16 løb ind i katastrofe, og det blev klart for regeringerne i London og Delhi, at en reform var nødvendig. Det britiske parlament vedtog at ændre den indiske forfatning i 1919, således at provinserne fik øget selvstyre, og således at de allerede eksisterende lovgivende forsamlinger i provinserne fik en bredere vælgerbasis og ret til at udpege ministre i provinsregeringerne for såkaldt »overførte«¹³⁾ departementer. De drejede sig om departementer for forstvæsen, landbrug og undervisning, medens de betydningsfulde departementer som finanser, politi og retsvæsen stadig skulle ledes af eksekutivrådmænd udpeget af guvernøren. Det betød, at korpset nu for første gang skulle til at samarbejde med folkevalgte indiske ministre, og det var vanskeligt for mange af dem, især de ældre, som havde fået deres uddannelse og første erfaring i de gode gamle dage før krigen.

Krigen havde også forårsaget en radikalisering af den indiske nationalbevægelse, og fra britisk side blev forfatningsreformen, som jo var frem-

tvunget af omstændighederne, fremstillet som en imødekommenhed over for nationalisterne og som en belønning for den store indiske indsats under krigen. Reformen med dens paternalistiske holdning, at inderne skulle »opdrages« til at styre deres eget land ved kun at få overdraget de mindre betydningsfulde departementer i første omgang, var en stor skuffelse for de politisk bevidste klasser i Indien, og nationalbevægelsen fik en voldsom tilslutning i årene lige efter krigen. I 1920-21 gennemførte Gandhi sin første ulydighedskampagne. Et af hans kampmidler var at appellere til indiske embedsmænd i sekretariatene og distriktshovedkvartererne - forgæves skulle det vise sig - om at opsigte deres stillinger. Dette skræmte hele korpset, for hvis de havde fulgt Gandhis opfordring, ville hele den administrative struktur være faldet sammen som et korthus fra dag til dag. Den britisk-indiske regerings hovedinteresse var at få reformen til at virke, og den førte derfor en henholdende politik over for nationalbevægelsen, trods stærke krav fra især distriktseembedsmændene om drastiske indgreb. Krisen drev over, men den stærke uro fik mange af korpsets ældre medlemmer til at gå før tiden. Tilgangen af britiske rekrutter var af samme grund lavere end normalt, men den øgedes dog igen fra midten af 1920'erne og frem til Gandhis anden ulydighedskampagne i 1930-31. Under disse uroligheder faldt den britiske tilgang igen for atter at øges efter urolighedernes ophør.

Vanskelighederne med i perioder at skaffe tilstrækkeligt mange britiske rekrutter gav øgede chancer for indere og medførte, at antallet af indiske medlemmer af korpset steg hurtigere end de britiske myndigheder ønskede. Også et andet forhold virkede i samme retning. Som en del af indrømmelserne til indisk nationalfølelse blev det i 1925 bestemt, at optagelse i korpset skulle ske i streng overensstemmelse med resultatet af adgangseksamen uanset kandidaternes nationalitet, og der viste sig i 1930'erne en tydelig tendens til, at indiske kandidater klarede sig bedre end britiske. En indisk politiker udtrykte det således: »Vore unge mænd har vist at de tør trække løven i skægget i dens egen hule, og det vil de blive ved med trods alle kneb.«¹⁴⁾ Briterne var naturligvis ikke løbet tør for kneb. Da den nye forfatning, som var vedtaget af parlamentet i London i 1935, trådte i kraft året efter, fik Indiensministeren større beføjelser til at regulere tilgangen til korpset, og han tog straks forholdsregler, som skulle øge den britiske og dæmpe den indiske tilgang. Alligevel øgedes antallet af indiske medlemmer af korpset i forhold til britiske, og ved krigens udbrud i 1939 var der omtrent lige mange af hver.

Anden Verdenskrig havde umiddelbart den samme virkning som Første: korpsets arbejdsbyrde øgedes, og tilgangen til adgangseksaminerne faldt, så det blev nødvendigt at udpege nye medlemmer, som ikke alle havde de nødvendige kvalifikationer. Det kneb især med at skaffe nye britiske medlemmer, ikke alene under selve krigen, men også efter denne, fordi det nu stod klart, at en britisk kandidat ikke ville kunne påregne en normal karriere. Under disse forhold øgedes antallet af indiske medlemmer støt, og den 1. januar 1947 var der 510 indiske og 429 britiske medlem-

mer i aktiv tjeneste; desuden var gennemsnitsalderen betydelig højere blandt briterne end blandt inderne¹⁵⁾. Denne kendsgerning, at det var praktisk taget umuligt at rekruttere tilstrækkeligt med nye britiske medlemmer til Indian Civil Service (og til de andre tjenestegrene), blev et væsentligt argument for at fremskynde datoen for Indiens uafhængighed. I sit indlæg i debatten i det britiske parlament i marts 1947 forud for vedtagelsen af uafhængighedsloven lagde den daværende Indiensminister Sir Stafford Cripps stærk vægt på netop dette punkt¹⁶⁾.

Da uafhængigheden kom den 15. august 1947, var der en del bitterhed i indiske politiske kredse over, at næsten alle britiske medlemmer valgte at træde tilbage. Blandt indiske embedsmænd var stemningen snarere den modsatte, fordi der nu viste sig stærkt øgede muligheder for forfremmelse. Ellers var der ingen fjendtlige følelser mod briterne. En britisk førstesekretær i sekretariatet i provinsen Assam fortæller, at han den 15. august om morgenen henvendte sig til formanden for den lovgivende forsamling, som var kongresmand, for at høre, hvordan han skulle forholde sig ved dagens festligheder. »Vil De ikke komme til min bungalow,« svarede formanden, »og eskortere mig til festpladsen. Alle de tidligere gange jeg er blevet eskorteret fra min bungalow af en af jer, har det været for at blive sat i fængsel.« Han fik sin eskorte¹⁷⁾. Det er en historiens ironi, skriver den britisk-pakistanske forfatter Tariq Ali, at i sommeren 1947 under den voldsomme religiøse borgerkrig mellem hinduer og sikher på den ene side og muslimer på den anden, var de eneste, der kunne færdes i sikkerhed på offentlig vej, repræsentanter for imperiemagten, nemlig britiske embedsmænd og officerer og deres familier¹⁸⁾.

Traditionen fra Indian Civil Service fortsatte i det uafhængige Indien. Et indisk medlem af korpset beskriver dette forhold således: »Jeg husker klart midnatsfyrværkeriet og afsyngelsen af vediske hymner, som skulle markere frihedens fødsel. Det var meget bevægende... Næste morgen, da jeg gik til mit kontor, fandt jeg de samme gamle sagsakter dér. Jeg skrev officielle breve på det samme gamle konceptpapir med det gammelkendte emblem med løven og enhjørningen i øverste højre hjørne. Det var vanskeligt at forstå, at et imperium var faldet i løbet af natten.«¹⁹⁾ Jawaharlal Nehru, der nu var premierminister, havde ønsket at afskaffe det britiske administrationssystem, men det skete ikke. Der var stærke kræfter i Kongrespartiet, der gik imod en så radikal ændring, og borgerkrigen i forbindelse med uafhængigheden gjorde noget sådant vanskeligt af gennemføre. Indian Civil Service fortsatte under navnet Indian Administrative Service med stort set de samme rekrutterings- og arbejdsprocedurer. At denne tradition stadig eksisterer, er et vidnesbyrd om, at den grundige reform af det indiske samfund, som Nehru og andre ledere havde ønsket i forbindelse med uafhængigheden, aldrig blev gennemført. På den anden side har fortsættelsen af den gamle imperietradition i administrationen måske været afgørende for bevarelsen af Indiens enhed²⁰⁾.

Noter:

1. Marx, K. og F. Engels: *The First Indian War of Independence, 1857-59*. Moskva, 1959, 1968, side 16.
2. Seeley, J. R.: *The Expansion of England*, London, 1883, 1906, side 228ff.
3. Misra, B. B.: *The Bureaucracy in India. An Historical Analysis of Development up to 1947*. Oxford, 1977, side 232.
4. O'Malley, L. S. S.: *The Indian Civil Service, 1601-1930*. London, 1931, 1965, side 225.
5. Misra, B. B., side 164 ff.
6. De tre instanser hed: (1) District Court, (2) Sessions Court og (3) Provincial High Court.
7. Subdivisional Officer.
8. Han havde forskellige betegnelser i forskellige dele af Indien: Collector, Deputy Commissioner eller District Magistrate. Som fællesbetegnelse benyttedes oftest District Officer.
9. Board of Revenue.
10. Hunt, Roland and John Harrison: *The District Officer in India, 1930-1947*. London, 1980, side 41.
11. Allen, Charles (red.): *Plain Tales from the Raj*. London 1975, 1982, side 18.
12. Morris, James: *Pax Britannica. The Climax of an Empire*. Harmondsworth, 1979, 1982, side 189.
13. Transferred, dvs. til folkevalgte ministre.
14. Beaglehole, T. H.: »From Rulers to Servants« i *Modern Asian Studies*, vol. 11, part 2, 1977, side 243.
15. Potter, David C.: »Manpower Shortage and the End of Colonialism. The Case of the Indian Civil Service«, i *Modern Asian Studies*, vol. 7, part 1, 1973, side 68f.
16. Potter, David C.: *Manpower*, side 70f.
17. Hunt, Roland and Harrison, side 246.
18. Tariq Ali: *Can Pakistan Survive? The Death of a State*. Harmondsworth, 1983, side 40.
19. Hunt, Roland and Harrison, side 247.
20. Artiklen bygger på ovennævnte publikationer generelt samt på Brown, Judith M.: *Modern India. The Origins of an Asian Democracy*. Oxford, 1985. Ewing, Ann: »Administering India: The Indian Civil Service«, i *History Today*, June 1982. Ewing, Ann: »The Indian Civil Service 1919-1924«, i *Modern Asian Studies*, vol. 18, part 1, 1984. Potter, David C.: »The Last of the Indian Civil Service«, i *South Asia. Journal of South Asian Studies, New Series* vol. 2, nos. 1 & 2, 1979.

1966 - and all that

Et bidrag til arkivvæsenets krønike

Af Grethe Ilsøe

1966 blev et markant år i nyere dansk arkivhistorie. I april udsendtes det første hæfte af tidsskriftet ARKIV, og i oktober afholdtes det første arkivseminar. Begge foreteelser viste sig livskraftige og blev af ubestridelig betydning for udviklingen af arkivfaget i Danmark. Samtidig er de bemærkelsesværdige, fordi initiativet til dem begge lå hos medarbejderne (arkivarerne) og ikke hos ledelsen i et arkivvæsen med en rent departemental struktur ¹⁾. Hvorledes det kunne gå til, er en lang historie. Den handler om akademikermangel, lønninger, generationsforskelle, faglig bevidsthed og selvbevidsthed, og om et vellykket samspil mellem en provogruppe og en rigsarkivar med gehør ²⁾.

Op ad lønstigen

Fra slutningen af 1950erne var manglen på akademisk arbejdskraft en kendsgerning, også i arkivvæsenet, der efter normeringsloven af 7. juni 1958 opnåede en udvidelse af antallet af både overarkivar- og arkivartstillinger. Lønningsloven af samme dato gav samtidig de akademisk uddannede tjenestemænd en tiltrængt lønforbedring. Arkivarerne placeredes i 19/24 lønklasse, lands- og overarkivarerne i 25. lønklasse og rigsarkivaren i 28. lønklasse ³⁾.

2 år senere, i 1960, var manglen på humanister imidlertid blevet så stor, at Finansministeriet 4. maj sluttede overenskomst med Dansk Magisterforening om magistrers ansættelsesforhold i staten ⁴⁾. Overenskomstanstansatte magistrers aflønning blev væsentlig bedre end de tjenestemandsanstansattes ⁵⁾.

Den lønmæssige fordel ved overenskomstanstansættelse var så stor, at 8 arkivarer (alle i Rigsarkivet) ud af arkivvæsenets i alt 23 (16 i Rigsarkivet, 7 ved landsarkiverne) allerede fra starten, dvs. fra 1. maj 1960 at regne, ønskede at »gå på overenskomst«. I 1965 var arkivarernes antal vokset til 31 (19 i Rigsarkivet, 12 ved landsarkiverne). Heraf var nu kun 9 tjenestemandsanstansatte (4 i Rigsarkivet, 5 ved landsarkiverne) mod 22 overenskomstanstansatte (15 i Rigsarkivet, 7 ved landsarkiverne). Cheferne var fortsat alle tjenestemænd ⁶⁾.

Som et plaster på såret indførtes på normeringsloven 1961/62 bestillingstillæg for de tjenestemandsanstansatte arkivarer i lønklasse 19/24 ⁷⁾. Disse bestillingstillæg havde imidlertid den virkning, at lønningerne i slutningen af 19. og i hele 24. lønklasse overskred lønrammen for 25. lønklasse. For at hindre, at man ligefrem måtte gå ned i løn ved advancement, blev der nu indført et udligningstillæg for lands- og overarkivarer.

De overenskomstansatte førte dog fortsat stort i lønkapløbet og fik yderligere et forspring, da de fra slutningen af 1963 begyndte at opnå kvalifikationstillæg i henhold til overenskomstens § 1, stk. 2.

Kampen om Arkivarforeningen

Overenskomsten fik omgående konsekvenser for Arkivarforeningen⁸⁾. Denne udgjorde fra 1940'erne med 3 repræsentanter en særlig sektion af »Organisationen af fagligt uddannede tjenestemænd ved statens arkiver, biblioteker og museer«⁹⁾ under Samrådet¹⁰⁾. I 1954 blev Arkivarforeningens formand valgt til formand for »Organisationen« og kom således til at deltage i de forberedende forhandlinger op til den førnævnte tjenestemandsløvslov 1958¹¹⁾.

På Arkivarforeningens årsmøde 18. maj 1960, altså umiddelbart efter overenskomstens indgåelse, diskuteredes en ændring af lovene, således at også overenskomstansatte kunne være medlemmer¹²⁾. De overenskomstansatte ønskede foreningens hidtidige stilling som både fagforening under »Organisationen« og en faglig-selskabelig sammenslutning ændret til kun at være det sidste. Efter en ret hed debat nedsattes et udvalg til udarbejdelse af forslag til nye love. Forslaget, der imødekom de overenskomstansattes ønsker blev efter at være sendt til urafstemning endelig vedtaget på en ekstraordinær generalforsamling 18. september 1962. Arkivarforeningen undgik således en sprængning. Allerede året efter på generalforsamlingen i maj blev den »erobret« af de overenskomstansatte, som fik 2 repræsentanter i bestyrelsen, hvoraf den ene blev formand¹³⁾.

»En overarkivar er det modsatte af en arkivar«

For den, der har oplevet disse år inden for arkivernes mure, er der ingen tvivl om, at der med overenskomsten blev skabt en vis splittelse med deraf følgende problemer i det videnskabelige korps. Alle følte sig forurettede: de tjenestemandsansatte på grund af deres ringere løn trods større tjenesteanciennitet og evt. højere charge, og de overenskomstansatte fordi de opfattede deres ældre kollegers og chefers forurettethed som uretfærdig og kortsynet.

De overenskomstansatte havde utvivlsomt lettest ved at føle sig som gruppe og blev i vidt omfang også opfattet som sådan af såvel chefer som øvrige medarbejdere. Opfattelsen blev hos alle parter stimuleret ved, at de overenskomstansatte arkivarer hurtigt fik egen tillidsmand¹⁴⁾.

Overenskomsten betød et lift ikke blot af de unge arkivarers løn, men også af deres faglige selvbevidsthed. Men de havde ingen eller ringe mulighed for at komme til orde. Det var i denne situation, at definitionen »en overarkivar er det modsatte af en arkivar« blev lanceret med en vis galgenhumor blandt de overenskomstansatte¹⁵⁾.

Arkivarboom

Af de i alt 23 personer, der i 1960 var arkivarer, var der i 1966 kun 13 tilbage i arkivvæsenet. 1 arkivar var død, 1 var afgået på grund af alder, 4 havde tiltrådt stillinger uden for arkivvæsenet, og 4 var avanceret til lands- eller overarkivar. Der var i samme tidsrum nyansat i alt 24, hvoraf 6 allerede igen var afgået til andre stillinger. Ud af de i alt 31 arkivarer i 1966 havde således de 18 mindre end 5 års anciennitet. De fleste nyansatte kom direkte fra eksamensbordet, kun nogle få havde haft ansættelse forud ved andre videnskabelige institutioner eller i gymnasieskolen. Situationen var ekstrem ¹⁶⁾.

For et arkivvæsen, hvor arkivarerne altid var blevet uddannet igennem det praktiske arbejde i de forskellige afdelinger og landsarkiver og ved de forskellige arkivfunktioner, var dette boom af nye arkivarer et kæmpeproblem. Når man tager det gamle mundheld i Rigsarkivet, at »det varer 10 år at uddanne en arkivar«, for pålydende, måtte det i 1966 forekomme noget nær katastrofalt, at kun 3 af arkivarerne her havde mere end 10 års anciennitet.

Og situationen blev ikke mindre vanskelig ved, at især administratio- nens, men også publikums krav til arkivvæsenet var stærkt stigende i disse år.

Arkivledelsen

Under disse omstændigheder måtte man forvente, at arkivledelsen »gjorde noget«. Der skete imidlertid ingenting. Arkivledelsen havde det nemlig svært. Der var i forbindelse med pensionering og dødsfald siden 1960 foregået en udskiftning af chefer ved 3 af de 4 landsarkiver og ved 2 af Rigsarkivets daværende 3 afdelinger og sekretariat. De havde tilsyneladende rigeligt at gøre med at sætte sig ind i deres nye arbejdsområder og med - som de øvrige 3 chefer - at klare det voksende antal løbende opgaver. Hertil kom, at man ved landsarkiverne i Viborg og i København i disse år var bundet op på de store nybygningsarbejder, der også involverede Rigsarkivets sekretariat. I hvert fald synes ingen af cheferne at have haft evne endstige lyst til fælles planlægning eller handling.

Nok så væsentligt var det imidlertid, at rigsarkivar Svend Aakjærs lange sygdomsperiode faldt sammen med overenskomstens og arkivarboom'- ets første år. Da han døde i januar 1963 var embedet et vacuum. Der var derfor stor spænding hos alle, da Johan Hvidtfeldt i april 1963 tiltrådte som rigsarkivar ¹⁷⁾. Hvorledes ville han tackle problemerne?

Johan Hvidtfeldt

Johan Hvidtfeldt var en meget erfaren arkivmand, der tilmed havde praktisk kendskab til arkivarbejdet i Tyskland, England og USA. Han havde et formuleret program, og han havde vist sig handlekraftig. Hovedtankerne i sit program havde han fremlagt et par år tidligere i artiklen »Arkivvæsen og administration« ¹⁸⁾. Nu gik han igang med at omsætte det i praksis ved i

november 1963 at oprette en særlig journaliserings- og kassationssektion i Rigsarkivet under sin egen umiddelbare ledelse.

I februar 1964 kom Hvidtfeldt som rigsarkivar til at skrive forord til den samling »Afhandlinger om arkiver«, som før hans tiltrædelse var planlagt at skulle markere Rigsarkivets 75 års jubilæum ¹⁹). Bogen viste både hvad angik emne- og forfatterkreds, at der var grobund for den form for publicistisk arbejde i arkivvæsenet.

Hvidtfeldt genoplivede møderne med landsarkivarerne og afholdt desuden i 1963 og 1964 fællesmøde med landsarkivarer og overarkivarer ²⁰). Møderne behandlede både principielle og konkrete anliggender. Også spørgsmålet om arkivarernes uddannelse blev drøftet på et af møderne. Her drejede diskussionen sig især om muligheden for at landsarkivernes arkivarer i kortere eller længere tid kunne arbejde i Rigsarkivet. I den her behandlede periode blev det dog kun ved diskussionen.

Men selv om Hvidtfeldt først og fremmest brugte kræfterne på at udvikle og regulere administrationens arkivdannelse og altså ikke effektivt tog fat på arkivarproblematikken, var han dog ganske klar over dens alvor og omfang. Det signalerede han tydeligt i et foredrag om »Arkivvæsenets fremtid« på Arkivarforeningens årsmøde 20. maj 1964 ²¹). Heri udtrykte han et ønske om at kunne frigøre arkivarerne fra de mange rutineprægede gøremål til fordel for et arkivistisk arbejde, der ville stille krav til deres videnskabelige uddannelse og evner. Men ordene blev ikke fulgt op af handling. Man kan undre sig hvorfor. En væsentlig forklaring er formentlig, at Hvidtfeldt trods fællesmøder ikke formåede at få chefskollegiet til at spille sammen. Faktisk var han temmelig isoleret i sit embede.

Arkivfaglig bevidstgørelse

Paradoksalt nok foregik der samtidig med den store til- og afgang en stærk bevidstgørelse hos arkivarerne omkring arkivfaget. En sådan bevidstgørelse havde mange årsager. Den var bl.a. et udslag af den almindelige teoretiske diskussion og metodedebat, der i disse år så ihærdigt blev ført inden for historievidenskaben. Den indgik tillige i arkivarernes forsøg på at hævde arkivernes selvstændige funktion som forskningsinstitutioner og dermed bl.a. bryde med den traditionelle opfattelse af herre/tjenerforholdet imellem universiteter og arkiver. Den var samtidig den nye arkivargenerations ballast i bestræbelserne på at professionalisere arkivfaget og et våben i kampen imod, hvad den opfattede som den ældre generations ateoretiske og pragmatisk tilgang til arkivarbejdet.

Studiegruppen

Denne bevidstgørelse manifesterede sig allerede i 1962, da en lille gruppe unge arkivarer i Rigsarkivet og ved Landsarkivet for Sjælland dannede en privat studiekreds til drøftelse af arkivfaglige emner. 1966 talte den 7 medlemmer ²²). I studiemøderne deltog efter tid og lejlighed også andre arkivarkolleger, heriblandt nordiske stipendiater ved det sjællandske landsar-

kiv. Fra studiegruppen rekrutteredes i disse år såvel arkivarernes tillidsrepræsentanter som Arkivarforeningens formand, et forhold, der gav gruppen nogle positioner at handle ud fra ²³⁾.

Kampen om arkivfagets fremtid

Og handlet blev der omsider. Tilskyndet af jubilæumsfestskriftet i februar, Hvidtfeldts foredrag i maj og drøftelserne på den nordiske arkivdag i Bergen i august 1964 ²⁴⁾ anmodede 4 af gruppens medlemmer ²⁵⁾ i november samme år om en drøftelse med rigsarkivaren og forelagde ham ideen om udgivelsen af et tidsskrift for arkivforskning. Heri skulle bringes artikler især om arkivaliernes udnyttelsesmuligheder og om administrationshistoriske og arkivteoretiske emner. Tidsskriftet skulle henvende sig til historikere, jurister, økonomer, sociologer, etnologer og andre videnskabelige arkivbrugere, til administrationens folk og naturligvis til arkivernes eget videnskabelige personale. I øvrigt kunne man fremlægge tilsagn om en række bidrag fra gruppen selv og andre kolleger.

Hvidtfeldts reaktion var klart positiv. Han indså, at et sådant tidsskrift bl.a. kunne få betydning i konkurrencen om den videnskabelige arbejdskraft. Han ville gerne have et forum for kontakten til administrationen, og han ønskede at styrke arkivvæsenets image som forskningsinstitution. Kort og godt: han ville gerne spille sammen med arkivarerne. Det viste sig tydeligt i hans udtrykkelige ønske om, at et foreslået redaktionsudvalg på 3 medlemmer ikke skulle omfatte chefer, men alene bestå af arkivarer. Til gengæld betingede han sig, at et af medlemmerne skulle komme fra et landsarkiv, helst vest for Storebælt, ligesom han gerne ville undgå, at alle i redaktionsudvalget også var medlemmer af Arkivarforeningens bestyrelse. Rigsarkivaren forbeholdt sig at godkende redaktionsudvalg, hovedredaktør og alle økonomiske dispositioner (trykningsudgifter, abonnementspris- og honorarer). Hvad i øvrigt økonomien angik, mente han nok at kunne opnå Kulturministeriets godkendelse af, at udgifterne afholdtes af Rigsarkivets ordinære trykkebevilling.

Redaktionsudvalget blev hurtigt nedsat og hovedredaktøren udpeget ²⁶⁾. I løbet af foråret 1965 blev de øvrige praktiske spørgsmål omkring udgivelsen løst. Ministeriet gav sin velsignelse i juli. Tidsskriftet blev navngivet, forside-layout bestilt hos grafikeren og bogdesigneren Erik Ellegaard Frederiksen, trykningstilbud indhentet osv. Bidragene indkom, og april 1966 forelå 1. hæfte, 1. bind, 1. årgang af ARKIV, tidsskrift for arkivforskning. - Noget væsentligt var omsider sat i værk.

Men ikke nok hermed. Studiegruppen gik videre. Den mente fortsat, at arkivarernes uddannelsesmæssige behov blev alvorligt forsømt, og at en debat om de helt basale metoder i det arkivfaglige arbejde var nødvendig, hvis arkivvæsenet skulle kunne overkomme de krav om styring og tilgængeliggørelse af den moderne administrations kraftigt voksende arkivproduktion. Med henblik på at afhjælpe denne uholdbare situation introducerede formanden, Frank Jørgensen derfor på Arkivarforenin-

gens årsmøde i maj 1965 tanken om at afholde et seminar til behandling af et centralt arkivfagligt emne ²⁷⁾.

Ideen blev positivt modtaget af årsmødets deltagere, og i marts 1966 nedsatte bestyrelsen et arbejdsudvalg til forberedelse af et sådant seminar ²⁸⁾. Temaet skulle være »Registrering af arkivalier«. På årsmødet i juni 1966 fik det stor tilslutning. Umiddelbart derefter indgav arbejdsudvalget 28. juni via rigsarkivaren en ansøgning til Kulturministeriet om økonomisk støtte til seminaret. Hvidtfeldt fremsendte den allerede samme dag med sin varmeste anbefaling, hvori han bl.a. skrev, at »dette initiativ har glædet mig meget som et bevis på den interesse, de yngre arkivarer nærer for deres fag, og jeg tvivler ikke om, at den planlagte drøftelse vil kunne blive til stor gavn...« ²⁹⁾. Rigsarkivaren var fortsat rede til samspil med de unge arkivarer.

I ansøgningen var der lagt særlig vægt på seminarets uddannelsesmæssige aspekt. I udvalgets oplæg og indbydelse ³⁰⁾ til Arkivarforeningens medlemmer forblev det imidlertid ikke skjult, at man ventede sig mere end som så af seminaret. Man ønskede faktisk at ændre registreringsarbejdet fra den minutøse og helt formelle inventarisering, som foregik, til en analyserende registrering, der kunne være til inspiration og hjælp for de mange forskellige videnskabsgrenes fremtidige brug af arkivalier. Et af de spørgsmål, man tillige håbede at få belyst, var om ordening og registrering behøver at følge samme retningslinier.

Seminaret skulle afholdes 27.-30. oktober på Refugiet i Løgumkloster. Deltagerantallet måtte begrænses til 20, og alle skulle fremkomme med forberedte indlæg af maksimalt 20 minutters varighed. Der ville blive optaget referat af diskussionen og en rapport udarbejdet af udvalget til udsendelse til alle foreningens medlemmer. Udvalget fastslog i sit oplæg, at »det navnlig er indenfor den nyere tids arkivalier, at registreringsproblemerne melder sig. Vi håber derfor, at hovedparten af deltagerne i deres indlæg vil søge at anvise brugbare løsninger, således at mange af disse fonds i højere grad end tidligere vil kunne gøres tilgængelige for forskningen. Imidlertid vil vi ikke yderligere indsnævre emnekredsen eller på forhånd anvise bestemte løsninger på anden måde, end at vi mener, det vil være en fordel for diskussionen, hvis de fremsendte forslag søges anvendt på konkret arkivmateriale.« Tilmeldingsfristen var 15. august. 1. september forelå Kulturministeriets tilsagn om et tilskud på 2.000 kr. til seminarets afholdelse ³¹⁾.

De 16 tilmeldte deltagere repræsenterede både den ældre og den yngre (unge) arkivargeneration, chefer og ikke-chefer, tjenestemænd og overenskomstansatte, Rigsarkivet, landsarkiverne og centraladministrations arkiver ³²⁾. Der var en fantastisk stemning på seminaret. Forventningerne hos de fleste af deltagerne var givetvis store. Og ikke med urette. Indlæggene var gennemarbejdede, centrale og konstruktive, og debatten blev livlig.

Primus inter pares

Det mest vidtrækkende indlæg kom fra Niels Petersen, der fremførte, at »det metodisk rigtige grundlag for udnyttelse af administrative arkivalier er at skaffe sig de samme forudsætninger som administrationen var i besiddelse af ved arkivaliernes tilblivelse.« Registreringen bør derfor ikke være »en simpel inventarisering, men en registrering af arkivaliernes tilblivelsesproces.« En sådan registrering »vil danne grundlag for udarbejdelse af, hvad man kunne kalde brugervejledninger, indeholdende oplysninger, som er nødvendige for det pågældende arkivs udnyttelse, nemlig om dets tilblivelse og opbygning og om den administrative proces, det er et produkt af.«³³⁾ Med sit indhold og sin provokerende titel »Forebyggelse af traditionel registrering af fremtidens arkivalier« repræsenterede Niels Petersens indlæg mere end nogen andens den fornyelse af det arkivfaglige arbejde, som den unge arkivargeneration længtes efter. For ham selv blev det samtidig indledningen til den mest værdifulde og inspirerende indsats i arkivfaget, som denne generation har præsteret.

Seminaret var en åbenlys succes. En faglig dialog var kommet igang. Og arrangørerne, ja, de følte det som kunne de (næsten) gå på vandet!

Det lykkelige udfald på den lange historie havde mange årsager. Men først og fremmest skyldtes det, at en ledelsesmæssigt temmelig isoleret rigsarkivar havde tilstrækkelig fremsynethed, frisind og mod til at gøre fælles sag med en ung arkivargeneration, hvis kendetegn var oprigtigt fagligt engagement og selvbevidsthed, og hvis styrke var en helt utrolig consensus.

Noter:

1. Der eksisterede på det tidspunkt intet formelt forum for drøftelser imellem ledelse og medarbejdere. Samarbejdsudvalg blev indført i arkivvæsenet i efteråret 1970. Meddelelser om Rigsarkivet og landsarkiverne 1966-1975, (1978), s. 11.
2. I arkivvæsenets officielle organ, Meddelelser om Rigsarkivet og landsarkiverne 1961-1965, (1968), s. 62, beskrives fænomenet således: »I 1960erne voksede interessen blandt danske arkivfolk for at drøfte og udforske arkivalske og arkivtekniske emner. I 1966 manifesterede denne interesse sig i to vigtige nyskabelser: ARKIV, tidsskrift for arkivforskning, blev grundlagt efter forslag fra arkivarer og fik moralsk og økonomisk støtte fra arkivledelsen, og samme år afholdt Arkivarforeningen et seminar om: »Registrering af arkivalier...«.
3. Vedr. lønklasser og lønninger i henhold til lønningsloven af 7. juni 1958:
arkivarer:
19. lønklasse - lønning 15.000 kr. årlig, stigende hvert 3. år med 1.500 kr. indtil 21.000 kr. Efter 3 år på denne slutløn (= 15 års anciennitet) sker oprykning til
24. lønklasse - lønning 22.500 kr. årlig, stigende hvert 3. år med 1.500 kr. indtil 27.000 kr.
lands- og overarkivarer:

25. lønklasse - lønning 25.800 kr. årlig, stigende hvert 3. år med 2.100 kr. indtil 30.000 kr.

rigsarkivar:

28. lønklasse - lønning 36.000 kr. årlig, stigende efter 3. år til 39.000 kr. Desuden tillagdes rigsarkivaren et bestillingstillæg på 1.200 kr. årlig, hvortil kom sædvanligt honorartillæg (1960: 115 %).

Fra tjenstemandslønningerne fradroges 4 % i pensionsbidrag. Stedstillæg i hovedstadsområdet var 948 kr. årlig, de øvrige stedstillægssatser var 600 kr., 420 kr. og 300 kr. Stedstillægget var ens for alle lønklasser. Hertil kom et reguleringstillæg (dyrtidstillæg).

Meddelelser fra Rigsarkivet og landsarkiverne 1956-1960, (1961), s. 21 f.

4. I forhandlingerne deltog Ole Karup Pedersen (arkivar 1954, fratrådt 1962), der 1955-60 var forretningsfører i Dansk Magisterforening, derefter medlem af bestyrelsen 1960-63.
5. De overenskomstansattes lønningsanciennitet beregnedes fra kandidatåret og ikke fra ansættelsesåret. Lønnen steg årlig med 1 løntrin indtil slutløn ved 16. løntrin. Udover den udbetale løn betalte staten 10 % til Magisterforeningens Pensionskasse, mens den overenskomstansatte selv måtte yde 5 % til pensionen.
På 1. løntrin var magisterlønnen i 1960 16.245 kr. årlig (udbetalt løn) og på 16. løntrin 32.490 kr. årlig.
Meddelelser etc. 1956-1960, s. 22.
6. Meddelelser etc. 1961-1965, s. 36-44.
7. Det mindste beløb, 1.200 kr. årlig, kunne opnås efter 3 års eksamensanciennitet; det højeste, 3.000 kr. årlig, opnåedes efter 15 års eksamensanciennitet.
8. Stiftet 1917.
9. Ordet »fagligt« udsiftedes med »videnskabeligt«. Foreningens navn forkortedes almindeligvis OVUTSABOM.
10. Danske Statsembedsmands Samråd. Stiftet 1919.
11. Harald Jørgensen (arkivar 1934, overarkivar 1956, landsarkivar 1962), formand for Arkivarforeningen 1950-60. Aage Rasch (arkivar 1945, overarkivar 1962), formand for Arkivarforeningen 1960-63.
12. Arkivarforeningens arkiv: mødeprotokol 1922-72.
13. Troels Dahlerup (arkivar 1956, fratrådt 1964), formand for Arkivarforeningen 1963-64.
14. Troels Dahlerup var de overenskomstansattes første tillidsmand (1961-64).
15. Se Harald Jørgensens beskrivelse af forholdene i Arkivarforeningen 1960 ff. i erindringsbogen: I rigsarkivets tjeneste (1977), s. 205 f.
16. Anvendte publikationer: Meddelelser etc. 1956-1960; Meddelelser etc. 1961-1965; Meddelelser etc. 1966-1975; Det danske arkivvæsens personale pr. 1. januar 1965 (1965); Rigsarkivet og landsarkiverne. Personale januar 1975 (1975); Hof- og statskalenderen 1960-66, sp. 1480.
17. Johan Hvidtfeldt (arkivar 1935, landsarkivar 1945, rigsarkivar 1963).
18. Trykt i Arkivvetenskapliga Studier 3 (Lund 1961), s. 68-82.
19. Festskriftet: Afhandlinger om arkiver. Ved Rigsarkivets 75-års jubilæum 1964 (1964) var planlagt og igangsat af Harald Jørgensen i slutningen af hans embedstid som overarkivar i Rigsarkivets sekretariat.

20. Meddelelser etc. 1961-1965, s. 7-10.
21. Arkivarforeningens arkiv: mødeprotokol 1922-72.
22. Niels Petersen (arkivar 1954), Frank Jørgensen (arkivar 1959), Grethe Ilsøe (arkivar 1959), Andreas Jørgensen (arkivar 1960), Knud Rasmussen (arkivar 1960), Erik Stig Jørgensen (arkivar 1964), Birgit Nuchel Thomsen (arkivar 1965).
23. Se note 14. Niels Petersen var tillidsmand 1964-66. I 1966 valgtes en bestyrelse for arkivsektionen i Dansk Magisterforening, hvis medlemmer blev Niels Petersen (formand), Erik Stig Jørgensen (sekretær) og Andreas Jørgensen. Frank Jørgensen var formand for Arkivarforeningen 1964-67.
24. På den nordiske arkivdag i Bergen var emnet »Arkiverne og de arkivskabende myndigheder«, se i øvrigt Nordisk Arkivnyt 3/1964, s. 45-54.
25. Niels Petersen, Frank Jørgensen, Grethe Ilsøe, Andreas Jørgensen.
26. Redaktionsudvalgets medlemmer blev Niels Petersen, Knud Prange (arkivar 1957) og Frank Jørgensen. Sidstnævnte blev hovedredaktør.
27. Arkivarforeningens arkiv: mødeprotokol 1922-72.
28. Arbejdsudvalgets medlemmer blev Frank Jørgensen, Grethe Ilsøe og Hans H. Worsøe (arkivar 1960).
29. Arkivarforeningens arkiv: læg »Arkivseminaret 1966«.
30. Trykt i rapporten: Registrering af arkivalier. Arkivarforeningens seminar I (1967).
31. Opholdet på Refugiet kostede med fuld forplejning 42 kr. pr. døgn pr. deltager.
32. Desuden deltog som gæst førstearkivar Josef Edström, Landsarkivet i Göteborg, der på dette tidspunkt var nordisk stipendiat ved det sjællandske landsarkiv.
33. Ovennævnte rapport, s. 36-38.

Kvindens adgang til Universitetet

Et eksempel på sagsbehandling i 1870'erne

Af Thelma Jexlev

I efterdønningerne af rødstrømpebevægelsen og studenteroprøret 1968 fejrede man i 1975 på forskellig vis 100 året for den kgl. anordning af 25. juni 1875 om »Kvindens Adgang til at erhverve akademisk Borgerret ved Københavns Universitet«. Juristerne afholdt en debatuge 10.-14. marts, og der var samtidig en retrospektiv udstilling i universitetets festsal. Universitetsavisen udkom med et særnummer og det samme gjaldt »Hist.« - organ for fagrådet for historie. Da vi på Rigsarkivet hørte, at der oven i købet skulle udkomme et festskrift »Jura og kvinder«, skønt der gik 25 år, før juristerne gjorde fuldt brug af anordningen, syntes vi, at vi også burde markere jubilæet, da kvindelige historikere var dem, der først gjorde sig bemærket ved siden af lægerne. I juni måned vistest der i Rigsarkivets vestibule en udstilling til belysning af »Kvindelige akademikere i 100 år«¹⁾. Vi havde valgt at følge to hovedlinier, dels at vise det administrative forløb fra Nielsine Nielsens ansøgning frem til anordningens udstedelse og dels at vise enkelte personers studieforløb og embedskarriere (da det blev muligt) med hovedvægten på kvindelige historikere. I og for sig var det ikke nogen nyhed at gennemgå sagen på dens vej gennem de forskellige administrative instanser, idet Universitetets årsberetning 1873-75 på side 3-19 gør rede for sagens faser, aftrykker de vigtigste erklæringer og slutter med at gengive anordningens endelige tekst. Men vi fandt, at man i festskrifter og andetsteds, hvor kvindens adgang til universitetet var behandlet, var gået meget let henover de problemer, sagen rejste, og diskussionen derom. Man nøjedes oftest med at anføre professor Matthias Saxtorphs negative holdning til kvindekønnet i almindelighed og hans hadske udfald mod fremtidige kvindelige læger i særdeleshed. Udstillingen var arrangeret af arkivarerne Susanne Krogh Bender og Thelma Jexlev, som i fællesskab havde udarbejdet kataloget med en kortfattet administrationshistorisk indledning. Hertil havde vi hentet vejledning og gode råd hos *Niels Petersen*, der dengang var chef for Rigsarkivets anden afdeling (den administrationsvendte), og da Kultusministeriet har været et af hans foretrukne forskningsområder, og vejledning i sagsbehandling er en af hans kæpheste, finder jeg lejligheden passende til en fuldstændig gennemgang af sagens forløb fra den individuelle ansøgning om at måtte uddanne sig til læge til generelle bestemmelser om kvindens adgang til at aflægge akademiske eksaminer m.v.

Optakten

Det hele begyndte med Nielsine Nielsen, den begavede skipperdatter fra

Svendborg, for hvem gerningen som privat- eller almuelærerinde - et af de få erhverv, som det datidige samfund tillod kvinder at udøve - ikke på længere sigt var tilfredsstillende; hun ville være læge³⁾. Den 15. januar 1874 modtog Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet (Kultusministeriet) en ansøgning fra en 25-årig privatlærerinde Nielsine Mathilde Nielsen om at måtte underkaste sig examen artium ved Københavns Universitet for at kunne gennemføre en uddannelse til læge. Ansøgningen er velformuleret med relevante oplysninger om alder, social baggrund, hidtidig uddannelse og beskæftigelse³⁾. Der synes hverken at ligge romantiske forestillinger om lægegerningen eller stærke emancipatoriske tilskyndelser bag ansøgningen, der er nøgternt motiveret med, at det tidligt er gået op for hende, »at det var i Udøvelsen af en Læges Pligter, at jeg opnaede den mest tilfredsstillende Virksomhed«.

Hun har øjensynligt ikke ment, at universitetet alene kunne imødekomme hendes ansøgning, siden hun stiler den til ministeriet. Den i øvrigt korrekte og skønskrevne (det kunne den tids undervisere jo) ansøgning er mærkeligt nok ikke dateret. Det kan skyldes, at hun har skrevet den i København, hvor hun opholdt sig, og derfra er rejst hjem til Svendborg for at indhente faderens samtykkeerklæring og en erklæring fra sognepræsten, der havde konfirmeret hende; han støtter varmt hendes ansøgning. Begge disse erklæringer er dateret 12. januar 1874. Ansøgningen var desuden bilagt afskrifter af anbefalinger fra Nielsine Nielsens arbejdsgivere⁴⁾.

Sagens behandling

Ministeriet reagerede prompte på ansøgningen, den blev journaliseret og påført journalnummer »C.M. 2. Dpt. S 40« samt modtagelsesdag »15/1 74«. Ugedagen derefter blev den sendt til konsistorium, for at rektors og professorers ytringer kunne indhentes. I første møde (11. febr.) besluttede konsistorium at høre det rets- og statsvidenskabelige fakultet, om man ifølge lovgivningen skulle imødekomme ansøgningen.

Efter to måneders behandling afgav fakultetet sit responsum 18. april 1874. Det fastslog: »Ifølge den bestaaende Ordning have Kvinder ikke noget retligt Krav paa ... Immatrikulation ved Universitetet. Et saadant Krav vilde nemlig forudsætte, at Undervisning af Kvinder faldt ind under den Virksomhed, som ifølge Lovgivningen er gjort Universitetet til Pligt.« Men hvis det ville være hensigtsmæssigt at forandre den gældende ordning - hvilket fakultetet ikke var blevet spurgt om - så skønnede man, at det at give kvinder ret til at »nyde godt af Universitetets Vejledning ... (måtte) ligge indenfor den højeste Universitetsmyndigheds Competence at træffe Bestemmelser om en saadan forandret Ordning.« Der er nemlig intetsteds i lovgivningen nedlagt forbud mod kvinders adgang til universitetet. »En Bestemmelse, hvorved en slig Adgang indrømmedes dem, vilde tvært imod kun gaa ud paa en videre Udvikling af Universitetets almindelige fundatsmæssige Formaal, at fremme og udbrede Videnska-

bens Dyrkelse, saaledes som Tidsaanden maatte afkræve det.« Men universitetets kompetence strækker sig naturligvis ikke til forhold uden for dets område. Det kan give kvinder ret til at underkaste sig de afsluttende prøver ved de forskellige fakulteter, men ikke træffe bestemmelser om den retlige betydning deraf, f.ex. med hensyn til jus practicandi for de kvinder, som måtte bestå den lægevidenskabelige embedseksamen⁵⁾.

Straks efter modtagelsen af denne erklæring besluttede konsistorium i mødet 22. april at sende sagen til høring i det lægevidenskabelige fakultet, da det var der, Nielsine Nielsen ønskede at studere. Her var stemningen gennemgående positiv, selv om flere af fakultetsmedlemmerne fremhævede, at den almindelige antagelse »at netop det lægevidenskabelige Studium og Lægevirkosomhed i særlig Grad egner sig for Kvinden, beror paa en Misforstaaelse, som turde have sin egentlige Grund i en Forvexling af Sygeplejen med Lægens Gjerning.« Dog mente man ikke, at der var tungtvejende grunde mod et fælles studium, og man frygtede ikke vanskeligheder fra de mandlige studerendes side sådan som enkelte steder i udlandet.

Kun ganske få udtalte sig mod kvindelige studerende, af dem var professor Saxtorph den mest negative. Han begrundede udførligt sin afstandtagen i en tre sider lang mindretalserklæring 1. juni. Den er vidnesbyrd om en ærkereaktionær indstilling til kvinders emancipation og en personlig uvilje over for udsigten til at skulle modtage og undervise kvindelige studerende for eventuelt senere at få dem som kolleger på hospitalerne. Som støtte for sin afstandtagen påberåbte Saxtorph sig det juridiske fakultet, hvis udtalelse han fordrejer let: »... har udtalt, at efter vor Lovgivning have Kvinder ikke Ret til at studere ved Universitetet«, mens juristerne havde svaret: »have Kvinder ikke noget retligt Krav paa ... at stedes til Immatrikulation ved Universitetet.« Længere fremme i fakultetets svar hedder det: »Hverken direkte eller indirekte har Lovgivningen nemlig nogetsteds nedlagt et Forbud mod Kvinders Adgang til Universitetet.«

Saxtorph harcellerer videre over *tidsånden*, det begreb, som var ført ind i debatten af juristerne, men som under sagens videre forløb kom til at gå igen i en række erklæringer.

Saxtorph anser det for det lægevidenskabelige fakultets pligt at kæmpe mod kvinders adgang og i enhver henseende bekæmpe tidsånden og slutter med følgende salut: »Vistnok kan man indvende imod mig, at Staten paa en Maade kan siges at tage Uanstændigheden under sin Beskyttelse, naar den tillader og ordner Prostitutionsvæsenet, men dette betragtes vel nu til Dags som et nødvendigt Onde, medens kvindelige Læger kunne kaldes et aldeles unødvendigt Onde, hvilket enhver dansk Mand vistnok maa ønske sit Land forskaanet for.«

Dette var for meget for enkelte af fakultetets medlemmer, som egentlig var modstandere af kvinders adgang, så samtlige underskrev flertals-erklæringen, der mandede ud i en anbefaling, der dog var formuleret »mene vi ikke at kunde fraraade«, at ansøgningen blev bevilget.

Allerede i starten af sin erklæring havde det lægevidenskabelige fakultet drejet spørgsmålet i retning af en generel sag: »... skulle vi først be-

mærke, at det her efter Sagens Natur selvfølgelig langt mindre drejer sig om den foreliggende enkelte Ansøgning, end om det almindelige Spørgsmaal, om der overhovedet bør gives Kvinder Adgang til at studere Lægevidenskab ved Universitetet.« Længere fremme hedder det: »I Princippet forekommer det os tvært imod rigtigt, at Adgangen aabnes dem (dvs. kvinderne) i fuld Udstrækning, men at de da ogsaa maa underkaste sig ganske de samme Fordringer, som stilles til Mænd.«⁶⁾

Ved den påfølgende forhandling i konsistorium kom et nyt moment frem i sagen. Ti af konsistoriums medlemmer mente, at forandringen var så væsentlig, at den kun kunne foretages ved lov. Enkelte tilladelser ville være uhensigtsmæssige, »fordi de ville lade Spørgsmaal uløste, som, naar der afviges fra den hidtil gjældende Ret ... burde løses samtidig, nemlig angaaende eventuelle kvindelige studerendes adgang til akademiske Understøttelser.«

Et mindretal på tre medlemmer tilsluttede sig det juridiske fakultets erklæring, at en ordning af adgangsbetingelserne måtte være mulig ad administrativ vej. Derimod mente de, at det særlige spørgsmål, »om og hvorledes der kunde gives Kvinder Adgang til akademiske Stipendier, frembød ejendommelige Tvivl,« og at det juridiske fakultet derfor ikke havde berørt det.

Kun et af konsistoriums medlemmer foruden Saxtorph var modstander af, at kvinder skulle have adgang til at studere lægevidenskab. Et almindeligt ønske om at forelægge sagen for den akademiske lærerforsamling afstod man fra på grund af tidens knaphed.

Det fik næppe væsentlig indflydelse på sagens videre forløb, at C. C. Hall netop i juli 1874 blev afløst af arkæologen J. J. A. Worsaae som kultusminister. I alt fald fulgte ministeriet konsistoriums henstilling og lod sagen bero, til den var forelagt den akademiske lærerforsamling. På et almindeligt lærermøde 5. oktober stemte forsamlingen om tilslutning til det lægevidenskabelige fakultets udtalelse om »ikke at fraraade, at den ... indgivne Ansøgning om Adgang til at immatrikuleres ved Universitetet og studere Lægevidenskaben ved samme bevilges.« 24 stemte for, 8 imod og én undlod at stemme.

Udfaldet blev meddelt kultusministeriet, der på grund af uoverensstemmelsen i konsistorium, om lovgivning var nødvendig, sendte sagen til høring i justitsministeriet. I overensstemmelse med det juridiske fakultet anser justitsministeriet, »at de Bestemmelser, som omhandle Adgangen til og Deltagelsen i den akademiske Undervisning samt Betingelserne for at underkaste sig akademiske Prøver, efter vor hele statsretslige Praxis maatte opfattes som Anordninger,« så at tilladelse kunne meddeles administrativt.

Med hensyn til spørgsmålet om *licentia practicandi* bemærkede justitsministeriet med henvisning til forordninger fra 1672 frem til 1838, at *jus practicandi* var så nær forbundet med de akademiske prøver, at aflagt eksamen umiddelbart medførte ret til praksis.

Derimod udtalte justitsministeriet sig ikke i legatspørgsmålet.

Kultusministeriet modtog dette svar 18. december 1874 og gik straks efter nytår i gang med at udarbejde udkast til anordning.

De øvrige ansøgninger

I januar 1875 tog sagen en ny drejning, idet kultusministeriet modtog to helt kortfattede ansøgninger fra Rosalie Rosenfeld og Marie Gleerup om at måtte aflægge examen artium for videregående studier i kunsthistorie og lægevidenskab. Modsat Nielsine Nielsen hørte disse to til emancipationskvinderne i kredsen omkring Dansk Kvindesamfund og Kvindelig Læseforening.

Allerede kort efter Nielsine Nielsens ansøgning var der i marts 1874 indkommet en ansøgning fra Malfrida Hartvigsen om en årlig understøttelse på 200 rigsdaler for at kunne forberede sig til at aflægge examen artium, hvis dette blev tilladt. Moderen er enke i trange kår, så uden understøttelse »formaaer jeg ikke ved egne Midler at naae det Maal, som jeg med saa stor Iver og Lyst traagter efter. Der er nemlig min alvorlige Beslutning, saafremt jeg kunde erholde de nødvendige Subsistensmidler, at ofre mig for Lægekaldet.«

Denne ansøgning blev i ministeriet opfattet som en ren understøttelses-sag og på intet tidspunkt bragt i forbindelse med Nielsine Nielsens sag. Den ligger på sit eget journalnummer »S 165«, og efter en måned svarede ministeriet, »at man ikke have Midler til Raadighed, hvoraf en saadan Understøttelse vil kunde udredes.« - Den faldt uden for alle grupper, som ministeriet ydede understøttelse til.

I erindringerne fortæller Nielsine Nielsen om, hvordan de fire »piger« i løbet af 1874 kom til at udgøre en hel klasse hos Ludvig Trier, at de trods store forskelle i psyke og forudgående uddannelse støttede og opmuntrede hinanden, men omtaler også, at kun hun selv og Marie Gleerup gennemførte studierne⁷⁾.

Anordningen

Rosalie Rosenfelds ønske om at studere kunsthistorie måtte få konsekvens for udformningen af udkastet til anordningen, der ikke mere kunne begrænses til det lægevidenskabelige fakultet.

Den gennemrettede koncept til en »allerunderd. Forestilling« er udateret, men refererer alene til Nielsine Nielsens ansøgning og må vel derfor være affattet inden modtagelsen af de to nye ansøgninger 20. januar 1875. Forestillingen indledes med en omfattende arenga om bevægelserne for at skaffe kvinden en mere selvstændig stilling i samfundet »og aabne hende Adgang til flere Erhvervskilder og Virksomhedsomraader«, så »at allerede nu flere Beskæftigelser og Bestillinger, som tidligere alene vare Manden forbeholdte, ere blevne tilgængelige for Kvinden.« Her i landet er der såvidt vides uden for de private erhverv kun åbnet kvinder adgang til »de lavere Bestillinger under Post- og Telegrafvæsenet«, mens man i Nordamerika, Rusland, Schweiz og Sverige har givet tilladelse til at er-

hverve akademisk borgerret for derefter at studere lægevidenskab, så det kan ikke undre, at der i begyndelsen af forrige år er kommet en tilsvarende ansøgning herhjemme. Så følger redegørelse for Nielsine Nielsens ansøgning, og hvad der hidtil er sket i sagen med meget udførligt referat af alle erklæringer og udtalelser. Derefter anbefales det for fremtiden at tillade kvinder at erhverve akademisk borgerret ved Københavns Universitet på samme betingelser som mandlige studerende, men ministeriet ville »tilraade, at der med en saadan Tilladelse for Kvinder ikke forbindes nogen Ret for dem til at konkurrere til de for Studerende ved Univ. bestemte Stipendier, eller til at erhverve acad. Grader ved Univ. eller til at indstille sig til nogen af Univ.s Embedsexamina uden særlig dertil erhvervet Tilladelse. *)»Hvad angaaer de to sidstnævnte Forbehold troer Minst. nemlig dels at der for Tiden ikke er tilstrækkelig Anledning til at aabne Adgangen til Erhvervelse af acad. Grader eller til at indstille sig til andre Embedsexamina end den lægevidskbl., dels at det ansees for rigtigst, at ogsaa Adgangen til den lægevidskbl. Examen betinges af en særlig Tilladelse, som formentlig bør meddeles gjennem Minst. for hvert enkelt Tilfælde ...« *) Dette stykke er strøget og erstattet af et andet, som dog har omtrent samme indhold. Til sidst følger udkast til kgl. anordning i fire punkter: 1) Akademisk borgerret. 2) Afgangseksamen (examen artium) for kvindelige studerende på lige fod med de mandlige studerende. 3) Samme adgang som de øvrige studerende til et frit studium af de af dem valgte fag og til at indstille sig til den alm. filosofiske prøve. Derimod er der ikke med indskrivningen forbundet umiddelbar ret til at indstille sig til embedseksamen osv. som ovenfor anført. 4) Akademiske beneficier og understøttelser er fremdeles udelukkende forbeholdt de mandlige studerende.

Rettelserne er stort set af sproglig art, og disse fire punkters indhold svarer nøje til den renskrift, som findes sammesteds samt et fortryk, hvorpå der med blåkridt er noteret 25 Expl. Med blæk er anført »Til Foretagelse i Ministerconferencen«. Med samme hånd (hvis mon?) er hovedet gennemstreget og ligeledes mere end halvdelen af § 3, som nu helt har ændret karakter. Den filosofiske prøve udgår, i stedet får kvinderne eksamensret og adgang til de akademiske grader og disputatser, dog skal der ikke derved være »erhvervet nogen *yderligere (rettet til bestemt) Adkomst for Kvinder til privat Lærervirksomhed ved Universitetet eller til *anden (slettet) offentlig *Ansættelse (rettet til Embedsansættelse)«.

Hermed var ministeriets eget »bidrag« til sagen: at kvinder ikke uden særlig tilladelse kunne opnå embedseksamen, taget af bordet og til gengæld erstattet af adgang til eksamen ikke blot ved det lægevidenskabelige fakultet, men helt generelt. Et fortryk i denne form blev 9. april 1875 oversendt til konsistorium med pålæg om at få det behandlet i fakulteter og lærerforsamling, så at svaret kunne foreligge midt i maj.

Nu hastede det. Straks 10. april henvendte konsistorium sig til fakulteterne, hvis svar alle forelå i løbet af en halv snes dage. Først svarede det lægevidenskabelige fakultet, som stort set henholdt sig til sin tidligere erklæring og ikke fandt noget at bemærke til ministeriets udkast til reg-

ler for Kvinders adgang. - Heller ikke Saxtorph fraveg sit gamle standpunkt, han mente fortsat, »at Universitetet af al Magt bør modarbejde denne udskejjende Retning af Emancipationen, hvorved kvindelige Personer søge at trænge sig ind i Stillinger, der ere fuldstændigt upassende for dem.«

Dagen efter forelå det matematisk-naturvidenskabelige fakultets erklæring, som i betragtning af, at fakultetet ikke tidligere havde givet sit besyv med, er ganske kort; man finder det i sin orden, at der straks udgår en anordning af form og indhold som udkastet.

Samme dag svarede det rets- og statsvidenskabelige fakultet, at det juridiske studium næppe ville give anledning til særforholdsregler for kvinder.

Ang. § 4 forstod man den således, at den ikke tilsigtede at foregribe afgørelsen af, hvorvidt bestående fundatser og gældende regler kunne antages at hjemle kvindelige studerendes ret til nydelse af beneficier og understøttelser, ligesom man ad § 3 sidste stykke om adkomst til offentlig embedsansættelse ikke fandt tilstrækkelig grund til at »udelukke Kvinder, der ere i Besiddelse af de for Mænd hertil nødvendige Kvalifikationer, fra samme Adgang til Lærervirksomhed inden for Fakultetet, som tilkommer Mænd.« - Der skulle imidlertid gå umådelig længe, inden en kvindelig jurist blev lektor ved universitetet⁸⁾.

Heller ikke det filosofiske fakultet havde noget at indvende mod det væsentlige i udkastet, men mente dog, at man ikke kunne afskære kvinder, der tog akademiske grader, fra retten til at holde private forelæsninger. Et enkelt medlem, historikeren professor Schiern, var modstander af kvinders adgang, men stemte dog sammen med professorerne Stephens og Ussing for, at adgang i enkelte tilfælde kunne tildeles på dispensation.

Til sidst fulgte det teologiske fakultets svar. Lige som justitsministeriet mente, at jus practicandi fulgte automatisk med bestået læggeksamen, var det teologernes opfattelse, at deres afsluttende embedseksamen gav adgang til »præstelig Virksomhed indenfor Folkekirken. Men at tilstaa Qvinderne Saadant, er baade imod Skriftens udtrykkelige Forskrifter som og imod al kirkelig Vedtægt.« Et ønske om at aflægge teologisk embedseksamen for at kunne meddele regligionsundervisning i skolerne kunne imødekommes med en særlig prøve, hvis indhold og beskaffenhed blev nærmere beskrevet. Erklæringen munder ud i, at hvis kvinder får adgang til embedseksaminer, bør herfra udtrykkelig undtages det teologiske studium med tilhørende eksamen. En rimelig forsonlig holdning i betragtning af den negativisme, der indleder erklæringen: »Hvad angaaer Sagen i sin Almindelighed, at aabne Qvinderne Adgang til Universitetets Forelæsninger og Examinering, da nære vi ingen Tillid til, at derved skulle opnaaes betydeligt Udbytte, enten til Videnskabens Fremme, Menneskehedens aandelige Udvikling eller nogen virkelig Forbedring i Qvindens Kaar.«

Man kunne have frygtet, at teologernes punktering af § 3 havde udsat anordningen på ubestemt tid, men det blev ikke tilfældet, omend forbe-

holdet medførte, at det varede 40 år, før den første kvinde bestod teologisk embedseksamen, og næsten 75 år, før vi fik kvindelige sognepræster⁹.

Både i konsistoriums møde 26. april og i den akademiske lærerforsamlings møde 29. april fulgte flertallet det teologiske fakultets henstilling, men accepterede i øvrigt udkastet med den anden foreslåede ændring i § 3 - adgangen til privat lærervirksomhed ved universitetet.

I et omfattende svar til ministeriet 3. maj gjorde konsistorium nøje rede for alle fremsførte synspunkter og sluttede med forslag til en ændret og udvidet § 3, idet man dog vedrørende embedsansættelse ønskede ordet »bestemt« fjernet (der var kommet ind ved ministeriets rettelse i udkastet).

Ministeriet synes uden videre at have taget ændringerne til udkastet ad notam, den endelige tekst blev fortrykt og indgivet sammen med den ændrede forestilling, som blev bifaldet af Christian IX på Amalienborg 25. juni 1875. Anordningen blev publiceret ad de sædvanlige kanaler, men ministeriet glemte ganske at informere ansøgerinderne om, at nu havde de ret til at indstille sig til eksamen¹⁰.

Efter datidig praksis er halvandet år fra ansøgning til anordning lang tid, men i betragtning af den grundige sagsbehandling, hvorunder sagen ændrede karakter, og de omfattende høringer, forekommer den medgædede tid både forståelig og forsvarlig. Lige så forståeligt er det, at Nielsine Nielsen var utålmodig.

Efterspillet

Nu havde kvinder fået adgang til universitetet og ret til at bestå eksaminer og tage akademiske grader ved alle fakulteter undtagen det teologiske, tilbage stod kun at fastlægge rammerne for en religionsprøve.

Ved semestrets begyndelse bad ministeriet 3. sept. 1875 konsistorium om at indhente det teologiske fakultets forslag til bekendtgørelse, og da man ved udgangen af november endnu intet svar havde modtaget, afgik der en rykkerskrivelse til konsistorium. I det teologiske fakultet havde der været nogen diskussion om udformningen af regler for kvindelige teologiske studerendes religionsprøve, om den skulle svare til magisterkonferens eller ej. Det endelige svar blev afgivet 16. november til konsistorium, der tiltrådte det i sit første møde og derpå oversendte fakultetserklæringen til ministeriet 10. december. Lige inden jul sendtes forslaget til høring hos Sjællands biskop. Biskop Martensen sendte straks efter nytår 1876 sit udførlige svar, så hvorfor det tog ministeriet et halvt år, før koncepten til bekendtgørelse om »Afslutningsprøven i Religion for kvindelige teologiske Studerende ved Kbhvns. Universitet« forelå, melder historien intet om. Noget for- eller rentryk findes ikke i sagen, vil man kontrollere den endelige tekst, må man gå til trykket i Ministerialtidende.

Det tog altså et helt år at knytte den sidste sløjfe til anordningen om kvinders adgang til universitetet, og det var for så vidt skønne spildte kræfter, da der aldrig blev gjort brug af bekendtgørelsen¹¹.

Med hensyn til det diskriminerende punkt i anordningen vedrørende

understøttelser blev der til en vis grad straks rådet bod herpå, idet der af kommunitetets midler fra 1875/76 blev bevilget et beløb på finansloven til støtte for studerende, som ikke havde adgang til de egentlige stipendier¹²⁾. Desuden blev der i løbet af de næste 15 år af private midler stiftet en række legater, der enten var forbeholdt kvindelige studerende, eller hvor kvinder havde fortrinsret. Ved ordningen af universitetets legater i 1920 blev § 4 omsider ophævet; kvindelige studerende havde dog fortsat ingen adgang til Regensen og de andre gamle kollegier med dertil hørende pengeunderstøttelser¹³⁾.

Mulighederne for at finansiere studierne var klarere, men også spørgsmålet om adgang til at opnå embedsansættelse trængte sig på. Flertallet af de første årgange kvindelige akademikere forblev ugifte og havde behov for udvidede muligheder til at skaffe sig en levevej. Der kom en række enkeltafgørelser, men en samlet ordning lod vente længe på sig¹⁴⁾.

Selv om det tog tid, før kvinderne i større tal gjorde brug af deres vundne akademiske rettigheder, havde det gamle universitet ved indgangen til det 20. århundrede dog ændret karakter i forhold til de første 400 år af dets eksistens.

Noter:

1. Duplikeret katalog, Rigsarkivet 1975.
2. Nielsine Nielsen giver i sine erindringer - her og i det følgende citeret efter nyudgaven 1985 - en malende skildring af det uudslettelige indtryk, det gjorde på hende, da hun en dag i 1873 hjemme i Svendborg læste en lille notits i en københavnsk avis, »at nu var Damerne i Amerika begyndt at studere Medicin, og i en af Staterne var man endog naaet saa vidt, at en Dame havde nedsat sig som Læge.
Aldrig har jeg før eller senere i mit Liv oplevet en saadan Bevægelse i mit Indre. Det var, som om jeg pludselig fra at være blind var blevet seende. Jeg tog mig selv højtidelig i Ed paa, at jeg vilde være Læge. Gaa, som det kunde, vare, saa længe, det skulde, men Læge vilde jeg være.
I samme Øjeblik stod det mig ogsaa klart, at for at naa frem, maatte jeg foreløbig beholde denne Beslutning for mig selv.« (Udgaven s. 24-25.)
3. Hun har rimeligvis fået råd og vejledning hos borgmester, tidl. overlæge Carl Emil Fenger el. hos Ludvig Trier, jf. Erindringerne s. 28-30.
4. Selv om ansøgningen var formuleret før jul 1873, må det skyldes en fejlhuskning, når Nielsine Nielsen i erindringerne henfører sit besøg hos frk. Nathalie Zahle til 2. juledag. Fenger havde opfordret N.N. til at slutte venskab med den betydningsfulde dame, men dertil var de to alt for forskellige. N.N. følte sig nedladende behandlet af frk. Zahle og kunne med tilfredshed afslå hjælp til ansøgningen, da den allerede var indgivet. »At se hendes Minespil, da hun hørte, at Fenger personlig havde afleveret den til sin Ven Kultusminister Hall, var interessant.« (1985-udgaven s. 30-31) Besøget må altså have fundet sted efter midten af januar 1874.

I en tidligere redegørelse for sagens gang i »Studentenbladet« 1894 s. 418 ff. omtaler Nielsine Nielsen en anbefaling fra Fenger. »Hall var dengang Kultusminister, og Borgmester Fenger, tidligere Overlæge ved Frederiks Ho-

spital ledsagede min Ansøgning med en Anbefaling, hvori han betoner det ønskelige i, at der uddannes kvindelige Læger, særlig med Hensyn til den Udvikling, som Behandlingen af de for Kvindekønnet særegne Sygdomme har faaet i de senere Aar, ligesom det ogsaa for Fødselshjælpen vilde være til stor Nytte, om der fandtes kvindelige Læger.« Citatet må opfattes som et referat fra Fenger til N.N. af, hvad han har sagt til Hall ved afleveringen af ansøgningen, da der intet skriftligt findes i Kultusministeriets sag, og der intetsteds i sagsbehandlingen refereres til sådanne synspunkter.

5. Det juridiske fakultets responsum er trykt i sin helhed i Aarbog for Københavns Universitet ... 1873-75 (Kbh. 1876) s. 3-4.
6. Det samme gælder det lægevidenskabelige fakultets flertals erklæring af 20. juni 1874 (Aarbog ... s. 4-6), mens prof. Saxtorphs dissens, dateret 1. juni 1874, er fyldigt refereret (s. 6-7). Begge erklæringer er fuldstændigt aftrykt i »Bilag til Sagen om Kvinders Adgang til Universitetet«, der i øvrigt indeholder ministeriets udkast til anordning (den rettede udgave, som blev sendt til konsistorium) og de fem fakulteters erklæringer fra april 1875. I *Erindringerne* gengiver Nielsine Nielsen udover sin ansøgning og anordningen i dens endelige form den fuldstændige ordlyd af begge de lægevidenskabelige erklæringer, så hun må have kendt dette *Bilag*, da universitetsårbogen kun bragte uddrag af Saxtorphs responsum (udgaven s. 41-47). N.N.s version af Saxtorphs erklæring svarer helt til Bilagets ordlyd, derimod citeres en anden endnu mere nedladende formulering s. 122-23 i det af Lis Jacobsen redigerede festskrift 1925 »Kvindelige Akademikere 1875-1925«. Den omtales som »hans Skrivelse«, men er ikke hans responsum jfr. det lægevidenskabelige fakultets dekanatsprotokol 1857-75 (KU 33.01.01) og dekanatssag 1873/74 nr. 54 (KU 33.02.28).
7. Udgaven s. 32-36 og 51-52.
8. Fra 1940erne og frem til midten af 1970erne forekommer enkelte kvindelige jurister som manuduktører og eksterne lektorer, men først med Inger Dübecks ansættelse som lektor i retshistorie blev en af de faste lektorbestillinger besat med en kvinde. Hun blev i 1978 den første kvindelige dr.jur.
9. En ansøgning 1904 fra en kvindelig teologisk studerende førte til anordning af 9. januar 1905 om kvinders adgang til at bestå teologisk embedseksamen, retten blev dog først benyttet i 1916. Efter en række forgæves forsøg på, at kvinder kunne blive præster, lykkedes det omsider efter Anden Verdenskrig at få lovændringen igennem, så at de første tre kvindelige præster kunne ordineres 1947.
10. N.N. ville i foråret 1875 indstille sig til 1. del af artium fra Borgerdydskolen på Christianshavn, hvis rektor på forespørgsel i ministeriet fik at vide, at han godt kunne modtage eksaminanderne.

Anordningen blev publiceret under sommerferien hjemme i Svendborg efter veloverstået eksamen. N.N. noterer lidt besk »Nogle af de Bestemmelser er nu ændrede, men jeg gad ogsaa vide, om man endnu i Kultusministeriet ikke værdiger at besvare en personlig ansøgning, men kun lader en Anordning udgaa uden at give Ansøgeren en Henviisning hertil som et Slags Svar på Ansøgningen.« (Udgaven s. 50). - I ministeriet så man ganske bort fra det lægevidenskabelige fakultets henstilling om at gøre ansøgerinden bekendt med de fremsatte bemærkninger (om den række vanskelighe-

- der, lægestudiet vil frembyde for den kvindelige studerende).
11. Nævnes i prof. F. Torms meget positive udtalelse (Kvindelige Akademikere 1875-1925 s. 102-05).
 12. Nævnt af Niels Petersen, Kultusministeriet (1984) s. 234.
 13. Kgl. anordning af 19. marts 1920 og kgl. anordning af 22. marts 1971. Ved sidstnævnte anordning fik kvinder ret til at bo på Regensen m.fl. kollegier, mændene fik derimod ikke adgang til den 1932 indviede Kvinderegens.
 14. De herhen hørende problemer er behandlet i Anna Thestrups artikel.

Bilag:

Indholdet af Cultusministeriets 1874-sag i kronologisk orden.

Al korrespondance om kvinders adgang til universitetet er ført på journal C.M. 2. Dpt. S40, idet S er årgangsbogstavet (1874), og 40 er det sagsnummer, man var nået til 15. januar. 2. dept. omfattede både 2. og 3. kontor for hhv. lavere og højere undervisning. 3. kontor havde i hele perioden frem til 1916 egne forestillinger, brevbøger og journaler med årgangsbogstaver, der afveg fra 2. kontors. Departementchef var Andreas Linde (indtil 1876 også chef for Det kgl. Teater), kontorchef var Chr. Fr. Schwartzkopf.

Oprindelig har Nielsine Niensens ansøgning utvivlsomt ligget inderst i sagen, mens hver ny koncept eller indkommen skrivelse er blevet lagt udenom de foregående for at slutte med koncept af 28. juni 1876 til religionsprøve for kvindelige teologiske studerende. Efter slitagen på denne koncept at dømme har den altid udgjort sagens afslutning, mens der i tidens løb er kommet en vis uorden i sagens forskellige bestanddele.

1. 15/1 1874. Nielsine Mathilde Niensens ansøgning C.M. 2. Dpt. påført faderens og sognepræst Warburgs erklæringer af 12. januar 1874. Bilagt et dobbeltark med afskrifter af anbefalinger fra Marie v. Vedel (Aldumgaard 23. januar 1873), Sophie og Th. Weber (Søro pr. Svendborg 7. januar 1874) og skolebestyrerinde Frederikke Villemoes Quistgaard (Kbh. 4. januar 1874). Alle afskrifter er bekræftet af Fr. Christensen, bogholder og kasserer i Creditkassen for Landejendomme i Østifterne. Påtegnet nederst på 1. side S 40.
2. 22/1 1874. Koncept til konsistorium. Brev nr. 144. Udtalelse om vedlagte andragende udbedes. Efter gængs praksis anføres i brevhovedet t.v. adressaten, midt på »Indf.« plus brevnummer - dvs. indført i brevbogen - og t.h. datoen. Ved arkets underkant står t.v. CM2Dp. S 40 og t.h. tallet 72, dette nummer synes at referere til en postliste/restancekontrol. På koncepten er påklæbet Nielsine Niensens visitkort med hendes nye adresse Krusemyntegade 21, mens hun ved ansøgningens aflevering endnu boede Nørregade 6.
3. 3/6 1874. Konk. til konsistorium, som rykkes for svar. Brev nr. 1310, nederst t.h. 72.
4. 9/7 1874. Konsistorium svarer ministeriet. Som følge af pålægget af 22. januar udbad konsistorium sig først (14/2) det juridiske fakultets meddelelse, hvorvidt de bestående regler kunne hjemle

en sådan adgang som den ansøgte. Fakultetet afgav betænkning 17. april (hoslagt). Denne blev 23/4 sendt til udtalelse i det lægevidenskabelige fakultet, som igen blev tilskrevet 4/6 efter min.s erindringsskrivelse. Fakultets svar med prof. Saxtorphs særvotum (begge hoslagt) blev modtaget 20/6 og behandlet i konsistoriums møde 1/7. Man kunne ønske sagen forelagt den akademiske lærerforsamling, men det kunne først ske i september måned. Synspunkterne refereres på fem hele foliosider og afsluttes med tilslutning til det lægevidenskabelige fakultets flertalsbetænkning. Underskrevet af Hermansen og Goos.

I ministeriet er øverst t.v. anført 1310/74 (henv. til forrige brevn.r. i sagen) og forneden CM 2 Dpt ad S 40/ 10/7 74 og i højre hjørne 1472.

De tre bilag er forneden påført »ad S 40«. Med blyant er der (ligesom i konsistoriums skrivelse) foretaget en række understregninger, og de to betænkninger fra det lægevidenskabelige fakultet er i øverste v. hjørne mærket »III« og »IV«.

Numrene 203 og 283 midtpå de to fakulteters svar angiver løbenumre på indkomne skrivelser til konsistorium i universitetsåret 1873/74.

5. 25/7 1874. Konk. til konsistorium. Min. svarer på skr. af 9/7, at sagen som ønsket kan bero, så at den kan forelægges lærerforsamlingen i september. Man forventer udfaldet af forelæggelsen meddelt snarest, og bilagene, som her returneres, tilbagesendt.

Brev nr. 1737 - nederst t.h.: 1472.

6. 8/10 1874. Konsistorium meddeler kort kultusmin., at 34 universitetslærere deltog i lærerforsamlingens møde 5/10, det lægevidenskabelige fakultets flertalsindstilling blev vedtaget med 25 stemmer mod 8, 1 stemte ikke. Underskrevet Hermansen.

I min. påført 1737 (øv.v. hjørne) og forneden: CM 2Dpt S 40 9/10 74 2200.

7. 22/10 1874. Konk. fra kultusmin. til justitsm.

Udtalelse udbedes, om sagen bør afgøres ved lov el. ad administrativ vej, samt om andragerinden efter aflagt eksamen kan forvente licentiam practici.

Brev nr. 2413 - nederst t.h. 2200.

8. 15/12 1874. Justitsmin.s svar til kultusmin. på seks fuldtskrevne foliosider. Justitsmin. anfører hverken journal- eller brevnummer. - Kultusmin. har på foden påtegnet: C.M. 2 Dpt. ad S 40 18/12 74 2676.

9. 9/1 og 14/1 1875. Ansøgninger fra Rosalie Rosenfeld og Marie Gleerup om tilladelse til at underkaste sig examen artium for at studere hhv. kunsthistorie og medicin.

C.M. 2Dpt. T71 og T72 20/1 75 125 og 126.

Begge lagt ind i blåt »mavebælte« med påskriften: Disse Ansøgninger maa vel beroe efter Kvindesagens Afgørelse, men give formentlig Anledning til Overveielse af Spørgsmaalet om Adgangen til at studere kun skal angaae Lægevidenskaben. rft. T71 og 72.

Begge ansøgninger er indført i journal og journalregister for 1875, men uden renvoi eller anden bemærkning om henlæggelse.

10. Udat. (jan. 1875).

a. Koncept til »Allerund. Forestilling« om adgang for kvinder til Kbhvn. Univ.

To sammenfoldede dobbelte konceptark, hvor alle otte spalter er beskrevne. Mange rettelser.

- b. Koncept til »Anordning ...«, som skulle følge med forestillingen.
En enkelt rettelse i § 2, en del sproglige rettelser i § 3 (er første redaktion, som kun giver adgang til Filosofikum).

- c. Anordning ...

Renskrift, der svarer til den rettede koncept.

- d. Fortryk af anordningen (som renskriften).

Gennemrettet med blæk. § 3 får et helt ændret indhold, nu fuld eksamensret og adgang til akademiske grader. Påtegnet med samme hånd som rettelserne »Til Foretagelse i Ministerconferencen«.

- e. To eksemplarer af et nyt (ændret) fortryk.

Indeholder kun de fire §er.

Under arbejdet i ministeriet med at koncipere forestilling og anordning har man haft behov for at have samling på alle skrivelserne fra det foregående år. De er lagt ind i et konceptark med påskriften T 40 Kvindesagen.

Skriveren har ved forglemmelse noteret det aktuelle årgangsbogstav T i stedet for S (T 40 er en ganske anden sag).

11. Koncept til konsistorium, det meddeles, at justitsministeriet i spørgsmålet om anordning eller særlig lov har erklæret sig for det første alternativ. For at undgå enkelte dispensationer ønskes sagen behandlet, så at svar kan foreligge midt i maj. Det medfølgende udkast bedes behandlet i fakulteterne, og lærerforsamlingen bedes indkaldt til afstemning derom.

Brev nr. 581 - i nederste h. hjørne 2676.

Det medsendte udkast må være fortrykket i 2. udgave (= 10 e).

12. 3/5 1875. Konsistoriums svar på kultusministeriets udkast til anordning. - De rets- og statsvidenskabelige, matematisk-naturvidenskabelige, lægevidenskabelige og filosofiske fakulteter har med overvejende flertal tilsluttet sig udkastet til anordning, mens det teologiske fakultet har modsat sig, at der gives kvindelige studerende adgang til teologisk embedseksamen. På 12 foliosider gøres der rede for opfattelser og forslag til ændringer. Både § 3 og § 4 har været genstand for megen diskussion såvel i konsistoriums møde den 26. april som i den akademiske lærerforsamling 29. april.

Underskrevet J. Nellemann/Goos.

Øverste v. hjørne: 581 (Konsistoriums brevnnummer).

Forneden: C.M. 2 Dpt ad S40 5/5 75 867.

Som bilag medfulgte de fem fakultetserklæringer.

- a) 18/4 1875 191/1874-75 Det lægevid. fakultets erklæring.
b) 19/4 1875 192/1874-75 Det rets- og statsvid. fakultets erklæring.
c) 19/4 1875 194/1874-75 Det mat.-naturvid. fakultets erklæring.
d) 20/4 1875 197/1874-75 Det filosofiske fakultets erklæring.
e) 21/4 1875 201/1874-75 Det teologiske fakultets erklæring.

13. April (-maj) 1875. Renskrift (omdannet til koncept) af forestillingen (skrevet med samme hånd som renskriften af anordningen). De fire spalter er strøget og erstattet af ny koncept (skrevet af departementschef Andreas Linde), nødvendiggjort af ministeriets egen radikale ændring af § 3 og af konsistoriums svar.

C.M. 2 Dpt S 40 1234.

- På første side er anført påskriften fra den originale forestilling »Indstilling bifaldet Amalienborg den 25. Juni 1875 Chr. R.« (Forestilling nr. 29/1875).
14. Bilag til Sagen om Kvinders Adgang til Universitetet.
Trykt hos J. H. Schultz. 12 sider i 8°
Indeholder anordningen i den form, hvori den blev sendt til universitetet, samt fakulteternes erklæringer. Synes trykt til brug for ministeriets afsluttende arbejde med sagen, inden forestilling og anordning i endelig form forelå.
 15. 25/6 1875. Den trykte anordning plus opklæbet endelig korrektur (brev nr. 1294 b).
 16. 3/9 1875. Koncept til konsistorium om at indhente forslag til bestemmelser for kvindelige studerendes religionsprøve.
Brev nr. 1943.
 17. 30/11 1875. Konsistorium rykkes for svar på skr. af 3/9.
Brev nr. 2717 - nederst t.h. 2324.
 18. 10/12 1875. Konsistorium meddeler, at det teologiske fakultet 16. november har afgivet sin indstilling om en prøve svarende til magisterkonferens, hvilket konsistorium har bifaldet i sit møde 8. december - Underskrevet af J. L. Ussing og Goos.
Øverst t.v. 2717 - nederst t.h. 2389.
 19. 21/12 1875. Koncept til følgeskrivelse til forslaget om »Særlig Prøve for kvind. theol. Studerende«, sendt til høring hos Sjællands biskop.
Brev nr. 2908 - nederst t.h. 2389.
 20. Biskop Martensen gør i et udførligt svar rede for sit synspunkt, at en prøve parallel med magisterkonferens må anses for en umulighed ved det teologiske fakultet.
C.M. 2Dpt ad S40 10/1 76 39.
 21. 28/6 1876. Koncept til bekendtgørelse om »Afslutningsprøve i Religion for kvindelige teologiske Studerende ved Københavns Universitet«, hvor ministeriet fulgte konsistorium og det teologiske fakultet uden hensyn til biskoppens indvendinger.
Brev nr. 1384.

Kilder og litteratur:

Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet (Kultusministeriet) 3. kontor - de benyttede arkivalier har gennemgående kun betegnelsen 2Dpt.

06/3 1019 Forestillinger 1875

1135-1140 Kopibøger 1874-76

1315-1318 Journaler 1874-75 (S og T) plus registre

(1581-82, 1589) Journalsager 1874-75 - specielt S40, S165, T70 og T71.

Gruppeordnede sager, Understøttelser og stipendier. Ansøgninger om understøttelse til forfattere, kunstnere, videnskabsmænd og lærere

1848-1915. (2833, 2891, 2918) - Forfatterinderne Louise Bjørnsen (1863-82), Henriette Nielsen (1851-82) og Fanny Suenson (1857-82) - for alle specielt tidsrummet 1874-76.

Ansøgninger om understøttelser til studerende
(1877) 1884-1915 (2994), Nielsine Nielsen (1878-85)

Jfr. Niels Petersen: Kultusministeriet. Organisation og arkiv. (Administrationshistoriske studier nr. 10), 1984.

Københavns Universitets arkiv

Konsistorium

12.02.11 Rektors protokol 1873-81

12.03.51 Konsistoriums forhandlingsprotokol XLIII 1873-79

12.04.03 Acta consist. Register 1873-79 (1847-79)

12.08.95-12.09.05 Circularia (Journalsager) 1873/74-1875/76

Den akademiske lærerforsamling

13.01.01 Forhandlingsprotokol 1850-1920

Det teologiske fakultet

31.01.03 Dekanatsprotokol 1839-83

31.02.17 Dekanatssager 1868/69-1875/76

Det lægevidenskabelige fakultet

33.01.02 Dekanatsprotokol 1857-75

33.02.28 Dekanatssager 1872/73-1873/74

Jfr. Vejledende arkivregistraturer XXI Københavns Universitet 1479-ca. 1910.

Udgivet af Rigsarkivet 1978.

Aarbog for Københavns Universitet ... Meddelelser for de akademiske Aar 1873-75. Kbh. 1876.

Nielsine Nielsens erindringer, Kbh. 1985.

Omfatter årene 1874-89, vist nedskrevet 1914.

Kvindelige Akademikere 1875-1925. Udg. af Clara Black, Estrid Hein, Marie Krogh og Lis Jacobsen (red.), 1925.

Af indledningen fremgår, at »sagen« fik meget lidt presseomtale og ikke gav anledning til større debat, kun enkelte indlæg i »Ugeskrift for Læger«.

Københavns Universitet 1479-1979,

Bd. III 1986 Studenterne ved Københavns Universitet 1760-1967. Af Jette Kjerrulff Hellesten og Ole Tuxen (s. 361-446).

Bd. VII 1986 Det lægevidenskabelige Fakultet. Heri: Kvinders adgang til at erhverve akademisk borgerret. Af Knud Brøchner Mortensen (s. 128-30).

En oplysningsmand i kløerne på det 19. århundrede

Trykkefrihedssagen i Morsø Provsteret mod skolelærer Povl Henrichsen

Af Erik Stig Jørgensen

Blandt de mange, der ved stænderreskriptet af 1831 blev inspireret til at ytre deres meninger om regeringens foranstaltninger og deres egne forhold, indtager skolelærerne en særlig plads.

Før nogen anden gruppe af offentligt ansatte søgte lærerne at udnytte de nye politiske konjunkturer til at øve organiseret indflydelse både på deres virksomhedsområde, skolen, og på deres løn- og arbejdsvilkår.

I foråret 1834 begyndte i Odense publikationen af det første tidsskrift, udgivet af og for lærere¹⁾. Samme år stiftedes i Stige ved Odense den ældst kendte lokalforening af lærere, Lunde og Skam herreders skolelærerkonference. I slutningen af 1840 var der dannet lokale skolelærerforeninger i næsten alle egne af landet. I 1841 stiftedes Almindelig Dansk Skolelærerforening som en hele kongeriget omfattende fagorganisation²⁾.

Sideløbende med disse organisatoriske tiltag udtrykte lærerne deres synspunkter i den offentlige debat og i petitioner til stænderforsamlingerne.

Vi vil her beskæftige os med et enkelt indlæg i denne debat, Povl Henrichsens pjece »Skolelærerens nærværende Forfatning som lønnet Embedsmand, Lærer og Borger«, der udkom i Thisted i foråret 1840. Det udmærker sig bl.a. derved, at det gav anledning til indgriben fra myndighedernes side.

Først et par ord om forfatteren.

Povl Henrichsens tilgang til lærergerningen var ikke almindelig. Han var 29 år gammel, gårdejer og familiefader, da han i 1828 af pastor Bentzon dimitteredes fra Snedsted seminarium. Som 12-årig var han rømt fra et fattigt hjem i Hvidbjerg på Mors; han blev privat undervist af provst Caspar Schade i Nykøbing, kom efter konfirmationen 1815 »ved pennens« på Glomstrup hovedgård, hvor han 1821 blev godsforvalter. I 1822 - midt i landbrugskrisen - giftede han sig og købte gård. I 1826 gav han op, hyrede en avlskarl og forlod kone og 3 børn for at uddanne sig til lærer.

Han fik en smuk eksamen og kunne endnu i 1828 genforene familien i lærerboligen i Grønheden ved Sæby. I 1833 vendte han tilbage til Mors; han fik embedet som lærer og kirkesanger i Flade. Her sad han i den hårde vinter 1838/39 og udformede sine betragtninger over »skolelærerens nærværende forfatning«³⁾.

De er ikke forlystelige. Godtnok viser de, at Povl Henrichsen var kommet på sin rette hylde i den forstand, at lærergerning engagerede ham.

Men de vidner først og fremmest om hans frustration, hans følelse af, at de lønmæssige, sociale og embedsmæssige vilkår, der blev budt ham som lærer, til alle sider hæmmede og forringede hans muligheder for at udføre den gerning i almueskolen, som han anså for vigtig, og som han følte sig kvalificeret til.

Ingen som læser det, Povl Henrichsen skrev, kan overse, at han havde en stærkt udviklet selvbevidsthed og en kraftig polemisk åre. Han er ikke repræsentativ for sin generation af almueskolelærere, men hans stridbare sind var et hulspejl, der samlede lærerstandens utilfredshed og med stor kraft og klarhed kastede den ud i debatten.

Pjecen om skolelærerens forfatning er et frontalt angreb på hele den orden, som etableredes - eller rettere opretholdtes - i den danske almueskole ved forordningen af 1814.

I det skolepolitiske program, der lå til grund for nedsættelsen af kommissionen for de danske skolers bedre indretning i 1789, indgik, som et centralt led, forestillingen om en ny lærerstand, der var veluddannet, vellønnet, fagligt selvstændig og socialt højt placeret⁴⁾.

Da den store skolereform 25 år senere var gennemført, kunne man stadig, uden at gøre vold på kendsgerningerne, sige om almueskolelæreren, hvad en sjællandsk landsbypræst havde sagt om ham i 1760'erne: at han var et ringe medlem af den gejstlige republik. Så meget i den nye orden havde man støbt i de gamle former.

Det ledende princip for de nye almueskolelæreres aflønning blev, at de skulle dele degnenes hidtidige indkomster - og overtage deres funktioner. Dermed fulgte også deres sociale status.

Tanken om en særlig læreruddannelse, som var det centrale element i forestillingen om en ny lærerstand, blev hurtigt invalideret, officielt af finansielle grunde, men reelt fordi den nye lærertype af gejstligheden blev opfattet som en trussel, og fordi den oplysningsoptimisme, som lå til grund for hele skolereformprogrammet, for de politisk ledende kredse blev mistænkelig ved begivenhederne under Den franske Revolution.

Ved etablering af seminariet i Vesterborg i 1801 afskrev man de høje mål, som 10 år tidligere var sat med grundlæggelsen af seminariet på Blaagaard: at skabe en stor, veludrustet læreanstalt med en højt kvalificeret lærerstab, et stort udbud af fag og med den opgave at uddanne en professionel lærerstand. Nu knæsattes som princip, at almueskolelæreren skulle være »en bonde blandt bønder«, et mål med den hele skolesag blev »at bevare almuens landlige og uskyldige tænkemåde«. Leder og førstelærer ved seminariet blev sognepræsten i Vesterborg, undervisningen blev ganske koncentreret om religion.

På disse principper grundlagdes i de følgende år en række små »præstegårdsseminariet«, deriblandt Snedsted⁵⁾.

Der skete en forskydning af de overordnede skolepolitiske mål: fra »almenoplysning« til den for enhver stand - herunder skolelærerne - under hensyn til statens sikkerhed og ro hensigtsmæssige grad af uddannelse.

Som en konsekvens af denne forskydning styrkedes det gejstlige tilsyn

med skolevæsenet. I 1806 etableredes et nyt embedskorps af amtsprovster, hvis særlige opgave var at føre tilsyn med skolerne. I anordningen af 1814 indtog sognepræsten fast formandspladsen i de lokale skolekommissioner⁶⁾.

Det var inden for denne orden, at Povl Henrichsens ambitioner og forventninger til lærergerningen mødte deres Waterloo. Det er uden videre forståeligt, at de aggressioner, som derved groede i ham, fornemmelig rettede sig mod gejstligheden.

I sin selvbiografi giver han udtryk for, at der var enkelte gejstlige, som han skyldte megen tak, først og fremmest provst Caspar Schade⁷⁾. Men hvor det, som i pjecen, handler om skolens forhold udtrykker han kun hån og foragt, specifikt over for gejstlighedens funktion som overordnet og tilsynsførende myndighed, men uden smålighed også om dens virke og nytte i al almindelighed.

Straks i pjecens indledning kaster han sig over et udtryk, der ofte faldt myndighederne i munden: at læreren var præstens medhjælper.

»Medhjælper«, hvæser han, »forudsætter ufravigelig En, som har Hovedarbeidet og Bestyrelsen; men kan dette siges om Præsten? Han har slet intet med Almue-Oplysningen at bestille, uden aldeles umiddelbart. De 100 Timer, hvori han har med Børn at gjøre, er blot Repetitions-Tid og kan aldrig virke paa Oplysningen. Skolelæreren er Architect - og bag efter maler Præsten Vaabnet over Døren - og det er Alt.«⁸⁾

Skolen er, efter Povl Henrichsens begreb, men unægtelig i stærk formel og reel modsætning til den herskende orden, lærerens ansvar:

»Skolelæreren er bundet formeget i de gamle Ledebaand, idet Geistligheden deels er tilvendt og tilvender sig udelukkende Ret til at bestemme naar og hvorledes; at bestemme ... saavel Lærebøger, som Alt hvad der hører til Undervisningen, hvilket ei altid passer med Lærerens Methode og Indsigt, og da han alene skal staa til Ansvar for Børnenes Fremgang i hvert Fag, saa kan slig Anmasselse kun ærgre ham ... og det følger nu af sig selv, at han ofte kommer i Conflict med Præsten baade i hvad Læregjenstanden og Læremaaden angaaer.«⁹⁾

Læreren bør kun stå til ansvar for sit arbejde ved de årlige eksaminer; hele det øvrige i anordningen foreskrevne tilsynsvæsen » er knap en Skilling værd«:

»... i det mindste har jeg ingen Frugter mærket af denne Seenefter af en Provst hvert Aar, Patronen hver Maaned, Præsten hver Uge og Forstanderen hver Dag, ifald de ei havde Andet at bestille - »for at paasee Orden«, skjøndt Mange af dem ei vide, hvad Orden er.«¹⁰⁾

Det er grov tale mod overordnede myndigheder, men jo ikke uden konsistens. Povl Henrichsen mener, at »Lærerens Methode og Indsigt« giver ham ret til at udøve den bestemmende indflydelse på skolens indre liv. Anskuet fra dette standpunkt er indblanding og »Seenefter« fra gejstlighed og skolekommission - udover den resultatkontrol, der finder sted ved eksamen - naturligvis overflødig eller anmasende.

Det er respekten for lærerens særlige kompetence, hans professionalisme, der ligger Povl Henrichsen på sinde.

Det gjorde også lærerens sociale anseelse.

I pjecens 3. afsnit retter han under overskriften »Skolelæreren som Borger betragtet« skytset mod den pligt, der - som en arv fra degnene - påhvilede lærerne i kirkebyerne til at besørge visse hverv, der mere eller mindre satte dem i et tyendeforhold til præsten.

I beskrivelsen af læreren i befærd med at ringe solen op og ned, ombære præstens tjenstlige korrespondance, gøre rent i kirken (»Han skal rense Templet!«) eller vaske præstens messeskjorte fejrer Povl Henrichsens polemiske evner store triumfer - følelsen af social deklæssering er transformeret til ædende ironi, undertiden endog til komik.

Et par eksempler:

»... Skolelæreren er den eneste Mand i Staten, hvem det er befalet at staae op før Solen; ... han [skal] Vinter og Sommer, i ondt som i godt Veir,....gaae sin tunge Vandring, ofte i Snee til Knæerne, oftere i Søle til Anklerne, og lige saa ofte, for at svinge en Klokke af sværest Caliber, krybe 50 Trapper op og ned - og hvorfor? ... Ja, hvo der ei vidste det maatte troe, at disse Opoffrelser af Tid og Kraft havde et eller andet vigtigt Statsøiemed, men hvor forbauset maatte han ei blive, naar han hørte, at al den Løben frem og tilbage, al den Vaden, Kryben og Tids-spilde skeer blot for at tilkjendegive - - at nu staaer Solen op eller gaaer ned.«¹¹⁾

Pligten til at »løbe omkring med Præstebrevene« bør, siger Povl Henrichsen, ikke forstemme nogen lærer, »thi denne Pligt er øiensynlig paa-lagt Skolelærerne i Analogie af den græske og oldnordiske Mythe ifølge hvilken, der skulde være et Postbud mellem Guderne... Jeg kan derfor ei begribe, hvi nogle komme reent ud af deres gode Lune ved Tanken om hiin Forretning; thi der ligger dog noget Høit og Opløftende deri: Jeg er nu slet ikke ærgjerrig, men jeg tilstaaer oprigtig, at naar jeg har Brevet med de 7 Segl i Haanden og har spændt en Vinge paa hver Hæl, saa vee den, der møder mig, og ei hilser mig dybt, thi man maae føle sin Værdighed, og jeg haaber, at Enhver i lignende Forretning føler med mig det Opløftende i at være i Rang med hine Postillioner.«¹²⁾

Der er bid i det her - og der var i Povl Henrichsens opfattelse af lærerens kompetence og status i forhold til gejstligheden tilstrækkelig overlegenhed til, at han - i modsætning til de fleste deltagere i samtidens debat - vovede at pege på, at midlerne til en forbedring af lærernes lønninger kunne indvindes ved reduktion af gejstlighedens indkomster, som han ikke mener, den yder nogen imponerende arbejdsindsats for:

»Hvor nødig jeg end vilde, kan jeg dog ikke undgaae høit at udtale den Overbeviisning, at Geistligheden lønnes for stærkt i Forhold til dens Forretninger eller den Tid, der maae anvendes herpaa.« Når præsten blot »har anvendt et Par Timer ugentlig, er han saa frie som Fuglen paa Qyiste; thi nogle schematiske Optegnelser nu og da, vil jeg ei kalde Arbeide. Forresten kan han handle og vandle, dinere og soupere i salig Cirkelgang,

indtil efter 6 Dage Klokken atter kalder ham paa Talerstolen, og uagtet denne Frihed kunde man næsten, naar undtages enkelte hist og her adspredte Videnskabsmænd, spørge de Fleste »Simon sover Du?« for at overbevises om deres virkelige Tilværelse.«¹³⁾

Præstens og lærerens relative betydning i undervisningen berettiger efter Povl Henrichsens mening en anden fordeling af indkomsterne:

»Skolelæreren og Præsten dele jo Underviisnings-Arbejdet imellem sig... men nu er det retfærdigt og billigt, at den, som lægger Grunden og har Arbejdet, skulle lønnes i Forhold hertil, og at den Ene burde dele lidt af sin Overflod med den Anden; at Præsten burde afgive en Part af sin Indkomst til hans ringere, ofte usle aflagte Medarbejder, naar dennes Besoldning ikke kan udflyde fra andre Kilder.«¹⁴⁾

Både i 1835/36 og i 1838 havde landsbyskolelærernes lønforhold været genstand for forhandlinger i begge kongerigets stænderforsamlinger, i øvrigt foranlediget ved forslag om forbedringer, fremsat af præster. Debatterne i Viborg havde belyst det velkendte og jo ikke overraskende forhold, at man ved fastsættelsen af lærerlønningerne i de norrøjske sogne i meget vid udstrækning havde gjort brug af den adgang, skoleanordningen indeholdt, til i kancelliet at søge godkendelse af en lavere lærerløn end efter normalbestemmelsen. Der nævntes hele herreder i de »skarpe« vestjyske egne, hvor 80-90% af lærerne kun fik 2/3 af normallønnen eller mindre.

I 1836 vedtog stænderforsamlingerne næsten ligelydende petitioner om nogle beskedne forbedringer for lærerne, men da de i 1838 præsenteredes for »regningen« i form af udkast til en plakat, der udmøntede de forbedringer, de selv havde bedt om, var der nær gået panik i Viborg stænder. Der taltes om, at de økonomiske konsekvenser af udkastet ville bringe beboerne i fattige egne til betlerstaven, og kun ved forskelligt kniberi på formuleringen lykkedes at få forsamlingen til nogenlunde at stå ved sit ord¹⁵⁾.

Povl Henrichsen bebrejder i sin pjece på den ene side præsterne, at de i skolekommissionerne var mere end villige til at gøre indstilling om lavere lærerløn, men han hævder på den anden side, at »de den gang almægtige Amtsprøveste«, der sammen med amtmændene ved iværksættelsen af skoleanordningen af 1814 udstak grænserne for skoledistrikterne, var »betagne af en Art Udstyknings-Manie«, dvs de delte sognene og dermed degneindkomsterne på så mange lærerembeder, at »det blev nu umueligt for de Sogne, der skulle bygge et par Skoler, at bidrage det Anordningsmæssige til Lærernes Lønninger«¹⁶⁾.

Det er nu naturligvis meget af en skønssag, men værd at bemærke er det, at Povl Henrichsen peger på en løsning af lærernes lønproblemer, der ikke ville belaste skatteyderne. Begivenhederne i Viborg stænder, men også hans egen fortid som godsforvalter og gårdejer kan have inspireret ham til det. Men det var hans særlige forhold til gejstligheden, der disponerede ham for at stille just det forslag, han stillede.

Det »særlige« ved forholdet var, som enhver kan se, at det var blevet til

en idiosynkrasi. Povl Henrichsen havde det simpelthen med gejstlige, som bondemanden i Lille Claus og Store Claus havde det med degne.

Men der stikker mere under end som så, og det kommer frem, når man lidt nøjere analyserer hans ytringer om lærerens og præstens betydning i børnenes undervisning.

Et sted siger han, at

»Præsten betragter sig blot som Religionslærer og gaaer aldrig videre, men Skolelæreren er dette mindre end Lærer af almeennyttige Kundskaber.... Begges Synspunkter kunde være så ulige, at den ene blot vil syssel-sætte Følelsen og Phantasien, medens den Anden ivrigst dyrker Forstanden; herved opstaaer en vis staaende Opposition, en Art Kamp mellem Servilitet og Liberalisme, hvilket i denne Genre, som i den politiske Verden kan have sin Nytte.«¹⁷⁾

Man kunne forledes til at fortolke dette derhen, at Povl Henrichsen var en mand, der blot lagde vægt på at spille op til den københavnske oppositionspresse, hvor ordparret »Servilitet« og »Liberalisme« i høj grad var in i 1838, og hvor »real-fag« var på alles læber.

Men han dementerer selv, at han ikke skulle værdsætte religionsundervisningen:

»Skolelæreren skal, som Religions-Lærer, stedse have det store Maal og Ansvar, Regjeringen har lagt paa ham, for Øie: han skal lægge Grundvolden til Moralitet og Dyd, og betragte dem som Summen af det høieste Gode, hvilken ikke bør bygges paa Sand.«¹⁸⁾

Det er ordparret følelse-forstand, man skal lægge mærke til i det første citat.

For nok skal læreren og præsten deles om undervisningen, men »der synes ikke fra dennes (præstens) Underviisning at kunde udgaae nogen selvstændig tænkende Aand, hvis ikke Hiin (læreren) vækker dens første Livsblomst.«

Det får vi forklaret i en note:

»Man overvære adskillige kirkelige Catechisationer hist og her, og spørge da, hvilken Aand skal derved udbredes blandt Almuen? Hvilken aandig Selvstændighed skal vækkes og udvikles ved at udtvære nogle saakaldte Mirakler eller udtrække ved Haaret Dyder af nogle jødiske Krøniker, i hvilke næsten ingen mandig Dyd er at finde?«¹⁹⁾

Så langt fra at være en af de sidste dages hellige i den fremstormende liberale bevægelse, var, som vi her kan se, Povl Henrichsen en ægte søn af Oplysningstiden og mere specifikt af de filantropister, der i 1780'erne og goerne var pionerer i skolesagen. Det er fra dem, han henter sin overbevisning om, at læreren er »Architekten« i det oplysningsværk, der i almuen skal skabe »aandig Selvstændighed«, og det er fra dem, han har sin opfattelse af, at kernen i den kristne religion og derfor »Grundvolden« i religionsundervisningen er »Moralitet og Dyd«²⁰⁾.

Det er også i denne tradition, han fandt et ideologisk alibi for sit had til gejstligheden:

»Der gives Dominikanere nok endnu, der kunde troe, at Oplysning gjør

Skade, og at Løfter og Trudslere ere bedre Stytter for Moralitet end Forstandens Udvikling ved Ansporen til Tænksomhed ved Skrifers Læsning. I 1000 Aar have Præster underviist, og endnu er der nok af tyk Uvidenhed, Hexeprocesser (!), hovedløse Heste etc. etc.«²¹⁾

Det var i 1840 mere end en menneskealder siden, der var skrevet sådan om præster i Danmark. Hvad vi hører her, er et ekko af den antiklerikale agitation fra 1790erne.

Der er megen ironi i, at det just var Povl Henrichsen, der søgte at tænde de gamle, sodede fakler. Som nævnt var han uddannet på et af de seminarier, som præsterne i begyndelsen af det 19. århundrede, opmuntret af regeringen, påtog sig at etablere og lede med det åbent erklærede mål at danne en lærertype, der - i modsætning til filantropisternes ideal - var nøjsom, beskeden og ikke altfor oplyst.

Men Povl Henrichsen var ikke just skåret over denne læst. Tværtimod havde han alle de holdninger, som den fremtrædende filantropist, J. C. G. Claussen, i 1790'erne med flid indprentede sine elever på Blaagaard: En klar bevidsthed om lærerens borgerlige rettigheder, sociale status og professionelle kald og kompetence²²⁾.

Hvad der manglede ham i forhold til Claussens idealseminarist, var evnen til at fare med lempe. Han besad - udover et stridbart gemyt - også oplysningsoptimistens elementære appetit på med sit intellekt at underlægge sig verden og at meddele den resultaterne af sine undersøgelser.

Det træder ikke mindst frem i 2. afsnit af pjecen om skolelærerens forfatning, hvor han beskæftiger sig med det forhold, at læreren ikke selv kunne bestemme, hvilke bøger han ville bruge i undervisningen. Som eksempel nævner han den autoriserede bibelhistorie. Det fremgår, at Henrichsen til den grad havde set sig gal på bogens »udtog« af det gamle testamente, at han, til forelæggelse for den lokale skolelærerforening, havde udarbejdet en større afhandling, hvori han demonstrerede dens uanvendelighed og argumenterede for, at den erstattedes af Ove Mallings: Store og gode Handlinger fra 1777²³⁾.

Til sin ulykke besluttede han ved flittig citeren i pjecen at indvie offentligheden i sine meninger om det, han kalder de »jødiske historier«.

Herved åbenbares det, at han indtog et solidt bibelkritisk standpunkt til det gamle testamente, hvad der jo ikke kan overraske os. Han læste simpelthen dets fortællinger som historiske eller rent mytiske beretninger.

Hans overordnede indvending er, at de jødiske historier er aldeles uegnede til at vise danske skolebørn opbyggelige eksempler på dyd. Alle kan, siger han, være enige om, at sådanne eksempler må til i undervisningen, men til formålet er » for mange Aar siden... her i Landet og flere Steder, hvor Geistligheden dirigerer Skolevæsenet, de jødiske Historier antagne.« Dermed har man » ført Ungdommen ind mellem et asiatisk Hyrdefolk, der ikkun for Historikeren kan have Interesse, og hvis Laster vil kunde maale sig med Keisertidens, men hvis Dyder, rigtig analyserede, hverken komme Hellas, Roms eller Danmarks nær i Glands eller Reenhed...«²⁴⁾

» Jeg finder hartad ingen mandig Dyd i disse Krøniker,« udbryder han. »Den Dyd, der hist og her træffes paa, er som oftest saa partisk fremstillet, at den ved mindste Skin af Chritikens Lampe bliver til en reen Skygge. Personer, der have været Gud lydige - det vil i Almindelighed sige: blindt hen lydt det træge uvidende Præsteskab - afbildes som Dyds Mynstre, om de end have været sande Uhyrer.«²⁵⁾

Povl Henrichsen giver nu en sand opvisning af sit fyrige polemiske talent, idet han lader en række af det gamle testaments fremtrædende personer passere lyskeglen fra »Chritikens Lampe«. Først Abraham:

» Denne Mand skinner i Udtogene som Sirius paa Firmamentet; men tages Alt i Sammenhæng uden at blændes af falsk Religiositet, saa bliver han et Uhyre. Med hvilken Ligegyldighed bortjog han ikke Agar med sit uskyldige Barn ud i den mesopotamiske Ørk, og udsatte begge for alle Tørstens Qyaler - for at faae Huusfred.... Ei at tale om det kolde Blod, med hvilket han i hellig Raseri drog Kniven mod sit eget Barn.«²⁷⁾

Læses historien om Esau og Jakob med kritik, fremtræder Jakob som »en snu Bedrager, der kun udmærker sig ved sin Geilhed, Feighed og Vindesyge... medens vi maae beundre Esaus gode Hjerter og forsonlige Sind, en Christen værdig.«²⁷⁾

Navnlig »studser Tænkeren... ved den Partiskhed, hvormed Samuels og Sauls Historier ere skrevne.« Samuel fremstilles »som en uegennyttig, retfærdig og i høi Grad fædrelandsindset Mand, og dog har ingen Hildebrand overgaaet denne Klærk i Tyranie og Herskesyge. Det var intet Under, at det udsuede Folk med høit Skrig forlangte en Konge, for at fries fra det hierarkiske Aag, og det var ligesaalidt Under, at denne Præst satte sig derimod med Hænder og Fødder, da det stod en djerv Fyrste frit for at knuse Præstevælden, og tilvende sig den lovgivende og dømmende Magt.«²⁸⁾

Historien om Jonas i hvalfiskens bug er uegnet, da »Enhver kan indsee, at Tildragelsen i bogstavelig Forstand er en fysisk Umulighed.« Og beretningen om Daniel i den tørre ovn er en myte, der vel kan få »skjøn digterisk Betydning«, men først, »naar den behandles på astronomisk og kemisk Maneer«²⁹⁾.

Disse betragtninger bekræfter jo kun til overmål, at Povl Henrichsen var fuldkommen indlevet i det 18. århundredes populære oplysningsteologi, og at hans had til gejstligheden var en nisse, der flyttede med, overalt hvor han kom hen.

Når de her er citeret i nogen detail, skyldes det, at de blev det punkt i pjecen om skolelærerens forfatning, som myndighederne endte med at slå ned på.

Der var sikkert flere grunde til, at det gik netop sådan. Anvendelse af Bibelen og navnlig det gamle testamente i undervisningen var et lidt ømtåleligt problem i begyndelsen af det 19. århundrede. På den ene side havde man, som et led i »opstramningen« omkring århundredskiftet besluttet, at bibellæsning skulle være obligatorisk i seminarierne. På den

anden side var man i gejstligheden udmærket klar over, at ikke alle bibelske fortællinger uden videre var velegnede som folkelæsning.

Da Frederik Münter i 1804 udarbejdede en vejledning for seminarielærere, ofrede han problemet et længere afsnit. Han fastslog her, at »det er nu engang unægteligt, at hele Bøger af det gamle Testamente, mange Steder i andre Bøger, ja selv i det ny Testamente, ikke passer sig for, ejheller er bestemt til Almuens Undervisning, og ved Misforstaaelse ofte uskyldig har givet Anledning til Misbrug og Sværmerier.« Münter fortrøstede sig dog til, at »vi synes at nærme os den Tidspunkt, da Udtog, forfattede med behørig Menneske- og Sagkundskab, kan gives Folket i Hænde, i Steden for fuldstændige Bibler.«³⁰⁾ Endnu i 1804 kunne en teologisk professor drømme om, at der kunne skabes ro i kirker, skoler og sogne på grundlag af en bibelbog for almuen, der var rensat og lutret ved oplyste og dannede teologers bedste menneske- og sagkundskab.

35 år senere var billedet langt mere forvirret. Der var nu genstridige kredse af vakte lægfolk og endog af præster, der afviste enhver »doktorering« med Bibelens egen tekst, og som mistænkte store dele af gejstligheden for at have synspunkter på den hellige skrift, der idet mindste lignede dem, Povl Henrichsen bragte til torvs i sin pjeces.

Det var ikke nogen tilfældighed, at det var vakte lægfolk, der henledte de gejstlige myndigheders opmærksomhed på Povl Henrichsens skrift og derved fik sagen til at rulle.

Den 19. marts 1840 stod i Aalborg Stiftstidende under rubrikken »Forlangt Indrykkelse« et lille indlæg, hvori pjecen præsenteredes ved et par velvalgte citater, heriblandt et om uhyret Abraham. Den anonyme anmelder udtrykte forventning om, »at Bestyrelsen af Skolevæsenet dog vil skjænke Bogen et Slags Opmærksomhed, thi dertil indeholder den unægtelig en højrøstet Opfordring. Det er i den senere Tid blevet bragt i Forslag at ophæve Sognetvangen; men der synes under visse Omstændigheder ikke at være mindre Grund til at ønske, at Skoletvangen blev hævet, og navnlig vilde det, efter Anmelderens Formeening aldeles ikke være rigtigt at tvinge christelig sindede Forældre til at sende deres Børn i Skole til en Mand af ovennævnte Forfatters Tænkemaade.«

Allerede dagen efter skrev biskop Nicolai Fogtmann til provsten på Mors, J. C. Sørensen og bad om en udtalelse. Provsten oplyste i sit svar, at han var bekendt med pjecen, men havde tøvet med at foretage sig noget, »da jeg er noget ængstelig for at bruge Tvang i saadanne Sager«. Nu direkte adspurgt måtte han dog udtale, at Povl Henrichsen havde forhånet Bibelen i det afsnit, hvor han beskæftiger sig med de »jødiske historier«, og »at han efter vore Love vistnok ikke kan undgaae Tiltale.« Afslutningsvis bad provsten om at blive fritaget for at beklæde en eventuel provsteret³¹⁾.

Provst Sørensens ubehag ved den forelagte sag var af flere grunde velmotiveret. Han havde siden begyndelsen af 1830'erne stået i nær forbindelse med en lille gudelig forsamlingsbevægelse på Mors. De vaktes forsamlinger kom hurtigt under kritisk beskyldning i indlæg i Thisted Amts Avis og tildrog sig derved myndighedernes opmærksomhed. I 1837 havde

provsten af kancelliet fået mundkurv på, da han søgte at forsvare de gude-
lige forsamlinger, og i foråret 1840 havde han just måttet inkassere en
advarel³²⁾.

Blandt de vakte hæftigste angribere var - Povl Henrichsen, der fra sit
oplysningsteologiske stade naturligvis blev stærkt provokeret af, hvad han
kun kunne opfatte som overtro og tøjeri³³⁾.

Efter at have modtaget provst Sørensens udtalelse indhentede biskop
Fogtmann fra sognepræsten i Flade en »attest« vedrørende Henrichsens
tjenstlige forhold. Den lød på at: »I min korte Embedstid har jeg Intet
erfaret angaaende Skolelærer og Kirkesanger Hendriksen i Flade, som
kunde bevæge mig til at give ham noget andet Vidnesbyrd, end at han
udviser Flid i sit Embede som Skolelærer og fører en ulastelig Vandel.«³⁴⁾

I al sin vaghed skulle denne erklæring få ganske stor betydning i sagen.

Således rustet, og efter studium af corpus delicti skred biskop Fogtmann
til at udarbejde en indberetning til Danske Kancelli.

Heri anfører han, at »dette Skrift indeholder vistnok adskjellige usøm-
melige Yttringer deels om Skolelærernes Stilling og Vilkaar deels om de
bibelske Historier og om enkelte deri forekommende Personer, deels og-
saa om Skolelærernes nærmeste Foresatte, Sognepræsterne.«

Hvor provsten tilsyneladende fandt, at kun tiltale for forhånelse af Bibe-
len kunne komme på tale, mener biskoppen således, at skriftet
»indeholder.. flere Slags utilbørlige og usømmelige Yttringer, hvorfor
han formeentlig kan drages til Ansvar.« Måske af ærbødighed over for
kancelliet udtaler Fogtmann sig ikke om, efter hvilke bestemmelser, Hen-
richsen bør tiltales, men i det mindste sidste punkt i hans opregning af
anklager synes at indebære tiltale for tjenesteforseelse.

Imidlertid gik Fogtmanns principale indstilling til kancelliet ud på, at
tiltale kunne frafaldes, såfremt Povl Henrichsen var villig til at afgive en
offentlig erklæring, »hvori han tilstaaer, at han i en lidenskabelig Stem-
ning har fremført de ommeldte Yttringer, som han efter roligere Overvei-
else selv maa misbillige.« Men ville han ikke det, »da skjønner jeg ikke
rettere end, at Skolelærer Henrichsen bør sættes under Tiltale,« slutter
bisp³⁵⁾.

Kancelliet besluttede gennem amtsskoledirektionen hos Henrichsen at
indhente »en Erklæring«. Om kancelliet herved forudsatte, at han blev
gjort bekendt med biskop Fogtmanns tanke om en løsning i mindelighed,
kan vi ikke vide. Derimod er det let at se, at den erklæring, Henrichsen
afgav, både i indhold og form var aldeles uegnet til at danne grundlag for
en sådan udgang på sagen.

Godtnok beder han »det undskyldt med den Iver og Interesse, hvormed
jeg skrev for Sagen, om der skulde findes Udtryk, der kunde have været
sagt med mildere Ord.« Men grundlæggende var hans bestræbelse i det 6
foliosider store dokument, dels at forsvare sin ret til at skrive, som han
havde skrevet, dels at overbevise kancelliet om, at hans synspunkter var
velbegrundede.

Indledningsvis afhandler han kort pjecens første og tredje afsnit. Om

det første, hvori han har behandlet lønspørgsmålet og præstens og lærerens relative betydning i undervisningen, siger han kun, at han troede, at det »indeholdt saa evidente Sandheder, at derom kun kan være een Mening.« Om det tredje afsnit, der omhandler kirkebylærerens »degnfunktioner« indrømmer han, at deri »forekommer lidt om Skolelærerens Forhold til Geistligheden, hvorved jeg vel har været nødt til i Følge min Overbeviisnings overveiende Stemme at anføre Omstændigheder, der muligt kunde støde Een og Anden, paa hvem de passe.«(!)

Henrichsen går derefter over til en meget grundig apologi for sin opfattelse af de jødiske historier, hvorved han jo røber forståelse af, at det er her, tampen brænder. Til en begyndelse tager han et klart taktisk standpunkt:

»Jeg maa herved underdanigst een Gang for alle bemærke, at med Hensyn hertil har jeg skrevet som Borger i Staten, hvem det jo er tilladt at sige sin Mening og at fremhæve de Forbedringer, der efter hans individuelle Anskuelse burde skee uden at have i Function som Lærer udbredt nogen egen Mening eller forkastet Historiernes Troværdighed eller lært andet end efter de auctoriserede Lærebøger.«

Her lægger Henrichsen sig i læ af en af de centrale forestillinger i den liberale bevægelse i samtiden: at embedsmanden havde samme ytringsfrihed som andre borgere i staten.

Men han kommer ikke langt i sin udredning om de jødiske historier, før oplysningsmanden fra det 18. århundrede tager over. Hans uudslukkelige disputerelyst forleder ham til at indbyde kancellikollegiets medlemmer til ved selvsyn at opleve, hvormeget bedre Gustav Vasas historie er end Davids, hvor det gælder i børnene at opvække gudsfrygt og fædrelandskærlighed. Han tilbyder sin utrykte afhandling, hvori det ved astronomiske beregninger søges godtgjort, at det var planeten Venus, som ledte de Hellige Tre Konger til Bethlehem. Og han argumenterer omfattende og detaljeret for de skadelige virkninger på almuens kønssædelighed, som var følger af udbredelsen af kendskabet til historien om David og Bathseba.

Henrichsens erklæring ledsagedes af en udtalelse fra amtsskoleledertionen, dvs. amtmanden i Thisted, Gert Faye, og provst J. C. Sørensen, der åndede megen utilpashed ved den hele sag. Direktionen fandt på den ene side, at bogens 1. og 3. afsnit indeholdt ytringer, »der vistnok må kaldes usømmelige og ubeskedne«, men da der ikke var rettet angreb på nogen enkeltperson, mente direktionen på den anden side ikke at disse ytringer kunne gøres til genstand for tiltale.

Anderledes fandt man, at det forholdt sig med de bemærkninger, som i 2. afsnit var fremsat om enkelte personer i det gamle testamente. Godtnok mente direktionen ikke, at Henrichsen kunne tiltales som forfatter efter trykkefrihedsforordningens paragraf 5, »men det formenes, at han som Lærer i en af Statskirkens Skolen kan sættes under Tiltale.«³⁶⁾

I denne formulering, der formentlig er provst Sørensens, noterer man sig jo navnlig udtrykket »Statskirkens Skoler«. Det er sagligt såvel som juridisk langt fra uangribeligt, men det dækker indenfor det 19. århundre-

des kirkepolitiske forestillingsverden det samme som i det 18. i standssamfundets termer udtryktes på den måde, at læreren var et ringe medlem af den gejstlige republik.

Efter at have modtaget Povl Henrichsens erklæring og direktionens bemærkninger resolverede kancelliet, uden yderligere høring, at Henrichsen skulle sættes under tiltale for i sit skrift at have forhånet Bibelen. Dette meddeltes til videre foranstaltning amtmanden over Thisted amt og til behagelig efterretning biskoppen over Aalborg stift³⁷⁾.

Hermed havde kancelliet taget et ganske opsigtsvækkende skridt. Siden 1799 var der kun een gang beordret sagsanlæg i lignende vendinger. Det var da man i 1824 rejste tiltale mod G. L. Baden for på tryk at have »angrebet og forhånet den hellige skrift, kirkens bekendelsesbøger og de deri fremsatte dogmer samt talt foragtende om den gejstlige stand.«

Sagen var endt med, at Baden af højesteret dømtes til landsforvisning i 3 år for overtrædelse af trykkefrihedsforordningens paragraf 5, der talte om »den som sigter til at nedbryde læren om Guds tilværelse og den menneskelige sjæls udødelighed, så og de, der i trykte skrifter laster eller forhåner den kristelige religions lære.«³⁸⁾

Men Baden havde rigtignok også rettet voldsomme angreb både på forsoningslæren, treenighedsdogmet og den augsburgske konfession.

Nu gik kancelliet ud og søgte at få Povl Henrichsen dømt alene på grundlag af udtalelser om nogle gammeltestamentlige beretningers egnethed som undervisningsmateriale og kun for »forhånelse af Bibelen«, et udtryk, der syntes at stå i en yderst perifer relation til den bestemmelse i trykkefrihedsforordningen, der tilsigtede at værne den kristne religion.

Kancelliet gav sig normalt ikke af med at forklare nogen, ej heller sine egne underordnede embedsmænd, hvorledes dets resolutioner skulle forstås. Men betragtningen må vel have været nogenlunde den, som amtskoleledningen gav udtryk for: at Henrichsen måtte kunne dømmes, ikke som forfatter, men som skolelærer.

At det just var denne linie, man havde valgt, kom - omend indirekte - for dagen, da retsmaskineriet begyndte at sætte sig i bevægelse.

I besiddelse af kancelliets behagelige efterretning skrev biskop Fogtmann til amtmanden over Thisted amt, at han, da provst Sørensen jo havde bedt sig fritaget, konstituerede sognepræsten i Veierslev og Blidstrup, C. F. Balslev, som medlem af den provsteret, der skulle pådømme sagen mod Povl Henrichsen.

Måske havde denne tjenstlige meddelelse ikke givet anledning til ophævelser, om dens næste station ikke havde været justitsråd J. C. H. Rummelhoff, der som herredsfoged i Morsø herreder skulle beklæde det andet sæde i provsteretten. Rummelhoff var en mand i god kontakt med tidens rørelser, han var deputeret i Viborg stænder og af liberal observans. Som det siden skulle vise sig, mente han også, at Povl Henrichsen blev mishandlet.

Rummelhoff satte maskineriets hjul i stå og skrev til kancelliet, at han ikke kunne indse, hvad man skulle med en provsteret: »saavidt jeg... kan

erfare, skal Henrichsen tiltales, fordi han i et Skrift har forhaanet Bibelen, altsaa for Overtrædelse af Trykkefrihedsanordningen, ikke for Embedsforseelse.« Da det nu ved flere forordninger var fastslået, at kun gejstlige embedsmænds tjenstlige forhold kunne pådømmes ved provsteret og landemode, mente han, at sagen mod Povl Henrichsen burde føres for den ordinære ret. Han ville derfor gerne spørge kancelliet, hvorpå det kunne tænkes, at biskop Fogtmann byggede sin opfattelse .

Således foranlediget tilskrev kancelliet - ikke Rummelhoff, men amtmand Faye i Thisted, »at den mod skolelærer Henrichsen i Flade beordrede Sag bør behandles ved en Provsteret, og at Stiftets Biskop er meddelt den ovenanførte Resolution til Efterretning.«³⁹⁾

I det mindste havde Rummelhoff aftvunget Oraklet i Delphi et svar. Når han interesserede sig for det, var det måske ikke alene af omhu for korrekt retspleje og måske heller ikke af hensyn til Povl Henrichsen. Det er sandsynligt, at han var opmærksom på, at spørgsmålet om embedsmænds ytringsfrihed var af temmelig afgørende betydning for den liberale bevægelse.

Kancelliets svar satte påny embedsværkets hjul i bevægelse. Amtsskole-direktionen suspenderede Henrichsen fra hans embeder.

Det begyndte at gå op for ham, at den var rivegal. Ind under jul 1840 anmodede han kancelliet om at ophæve suspensionen, der »har smertet mig saare meget, da jeg troede ikke at tiltales for Embedsforseelse, efterdi jeg aldrig som Lærer har gjort mig skyldig i nogen umoralsk eller illegal Handling, men blot i al Fald forseet mig mod Trykkefrihedslovene.«

Ansøgningen gik kommandovejen, dvs via amtsskole-direktionen, hvor amtmand Faye og provst Sørensen straks påtegnede den, at suspensionen var sket i overensstemmelse med regler og praksis - »og under nærværende Tilfælde formenes underdanigst, at Suspensionen saameget mindre kan undlades, som vel ingen Forseelse kan staae i engere Forbindelse med Embedet, der er Henrichsen betroet, end just den, hvori han antages at have gjort sig skyldig, da det strider saa ganske imod den Forpligtelse, han paatog sig, da han overtog et Skole-Lærerembede i den danske Statskirke.«

Således kommenteret sendte direktionen ansøgningen ud for at møde sin visse skæbne⁴⁰⁾.

Men Henrichsen var nu på hælene. Kun to dage efter at han havde afsendt sin ansøgning om ophævelse af suspensionen, forfattede han et bønsskrift til kancelliet, hvori han indtrængende bad om, at sagen måtte blive hævet. »Har jeg begaaet en Uforsigtighed og denne maa jeg ved nøiere Eftertanke tilstaae at have begaaet, da er sandelig Loven allerede hævnnet. For Guds Skyld! for en talrig Families, for mit Livs Roeligheds Skyld! ophæve det høie Collegium Sagen!«

Denne ansøgning fremsendte han ikke gennem sine tjenstlige foresatte. Da den fremkom til kancelliet, var den påtegnet først af justitsråd Rummelhoff og dernæst af amtmand Faye - der begge gik i forbøn for Henrichsen.

Rummelhoff anførte, at Henrichsens ærinde jo kun havde været at søge at påvise, at Mallings store og gode Handlinger var en mere velegnet skolebog end de jødiske historier. »Skulde nu denne hans Formeening være feilende, hvilket dog ikke forekommer mig (!)«, så kunne man i det mindste ikke tillægge Henrichsen »nogen dadelværdig Hensigt«. Derimod havde han i fremstillingen af sin mening været »uforsigtig og brugt Udtryk, der ikke kunne passe til den Ærbødighed, der bør næres for de Mænd, der i en auctoriseret Lærebog nævnes som følgeværdige Mønstre og dette erkjender og fortryder han.« Og dermed mente Rummelhoff, at den potte burde være ude.

Amtmand Faye var lidt vanskeligt stillet; det var, da han nu skrev, kun 8 dage siden han havde deltaget i amtsskoledirektionens udtalelse vedr. suspensionen. Men det vidner om hans gode hjerte og sunde fornuft, at han nu udtalte, at det ikke var hans ønske, »at Skolelærer Henrichsen, hvis Caracteer som agtværdigt Menneske og duelig Skolelærer er mig bekendt, ...skulde gjøres ulykkelig for en Ubesindighed.« Ingen redelig forfatter ville efter Fayes mening kunne komme i vanskeligheder for at påvise, at det gamle testamente, »som et historisk Værk fra Oldtiden« skildrer mennesker med både dyder og laster. »Hovedgrunden til hans Forseelse« sukker den gamle amtmand, »er efter min Formeening den, at han ikke nøie nok har taget sin Stilling som Skolelærer i Betragtning.«

Han beder nu om, at suspensionen hæves.

Kancelliet forelagde Henrichsens bønsskrift med påtegninger for biskop Fogtmann, som imidlertid fastholdt, at kun hvis Henrichsen fragik og beklagede sine udtalelser i en offentlig erklæring, burde tiltale frafaldes. Måske motiveret af en følelse af, at man var ved at få krammet på kalorius, lagde Fogtmann krav om en mindre bøde oveni. Men kancelliet skar igennem og resolverede, at sagen skulle fremmes⁴¹⁾.

Hermed gik tæppet op for en retssag, der må betegnes som et lystspil med enkelte indslag af ren farce. Den, der som læser af nærværende fremstilling, er sat i tilskuerstolen, vil nok indvende mod aktionen i Morsø herreders provsteret, at den som lystspil betragtet næsten til overmål opfylder det krav, vi stiller til denne æstetiske genre: at vi kan overvære heltens kvide og handlingens forviklinger med sikkerhed for at det hele ender rimeligt godt. For vi kender jo allerede den ene dommers votum i sagen. Det står i Rummelhoffs påtegning på tiltaltes bønsskrift til kancelliet. Mere eller mindre har hans holdning nok været kendt af andre af de i skuespillet agerende.

Bedre bliver det jo ikke af, at videnskabelig hæderlighed tvinger mig til nu at røbe en særlig finesse ved proceduren i provsteretter - for den må antages at have været bekendt for alle dramatis personae.

Såfremt der ikke opnåedes enighed mellem de to dommere, gjaldt formandens votum, og dommerne tog sæde i retten efter deres rang. I egenkab af virkelig justitsråd må Rummelhoff henføres til rangforordningens 4. klasse nr. 3, medens Balslev som konstitueret provst højst kunne kravle op til 5. klasse nr. 8⁴²⁾.

Vi må altså renoncere på spændingen, og, til gengæld, sætte vor lid til underholdningen.

Naturligt koncentrerer opmærksomheden sig her i første række om advokaterne. En bevaret oplysning, der vedrører besættelsen af disse to vigtige roller, må spænde vor forventning. I sine erindringer anfører Povl Henrichsen, at amtmand Faye havde lovet at beskikke en »Defensor, der var alle Sagførerne heromkring dengang overlegen, og en Actor, som, baade han og hver Mand vidste, ikke havde været med at opfinde Krudtet, og han holdt Ord.«⁽⁴³⁾

Som aktor beskikkedes prokurator P. S. F. Bendix, exam.jur. og ejer af hovedgården Katrinelund i Øster-Assels på Mors, og som defensor prokurator, cand.jur. C. E. Rotwitt. Det var dengang et særsyn, at en latinsk jurist var prokurator ved underretterne. For Rotwitt, der kun var 29, var der også tale om en gæsteoptræden; i 1842 gjorde han springet tilbage til København som højesteretsadvokat⁽⁴⁴⁾.

Så meget er der i det mindste om Povl Henrichsens snak, at han fik en stærk forsvarer. Om anklageren fortjente det ry, han her fik på sig, er så noget andet. I betragtning af at sagen juridisk var en ren hvid elefant, ville selv en duelig underretsprokurator formentlig være gået på scenen med døden i hjertet.

Men Bendix kom og gjorde sin pligt; hans første indlæg var kort, sammenbidt, men ikke uden dramatisk kraft. Han udpegede 10 steder i Povl Henrichsens skrift, hvoraf han hævdede at det særlig klart fremgik, at Bibelen forhånedes. Derefter tog han udgangspunkt i Danske Lov 6 - 1 - 7, som lød på, at

»hvem som overbevisis, at have lastet Gud eller bespottet hans hellige Navn, Ord og Sacramenter, hannem skal Tungen levendis af hans Mund udskæris, dernæst hans Hoved afslais, og tillige med Tungen settis paa een Stage.«

Herefter udviklede han, at straffen for den i lovstedet nævnte forbrydelse var ændret, først ved trykkefrihedsforordningens paragraf 5 og siden ved forordningen af 30. marts 1827 paragraf 7, hvori den var fastsat til forbedringshusarbejde i 1-3 år. Da han ingen formildende omstændigheder kunne finde, gjorde han påstand om maksimumsstraf efter forordningen samt fortabelse af embede.

Man kan ikke frakende Bendix evnen til med nogle raske hug at bane sig vej til konklusionen. Han søgte frem til det lovsted, der i ordvalg mest lignede aktionsordrens og bed sig fast i det. Men derved overså han, at det ikke kunne være tilfældigt, at cancelliet havde anvendt et andet ord end bespottelse, og overspillede sine kort. Havde han, på den anden side, tænkt den tanke, ville han have stået uden lovsted - og måske været på Herrens mark.

Aktor og defensor levede i den forstand op til lystspillet krav om varieret persontegning, at de i optræden var fuldkomne modsætninger. Hvor Bendix var kort og bister, var Rotwitt ordrig og sprudlende, til tider rent ud pjanket. Herved røbede han ikke blot sin følelse af sikkerhed, men også

i hvilken grad hele sagen stimulerede hans humoristiske sans.

I sit lange indlæg beskæftigede Rotwitt sig meget lidt med anklageren - det lod han Rummelhoff om; han rettede i realiteten skytset mod de gejstlige myndigheder, der havde slæbt Povl Henrichsen for retten.

Først anfægtede han provsterettens kompetence; sagen var en ren tryk-frihedssag og hørte som sådan hjemme i den ordinære ret. For at undgå at tiltaltes suspension forlængedes p.g.a. strid om dette spørgsmål, ville han dog frafalde påstanden. Men herved ville tiltalte komme i den ubehagelige situation at være underkastet retter, »hvis gejstlige Medlemmer ikke ere vante til at veie Grunde for og imod paa den juridiske Vægtskaal.« Rotwitt følte sig derfor tvunget til »i kraftigste Maade at protestere imod, at der ved Bedømmingen af, om Tiltalte er skyldig eller ikke skyldig, tages nogetsomhelst Hensyn til, at Tiltalte er gejstlig Embedsmand. Retten maa aldeles abstrahere fra hans Stilling som Skolelærer og ene bedømme ham som Forfatter.«

Derefter gik Rotwitt over til at påvise, hvor vide grænser, der faktisk var i anerkendt teologisk litteratur for det, man kunne tillade sig at mene om det gamle testamente. Ved hjælp af en tysk håndbog i dogmatik etablerer han det alment anerkendte skel mellem en historisk og en dogmatisk læsning af Bibelen. Ved den første sættes Bibelen »på linie med enhver anden bog«. Derefter indkalder han som vidne in absentia den teologiske professor, senere Sjællands biskop P. E. Müller, i hvis kristelige dogmatik fra 1826 han læser:

»Ikke kunne de hebræiske Oldskrifers Læresætninger, heller ikke deres Bud ansees i og for sig selv gyldige for den Christne; thi Alt i disse Bøger er paa det nøieste forbundet med Mosaismen, der kun var beregnet efter det jødiske Folks Tarv. Jesus hævede sin Lære over denne indskrænkede Synspunkt.« Og videre:

»Paulus lærer, at Mosaismen ikke angaaer den Christne, at den udgjør en kun for den raae Tidsalder passende Opdragelsesanstalt, hvilken forældet maatte vige for Christi fuldkomnere Lære og ikke længere formaaer at forædle Mennesket.«

Dramatis personae i Morsø herreders provsteret 1841 - afbildet i lidt forskellige livsaldre. Øverst rettens medlemmer.

Tv. - C.F. Balslev (1805-1895), udat. foto, opt. i Ribe, hvor B. var stiftprovst 1850-60 og biskop fra 1867 til sin død.

Th. - J.C.H. Rummelhoff (1788-1858), malt af Carl Viertel (1772-1834), vel nogle år før han i 1821 blev herredsfoged på Mors.

Nederst tv. - prokurator P.S.F. Bendix (1799-1858), der godt kan have set nogenlunde sådan ud, mens han gjorde sit bedste i provsteretten; litografiet er udat., efter daguerreotypi.

Nederst th. - C.E. Rotwitt (1812-1860) i den skikkelse, hvori han er gået ind i Danmarkshistorien; litografiet er fra 1856, da R. var formand for Folketinget; munterheden lurede endnu i mundvigene, omend den - ligesom håret - skulle hentes lidt længere borte end i 1841. (Alle KB's billedsamling).

Så langt holder Rotwitt en sober, argumenterende tone. Men da han tager fat på de enkelte steder i Henrichsens skrift, der af aktor var udpeget som særligt inkriminerende, bryder hans lystighed umodståeligt igennem. Ved hjælp af navnlig Holbergs og Bastholms jødiske historier søger han at påvise, at ældre forfattere har haft de samme eller meget lignende opfattelser af konkrete personer i det gamle testamente. Men han lader det ikke blive derved. Læsningen af Povl Henrichsens skrift har tydeligvis i ham vakt en næsten studentikos drillelyst. Op i ansigtet på rettens gejstlige dommer supplerer og viderefører han tiltaltes tankegange med nye hårrejsende betragtninger.

Hvor Povl Henrichsen har anført, at Jakobs handlemåde over for sine slægtninge gør hans historie til et dårligt eksempel på dyd, fortsætter Rotwitt for egen regning: »Det bliver det end mindre, naar det videre læses, at Jacob tog sig tvende Hustruer og endvidere avlede Børn med disses tvende Tjenestepiger... Det kan vist ei nægtes, at havde Jacob ei været meget begjerlig efter Fruentimmere eller geil, havde han neppe taget to Medhustruer, saameget mindre som hans egen synes at kunde givet ham nok at bestille.«

I historien om David og Bathseba mente Rotwitt selv at have fundet yderligere et dystert moralsk problem:

»... af Fortællingen er det... klart, at den fromme David ene fristedes af dyrisk Lyst, da han saae Bathsebas skjønne Legeme, men om hun var ligesaa begjerlig efter ham og straks hengav sig, da der kom Bud efter hende, eller David maatte tage hende med Magt, er ei ganske klart.«

Efter således at have spillet fandango med det gamle testaments beretninger, nedlagde Rotwitt påstand om tiltaltes frifindelse.

Selv om prokurator Bendix havde haft de personlige forudsætninger for som entertainer at måle sig med Rotwitt, ville han naturligvis ikke i situationen have været i stand til at udnytte dem. Men hans duplik øger nu i øvrigt den uheldede læsers forståelse for Povl Henrichsens karakteristik af aktor.

Bendix ruminerer på et tidspunkt lidt forpint over, hvad der kan have været tiltaltes hensigt med at udsende sit skrift og anfører, at han og mange med ham antager, »at Tiltalte har skrevet og udgivet sin Bog nærmest for at give sin Harme mod Præstestanden Luft.« Det var jo ganske rigtigt, omend *hardly to the point*. Måske ville han på denne måde tilkendegive sin følelse af, at han var sat til at varetage en fortvivlet trykkefrihedssag, der i virkeligheden handlede om noget helt andet.

Men i øvrigt holdt han fast i sit lovsted: Bibelen var identisk med Guds hellige Ord, og forhånelse synonymt med bespottelse. De forskellige »profane Skrifter«, som defensor havde citeret til støtte for sine påstande, kendte han tildels ikke, men tiltaltes sag »kan i al Fald ikke vinde ved om Flere have talt og tænkt som han.« (!)

Rotwitt frafaldt herefter yderligere indlæg.

Ordet var nu rettens, det ville i første række sige justitsråd Rummeloffs. Selv om han af alder og gemyt var mere sat end defensor, er det dog

tydeligt, at også for ham havde sagen været en intellektuel fest. Og udformningen af dommen og dens præmisser var det ikke mindre. At få lejlighed til at fordybe sig i og ex cathedra udtale sin uforgribelige mening om de gamle jødiske historier, det var jo ikke hverdagskost for en retsbetjent på Mors.

Efter indledningsvis at have tørret kancelliet grundigt om næsen med kompetencespørgsmålet tog Rummehoff fat på aktør, som han først halede gennem den formelle logiks begyndelsesgrunde: At Guds hellige Ord var indeholdt i Bibelen, var ikke det samme, som at hvert ord i Bibelen var Guds hellige Ord. Kun »Læren om Guds Tilværelse, Sjælens Udødelighed og den christelige Religions Lære«, kunne tillægges en sådan »Hellighed«, at angreb derpå kunne »belægges med den i Lovstedet bestemte Straff«, dvs forbedringshusarbejde.

Det som ligger Rummelhoff på sinde er at etablere udgangspunktet for en præcisering af, hvad en borger i Danmark i 1840 var forpligtet på i forhold til religionen. Dette udgangspunkt finder han i trykkefrihedsforordningens paragraf 5, som han kalder en autentisk fortolkning af D L 6-1-7. På grundlag heraf kan han konkludere, at:

»Da det nu ikkuns er nogle historiske Personer i det gamle Testamente, Tiltalte har omtalt paa en ufordeelig Maade... er det klart, at den i hiint Lovsted anførte Straff ingenlunde kan være anvendelig.«

Hermed havde Rummelhoff banet vej for den udgang på sagen, som han allerede tidligere havde antydnet, og som var forudset af flere af de implicerede embedsmænd.

Samtidig havde han skaffet sig et alibi for relativt ubundet at kunne deltage i den fascinerende drøftelse af de gamle jødiske historier og give udtryk for, at han langt hen ad vejen var enig med tiltalte.

Vi fornemmer, at justitsråden har tilbragt en hyggelig aften med at studere familiebibelen i skæret fra Povl Henrichsens kritiske lampe.

»Ved at læse Abrahams Historie,« anfører han i domspræmisserne, »maae man unægtelig finde, at han har behandlet sin Medhustru og sit Barn med en Grumhed, der oprører Følelsen.«

Ved gennemlæsningen af Jakobs historie »frembydes Grunde for de Laster, Tiltalte bebreider Jacob, der i Særdeleshed synes klarligen at fremtræde af den Maade, hvorpaa han berøver Broderen sin Førstefødselsret, tilvender sig Faderens Velsignelse og Svigerfaderens Eiendomme.«

Og Rummelhoff »maae visselig gaae over til den Mening, at Saul ligesaa lidet aldeles fortienner den over ham udtalte Dadel, som Samuel overalt har viist sig værdig til dem ham tillagte Roes.« Tiltalte havde fuldkommen ret i, at denne beretning var uskikket til at lære børn fædrelandskærlighed og troskab mod kongen.

Heller ikke som »Skolelærer eller gejstlig Embedsmand« mente Rummelhoff, at tiltalte »ligefrem« havde forset sig. Han fandt det godt gjort ved erklæringer fra sognepræst og provst, at han ikke havde lært skolebørnene andet, end hvad der stod i de autoriserede lærebøger.

»Resultatet... bliver altsaa, at Retten maae antage, at Tiltalte ikke har

begaaet nogen lovbestemt Forbrydelse,« lyder hovedkonklusionen.

Men i 1841 kunne man jo også dømmes for ulovbestemte forbrydelser. Rummelhoff fandt, at Povl Henrichsen ved at frakende personer som Abraham og Jakob enhver prisværdig egenskab havde forsyndet sig »mod den Veneration, Enhver er pligtig at yde den hellige Skrift«, og at det måtte betragtes som en graverende omstændighed, at han var religionslærer. Derfor burde han idømmes en arbitrær straf af 30 rdl.s mulkt og et års censur.

Den gejstlige dommer, pastor Balslev, afgav ikke overraskende dissens. Han fandt, at Povl Henrichsen havde fremsat ytringer, der tilsigtede »at nedbryde Agtelsen for Bibelen som en hellig og guddommelig Bog«, (og han understregede, at ved Bibelen forstodes både det gamle og det nye testamente), og følgelig havde forhånet den.

I spørgsmålet om straffen mente Balslev, »at vort Skolevæsens lovbestemte Indretning nødvendig kræver, at en Skolelærer, der aabenbart forhaaner den hellige Skrift, maae removes fra sit Embede. Beboerne ere nemlig under Mulct pligtige at lade deres Børn undervise af den beskikkede Skolelærer, men at tvinge nogen til at sende deres Børn til Undervisning hos en Person, der saa tydelig lægger sin Ringeagt for den hellige Skrift for Dagen, ville efter min Overbeviisning ikke i et protestantisk Land kunne bestaae med Menighedens Ret.«⁽⁴⁵⁾

De gejstlige myndigheder endte altså i det standpunkt, hvormed det anonyme indlæg i Aalborg Stifttidende havde begyndt den hele sag: i menighedens ret, ikke i statskirken.

Pastor Balslevs dissens fik, som nævnt, ingen betydning for provsterettens dom. Men den dannede udgangspunkt for cancelliets beslutning om at appellere til Aalborg stifts landemode.

Den 26. april 1842 sattes af stiftamtmanden og biskoppen med 3 præster som bisiddere ekstraordinært landemode i Aalborg bispegård. Det stadfæstede provsterettens dom - uden dissens⁽⁴⁶⁾.

Så endelig gik tæppet ned for den store aktion. Suspensionen hævedes, og Povl Henrichsen genoptog sin virksomhed både som kirkesanger og som lærer.

I 1845 udsendte han et bind digte, som han kaldte »Vinteraftener i Suspensionstiden eller Skjemt og Alvor«. Det indeholdt bl.a. et par fyndige satiriske beskrivelser af en bispevisitats og en gudelig forsamling - men ingen scener af det gamle testamente. Povl Henrichsen *kunne* godt nære sig, men han var på ingen måde kuet. Efter eget sigende levede han i fred med sine omgivelser, herunder sine sognepræster - lige indtil 1855, da han offentliggjorde et angreb på barnedåben. Så faldt hammeren, og han gik ind i et otium, der varede til hans død i 1881⁽⁴⁷⁾.

Povl Henrichsens pjece om skolelærerens forfatning og retssagen mod ham er et kapitel i historien om udviklingen af skolelærerstandens faglige bevidsthed. Men gennem hele det forløb, som her er søgt beskrevet, går der strømstød fra væsentlige åndelige rørelser i det danske samfund imellem 1780'erne og 1830'erne.

De synspunkter mht. almueskolelærernes økonomiske, sociale og embedsmæssige stilling, der er udtrykt i pjecen, var nok i formen skarpere, men ikke i indhold meget forskellige fra hvad andre lærere udtrykte i petitioner til stænderne eller indlæg i aviser og tidsskrifter. Det var ved sit stridbare gemyt og sin aggressive antiklerikalisme, Povl Henrichsen adskilte sig fra sine medbrødre.

Tilsyneladende gjorde han det også ved sit almindelige åndspræg af ekstrem rationalist og ortodoks tilhænger af filantropisternes opfattelse af lærerens professionelle kald og betydning. Men her er varsomhed nok på sin plads. Povl Henrichsen skrev mere åbent og mere polemisk tilspidset end nogen anden lærer i sin samtid. Derved røber han for os, at han var en fuldkommen oplysningsmand, *warts and all*, i en tid, hvor vi venter noget andet. Men det betyder jo ikke uden videre, at han var en dinosaur. Han kan udmærket have haft åndsfrænder med mere beskedne litterære evner og tilbøjeligheder. Indtil videre bør vi lade Povl Henrichsen stå som et indiskutabelt eksempel på muligheden af en fuldkommen ubesværet kontinuitet mellem Oplysningstiden og det 19. århundrede - henover »Romantik« og »Reaktion«.

I retssagens akter finder vi de to jurister, Rotwitt og Rummelhoff, der langt ud over, hvad situationen i og for sig tilsagde, understregede deres sympati for Povl Henrichsens synspunkter. Navnlig er det tydeligt, at Rummelhoff følte sig fuldkommen hjemme i oplysningsteologiens banalt moraliserende bibellæsning.

I det hele viser sagens gang jo, hvor svagt gejstligheden kunne stå, når den ville hævde sin autoritet over for en rebelsk skolelærer. Kancelliet mente åbenbart ikke at kunne beskytte den som stand og som overordnet myndighed i skolen mod Povl Henrichsens vitterligt meget nærgående beskyldninger for uduelighed og dovenskab. Så stod man tilbage med en trykkefrihedssag, der skulle føres for en disciplinærret, og hvis genstand var noget så exotisk som det gamle testaments »hellighed«. Farcen lurede fra begyndelsen.

Set fra de gejstlige myndigheders synspunkt var vel det nødvendige og tilstrækkelige udfald af sagen udtrykt i pastor Balslevs dissens: At Henrichsen skulle afskediges. Måske var det under mere »almindelige« omstændigheder også blevet udfaldet. Men unægtelig var uheldet jo ude. Aktor procederede på en bibelforståelse, som ingen dansk teolog havde haft i 100 år. Defensor var en dannet mand, som kunne finde citater i den teologiske litteratur, der ubarmhjertigt afslørede, at den gejstlige republik var et hus, splidagtigt med sig selv. Og den juridiske dommer var liberal og moderat rationalist.

I et større perspektiv kan man sige, at gejstligheden i provsteretssagen mod Povl Henrichsen for alvor oplevede konsekvenserne af, at den siden 1806 måtte dele dommersædet i de gejstlige retter med juristerne. Dette var jo en frugt af oplysningstidens sækulariseringstendens, men det var også udtryk for den professionsrivalisering, som både Rotwitt og Rum-

mehoff så tydeligt spillede op til i deres mildt sagt uelskværdige behandling af pastor Balslev.

Udfaldet af sagen mod skolelærer Povl Henrichsen i Flade var et alvorligt prestigetab for gejstligheden, men den hævede jo endda sin stilling i skolevæsenet, om end det blev på forestillingen om »menighedens ret«, snarere end teorien om »statskirkens skoler«.

Og pastor Balslev hævnede sig ved i 1844 at udgive en bibelhistorie, der næsten 100 år senere endnu anvendtes i danske folkeskoler⁴⁸).

Noter:

1. Tidsskrift for Almueskolevæsen.
2. Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1818-1898, 1899, s. 72-76.
3. Vort ret detaljerede kendskab til Povl Henrichsens levnedsløb skylder vi i første række hans efterladte selvbiografi, men på mange vigtige punkter nok så meget S. Nygård, der har udgivet den i Jyske Samlinger 4. r. I, 1911-14, og i den forbindelse påpeget og korrigeret talrige erindringsforskydninger.
4. Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1784-1818, 1893, s. 57-62.
5. Sst. s. 202-236.
6. Forordning 5/12 1806. Anordning for almueskolevæsenet på landet 29/7 1814 prf. 36.
7. Jyske Samlinger 4. r. I s. 371 f.
8. Skolelærerens nærværende Forfatning s. 5 noten.
9. Sst. s. 23.
10. Sst. s. 25 f.
11. Sst. s. 41.
12. Sst. s. 42 f.
13. Sst. s. 20.
14. Sst. s. 17 f.
15. Hans Jensen: De danske Stænderforsamlingers Historie I, 1931, s. 449-452, 503 f, II, 1934, s. 572 f. Særligt om Viborg stænders forhandlinger i 1838 se Viborg Stændertidende 2. rk. sp. 686 ff, 695 f.
16. Skolelærerens nærværende Forfatning s. 6-9.
17. Sst. s. 23 f.
18. Sst. s. 27.
19. Sst. s. 17.
20. Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1784-1818, 1893, s. 26-31. For udbredelsen af filantropisternes høje forestillinger om lærernes betydning og af deres rationalistiske kristendomssyn havde navnlig J. C. G. Claussens og H. V. Ribers undervisning af eleverne på Blaagaard Seminarium fra 1791 stor betydning. Se sst. s. 75, 80-85.
21. Skolelærerens nærværende Forfatning s. 17 note 2.
22. En vigtig kilde er Claussens dimissionstale, trykt i: Fredagen den 14. Martii 1794 høitideligholdt paa det kongelige Skolelærer-Seminarium, 1794.
23. Skolelærerens nærværende Forfatning s. 28. Der var flere bibelhistorier på markedet. I Hans Jørgen Birch: Nye Evangelie Bog eller kort Udtog af den

Bibelske Historie for Børn, især paa Landet, 19. oplag ved C. F. Kragerup, 1835, læser vi om »Den troende Abraham«, at »denne store Mand og Stamfader har den Ære i den hellige Skrift at kaldes Guds Ven og de Troendes Fader for hans Gudsfrygt, Dyd og Retskaffenhed«. Vi hører også om »Den sagtmodige Jacob« og om »Den gudfrygtige Samuel«, »der var en sand Herrens Prophet« og som »elskede sit Fædreland indtil sin Død«. Jeg takker overbibliotekar Robert Hellner for bistand i dette spørgsmål.

24. Skolelærerens nærværende Forfatning s. 28 f.
25. Sst. s. 27.
26. Sst. s. 30 f.
27. Sst. s. 31 f.
28. Sst. s. 31 f.
29. Sst. s. 36 f.
30. Frederik Münter: Forsøg til en Anviisning for Lærere ved Skoleholder-Seminarierne, 1804, s. 23 ff.
31. Provst Sørensen til biskop Fogtmann 27/3 1840: DK 1. dept., brevsag nr. 3631-32/1840.
32. Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede V, 1970, s. 236-241.
33. H. A. Riis Olesen: Degnen Povl Henrichsens Liv. Thisted Amts Aarbøger 1947, s. 46-49.
34. Sognepræst P. A. Lyngge til biskop Fogtmann 30/4 1840. Fogtmann havde bedt om skolekommissionens attest. Udover Lynges udfærdigedes helt irregulært af skolekommissionens øvrige medlemmer suppleret med 4 mænd fra Flade 4/5 1840 en erklæring, hvori Henrichsens flid og vandel ubestemt karakteriseredes som utilfredsstillende. Ved fremsendelsen til DK anbefalede Fogtmann, at man så bort fra begge erklæringer, men pastor Lyngge blev siden af defensor i provsteretssagen holdt fast på sin. DK 1. dept., brevsag nr. 3631-32/1840.
35. Biskop Fogtmann til DK 12/5 1840: sst.
36. Povl Henrichsen til DK 1/7 1840; Morsø herreders skoledirektion til DK 16/7 1840: sst.
37. DK's skr. 29/8 1840: sst.
38. Harald Jørgensen: Trykkefrihedsspørgsmålet i Danmark 1799-1848, 1944, bilag I, nr. 22.
39. Herredsfoged Rummelhoff til DK 9/10 1840; DK til amtmand Faye 5/11 1840: DK, 1. dept., brevsag nr. 4791/1840. Rummelhoff valgtes i 1838 ved et suppleringsvalg til deputeret for de nørrejske købstæders 8. distrikt, der omfattede Thisted, Nykøbing Mors, Skive og Nibe. I 1838 var han blandt dem, der advarede imod, at Viborg stænder skuffede de forventninger, som forsamlingen i 1836 havde skabt blandt skolelærerne om forbedring af deres kår. (Viborg Stændertidende 1838, sp. 695). I 1840 talte han for den liberale mærkesag om forening af kongerigets stænder, idet han bl.a. anførte, »at Kjøbenhavnerne stedsse have udmærket sig ved en sådan Liberalitet, at de aldrig ville gjøre deres større Intelligents gjeldende på Jyllands Bekostning.« (Viborg Stændertidende 1840 sp. 2242).
40. Povl Henrichsen til DK 19/12 1840 med skoledirektionens påtegning 22/12 1840; DK til skoledirektionen, at suspensionen skal opretholdes 26/1 1841:

- DK, 1. dept., brevsag nr. 345/1841.
41. Povl Henrichsen til DK 21/12 1840 med påtegning af herredsfoged Rummelhoff 29/12 1840 og af amtmand Faye 30/12 1840; Biskop Fogtmann til DK 5/2 1841; DK s skr. 23/3 1841; DK, 1. dept., brevsag nr. 1144-45/1841.
 42. Forordning 5/12 1806.
 43. Skolelærer Povl Henrichsens Selvbiografi. Jyske Samlinger 4. rk. I s. 432 f.
 44. Bedst kendt er C. E. Rotwitt som konsejlspræsident 1859-60.
 45. Morsø nørre og søndre herreders retsjustitsprotokol og dokumenter hertil i sagen: Det offentlige mod skolelærer Henrichsen (LAV, B 35 C - 24 og B 35 C - 62). Sagen inkammeredes 14/4 1841, dom afsagdes 30/6 1841. Blandt sagens dokumenter findes biskop Fogtmanns konstitutionskr. for pastor Balslev 7/9 1840, stævning 4/10 1840, aktors 1. indlæg 13/4 1841, defensors indlæg 4/5 1841, aktors 2. indlæg 18/5 1841, kladder og koncept til dommen. Defensors afkald på 2. indlæg fremgår af justitsprotokollen pag. 156.
 46. Akter vedr. appelspørgsmålet i DK 1. dept., brevsag nr. 4802-03/1841. Dommen i Ålborg stifts landemodeprotokol 1782-1842 (LAV C 1-533).
 47. Skolelærer Povl Henrichsens selvbiografi. Jyske Samlinger, 4. rk. I s. 443-452. Denne gang fik Henrichsen valget i mellem selv at søge afsked med pension eller en ny provsteretssag. Han valgte, nok klogelig, det første.
 48. C. F. Balslevs bibelhistorie udkom i 1929 i 137. oplag. DBL.

Kommissionerne i rådstuen for slottet 1690-1705

En episode i den centrale forvaltnings historie

Af Frank Jørgensen

Den forvaltningsreform, der indførtes i 1660 var ikke alene karakteriseret ved indførelse af kollegiestyre i de administrative institutioner og den nyoprettede Højesteret. Indførelsen af den nye styreform betød ligeledes en betydelig udvidelse af de områder, som statsmagten ønskede at administrere. Kollegieformen ansås i samtiden for at være en hensigtsmæssig måde at træffe beslutninger på, men hvilket land eller hvilke lande, der kan have dannet forbillede for reformerne i Danmark, kan formentlig ikke afgøres og er måske også mindre interessant. Når en beslutning var truffet »efter de flestes vota«, var det en almindelig opfattelse, at dermed havde den enevældige monark fået det bedste beslutningsgrundlag. Denne opfattelse holdt sig i hvert fald i Danmark til helt ned i det 19. århundrede.

De nye forvaltningsorganer, der skabtes efter 1660, medførte et stort behov for nye og helst veluddannede embedsmænd. Samtidig forsøgte kongen at stække de adelige embedsmænds indflydelse gennem ansættelse af borgerlige assessorer og andre embedsmænd i de nye kollegier. Dette blev ikke gjort lettere ved, at uddannelsesmulighederne ved universitetet i København var begrænsede, idet der undervistes i romerret, men ikke i dansk lovgivning og retspraksis.

Mellem de nyoprettede kollegier og den enevældige konge fandtes der forskellige melleminstanser. Rigsrådet fortsatte efter 1660 som et kongeligt råd og skiftede navn til Gehejmeråd i begyndelsen af 1660erne, men der findes ingen sikre holdepunkter for at fastslå, i hvilken grad rådet har fungeret frem til 1670. I 1670 fik rådet imidlertid en fastere form under navn af Geheimekonseillet som et organ, hvor de vigtigste statssager kunne behandles, - vel at mærke, hvis kongen ønskede det. Griffenfeld har fået æren for indførelsen af dette reformerede statsråd¹⁾.

Desuden eksisterede et andet mellemed, der fra gammel tid benævntes »kongens eget kammer«. Dette kammer varetog administrationen af de indtægter, der direkte overførtes til den kongelige kasse (senere benævnt partikulærkasse) uden om de almindelige statsindtægter. Det ville være naturligt, om denne skelen mellem kongens kasse og den almindelige statskasse nu blev overflødig efter enevældens indførelse, men det betød i hvert fald ikke, at kongen fandt kammeret overflødigt. Kontoret, der lededes af en kammersekretær, fik derimod et andet indhold, idet det også kom til at varetage rent administrative opgaver. Til tider således at det både blev et ekspederende og kontrollerende mellemed mellem kongen og kollegierne, altså snarere et kabinet²⁾.

Statskollegiet, der oprettedes i 1660, fik nogle overordnede og koordinerende opgaver og kunne måske have udviklet sig til et statsråd. Kongen

har dog næppe ønsket en sådan udvikling, og efter Griffenfalds fald i 1676 synes det ikke at træde sammen mere, uden at det officielt blev ophævet.

Inden for dette tildels nye administrative apparat var der ingen faste regler for, hvorledes indkomne sager skulle behandles. Man kunne for så vidt begynde hvor som helst i systemet. Det måtte naturligvis også være således, at kongen slet ikke behøvede forvaltningsapparatet, men at han i stedet afgjorde sagerne på egen hånd. Dette sidste blev dog ikke almindeligt, idet både sagernes mængde og kongens arbejdskraft satte en stopper herfor.

Imidlertid var det ikke blot til behandling af supplikker, at dette forvaltningssystem var skabt. Den enevældige monark ønskede gennemgribende reformer indført hurtigst muligt, i særdeleshed reformer, der kunne give den forarmede statskasse store nye indtægter, opbølge handelen til statens gavn og genopruste land- og søkrigsmagten.

En vis utålmodighed fra kongens side, måske ofte forbundet med en manglende sagkundskab i kollegierne, kædet sammen med et ønske om at gribe direkte ind i den administrative proces, kunne skabe en vis irritation hos en enevældig konge som Christian V. Kollegiebeslutninger er ofte langsomme, og der søgtes ivrigt efter hurtigere veje. Dette skete gennem nedsættelse af kommissioner eller ved indførelse af kommissariatsledelser med direkte referat til kongen.

Det var især inden for de militære områder, at en anden og hurtigere afgørelsesproces mentes at være nødvendig. På initiativ af Griffenfeld nedsattes en kommission til undersøgelse af mulighederne for en reorganisation og en hurtigere genoprustning af hær og flåde, ligesom den økonomiske administration af de pågældende etater blev overladt til kommissariater i 1673 og 1674, mens det kollegialt opbyggede admiralitets opgaver indsnævredes.

Kommissariaterne ændredes dog atter, 1685 genindførtes de deputerede ved søetaten, og i 1694 oprettedes et samlet kollegium for land- og søetaten. Efter Griffenfalds fald fik flere kollegier, herunder Danske og Tyske Kancelli, i øvrigt nye instrukser, der understregede det kollegiale præg³⁾. Kommissioner og kommissariater synes således anvendt, når hurtige beslutninger ønskedes gennemført, f.eks. på det militære område under den skånske krig, mens man i fredeligere situationer kunne vende tilbage til kollegieformen. Også i forbindelse med omlægningen af skattesystemet og den dermed forbundne matrikulering af hele landet anvendtes kommissioner.

Når Christian V i et af sine testamenter i 1683 udtaler sig så utvetydigt til fordel for kommissionsstyre og forkaster kollegiestyret, er det ikke uden videre givet, at han tænker på kommissioner bestående af et vist antal embedsmænd eller tilforordnede, der i øvrigt ofte optræder som et kollegium og træffer beslutninger ved voteringer på samme måde som en kollegialforsamling. Hvis vi i stedet forestiller os et departement, der er ledet af en kommissarius, er vi måske nærmere den forestillingsverden, som foresvævede den militært interesserede konge⁴⁾.

Det er den baggrund, man må have for øje, når et fænomen eller en episode som kommissionerne i rådstuen for Københavns slot betragtes. Disse kommissioner, der i et antal af over 100 oprettedes i tiden fra 1690 til 1705 med vidt forskellige kommissorier, havde dog en meget homogen sammensætning af kommitterede. Kommissionsbegrebet var på dette tidspunkt langt fra ukendt i Danmark, og det er ikke nødvendigt at søge svenske forbilleder⁵⁾. Spørgsmålet om, hvem der har fostret ideen til disse inderetninger, der i ikke mindre end 15 år satte sit præg på forvaltningen, kan måske næppe løses. Har det ikke været Christian V personligt, må det formodentlig have været en af hans mest betroede rådgivere.

Kommissionerne nedsattes ofte gennem Danske Kancelli, og mange af deltagerne var kollegieembedsmænd og/eller medlemmer af gehejme-konseillet. Kommissionerne nedsattes oftest ved reskripter, der angav såvel kommissoriet som deltagerne. Befalingen kunne imidlertid også være mundtlig. Der er en så forbavsende overensstemmelse mellem deltagerne i de forskellige kommissioner, at det ikke er uden grund, at de tilsammen har været betragtet som en stående kommission.

Denne overensstemmelse mellem kommissionerne understreges også af det arkiv, som kommissionerne i rådstuen har efterladt sig. En fortløbende række af protokoller rummer ganske detaljerede mødereferater, men referaterne fra de forskellige kommissioner kan være blandet sammen, hvad der gør det vanskeligt at følge handlingsforløbet i den enkelte kommission. En række bilagspakker knytter sig direkte til forhandlingsprotokollerne. Den i juli 1690 nedsatte tilsynskommission med kammerkancelliet fik dog fra 1. september 1691 en særskilt forhandlingsprotokol. I rådstuekommissionernes arkiv er desuden henlagt to andre protokoller med et måske tvivlsomt tilhørsforhold til de øvrige⁶⁾.

Adskillige historikere har haft opmærksomheden henvendt på rådstuekommissionerne, således Edv. Holm i skildringen af Danmark-Norges indre Historie, hvor han karakteriserer dem som en »mærkelig Fremtoning i dette Afsnit af Enevældens Historie«⁷⁾. Knud Fabricius kommer i sit afsnit i samleværket »Den danske Centraladministration« også ind på emnet, men mener, at de venter på deres historieskriver⁸⁾. Denne »historieskriver« havde for så vidt allerede været i gang ca. 10 år før, idet daværende arkivassistent Carl Christiansen i tiden fra 1906-09 indgående beskæftigede sig med forberedelser til en omfattende kildepublikation om disse kommissioner. Hver kommission skulle forsynes med indledninger, forhandlingsreferater og tilhørende korrespondance enten i excerptform eller in extenso. Carl Christiansen nåede at sortere de enkelte kommissioner ud samt ordne dem kronologisk med udkast til indledninger til en del af kommissionerne. Arbejdet gik imidlertid i stå og henligger nu ganske ufuldstændigt i Rigsarkivets håndskriftsamling. En mindre del af manuskriptet har han formentlig benyttet ved udgivelsen af »Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie«, 2. del, der udkom i 1922. Nyt og af betydning er det, at Carl Christiansen sætter mange af de første kommissioner i forbindelse med det økonomiske uføre, som statsmagten var kommet i

Maleri fra slutningen af det 17. århundrede af Københavns slot med omliggende bygninger. Til venstre ses den gamle kancellibygning med trappetårnet, hvor de fleste af rådstuemøderne fandt sted. Kancellibygningen, der oprindeligt var opført som toldbod, blev nedrevet i forbindelse med ombygningen af slottet og opførelsen af en ny kollegiebygning (den røde bygning) i 1720'erne. Maleri i Københavns Bymuseum.

om ved 1690⁹). Carl Christiansens ufuldendte manuskript kan imidlertid i dag benyttes som en nøgle til rådstuekommissionernes noget u håndterlige arkiv.

Endelig har J. Boisen Schmidt 1960 i en længere artikel i *Historisk Tidsskrift* taget emnet op og beskrevet adskillige af de områder, som kommissionerne behandler. Navnlig fremlægges her en undersøgelse af den personkreds, der havde sæde i kommissionerne¹⁰). Ligeledes drager Boisen Schmidt Christian V's bilag til sit testamente fra 1683 med ind i sin undersøgelse, men må erkende vanskelighederne ved at forklare det. Han konkluderer, at kommissionerne ikke kunne erstatte de centrale forvaltningskontorer, og at de næsten udelukkende havde rådgivende karakter. Man må give Boisen Schmidt ret i begge dele, men det er vist også vanskeligt at pege på institutioner inden for statsforvaltningen, der havde andet end rådgivende funktioner under enevælden.

Kommissionerne beskæftigede sig primært med økonomiske anliggender, således tog mere end 50 kommissioner sig alene af handels- og toldspørgsmål, herunder var det navnlig toldforpagtningssagerne, der vejede tungt, men også skattespørgsmål var et almindeligt emne. Det er karakteristisk, at kommissionerne ofte skulle forsøge at moderere tidligere forordninger om skatter og afgifter, der i praksis viste sig at være vanskelige

eller umulige at gennemføre. Her ud over er variationsmulighederne utallige, lige fra efterforskninger i giftmordssager til ophjælpning af Island og genopbygning af det afbrændte Bergen. Adskillige projekter lige fra forslag til oprettelse af nye industriforetagender, ændringer af bestående, undersøgelse af tabgivende manufakturer og til oprettelse af tvivlsomme handelskompagnier forelagdes til »erklæring«. Mange af de vanskelige todsager behandlede af en bestemt kreds, i særlig grad de mange forpagtningsspørgsmål, så at Carl Christiansen ikke uden grund betragter disse mange småkommissioner om enkeltspørgsmål som en stående kommission, som han benævner »toldforpagtningskommissionen«. Både den meget vanskelige statsfinansielle situation i 1690erne og mangelen på »duelige«, d.v.s. regnskabskyndige embedsmænd, afspejles i de forhandlinger, som de kommitterede førte med de tilbudgivende (og regnskabskyndige) købmænd.

Andre områder eller emner, som forelagdes, var oprettelsen af et ridderligt akademi, indskrænkning af betleriet i København, reformer og ensartethed inden for mønt, mål og vægt, oprettelsen af et livrentesocietet. Hertil kom behandlingen af laugsstridigheder, klager over udenlandske handlende og ændringer af vandforsyningen i København (omlægning af vandrenderne). Efter 1700 forelægges på initiativ af Frederik IV en række militære spørgsmål, f.eks. hvorledes de udskrevne dragoner kan gøres beredne, om landmilitærens mundering, hvorledes tilvejebringes der »et fast bådsfolk i Norge«, om nye dragonregimenters oprettelse i Holsten og om dragoners forlæggelse i barakker. Endelig kan det nævnes, at egentlige udenrigspolitiske spørgsmål ikke behandles, hverken under Christian V eller Frederik IV. Det nærmeste, man kommer udenrigspolitik, er spørgsmål som, hvorledes koffardifarten skal klare sig under den pfalziske arvefølgekrig, hvor England, Frankrig og Nederlandene var indblandet¹¹⁾.

Proceduren i kommissionerne var normalt således, at de kommitterede trådte sammen umiddelbart efter, at reskriptet med kommissoriet var modtaget. Efter at kommissoriets indhold var behandlet, kunne man ofte gå direkte over til votering i forsamlingen. På grundlag af denne udarbejdedes en erklæring (relation), der var stilet til kongen, og som oftest af kongen forelagdes Gehejmekonseillet. Inden sagen afgjordes i kommissionen med denne indstilling, kunne kommissionen sætte sig i forbindelse med de berørte kollegier eller myndigheder, skriftligt eller mundtligt. I mange tilfælde sad der i forvejen repræsentanter for disse myndigheder i kommissionen, hvilket gjorde behandlingen lettere, eller også forelå der allerede indstilling om sagen fra de involverede kollegier. På denne måde kunne kommissionerne få karakter af undersøgelseskommisioner eller appelinstanser, såfremt kongen ikke var tilfreds med en tidligere afgørelse. I flere af de erklæringer, der forelagdes for kongen, kritiseres mere eller mindre åbenlyst afgørelser truffet i de kollegiale instanser.

Dette sidste er begrundet i, at kommissionerne umiddelbart var ansvarlige over for kongen, de var immediate, og gennem de spørgsmål, de

behandlede, fik de placering direkte under kongen og Gehejmekonseil¹²⁾. Et moment, der viser den vægt, deres relationer tillagdes, er, at deres forslag til afgørelse i næsten alle tilfælde fulgtes af kongen og Gehejmekonseillet. Enkelte af kommissionerne, herunder det såkaldte »overrentekammer«, som formentlig kan regnes med til kommissionerne i rådstuen, blev helt enkelt indført for at føre kontrol med kammerkollegiets afgørelser.

Kommissionerne arbejdede i de fleste tilfælde hurtigt, og det må ganske enkelt have været en uskreven lov, at kongen ønskede hurtige afgørelser. Som regel gik der kun få dage, efter at ordren var modtaget, før kommissionen samledes. Et enkelt eksempel, skal her fremdrages, selv om det måske ikke er karakteristisk: Kommissionen om striden mellem konsumtionsforpagter Edv. Kruse og købmand Vilh. Edinger i 1691. I brev af 27. marts anmodede Kruse kongen om at få udnævnt kommissarier, der skulle undersøge en sag angående en skipper, som var antruffet med en ladning, der ikke stemte overens med hans angivelse på toldboden. Søndag den 29. marts efter aftensang samledes herefter kommissionen på rådstuen og kaldte parterne til sig. Efter forhøret kunne sagen afgøres med en indstilling¹³⁾.

Så hurtigt gik det imidlertid ikke altid. Kommissionen om brand- og lygtevæsenet i København, der var foranlediget af en skrivelse fra bl.a. politimester Claus Rasch, afholdt sit første møde den 31. august 1692. Kommissionen hørte til de større og bestod af høje embedsmænd fra kollegier og medlemmer af konseillet, Københavns kommandant, en admiral, borgmestre og rådmænd, ja selv den kongelige mathematicus Ole Rømer, der også havde fået pålæg om at deltage i Københavns brolægning- og vandkommission. Møderne var mange, og deltagerne suppleredes, men først i januar 3 1/2 år senere synes sidste møde afholdt (8. januar 1696)¹⁴⁾.

Mellem disse to yderpunkter skal vi finde medianen, det almindelige var, at medlemmerne kunne afslutte arbejdet inden for 1-2 uger. Nogle kommissioner synes imidlertid at ende uden nogen afgørelse, men dette kan eventuelt skyldes, at den afsluttende relation ikke er indført i protokollen. I andre tilfælde må der findes andre årsager, såsom en mundtlig ordre eller anden underhåndsmeddelelse om, at en indstilling alligevel ikke ønskedes. Nogle forpagtningsforhandlinger måtte ganske enkelt falde bort, fordi ingen ønskede at overtage toldforpagtningen på de betingelser, der forelå i opslaget (plakaten).

Kongen kunne ved enkelte lejligheder give en kommission pålæg om at behandle adskillige helt forskellige ansøgninger om privilegier på ét møde. På et kommissionsmøde den 9. november 1701 behandledes en ansøgning om privilegier for Rendsborgs stålværk, andre om oprettelse af et voksblegeri og mjødblander, oprettelse af en bank i København og endelig kongelig konfirmation på Jørgen Thormøhlens privilegier på at koge salt i Norge.

En usædvanlig opgave, men sikkert også et bevis på den overordnede

betydning, som også Frederik IV tillagde kommissionerne, kan formentlig udledes af, at han ved mundtlig befaling af 22. november 1702 pålagde den sædvanlige kreds af kommitterede at gennemgå og overveje en række udkast til instruktioner for storkansleren, Gehejmekonseillet, oversekretæren i Tyske Kancelli, Danske Kancellis oversekretærer, Borgretten, Hofretten, Holmens admiral, Admiralitetskollegiet, de deputerede ved landetaten og de deputerede ved søetaten ¹⁵⁾.

Den kreds af personer, der deltog i kommissionerne, kan opgøres til 80. Heraf fremgår det med al tydelighed, at en betydelig del af dem må have været gengangere. En gennemgang af kommissionernes deltagere viser da også klart, at der er en ganske fast kreds af personer, en kerne, som er deltagere i næsten alle kommissioner, hvis de ikke af en eller anden grund havde forfald, var fraværende fra København eller døde i løbet af de 15 år, hvor de to konger benyttede denne særlige måde at behandle sager på. Conrad Reventlow var deltager i ikke mindre end 105 kommissioner. Han var samtidig medlem af konseillet, ledede Danske og Tyske Kancelli og overtog i 1690 præsidiet for Højesteret. Mathias Moth følger efter som deltager i det næsthøjeste antal kommissioner, ialt 88. Moth var oversekretær i Danske Kancelli, kongens betroede mand, og næppe uden betydning var det, at hans søster var Christian V's anerkendte maitresse. Hans deltagelse i kommissionerne hører da også næsten fuldstændig op efter Christian V's død i 1699. Ulrik Frederik Gyldenløve, Kongens halvbroder, Norges statholder til 1699, var også en ofte anvendt deltager, og ligeledes benyttedes også meget, navnlig i begyndelsen, generalprokurøren Niels Benzon, utvivlsomt både på grund af sin juridiske dygtighed og sit kendskab til finansielle forhold. Uden at nævne flere ved navn her, kan det fastslås, at for de faste deltageres vedkommende, tilhørte de alle embedsklassen, og adskillige var tillige medlemmer af Gehejmekonseillet ¹⁶⁾.

Kredsen kunne imidlertid udvides betydeligt, hvis det drejede sig om handels-, told- eller erhvervsforhold. I sådanne tilfælde inddrog kongen gerne storkøbmænd og redere. Mange af disse var tillige københavnske borgmestre eller rådmænd med forskellige magistratsembeder, hvilket betød, at de tillige kunne benyttes, hvis sagerne drejede sig om laugsstridigheder eller ansøgninger om privilegier i forbindelse med oprettelse af handels- eller produktionsforetagender. I andre tilfælde, hvor lokale administrative forhold uden for København eller jurisdiktionsgrænser m.v. behandledes, kunne den mere eller mindre faste kreds suppleres med amtmænd eller bisper.

Det er derfor rimeligt både at tale om en inderkreds og en yderkreds. Yderkredsen repræsenterer en særlig sagkundskab og bliver ikke altid taget med på råd igen, når de har gjort deres pligt. Inderkredsen drager de politiske konsekvenser og opsætter de nødvendige skrivelser og udkast til kontrakter samt den afsluttende relation til kongen. Størstedelen af deltagerne i kommissionerne var borgerlige eller tilhørte den nye klasse af grever og friherrer, og kun i få tilfælde blev der udnævnt kommitterede, der tilhørte den gamle adel (Jens Juel, Niels Juel, Niels Krag, Otto Krabbe,

Otto Skeel og Knud Thott). Sin frygt for at udnævne personer fra den gamle adel viste kongen således i særlig grad her.

Indledningsvis er det søgt påvist, at kollegiestyret ikke alene var den administrationsform, der benyttedes under Christian V. Kongen og hans nærmeste rådgivere har næppe haft nogen bestemt opfattelse af, om der skulle anvendes kollegiale former eller hierarkisk opbyggede systemer i forvaltningen. Havde Christian V tilkendegivet en holdning i sit »testamente« fra 1683, frafaldt han den da også i realitetens verden. I tiden fra 1670 til 1676 går udviklingen i Griffenfelds magtperiode i retning af mere hierarkisk opbyggede forvaltninger. Til gengæld vender man tilbage til kollegieformen i de instrukser, der udstedes efter Griffenfelds fald i 1676, undtagen for de militære forvaltningsgrene. Til gengæld holdes Danske og Tyske Kancelli under opsyn af kammersekretæren Caspar Schøller i kongens eget kammer ¹⁷⁾. Denne kontrol frafaldt kongen dog atter fra slutningen af 1680erne. Selv inden for den militære administration er der ingen fast linie.

Et andet problem for forvaltningen, der måske også hænger sammen med de hyppige ændringer af forvaltningsformen, var mangelen på velkvalificerede embedsmænd. Navnlig inden for den finansielle forvaltning var der vanskeligheder, og i slutningen af 1680erne stod det klart for konge og conseil, at staten ikke kunne klare sine forpligtelser. Finansmisèren skyldtes vel blandt andet en svag overrentemester (Peter Brandt) og et svagt kammerkancelli uden tilstrækkelig kyndighed i budgetlægning og regnskab. Sammenbruddet i finansstyrelsen søgtes repareret gennem nedsættelsen af en kommission, der månedligt skulle føre kontrol med kammerkollegiets erklæringer, det såkaldte »overrentekammer«. To af medlemmerne i overrentekammeret sad også i kammerkollegiet (Peter Brandt og Niels Benzon). Ingen af kammerkollegiets erklæringer synes i øvrigt underkendt i overrentekammeret, og fra november 1691 ophørte denne kontrol ¹⁸⁾. Mange af kommissionerne i rådstuen i den følgende periode kunne imidlertid tyde på, at kongen fortsat ikke følte sig sikker på kammerkollegiets afgørelser (indstillinger eller forestillinger). For den sags skyld heller ikke altid på de øvrige kollegiers forestillinger.

Adskillige kommissioner har utvivlsomt denne baggrund. Et andet moment synes at være, at kongen har haft den opfattelse, at han bedre kunne styre kommissionernes afgørelser derhen, hvor han ville. Han kunne være mere »sikker« på deres afgørelser. I mange tilfælde måtte det også være således, at kongen ikke havde nogen bestemt idé til løsning, men alene fandt sagen vanskelig eller uoverskuelig. I sådanne tilfælde kunne den hurtige og »nemme« løsning stå som noget ønskværdigt.

Kommissionerne havde et specifikt ressortområde i modsætning til kollegierne, der selvfølgelig måtte have et generelt ressortområde. Kongens behov for at få enkeltspørgsmål behandlet mere specifikt end kollegierne som regel kunne gøre, får ham derfor i mange tilfælde til at foretrække en kommissionsbehandling.

Man kommer derfor let ind på den betragtning, at den ældre enevælde

under Christian V stod ganske usikker over for styret af det store forvaltningsapparat, den selv havde skabt. Der var slået større brød op, end man kunne bage, navnlig fordi der manglede økonomiske ressourcer og kvalificerede embedsmænd. Dette tvang kongen til at slå af på kravene om at styre udviklingen i bestemte retninger og skaffe staten de stigende indtægter, der var forudsætningen for hans politik.

Usikkerheden viser sig til dels også gennem valgene af de personer, der skulle sidde i kommissionerne. Det var stort set de samme personer, han havde valgt til de vigtigste embeder, altså de samme mennesker, der sad i kollegierne. Han søgte at indsnævre kredsen lidt til personer, han havde særlig tiltro til, og som han havde valgt til medlemmer af Gehejmekonseillet. Spørgsmålet er da, om han havde mulighed for at henvende sig til andre, ligesom der kan stilles det spørgsmål, om de løsninger, som kommissionerne fandt, var meget forskellige fra de løsninger, som kollegierne ville pege på.

Frederik IV ophørte kort efter sin tiltræden med at anvende kommissionssystemet i forvaltningen, og kommissionerne kom kun til at medvirke i forvaltningen frem til 1705. Meget tyder på, at Frederik IV var mere sikker på at kunne styre forvaltningen derhen, hvor han ville.

Noter:

1. Knud Fabricius: Griffenfeld, Kbh. 1910, s. 135-36.
2. Griffenfeld forenede fra 1673 stillingerne som kammersekretær, kongens kansler, oversekretær og sekretær i konseillet. Jfr. Knud Fabricius: Kollegiestyrets Gennembrud s. 230-31 i Aage Sachs (red.): Den danske Centraladministration, Kbh. 1920.
3. Instrukserne for kollegier og en række embeder er trykt i: Aarsberetninger for det kgl. Gehejmearchiv 2. bd., Kbh. 1856-60, s. 117-326.
4. J. J. A. Worsaae: Kong Christian den Vtes Testamenter, Kbh. 1860, s. 36. Udateret tillæg til testamente fra 1683.
5. Således J. Boisen Schmidt: Kommissionerne i rådstuen for slottet 1690-1705, Historisk Tidsskrift 11. rk., 6. bd. Kbh. 1960, s. 269. Her anføres det, at forbilledet skulle være Karl IX's godsreduktionskommissioner.
6. Arkivet er registreret i Vejledende Arkivregistraturer I: Danske Kancelli og de dermed beslægtede Institutioner, 2. udg., Kbh. 1943, s. 150-151. Desuden er det nærmere beskrevet af V. A. Secher i 1. udgaven af samme registratur i: Meddelelser fra det kgl. Gehejmearkiv og det dermed forenede Kongerigets Arkiv 1883-85, Kbh. 1886, s. 105-06, også udsendt som særtryk.
7. Edvard Holm: Danmark-Norges indre Historie I, Kbh. 1885, s. 62-64.
8. S. 237.
9. Særlig s. 66 ff. og 93.
10. Historisk Tidsskrift 11. rk. 6 bd. Kbh. 1960, s. 269-310.
11. Således kommissionen til handelens fremme, der nedsattes 4. juli 1693.
12. V. A. Secher placerer kommissionerne i rådstuen på linie med Gehejmekonseillet i sin ovennævnte beskrivelse i Vejledende Arkivregistraturer I, 1. udg. s. 105-06.

13. Protokol over kommissionerne juli 1690 - aug. 1691 (nr. 1) s. 98 v - 101 r.
14. Protokol over kommissionerne jan. 1696 - april 1703 (nr. 4) s. 1.
15. Protokol over kommissionerne (nr. 4) s. 508 ff.
16. Boisen Schmidt har i den oven citerede artikel s. 297 optalt de 10 kommitterede, der deltog i de fleste kommissioner, og når til følgende resultat: Conrad Reventlow (105 kommissioner), Mathias Moth (88), Jens Juel (66), Thomas B. von Jessen (65), Ulrik Fred. Gyldenløve (55), Niels Benzon (54), Jens Harboe (53), Peter Brandt (50), von Plessen (45), Ditlev Wibe (21).
17. Aage Sachs (red.): Den danske Centraladministration s. 237.
18. Carl Christiansen: Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie II, Kbh. 1922, s. 67.

Udenrigsministeriets historiske bogsamling i Eigtveds Pakhus

Det Griis-Bernstorffske Bibliotek

Af Klaus Kjølsten

.....pour l'usage et pour le plaisir et passetemps
de ceux de la Chancellerie.....

(Niels Griis. Testamente 26.9.1742)

Den besøgende, som har ærinde i det siden 1982 til møder, konferencer og repræsentation indrettede Eigtveds Pakhus på Asiatisk Plads, ser i en salon i stueetagen et bibliotek, hvis bogrygge overvejende i mørkt brunt kalveskind leder tanken hen på tiden o. 1700-tallets midte d.v.s. på bygningens alder.

Til spørgsmålet om, hvad det er for bøger, og hvorfor de står her, som en særlig samling fra Udenrigsministeriets bibliotek, er svaret, at det overvejende var et privatbibliotek for en dansk diplomat, Niels Griis. Han testamenterede det som gave til den danske udenrigsstyrelse, som under skiftende navne af Tyske Kancelli (til 1770), Departementet for de udenlandske Sager (til 1848) og Udenrigsministeriet har bevaret det siden modtagelsen i 1747 i Tyske Kancelli's domicil, Den Røde Bygning. Den anden hovedbestanddel er en halv snes danske 1700-tals bogværker indkøbt i 1795 af udenrigsminister A. P. Bernstorff.

Bogsamlingen, der i dag overvejende er til dekoration, vidner om udenrigstjenestens lange tradition og europæiske virkefelt.

Samlingen, som omfatter duodes, oktav, kvart og folio, er anbragt under særligt sikrede forhold og er normalt ikke tilgængelig.

Bøgerne er aldrig blevet udsat for væsentlig overlast i form af brand eller fugt. For at holde dem i fortsat god stand foregår der restaurering, hvortil skiftende bogbindere som Anker Kyster, Henrik Park, Birgitte Dall, Arne Møller Pedersen og senest Rigsarkivets konserveringsværksted har bidraget. De relativt få danske bogbind fra 1700-tallet er ifølge Henrik Park bl.a. udført af bogbindere som Bokkenhausen, Lymann, Wilhelmi, som var fast bogbinder for Tyske Kancelli, Niels Hjort og Martin v. Fenden, men en nærmere undersøgelse af bindene er endnu ikke foretaget. Der er mange tyske bind og pergamentsbind af nederlandsk oprindelse (Amsterdam) f.eks. det almindelige Blaeu bind i gult pergament med beskedent guldtryk om Atlas Maior fra 1662 i 11 foliobind. De få renaissancebind er også henført til Nederlandene. Samtlige bind er i nutiden forsynet med Udenrigsministeriets stempel i diskret form, men er i øvrigt ikke forsynet med ex libris inskriptioner eller stempler, der generelt oplyser

om tidligere ejere. Restaureringen skyldes bl.a., at bøgerne først i 1963 blev beskyttet med glas efter tidligere at have været anbragt på åbne reoler i et mødeværelse på Christiansborg Slot, hvor det kunne ske, at Udenrigsministeriets og andre af centraladministrationens tjenestemænd fandt bøgerne mere interessante end dagsordenen.

Samtidig med udarbejdelse af en katalog i februar 1965 ved bibliotekar K. Heils (i det følgende kaldet Heils Katalogen), over hvad der på dette tidspunkt hed »Bogsamlingen i Udenrigsministerens Forværelse« blev den optalt til 1 222 bind¹⁾. Katalogen er efter Udenrigsministeriets flytning i 1980 til Asiatisk Plads blevet revideret som en pladskatalog og kan gennemses. Der findes to ældre udaterede håndskrevne kataloger over bl.a. den historiske bogsamling. Den yngste har titel »Catalog over Departementets Bogsamling«, hvilket angiver, at den er anlagt før 1848, og der ses ingen indførsler af bøger trykt senere end i 1840erne. Opdelingen er saglig og efter formater, geografi, historie (s. 23-102 af ialt 164 sider), rejsebeskrivelser, naturhistorie m.m. og intet tyder på, at den historiske bogsamling på dette tidspunkt har været opstillet adskilt fra Departementets andre bøger, hvor hovedvægten ligger på bøger udgivet fra ca. 1830. Stikprøver synes at vise, at alle bøger, som idag findes i den historiske bogsamling, er nævnt i Departementets katalog herunder de værdifulde danske naturhistoriske bøger (Kat. nr. 163-167) fra 1700-tallets sidste halvdel, hvilket viser, at den historiske samling på det tidspunkt var et afsluttet bibliotek uden tilgang efter 1848. Der nævnes værdifulde bøger, som i dag ikke længere findes i biblioteket, f.eks. folioudgaven i to bind senest fra 1652 af Arild Huitfeldts Danmarks Riges Krønike.

En ældre katalog med titel »Catalogus Librorum qui in Bibliotheca Cancellariae Regiae Germaniae reperiuntur« har ligeledes en saglig opdeling og efter formater. Der er her fire hovedgrupper, Historia pag. 1-104, Jurisprudentia pag. 106-113, Philosophia et Mathesis, pag. 115-123 samt Litterae Humaniores, pag. 125-130. Katalogen, der er anlagt før udenrigsdepartementets udskillelse fra Tyske Kancelli i 1770 indeholder kun nogle få senere indførsler af bøger udgivet i 1770erne. De værdifulde danske bøger bl.a. Flora Danica (Kat. nr. 163-164), Nordens Voyage d'Egypte (Kat. nr. 312) og Heimskringla (Kat. nr. 313) er ikke anført.

Som et yderligere hjælpemiddel til bibliotekets ældre historie findes en udlånsprotokol med titel »Index Librorum e Biblioth. Canc. R. Germ. mutuo datorum«, hvis første indførsel er fra 9.10.1754, hvor en embedsmand i den udenrigske centralstyrelse, kancelliråd M. J. Ehlers låner de to første bind af »Etat politique de l'Europe« og leverer dem tilbage 6.12.1754. En flittig låner var den lærde og sprogkyndige geheimekancelist C.F. Templer, men i øvrigt møder man hele kredsen af embedsmænd i Tyske Kancelli både de, der arbejdede med de udenrigske sager som f.eks. udenrigsminister J.H.E. Bernstorffs nære medarbejder især på det økonomiske felt, justitsråd J. Wasserschlebe, og de der varetog de indre anliggender i hertugdømmerne og de andre tyske lande, men også etatsråd B. Luxdorff i Danske Kancelli var låner, idet de to kancelliers embedsmænd

havde kontorer dør om dør i Den Røde Bygning. Et hyppigt udlån var naturligt nok Wicqueforts bog *L'Ambassadeur et ses fonctions* (Kat. nr. 265) i daglig tale forkortet til Wicqueforts *Ambassadeur*.

Udlånsprotokollen viser i øvrigt, at en tradition om den historiske bog-samlings særlige tilknytning til udenrigsminister Niels Rosenkrantz er forkert. Traditionen kendes fra en trykt katalog over »Udenrigsministeriets Bibliothek 15. Sept. 1900«, København 1900 over hele det daværende bibliotek, hvor den historiske bogsamling omtales som »Statsminister Niels Rosenkrantz's Bibliothek«, men uden fortegnelse over indholdet. Dette sidste kunne tyde på, at den historiske bogsamling ved århundredskiftet har været opstillet adskilt fra den del af Udenrigsministeriets bibliotek, som benyttedes i det daglige, og således fra dette tidspunkt med rette kan kaldes »historisk«. Rosenkrantz blev udenrigsminister i 1810 og som følge af, at han var medlem af regeringen (gehejmestatsrådet) med titel af statsminister. Udlånsprotokollen omtaler allerede i 1804 to så vigtige bøger som *Heimskringla* (Kat. nr. 313) og *Nordens rejse* . nr. 312) som udlånt fra samlingen, der som det ses af det følgende ingen særlig tilknytning har til Rosenkrantz. Kort efter 1800-tallets midte går udlånsprotokollen af brug.

Da den overvejende del af bogsamlingen i 1747 blev modtaget i Tyske Kancelli, har det været et aktuelt og samtidigt bibliotek. Undersøges den kronologiske fordeling af bogtitler efter udgiverår i samlingen, som den foreligger efter Heils Katalogen, er resultatet:

Før år 1600	7 bogtitler
Fra år 1600-1650	23 bogtitler
Fra år 1650-1700	90 bogtitler
Fra år 1700-1747	179 bogtitler
Fra år 1747-1800	18 bogtitler
Efter år 1800	1 bogtitler
	Ialt 318 bogtitler

Af bøgerne fra efter 1747 er over halvdelen trykt i København. Efter emne er det overvejende samtidshistorie, politik og jura, men også rejser, antik græsk, romersk og jødisk historie er repræsenteret. Der er atlas og den værdifulde i Danmark udgivne samling bøger især om naturhistorie fra efter år 1750.

Datidens traktatudgaver og diplomatisk-historisk litteratur er fyldigt repræsenteret. Man finder langt de fleste af de traktatudgaver m.m., som C.O. Bøggild Andersen omtaler i sin grundige oversigt herom²⁾. Det gælder bl.a. den politiske samtidshistorie fra 1617-1718 i 21 foliobind, *Theatrum Europeum*, der udkom frem til 1738 i Frankfurt som samtidens hovedværk i europæisk historie (Kat. nr. 202). Tyskeren Melchior Goldast, som i begyndelsen af 1600-tallet udgav en af de første traktatsamlinger, er repræsenteret med flere bøger (Kat. nr. 184, 287 og 298). Hugo Grotius »*De Jure Belli et Pacis*« findes i en kommenteret etbinds udgave fra 1696 (Kat. nr. 310). For Det tyske Riges vedkommende findes *Neue Europäische Staatskanzley* omend ikke komplet så dog dækkende 1760erne og 1770erne i 48 bind (Kat. nr. 15) og en enkelt af J.C. Lünigs samlinger (Kat. nr. 285).

Bagrygtitlen *Rymeri Acta Publ. Angliae* i 10 foliobind skjuler sig standardudgaven (3. udgave), Haag 1739-45 af den engelske kongelige historiograf Thomas Rymer og hans medarbejders samling af engelske traktater og andre aktstykker (Kat. nr. 277), og i tilslutning hertil findes den franske historiker Rapin Thoyras *Historie d'Angleterre* (Kat. nr. 37). År 1700 udkom i Haag i fire foliobind den første af de store internationale traktatsamlinger udgivet på foranledning af hollandske boghandlere og med en fransk huguenot-emigrant Jacques Bernard som udgiver. Den lange titel forkortes sædvanligvis til *Recueil des Traités*. Arbejdet blev fortsat af endnu en fransk flygtning Jean Dumont, der begyndte udgivelse i Amsterdam i 1726 af *Corps Universel Diplomatique du Droit des Gens*, og hvis arbejde fortsattes af Jean Rousset de Moissy i *Le Cérémonial Diplomatique* (Kat. nr. 263 og 264). Med over 10.000 internationale traktattekster m.m. skabtes herved et kildegrundlag til studiet af folkeretten og et hovedværk i rækken af traktatudgaver. I tilknytning hertil kan nævnes Guillaume de Lamberty's traktatsamling specielt vedrørende Nederlandene udgivet i Amsterdam og Haag 1724-40 i 14 kvartbind under titel af *Memoires pour servir à l'Historie du XVIII Siècle*, hvor en historisk beskrivelse danner rammen om teksterne (Kat. nr. 160). En række af samtidens store navne på området som Dumont, Lamberty, Rymer, Rousset, Grotius og Wicquefort er således repræsenteret, medens andre som Leibniz og Callières hovedværk fra 1716 *De la manières de négocier avec les souverains* savnes.

I mængden af bogtitler er det den samtidige almindelige statspolitiske historieskrivning om Vesteuropa, der tæller mest, og især fra Frankrig. Samlingens omfattende selitteratur og antikke historie var ikke diplomatisk faglitteratur, men må henføres til et humanistisk interessefelt. Bibler og religiøs litteratur, som findes rigt repræsenteret i diplomaten J.H.E. Bernstorffs bibliotek fra tiden som *envoyé* i Paris i 1740erne, er kun yderst sparsomt repræsenteret.³⁾

De bevarede Atlas var et grænseområde for en 1700-tals diplomat i det daglige arbejde, men der var stor prestige knyttet til de to i det følgende nævnte nederlandske Atlas. For monarkiets vedkommende findes et eksemplar af Danckwerths *Landesbeschreibung* (Kat. nr. 304), der var hovedværket i 1700-tallet for hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Fra Nederlandene findes Joh. Janssonius' *Novus Atlas* fra 1652 (Kat. nr. 303) bl.a. med kort over Sjælland og Lolland-Falster og et velbevaret eksemplar af hans efterfølger Joh. Blaeu's *Atlas Maior* med rygtitel *Geographia Blaviana* i 11 foliobind, trykt i Amsterdam 1662 og som nævnt i det samtidige pergamentsbind (Kat. nr. 296). Det er omtalt som »the greatest and finest atlas ever published« med bl.a. kobberstik af Tycho Brahe og Uranienborg i første bind, og anvendtes i 1600-tallet som kostbar statsgave af republikken. Sammenholdt med Blaeu's *Atlas* er det nok tvivlsomt, om Henrik Park har ret i sin påstand om, at *Atlas Historique* i 6 bind (med supplementsbind), Amsterdam 1708-1720 (Kat. nr. 291) er bibliotekets »fornemste skat«, da det ikke som antaget er farvelagt.⁴⁾

Alene ud fra bogsamlingens sammensætning ville det være rimeligt at

antage, at hovedstammen hidrører fra en diplomat, idet en væsentlig del af bøgerne er, hvad en aktiv diplomat o. 1740 havde stående i sin reol for at være orienteret i sit fags forudsætninger. Også J. H. E. Bernstorff havde Wicqueforts l'Ambassadeur, Dumonts Corps Universel Diplomatique og Rymers traktatsamling i 10 binds standardudgaven stående i sit pariserbibliotek, ligesom flere af de samtidshistoriske bøger og rejse litteraturen.

Bøgerne selv fortæller som nævnt intet om tidligere ejere, men allerede i sin afhandling i Norsk Historisk Tidsskrift 1888 om Niels Griis gør Ludvig Daae rede for, at han i 1735 havde til hensigt at give bogsamlingen til det offentlige, således at den skulle deles mellem universitetsbiblioteket og Tyske Kancelli⁵. Daae omtaler ikke nærmere bøgerne til Tyske Kancelli, men nævner, at Griis ændrede beslutningen om at give bøger til universitetsbiblioteket til, at Sorø Akademi skulle modtage dem, og at de faktisk nåede dertil, men gik tabt ved en brand i 1813. Bøgerne til Sorø Akademi var forsynet med en inskription om gaveforholdet. Allerede Bolle Luxdorph beretter i sin dagbog 28.5.1759 under et besøg i Sorø om denne bog gave: »Bibliotequet ex donationibus Regia, Griisi, Holbergi et Rosen-crone«⁶.

Niels Griis (f. 4.6.1672, d. i Haag 26.11.1746) var fagdiplomat og stationeret udelukkende i Nederlandene, især i Haag fra 1702 til sin død med en enkelt afbrydelse (1710-1717), først som legationssekretær 1704, senere som resident 1717 og envoyé fra 1730. Hans diplomatiske virksomhed lå overvejende på det økonomisk-politiske felt især med handels- og skibsfartssager, og det var som følge heraf, at han i begyndelsen af sin karriere lønnedes med en afgift af skibsfarten fra Danmark og Norge til udlandet, der indsamledes på monarkiets toldsteder f.eks. i Ribe og Drammen. Personligt indtog han en særstilling i forhold til de samtidige danske repræsentationschefer ved at være norskfødt præstesøn og ved at forblive borgerlig. Han var ugift og beskrives af den samtidige T. Klevenfeldt med ordene: »Æstimeres af dem, som ere Kyndige i Affaires, som en habil Minister og forresten er æstimable af sit noble Gemyt og oprigtige Omgjængelse«. Først og fremmest var han i Daae's ordvalg: »en varm og inderlig lærdomselsker, der tilbragte sine glædeste Timer i sit Bibliotek.« Lige som sine samtidige kolleger som repræsentationschefer J.H.E. Bernstorff i Paris og C.A.v. Berckentin i Wien var han bogsamler. Han havde kontakt med samtidens lærde i København og i Nederlandene. Hjemover var det H. Gram, der bl.a. var chef for Det Kongelige Bibliotek. At forbindelsen til København (ikke specielt til Norge) betød meget for ham fremgår også af, at han oprettede et stipendium i sit eget navn ved Københavns Universitet.

Griis ejede samtidens danske historiske hovedværker som Holbergs Danmarks Historie og Huitfeldts Krønike, og forskellen mellem hans og Bernstorffs bibliotek er tydelig for den danske litteraturs vedkommende. Den er kun sparsomt repræsenteret hos denne så udpræget europæisk orienterede adelige og tysk fødte diplomat og senere udenrigsminister. Griis' bibliotek i Haag omtales af den samtidige

hollandske filolog S. Havercamp som et »splendidæ bibliothecæ« og mere indgående i en dedikation (med A. Glahns oversættelse):⁷⁾

»...Itaque his (sc. historicis), inter reliquos selectissimos ex omni studiorum voluptate libros selecta cura congestos, merito præ ceteros splendet bibliotheca, non tamen ut solo ornatu placeat et laudatorum ad sese trahat oculos, sed ut domini et amicorum usui pateat.« Det kan gengives: »...Derfor er det ogsaa disse (nl. de *historiske* Værker) - midt iblandt alle de øvrige sjelden udsøgte Bøger, der, med udsøgt Omsigt samlede sammen fra ethvert Felt, lokker til Studium - som med fuld Ret og fremfor alle de andre Bøger, gør denne Bogsamling glimrende; dog ikke saaledes, at den alene ved sin ydre Skønhed fryder dem, der priser den, og drager deres Blikke til sig, men saaledes at den staar til Raadighed til praktisk Udnyttelse for sin Ejermand og hans Venner.«

Bibliotekets størrelse kendes omtrentligt fra et brev til Gram i 1735 og kan skønsvist sættes til 5-6000 bind, heraf 900 i folio og 900 i kvart, og omtales som udvalgte og kostbare bøger.

Boggaven til Tyske Kancelli blev fastlagt i Niels Griis' testamente dateret i Haag 26.9.1742, hvori der som nævnt senere skete den ændring, at Universitetsbiblioteket ændredes til Sorø Akademi som modtager.⁸⁾

Boggaverne omtales som følger:

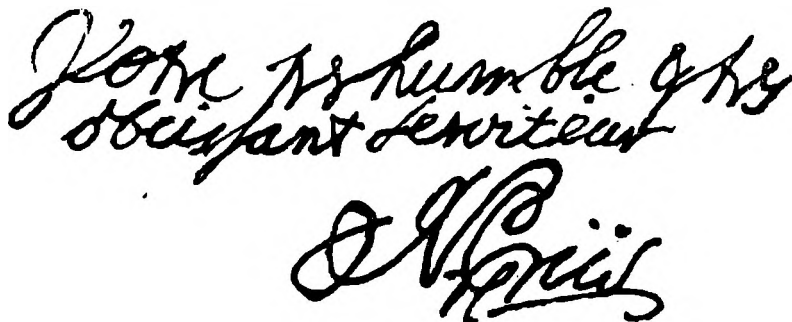
De ma Bibliotheqve je legue tous les livres historiques & Politiques, qvi pour la plus part sont en François, à la Chancellerie des Affaires Etrangères du Roy mon Souverain, pour y être placés / : pourvûqve Sa Majesté le permette : / pour l'usage & pour le plaisir & passetems de ceux de la Chancellerie: & dont le Ministre du Roy, qvi pour lors sera Premier Secrétaire d'Etat des Affaires étrangères, fera le choix. Qyant au reste de mes livres, je les legue à l'Université de Copenhague pour être placés dans lâ (!) Bibliotheqve de la dite Université

Af mit Bibliotek testamenterer jeg alle de historiske og politiske Bøger, som for største Delen er paa Fransk, til min Herre og Konges Kancellie for udenrigske Sager, for at de (forudsat, at Hans Majestæt tillader det) kan blive anbragt der til Glæde og Tidsfordriv for Kancelliets Personale: og som den af Kongens Ministre, som til den tid er Første Stats-Sekretær for de Udenrigske Sager, vil udvælge. Hvad angaar Resten af mine Bøger, testamenterer jeg dem til Kjøbenhavns Universitet, for at de kan faa Plads i nævnte Universitets Bibliotek.

A. Glahn omtaler uden henvisning i redegørelsen for Griis' testamente (jfr. note 8, s. 170), at der med bistand af daværende arkivar i Rigsarkivet, E. Marquard var konstateret et læg i Tyske Kancellis arkiv med korrespondancen om de for kancelliet bestemte bøger fra tiden umiddelbart før og efter Griis' død, men omtaler ikke nærmere indholdet af denne korrespondance.⁹⁾ Foruden korrespondancen indeholder sagen en udateret liste, designation, over boggaven til Tyske Kancelli, som er interessant som det egentlige bevis for boggaven. Originalen er indsendt til Tyske Kancelli, men aktkopien er bevaret som

bilag til koncepten til Griis' skrivelse af 18.10.1746 til Tyske Kancelli's chef, oversekretær J. S. Schulin. Den er udarbejdet af Griis selv og angiver forfatter og bogtitel i summarisk form ofte med sprogangivelse eventuel oversættelse, format og antal bind, men uden trykkested og udgiverår.

Sammenholdes Griis' designation med bogbestanden idag ifølge Heils Katalogen fremgår det, at af designationens 138 bogtitler (1732 bind) kan 111 identificeres, heraf de mest værdifulde, medens tilstedeværelsen af 27 bogtitler ikke kan konstateres idag. Hist og her mangler et eller flere bind, men som helhed må bogsamlingen betegnes som meget velbevaret fra 1747 til idag, når det lange tidsrum, den skiftende placering og opbevaringsform på åbne hylder tages i betragtning. Hvad der er forsvundet er naturligt nok udpræget referencelitteratur bl.a. under titel af Dictionaire ikke blot egentlige sprogleksika, men også en i samtiden ofte anvendt håndbog som »Dictionaire Universel de Commerce de Jacques Savary«, som også var i Bernstorffs bibliotek. Et enkelt leksikon, som indgik i Griis' gave F. Sobrino: Dicionario Nuevo de las Lenguas Espanola y Francesa, Bruxelles, 1705 fandtes indtil for nylig i bibliotekets samling af leksika i dagligt brug (Kat. nr. 121).

The image shows two handwritten signatures in black ink. The top signature is written in a cursive hand and reads "Joh. Schulin" followed by "Secrétaire". Below it is a second signature, also in cursive, which reads "J. Griis".

I skrивelsen af 18.10.1746 til Schulin henviser Griis til, at han nogle måneder før havde skrevet til ham om sin gamle plan at overlade en del af sine bøger til »la Chancellerie des Affaires Etrangères«. Han henviser til i mere end 40 år at have tjent udenrigsstyrelsen, Tyske Kancelli, og ønsker en tilkendegivelse fra Schulin, der selv havde varetaget sagen, om hvilke bøger han ønsker at modtage, som kunne være til nytte og brug for kancelliet.

For at Schulin kunne have et beslutningsgrundlag opdeler han bogga-ven i tre dele. Den første er de bøger, som han ifølge designationen selv skønnede kunne være af faglig nytte for udenrigsstyrelsen, hvorfor han vedlægger listen. Den anden gruppe fremgår af et tillæg til listen og er bøger, som han er i tvivl om kunne være af interesse for kancelliet, og hvorom han beder om Schulins svar. Dette tillæg er interessant, fordi det indeholder de klart mest værdifulde bøger f.eks. i Griis' gengivelse: »Le Grand Atlas de Blaeu en Latin, 11 vol« og Dankwerth's Landesbeschreibung. Den tredie gruppe, hvorom der ikke findes liste, er bøger uden særlig fagligt sigte, der skulle tjene til »le passetemps de Mess. des Secretai-

res qui aiment la lecture: Entre autre j'ay nombre des meilleurs voyages dans toutes les parties du Monde comme aussi les meilleures traductions des principaux Anciens Historiens Grecs et Romains, dont la lecture est amusante«. Også for disse bøger beder han om Schulins afgørelse. Griis skriver, at han følte alderenstryk og gerne så boggaven effektueret både til kancelliet og til Sorø Akademi før sin død, således at han i sin sidste levetid kun beholdt enkelte bøger. I håb om at leve vinteren over var han fast besluttet på at udføre sin plan i foråret 1747. Schulins svar til Griis er dateret 12.11.1746, men det er tvivlsomt, om det nåede modtageren, idet hans sidste embedsskrivelse af dateret 19.11, og han døde 26.11. Schulin takkede i overstrømmende vendinger for gaven og tog imod alt, hvad der var tilbudt ham selv og »mes petits offices«, og der nævnes her eller andetsteds intet om nogen modydelse for gaven. I løbet af 1747 sørgede boets eksekutor for bøgernes indsendelse.

Den historiske bogsamling rummer i dag også bøger, der ikke kan henføres til Griis, og falder i to grupper. Den ene er en lille samling alle trykt i Danmark fra 1700-tallets anden halvdel, især af naturhistorisk indhold. Umiddelbart er det svært at sætte dem i relation til diplomatiet, men en nærmere undersøgelse viser en sammenhæng. I en kgl. Forestilling af 13.11.1795 gør udenrigsminister A.P. Bernstorff rede for, at kongen undertiden giver en »Present« af betydelige bogværker, der er udgivet i Danmark med kongelig økonomisk støtte f.eks. Regenfuss' konkylieværk og Nordens rejsebeskrivelse. Da det har vist sig vanskeligt at skaffe dem til rette tid, er der ved mellemkomst af chefen for Det kongelige Bibliotek, professor D.G. Moldenhawer blevet indkøbt nogle eksemplarer på auktioner - hvilke nævnes ikke - som er blevet afleveret til departementets bibliotek for at være ved hånden i påkommende tilfælde. Han understreger, at købet er en spareforanstaltning, idet prisen blev presset op, hvis departementet hurtigt skulle købe et eksemplar. Kongen approberede denne handel, og prisen 466 r blev betalt af finanskassen.¹⁰⁾

Ifølge den liste, der var bilag til den kgl. Forestilling, drejede det sig om følgende 11 bogtitler, og prisen er tilføjet fra Moldenhawers regning:

- 1, 2. Regenfuss. Sammlung von Muschelen und Schnecken und andere Schaalthieren. 1 bd. 2 eksemplarer. 121 r.
3. Nordens Voyage d'Egypte et de Nubie I-II, 2 bd. 36 r.
4. Snorre Sturlesons Norske Kongers Historie ved Schönning. I-III. 3 bd. 27 r. Moldenhawer tilføjer »auf Royal Papier«.
5. Quator Evangelia Græce, edidit Andreas Birch. 15 r.
6. Oeders. Flora Danica, fortsat af Müller og Vahl, I-VI, 6 bd., ifølge Moldenhawer »mit schwarzen Kupfern«, 66 r.
- 7, 8. Icones Plantarum ad illustrandam Floram Danicam ved Oeder, Müller og Vahl, 1 bd samt Flora Danica Coloribus depicta I-V, 5 bd., d.v.s. med farvelagte plancher, 135 r.

9. Müller Zoologia Danica I-III, 1 bd. 40 r.
10. Symbolæ Botanica, auctore Martino Vahl. I-III, 1 bd., 16 r.
11. Icones Rerum Naturalium af Ascanius. 10 r.

Alle bøgerne findes i dag i behold, uden at der i snart 200 år er fundet anledning til at anvende disse gaveeksemplarer efter formålet. Et forsøg i 1830'erne på at afhænde dem blandt andre ikke ibrugværende bøger blev ikke bragt til udførelse. I dag fortæller samlingen om, hvad Det kongelige Bibliotek og A.P. Bernstorff i 1795 anså for at være et repræsentativt udvalg af samtidens danske bogkunst, og alene af denne årsag har de 11 bogtitler i dag interesse og bør fortsat holdes samlet.

Den anden gruppe udover de Griis/Bernstorffske samlinger består af enkelte bøger af forskellig proveniens.

For enkelte bogtitlers vedkommende er ejeren, før de kom til samlingen og måden, hvorpå det skete, ukendt, medens der i enkelte tilfælde foreligger oplysninger, der er skrevet ind i bøgerne. Det er ukendt, hvordan Fabers Neue Europäische Staatscantzley i 48 bd. fra 1761-79 (Kat. nr. 15) og samlingen af Kongelige Forordninger og åbne Breve 1670-1840 i 30 bd. (Kat. nr. 197) er kommet til. Som følge af den danske konges tilknytning til Det tyske Rige som hertug af Holsten findes der litteratur, der angår dette fællesskab. Det gælder en bog fra 1566-71 trykt i Mainz om Rigsdagen i Augsburg, hvor en påskrift på bindets inderside fortæller, at bogen er indkøbt i maj 1571 af Rentekammeret for 7 r. til brug for Danske og Tyske Kancelli (Kat. nr. 316). En oversigt over forordninger m.m. fra tyske rigsdage udgivet i 1560 (Kat. nr. 305) har ligeledes en indførsel om indkøb i 1562 til brug for »der Deutschen Cantzley«. Denne fællesmarked-litteratur har formentlig ubrudt været i udenrigsstyrelsen i over 400 år. I Johan Janssens værdifulde Novus Atlas fra 1652 i tysk udgave (Kat. nr. 303) er det anført på de bevarede flyveblade, at denne bog er købt til Rådstuen, d.v.s. den bygning foran Københavns slot, hvor regeringen og centraladministrationen havde til huse, den 8. september 1656 af 20 rigsråder med regeringens leder rigshofmester Joakim Gersdorff i spidsen. Den franske udgave, som nævnes i 6 bind i Griis' bibliotek, og som han gav til Tyske Kancelli, er ikke bevaret og omtales ikke i de tidligere kataloger.

Den historiske bogsamling giver et indblik i en side af det diplomatiske fags historie og i kulturniveauet for en dansk diplomat for mere end 200 år siden og kunne med rette kaldes for det Griis-Bernstorffske bibliotek efter de to diplomater, det overvejende kan henføres til. Umiddelbart kan man glæde sig over synet af bøgerne, der har det fortrin fremfor nutidens mange andre medier, at selve den ydre form, indbindingen, var og stadig er en selvstændig kunstform.

Noter:

1. Fotografi fra Christiansborg i Udenrigstjenestens Historie. København 1970. bd. I, s. 50.
2. Traktatudgaver. Til belysning af L. Laursens Traktatværk. Historisk Tidsskrift 10 rk. 4, bd. 4 og 5 hf. 1938. s. 369 ff.
3. Samtidige kataloger over J.H.E. Bernstorffs bogsamling findes i Bernstorffs Privatarkiv, Jersbek 6. Johan H. Ernst Bernstorffs (1712-72) og hustrus Arkiv. Diverse afskrifter, optegnelser, fortegnelser 1720-1770. 1 pk. Rigsarkivet.
4. Park lagde også vægt på oplagets størrelse og bevaringstilstand. Skr. 5.7.1950 til UM på sagen 3.Z.23.c.
5. Norsk Historisk Tidsskrift. 2 rk. 6 bd. Kristiania 1888, s. 78 f.
6. Om Sorø Akademis bibliotek jf. A. Glahn i Aarvog for Historisk Samfund for Sorø Amt XIV 1926, s. 52 f. Rosencrone er identisk med biskop Lindemann Rosencrone.
7. jf. note 6, s. 54.
8. A. Glahn. Envoye Nils Griis' Testamente. Norsk Historisk Tidsskrift. 5 rk. 9 bd. s. 169 f.
9. Findes i T.K.U.A. alm. afd. Div. K-sager ordnede efter reale hensyn. Litra B. Biblioteker. Rigsarkivet.
10. Jf. Forestillingsprotokollen og sagen Dept. for Udenrigske Anliggender. Alm. Korresp. Sager Lit. B. 1. Biblioteker 1793-98. Rigsarkivet.

Kong Christian VIII og Island

af Aðalgeir Kristjánsson

Eftertidens vurdering af Christian VIII er vidt forskellig i Norge og Danmark. I Norge prises han for sit virke i 1814, som indebar både skønhed og storhed som virkede betagende.

»Han havde kunstnerens evne til å begeistre, til å rive med, til å dramatisere begivenhetene,« siger norske historikere¹⁾. »Det er svært for danske at forene indtrykket af denne skønne, resolute og veltalende prins med billedet af den ældede, vaklende konge, der siden stod for styret i Danmark«²⁾, hedder det hos danske historikere om Christian VIII som konge i det danske rige.

Alle indrømmer, at Christian VIII var intelligent og havde fået en fortrinlig opdragelse. Han var levende interesseret i kunst og litteratur, ligesom han støttede videnskaberne og folkeoplysningen. Hans kunstneriske og romantiske natur var i pagt med tiden. På grund af disse egenskaber blev han populær i Norge i sin tid som statholder, og man får et billede af ham som en »meget betydelig politisk skikkelse.«³⁾

Det er klart, at Christian Frederik vidste, at den rolle han skulle spille i den norske politik, måtte være i overensstemmelse med folkeviljen. Han vidste også, at i Norge var den nationale selvstændighedslængsel og ønsket om politisk frigørelse inderligt forenet. Resultatet af hans virke blev den norske forfatning og Christian Frederiks kongedømme, og da slaget var tabt, søgte han at hævde Norges selvstændighed ved forbindelsen med Sverige. Men han var en nedbrudt mand, da han vendte tilbage til Danmark. Det er lidt af et mysterium, hvorfor Island og de nordiske bilande - Færøerne og Grønland - ikke fulgte med Norge ved Kielesfreden 1814, men det fremgår ikke af historiske kilder, at disse begivenheder har vakt nogen videre opsigt i Island. Det var på denne tid forbundet med store vanskeligheder at forsyne landet med fødevarer og holde forbindelsen med andre lande, så det islandske folk havde nok at tænke på med at holde sig i live, indtil der kom bedre tider.

Den første halvdel af det nittende århundrede var romantikkens blomstringstid i Danmark. Adam Oehlenschläger - Nordens kronede digterkonge - var toneangivende, og lige fra begyndelsen brugte han gammelnordiske motiver i sine digterværker. Han digtede også en elegi til Island, som han kalder »Hellige Ø«. Den gamle islandske kultur, som kulminerede i fristatstiden, blev priset og skattet af den unge digtergeneration. Island var den gamle kulturs »vældige tempel«, hvor den havde sine kilder bevaret i gamle håndskrifter, i sproget og i folkets bevidsthed.

Der vides ikke ret meget om Christian Frederiks interesse for den gammelislandske kultur i hans unge år, men den nationale gæring, der blomstrede overalt i Europa i første halvdel af århundredet, må selvfølgelig også have været til stede i hans tankeverden. Christian Frederik levede et tilbagetrukket liv efter de norske omvæltninger. Han tog først sæde i

statsrådet i 1831, da han var 35 år gammel, men fik ingen større indflydelse. Han mødte første gang den 9. marts, omtrent samtidig med at forhandlingerne om provinsialstænderne fandt sted, og prinsen blev inddraget i disse; men i realiteten blev der ikke taget større hensyn til Christian Frederiks indlæg og forslag, hverken fra kongens eller statsministerens side.

I kong Christian VIIIs Dagbøger og Optegnelser, III ses enkelte notater vedrørende Island og dets kulturelle anliggender; f.eks. står der ved den 26. september 1831: »Rafn og Finn Magnussen fra Det oldnordiske Skriftselskab«⁴⁾ og to dage senere: »Danske kancelli: det islandske oplysnings-selskab og bogtrykkeriet på Island«⁵⁾.

Disse og flere notater bærer vidne om den opmærksomhed, som prins Christian viste islandske anliggender, så snart han kom i berøring med dem. I prinsens dagbogsoptegnelser fra den 4. juli 1832 kan man klart se, hvilken stilling han indtager i stændersagen m.h.t. Island. Optegnelserne er sålydende: »Danske kancellis foredrag om betænkningen angående indførelse af en stænderforsamling på Island. Næsten alle medlemmer af statsrådet enige om, at Island bør have en selvstændig forsamling som det tidligere »Almannating« og ikke blot have repræsentanter i den sjællandske stænderforsamling. Men valgreglerne etc. bør nøje overvejes, hvorfor sagen foreløbig stilles i bero. *CF fremhævede, at Islands tarv aldrig fuldt ud ville kunne iagttages, for det igen fik et »Almannating«, der kunne indrettes ligesom en Provincialstænderforsamling.* For at islændingene ikke skulle tro, at man ville forholde dem et tiltænknt gode, burde der til den første forsamling (i Roskilde) udnævnes et par islandske deputerede som en midlertidig foranstaltning. Kongen var enig heri og resolverede, at en tillægsartikel til (stænder)forordningen skulle affattes«.⁶⁾ Denne redegørelse for prinsens standpunkt vedrørende oprettelsen af en særskilt stænderforsamling på Island kan næppe være klarere, og dagbøgerne vidner flere gange om hans interesse for Island. Da prins Christian skrev disse ord, var sagen om oprettelsen af provinsialstænderne nået temmelig langt. Julirevolutionen og det røre, som Uwe Jens Lornsen vakte, tvang kongen til at love en stænderforsamling. Kongen ønskede, at kancelliet skulle fremsætte sin mening, hvorvidt Island skulle deltage i stænderinstitutionen eller ej. Fler-tallet var af den mening, at Island ikke skulle være repræsenteret; men Stemann erklærede, at Islands deltagelse hverken var »upassende eller unyttig«⁸⁾. Stemanns forslag blev vedtaget i statsrådet den 27. maj 1831, og den følgende dag blev forordningen vedtaget, og ifølge den skulle Island sende sine deputerede til en af de fire provinsialforsamlinger, som det blev vedtaget at oprette. De deputerede fra Island skulle deltage i Østifternes stænderforsamling i Roskilde.

Forordningen om oprettelsen af stænderforsamlingerne vakte ingen begejstring i Island, fordi Island jo hermed blev behandlet som et stift i Danmark. Det var en islandsk student ved navn Baldvin Einarsson, der først fremsatte sine tanker om sagen. I et brev til sin fader siger han, at han agter hemmeligt at bringe Ørsted et forslag om oprettelsen af et Alting i

Island. Dette brev er dateret 21. marts 1831, men det nævnte forslag findes ikke, og brevet til faderen indeholder ingen nærmere redegørelse; men i et skrift, der udkom i 1832 i Danmark og var forfattet af Baldvin Einarsson, søger han at bevise, at der må oprettes en særlig forsamling for Island i landet selv⁹). Dette skrift blev oversat i det tidsskrift, som Baldvin Einarsson udgav på islandsk. Einarsson var imidlertid ikke den første der drøftede dette spørgsmål. I 1831 skrev grev F. A. Holstein en afhandling: Om de Danske raadgivende Provindsialstænders Væsen og Værd, hvor han anbefalede oprettelsen af en særlig forsamling på Island. Denne afhandling blev omtalt i Maanedsskrift for Litteratur 4. årg. af Orla Lehmann, der gav udtryk for at være af samme mening som Holstein; også professor Jens Møller var enig. Baldvin Einarsson kunne støtte sig til disse anskuelser i pjecen »Om de danske Provindsialstænder med specielt Hensyn paa Island« og i tidsskriftet Ármann á Alþingi. I efteråret 1831 skrev kancelliet til amtmandene i Island og bad om deres mening om måden, hvorpå de deputerede for Island skulle vælges til de danske stænderforsamlinger. I de flestes svar var der hentydninger til oprettelsen af en særskilt forsamling for Island i landet selv. Blandt de »oplyste mænd« fra kongeriget var der to, der skulle varetage Islands anliggender. Den ene var professor Finnur Magnusson, og han skal have fremsat forslag om en stænderforsamling på Island, men kancelliet var af modsat mening, og i statsrådet den 30. maj 1832 påpegede man to muligheder. Den første mulighed var, at Island ikke skulle have nogen deputeret på stænderforsamlingen, men at man hentedede speciel rådgivning, enten fra landets øvrigheder eller fra særligt indkaldte rådgivere. Den anden mulighed var, at kongen skulle vælge 3 deputerede for Island, indtil man fandt frem til en mere hensigtsmæssig ordning.

Den 8. november 1833 var provinsialstændernes indretning til behandling i statsrådet. I prins Christians referat af forhandlingerne står følgende: »Konferensråd Schlegel havde henledt opmærksomheden på, at Færøerne ligesom Island kunne have krav på at blive repræsenteret. Dette spørgsmål forhandlede i forbindelse med en betænkning fra daværende amtmand Johnson angående den islandske repræsentation. Han talte for oprettelsen af Altinget, hvilket meget ønskedes af mængden. Forslaget i udkastet gik dog ud på, at kongen indtil videre skulle udnævne 3 med Islands tilstand bekendte mænd, der skulle varetage landets tarv i (Øernes stænder) forsamlingen.

CF mente, at dette forslag kunne udlægges som et forsøg på at øge regeringens indflydelse i forsamlingen og henstillede derfor som interimistisk foranstaltning, at disse mænd kun tilkaldtes, når islandske sager forhandlede. Såvel Stemann som Møsting og W. Moltke gik imod dette indlæg, men O. Moltke var for. Kongen gik ikke ind derpå, og forslaget bifaldtes med den tilføjelse, at de 3 mænd skulle vælges for Island og Færøerne. For at finde duelige kandidater, skulle man ikke blot holde sig til grundejerne.«¹⁰).

Kong Frederik VI måtte beskæftige sig med alle disse »uhyre og kedelige

dokumenter«. Han fulgte Stemann, og stænderforsamlingerne kom endelig til verden den 15. maj 1834. Der var fire forordninger, én for hver »provins«. Forsamlingerne skulle have sæde i Roskilde, Viborg, Slesvig og Itzehoe. Island skulle repræsenteres med 2 kongevalgte medlemmer i Roskilde. Hele forsamlingen bestod af 70 medlemmer, hvoraf 10 var kongevalgte (2 gejstlige, 1 professor, 4 grundejere og 1 repræsentant for Færøerne og de 2 for Island). Repræsentanterne blev valgt for 6 år. De der skulle møde for Island i efteråret 1835, var professor Finnur Magnusson og stiftamtmand L. A. Krieger. Det ser ud som om denne sag i begyndelsen har vakt en levende interesse i Island; men dog skrev en af redaktørerne for det nyoprettede tidsskrift Fjölnir til medredaktørerne, da han var kommet hjem til Island i sommeren 1834: »Om Alting tales der ikke her til lands«, og tilføjer så på tysk: »Das ist die grosse Aufgabe unserer Zeit.«¹¹⁾ Tidsskriftet Fjölnir havde Altingets genoprettelse på sit program. Tidsskriftet blev aldrig rigtig populært i Island, men havde dog sin indflydelse. Det var også en udbredt mening i Island, at landets repræsentation på stænderforsamlingen i Roskilde ikke ville gavne stort. Prins Christian meddeler i sine dagbogsoptegnelser, at han fik amtmand B. Thorsteinsson fra Island i audiens den 27. april 1835: »Han kunne heller ikke indse, hvad de islandske deputerede skulle kunne udrette i stænderforsamlingen.« Siden tilføjer prinsen: »Island kan kun repræsenteres på en nyttig måde i det gamle Alting.«¹²⁾

Der findes også dagbøger fra amtmand Thorsteinssons hånd fra vinteren 1834-1835, hvori han mere end én gang fortæller om sine audienser hos kongen og prinsen. Den 22. november 1834 noterer Thorsteinsson, at han traf prins Christian i en audiens hos kongen. Prinsen spurgte ham om mange ting angående Island og understregede, at Thorsteinsson skulle henvende sig til ham, om han ville virke til gavn for Island - vi kender ikke dette land, men ønsker dog - specialiteter jeg - at gøre noget til landets vel - skulle prinsen have sagt; men amtmand Thorsteinsson var ikke af den mening, at provinsialstænderne ville gavne Island, og han var heller ikke blandt dem, der ville genoprette Altinget på Island. Derfor skrev han i sin dagbog om audiensen hos prins Christian den 27. april, at de drøftede provinsialstænderne i en halv times tid, og prinsen erklærede, at Islands repræsentation i Roskilde var uden nytte, men kostbar nok. Prinsen ville mene, at det var mere hensigtsmæssigt at stifte en lignende forsamling i Island. Thorsteinsson tilføjer i sin dagbog, at han ikke protesterede. Disse to referater er de eneste kilder om, at prinsen har sagt sin oprigtige mening til islandske autoriteter. B. Thorsteinsson var blandt dem, som var imod alt, hvad der vedkom stænderne, og herom findes der flere vidnesbyrd i hans dagbog, men sandsynligvis har andre islandske autoriteter fået kendskab til prinsens mening gennem Thorsteinsson.

Sommeren 1837 blev der i Island forfattet adresser til kongen, »at det allernaadigst maatte behage Deres Majestæt at forunde Island en særlig Forsamling af raadgivende Provinsialstænder, der maatte forsamles i Landet selv.«¹⁴⁾ Det var tre islandske embedsmænd, justitarius i Landsoverretten, Th. Sveinbjörnsson, amtmand B. Thorarensen og sysselmand

P. Melsted, som stod i spidsen for disse petitioner, og de samlede underskrifter i amterne, undtagen i Vesteramtet, hvor amtmand Thorsteinsson skulle samle underskrifterne, men henlagde adressen. Underskrifterne var for største delen samlet således, at man lod eksemplarer af petitionen henligge på enkelte handelssteder, men de beboere, der ikke havde ærinde til handelsstedet, fik i almindelighed ikke lejlighed til at skrive under. Sveinbjörnsson beretter i sin selvbiografi, at mange var bange for at skrive deres navn under adressen, fordi det ville vække misnøje hos kongen. Dog var han den første, der skrev sit navn under den petition, som kom fra Sønderamtet. Denne sommer kom der en ny stiftamtmand til Island i stedet for L. A. Krieger. Det var C. E. Bardenfleth. Det faldt i hans lod at sende kancelliet petitionen fra Sønderamtet i efteråret, og i et brev til kancelliet fremsatte han et forslag om at stifte en forsamling af embedsmænd i Island. Denne sag blev behandlet i kancelliet og rentekammeret ved årsskiftet, og den 14. februar 1838 skrev Stemann sit votum, hvor han erklærede »at Jsland ikke bør gives nogen særlig Stænderforsamling antager jeg som afgjort og som aldeles utvivlsomt,«⁽¹⁵⁾ men han støttede Bardenfleths forslag om en forsamling af embedsmænd. Denne idé var ikke ny i Island, og amtmand Thorarensen nævnte denne mulighed i det brev, som fulgte med petitionerne fra hans amter, dateret 24. juli 1838. En brevveksling mellem rentekammeret og kancelliet førte til, at der den 22. august 1838 kom »Kongelig Resolution ang. en raadgivende Forsamling af Embedsmænd i Island«. Den følgende sommer trådte forsamlingen for første gang sammen i Reykjavik.

Den 3. december 1839 om formiddagen var kong Frederik VI afgået ved døden. Samme aften fandt et studentermøde sted på hotel d'Angleterre, hvor det vedtoges at opfordre den nye konge - Christian VIII - til at give sit folk en fri forfatning. Han tog høfligt mod deputationen, men mente, at han måtte støtte sig til erfaringen og blive stående ved stænderforfatningen. De følgende dage kom der deputationer fra alle lag i hele landet, og næsten alle huskede ham på den norske grundlov.

Den 11. december var der et møde hos islændinge, bosatte i København. Der blev forfattet og underskrevet en adresse til kongen med 48 navne. Den bragte kongen en lykønskning og siden fortsatte den med følgende ordlyd: »...at den Kongelige Bevaagenhed fremdeles vil blive vor af Naturen saa lidet begunstigede Fædreneøe til Deel. Den for Jsland vigtige Handelsfriheds Beskjærmelse og hensigtsmæssige Udvidelse maa det tillidsfuldt haabe af Deres Majestæts vise og naadige Styrelse. Dets lærde Skolevæsens fornødne Reform; en manglende Forberedelsesanstalt for tilkommende Præster; Geistlighedens Trang til Forbedring af dens Vilkaar; det for en vidtadspredt Befolkning utilstrækkelige Medicinalvæsen; Jslands erfarne og oplyste Jndbyggeres hensigtsmæssige Andeel i Raadgivning om og Forvaltning af dets offentlige Anliggender i selve Landet.«⁽¹⁶⁾

Kongen modtog denne adresse med største venlighed og sagde, at han skulle våge over islændingenenes vel, og at Island var en særegen ø på grund af de gamle sagaer. I det islandske tidsskrift Skirnir omtales disse begiven-

heder med den største begejstring, og redaktøren håber, at man kan vente herlige ting fra kongens hånd, for han er både klog og ædelsindet og har støttet kultur og videnskab og har for mange år siden vist, hvor højt han elsker friheden, da han skænkede Norge dets forfatning.

Forsamlingen af islandske embedsmænd havde sit første møde i Reykjavik i sommeren 1839. Fra regeringen kom der 10 sager, som skulle behandles. Den første var om valgloven for stænderforsamlingen i Roskilde, og om hvorledes omkostningerne skulle dækkes. Det udvalg, der behandlede sagen, fremlagde et valgforslag, der nærmest var en kopi af den danske valglov. En deputeret skulle repræsentere Island i Roskilde, men tillige skulle cancelliet overveje, om det ikke ville være hensigtsmæssigt at kongen indtil videre valgte én eller to deputerede blandt mænd, som var bosatte i Danmark og havde kendskab til islandske anliggender. Den 16. marts 1840 stod der en artikel i Fædrelandet, som bar overskriften »Islands Deeltagelse i Danmarks Provindsialstænder«. Den var anonym, men sandsynligvis skrevet af en islænding. Her refereres hele sagen om provindsialstænderne, lige fra begyndelsen i foråret 1831, og alle de ulemper som følger af Islands deltagelse i stænderforsamlingen i Roskilde understreges stærkt. I artiklen fremhæves det endvidere, at de omkostninger som valget af deputerede ville medføre, ville blive byrdefulde for landet, og at de deputeredes rejser og ophold ville koste næsten det samme som en stænderforsamling i Island. Artiklens forfatter henviser til adressen til kongen den 11. december 1839 og til F. A. Holsteins skrift: »Om de Danske raadgivende Provindsialstænders Væsen og Værd« samt til andre skrifter og artikler, der blev skrevet om sagen i det følgende år om at en forsamling i landet selv ville være et fælles ønske hos det islandske folk.¹⁷⁾

På dette tidspunkt var »Udkast til en Anordning angaaende Valget af Deputerede fra Island til Stænderforsamlingen for Sjellands med flere Stifter« under behandling i kollegierne. Rentekammeret og cancelliet brevvekslede om sagen, og rentekammeret og embedsmændsforsamlingen i Reykjavik blev enige om, at kongen fortsat skulle vælge de deputerede for Island, men det skulle stå inde for omkostningerne.

Den 11. maj 1840 fik kongen forelagt »Allerunderdanigst Forestilling om Indførelse af et Valgsystem med Hensyn til Valget af Deputerede fra Island til Stænderforsamlingen for Østifterne, m.v.« Her foreslog cancelliet, at der ikke blev foretaget nogen ændringer i forordningen af 15. maj 1834 om Islands deltagelse i stænderne, men at kongen kunne give cancelliet ordre til at forfatte et udkast til lov om valg af de deputerede i Island.¹⁸⁾

Den 20. maj resolverede kongen, at der skulle oprettes en særlig Landsrepræsentation for Island, kaldt Altinget, cancelliet skulle lade Embedsmændsforsamlingen overveje, »om ikke en saadan Forsamling rettest burde føre Navn af »Althing« og, som det forrige Althing holdes på Thingvalle, samt iøvrigt saavidt muligt have en lige Indretning med dette ældre Thing.«¹⁹⁾

Denne resolution vakte den største begejstring blandt de islandske studenter i København. Der blev sendt en deputation til kongen for at takke

for denne generøse gave. Kongen modtog deputationen med venlighed og sagde, at på dette tidspunkt kunne han ikke gøre noget, der kunne gavne Island bedre, og nu gjaldt det om, at de derhjemme ville bruge den vel.²⁰⁾

Denne resolution er ganske enestående. Den går imod cancelliets og rentekammerets forslag og også til en vis grad imod den islandske embedsmændskommission. Kongen handlede efter eget skøn og kunne støtte sig til adresserne fra Island 1837 og adressen fra de islandske studenter i København. Det hørte ikke til dagens orden, at kongen resolverede imod kollegierne, selv om han var suveræn. Christian VIII kunne endnu, som i sine yngre dage, være resolut og vække begejstring, og dette skete også i Island, i særdeleshed blandt de unge. Han blev lovpriset af Islands store digter Jónas Hallgrímsson i et af hans skønneste digte - Det nye Althing - det sidste fyrstedigt. Det gnistre af genialitet og lyser af taknemmelighed, og det billede af kongen, som er bevaret i dette digt, står som et mindesmærke over denne resolution.²¹⁾

I Christian VIIIs regeringstid dukkede der adskillige problemer op, som det var vanskeligt at løse på en måde, der var tilfredsstillende for alle parter; men han viste altid Island og islandske anliggender omhu og velvilje. Handelssagen blev behandlet på det første Alting, og den fuldstændige handelsfrihed kom 10 år senere. Der blev oprettet et pastoralseminarium i 1847, og det lærde skolevæsen blev reformeret ved at den Lærde Skole blev flyttet fra Bessestad til Reykjavik i 1846. Disse reformer var alle fremsat i adressen den 11. december 1839.

Den 8. april 1844 resolverede kongen, at ingen skulle kunne få embede i Island uden at kunne fremvise en attest om sine kundskaber i det islandske sprog. Også denne resolution vakte oprigtig glæde, og man bragte en takkeadresse til kongen fra de litterære islændinge i København. I adressen siges der blandt andet, at Hans Majestæt i sin visdom til fulde har forstået den store sandhed, at resolutionen ikke vil medvirke til adskillelse, men tværtimod vil styrke venskabet mellem de to folk.

Kong Christian VIIIs regeringstid blev en grotid for national vækkelse i Island, og den var det frø, som selvstændighedskravet voksede frem af. Da kongen døde, var sorgen dyb og oprigtig i Island. Der blev holdt en mindегudstjeneste i Reykjavik, og de unge digtere kappedes om at digte elegier om ham. Hvad han gjorde som ung og lovende regent og konge i Norge, det gentog sig i alt hvad han gjorde for Island. I Islands historie er han den resolute og velvilligt indstillede konge, som vi mindes med taknemmelighed.

Noter:

1. Jensen, Magnus: Norges historie, 2, s. 137.
2. Historisk tidsskrift (dansk), 12. række, bind II, hæfte 1 1966, s. 180.
3. Op. cit. s. 179.
4. Kong Christian VIIIs Dagbøger og optegnelser, III, s. 52.

5. Op. cit. s. 52.
6. Op. cit. s. 52.
7. Op. cit. s. 66.
8. Jensen, Hans: Stænderforsaml. Historie I, s. 178.
9. Einarsson, Baldvin: Om de danske Provindsialstænder med specielt Hensyn paa Island.
10. Kong Christian VIIIs Dagbøger og optegnelser, III, s. 93.
11. Sæmundsson, Tómas: Bréf, s. 133.
12. Kong Christian VIIIs Dagbøger og optegnelser, III, s. 117.
13. Timarit Máls og menningar 27 (1966), s. 207.
14. Kristjánsson, Aðalgeir: Brynjólfur Pétursson, s. 154.
15. Op. cit. s. 158.
16. Op. cit. s. 163-164.
17. Fædrelandet 1ste Aarg. nr. 102.
18. Kristjánsson, Aðalgeir: Brynjólfur Pétursson, s. 168.
19. Lovsamling for Island XI, s. 628.
20. Kristjánsson, Aðalgeir: Brynjólfur Pétursson, s. 168-169.
21. Fjólur, 6. årg. 1843, s. 7-10.
22. Op. cit. 7. årg. 1844, s. 136-138.

Humanitært hjælpearbejde og udenrigspolitik

Om den statslige styring af det internationale hjulpearbejde 1945-48

Af Tyge Krogh

Humanitært hjælpearbejde og især internationalt nødhjælpsarbejde er i dets selvforståelse normalt upolitisk. I praksis er det imidlertid sjældent at politiske motiver helt holdes udenfor - især hvis den ydede hjælp har nogen økonomisk vægt.

Danske hjælpeorganisationer ydede i de første efterkrigsår en i forhold til Danmarks situation omfattende nødhjælp til de krigshærgede europæiske lande. Selv om det var de enkelte private organisationer, der forestod hjælpetildelingen, så understøttedes og styredes hjælpearbejdet imidlertid i høj grad af den danske stat, og det er ikke for meget at sige at hjælpearbejdet udgjorde et ikke uvigtigt udenrigspolitisk virkemiddel for Danmark i den første usikre efterkrigstid. Denne statslige styring foregik især gennem Samarbejdsudvalget vedrørende internationalt hjælpearbejde.

I denne artikel skal i oversigtsform redegøres for organiseringen og udviklingen af Danmarks efterkrigshjælpearbejde, og den danske stats generelle og mere specielle udenrigspolitiske anvendelse af hjælpearbejdet skal skitseres¹.

Krigens ødelæggelser

2. verdenskrig forrettede frygtelige ødelæggelser i Europa. I krigens sidste år udplyndrede nazisterne de besatte lande og pressede Tysklands egne ressourcer til bunds for at vedligeholde den tyske krigsmaskine, og selve krigshandlingerne havde store materielle ødelæggelser til følge. Det var derfor et udpint Europa, der den 8. maj 1945 kunne glæde sig over freden. Den akutte fødevarer-, tøj- og boligmangel var enorm, og samtidig krævedes store ressourcer til en lidt mere langsigtet genopbygning.

Selv om Danmark også havde været besat, så var ødelæggelserne dog langt mindre her end i de øvrige besatte lande og Tyskland. Det danske produktionsapparat var nedslidt, men i det store hele intakt. Situationen var dog ikke bedre end at der var mangel på næsten alle forbrugsvarer, og at det var nødvendigt at fastholde de rationeringer, som var indført under krigen, også i de første efterkrigsår. De sidste rationeringer ophørte først i 1953. Både industri og landbrug tørstede efter maskiner og råvarer. Udenrigshandelen og alle valutatransaktioner foregik under nøje kontrol af staten af handelsbalancemæssige og fordelingspolitiske årsager².

Disse problemer var imidlertid små i forhold til f.eks. Hollands og Polens, hvor sult og kulde truede befolkningen. Danmark havde derfor mu-

lighed for at yde hjælp, og der var også i den danske befolkning en udbredt vilje til at hjælpe.

Forberedelser under besættelsen

Spørgsmålet om at yde hjælp til de krigshærgede områder i Europa blev taget op allerede længe før krigen sluttede. Fra forrige verdenskrig vidste man, at hjælpebehovet umiddelbart efter krigen ville være meget stort. På initiativ fra en kreds, som stod centralt i det kristne humanitære hjælpearbejde, afholdtes i juni og oktober 1944 to store møder, hvor 60-70 personer med tilknytning til humanitært arbejde deltog. Juni-mødet besluttede at oprette »et fælles Organ til koordinering af alle Bestræbelser for Hjælp til Krigslidte inden og uden for Landets Grænser«, og besluttede samtidig, at der skulle optages forhandlinger med det offentlige om statslig deltagelse i arbejdet³⁾.

Det kan undre, at de private hjælpeorganisationer ønskede at få staten med i ledelsen af et kommende hjælpearbejde, da netop national og politisk uafhængighed var såvel fredsorganisationernes som de kristne humanitære organisationers kendemærke.

En konkret baggrund for dette ønske var antagelig, at det begrænsede hjælpearbejde, som allerede foregik *under* krigen, udførtes med væsentlig organisatorisk og massiv økonomisk støtte fra Socialministeriet. Det drejede sig om hjælpen til Norge, som krigen og de afbrudte handelsforbindelser ramte hårdere end Danmark, og hjælpen til de danske og norske koncentrationslejr-fanger. Hertil kom, at det vel er et særtræk ved dansk (og skandinavisk) folkestyre, at private almennyttige organisationer og foreninger i så høj grad understøttes af staten. Dette forhold fremdrog i hvert fald en af initiativtagerne, kommandørkaptajn Kai Hammerich, da han på det andet store møde i oktober 1944 skulle begrunde inddragelsen af staten. Han henviste til, at man i Danmark havde rig erfaring for »at Samfundsopgaver af mange forskellige Arter har vist sig bedst at kunne løses ved et Samspil mellem Staten paa den ene Side og de frie Organisationer paa den anden Side.« Der var dog også røster på mødet der advarede mod et for nært samarbejde, og man betingede sig, at sekretariatet for et sådant samarbejde skulle placeres »udenfor den røde Bygning«, ligesom man ønskede oprettet et fællesråd af alle hjælpeorganisationer, som kunne danne organisationernes politik over for staten⁴⁾.

Da hjælpeorganisationerne efter juni-mødet tog kontakt med Socialministeriets departementschef, H. H. Koch, var denne ikke uforberedt. Som nævnt var Socialministeriet allerede involveret i hjælpearbejdet over for Norge og koncentrationslejr-fangerne. Hertil kom at Koch netop først i juni 1944 havde været i Stockholm, hvor han havde orienteret sig om de svenske forberedelser til hjælpearbejdet i krigen.

Den svenske stat havde i marts 1944 nedsat en komite for international hjælpevirksomhed med den opgave at lede og støtte det humanitære arbejde efter krigen. Komiteen bestod af repræsentanter for staten og for de

mest betydende hjælpeorganisationer. Den svenske stat havde yderligere bevilget et tilskud til efterkrigshjælpearbejdet på 100 millioner skr., som skulle fordeles gennem komiteen.

Nedsættelse af Samarbejdsudvalget vedrørende internationalt hjælpearbejde

Forhandlingerne mellem departementschef Koch og repræsentanterne for det private hjælpearbejde mandede snart ud i et fælles ønske om at oprette en komite efter svensk mønster. I september 1944 nedsattes på et møde i Socialministeriet Samarbejdsudvalget vedrørende internationalt hjælpearbejde (SUIH). Udvalget kom til at bestå af Koch som formand, Kai Hammerich som sekretær, medicinaldirektør Johannes Frandsen samt repræsentanter for de vigtigste hjælpeorganisationer. Udvalget kunne dog ikke få egentlig statslig autorisation på dette tidspunkt, da Danmark jo i de sidste år af besættelsen var uden regering.

Hverken hjælpeorganisationerne eller Udvalget kunne gøre meget så længe Danmark var besat, men med dannelsen af Samarbejdsudvalget var der skabt en tilslutning fra hjælpeorganisationerne til samarbejdstanten og et samarbejdsorgan, som gjorde det muligt at handle hurtigt efter befrielsen. Allerede i maj 1945 kunne udvalget anmode om autorisation fra befrielsesregeringen, og den 2. juni blev udvalget officielt nedsat ved en regeringsskrivelse⁵⁾. Regeringens grundlag for nedsættelsen af Samarbejdsudvalget var et memorandum af 20. maj udarbejdet af departementschef Koch⁶⁾. Heri fremlagde Koch en række nationalpolitiske aspekter af hjælpearbejdet og begrundede, hvorfor staten burde have kontrol med og deltaget i arbejdet.

Som hovedmotiv for iværksættelsen af hjælpearbejdet anførte Koch naturligvis det humanitære, at medvirke til at afhjælpe nøden i de krigshærgede lande. Han fandt imidlertid også at det af nationalpolitiske grunde var vigtigt, at Danmark straks viste sin villighed til at hjælpe. Danmark var sluppet lettere gennem krigen end de fleste andre europæiske nationer, og havde, trods det illegale Danmarks tilslutning til de allierede, kun ydet en beskeden krigsindsats mod nazismen. Hjælpearbejdet udgjorde på denne baggrund en måde, hvorpå man fortsat i handling kunne understrege samhørigheden med de allierede nationer. Derfor kunne staten ikke blot lade hjælpens omfang bero på indsamlinger hos den i forvejen hårdt ramte danske befolkning, men måtte aktivt medvirke til at hjælpen blev »forholdsmæssig«.

Dette ønske om at demonstrere Danmarks hjælpevilje gjorde det imidlertid også nødvendigt at hjælpen fik en sådan karakter, at den af modtagerne opfattedes som dansk. Derfor måtte de private organisationers hjælpearbejde koordineres. Af samme årsag fandt Koch det også mindre tiltrækkende at yde statens humanitære hjælp som bidrag til de allieredes store hjælpe- og genoprettelsesorganisation UNRRA (United Nations Rescue and Rehabilitation Administration), idet man så ville optræde som anonym giver i de lande, hvor hjælpen uddeltes.

I tilknytning til denne argumentation for demonstrativ og selvstændig dansk hjælp anførte Koch også, at man i Sverige søgte hjælpearbejdet knyttet til svenske eksportinteresser. Bl.a. havde man bevidst forøget medicinalindustriens kapacitet gennem store ordrer til hjælpearbejdet. Tanken var så, at de svenske produkter først skulle leveres som gave, hvorefter man håbede på, når produkterne var introduceret, at gaverne kunne efterfølges af egentlige bestillinger fra de pågældende lande.

Et andet vigtigt motiv til den statslige deltagelse var den handelspolitiske situation. Den hjælp, som skulle ydes, ville for størstedelen være varer, som ellers havde kunnet eksporteres - især landbrugsprodukter. Da samtidig samhandelen med udlandet var underlagt streng statslig kontrol, blev det væsentligt, fremhævede Koch, at også den eksport, som hjælpearbejdet udgjorde, kunne kontrolleres, så den ikke modarbejdede handelsaftaleforhandlinger og ikke i for høj grad gik ud over den valutagivende eksport.

Koch fremhævede altså en række politiske og eksportmæssige sidemotiver til det humanitære hjælpearbejde. Det må dog understreges, at redøgørelsen tillige var en ansøgning om 20 millioner kr. på et tidspunkt hvor statens og landets økonomiske situation var ret så uoverskuelig. Koch har derfor måske bestræbt sig på at sukke denne investering i noget så luftigt som humanitet og international sameksistens ind i mere jordnære økonomiske og eksportmæssige argumenter for at hjælpe bevillingen igennem.

Samarbejdsudvalgets position og arbejdsopgaver i hjælpearbejdet

Befrielsesregeringens officielle nedsættelse af Samarbejdsudvalget vedr. internationalt hjælpearbejde af 2. juni 1945 medførte visse ændringer i dets sammensætning. Nogle af repræsentanterne for hjælpeorganisationerne udskiftedes og nye organisationer blev repræsenteret. En vigtig udvidelse af Udvalget var det, at Handelsministeriet, Landbrugsministeriet, Finansministeriet og Udenrigsministeriet blev repræsenteret i udvalget med repræsentanter på direktør- og kontorchefniveau. Med disse repræsentanter kunne Samarbejdsudvalget ikke blot koordinere og økonomisk støtte hjælpearbejdet, men hjælpeorganisationerne kunne også føre de praktiske forhandlinger om udførselstilladelser m.v. i dette regi. Herved lettedes såvel den statslige kontrol med hjælpearbejdet som hjælpeorganisationernes ansøgningsprocedurer.

Forslaget fra mødet i oktober 1944 om etablering af et fællesråd af alle hjælpeorganisationer løb ud i sandet, og da Kai Hammerich forlod sekretærhvervet i juli 1945 for at blive direktør i Røde Kors, overgik sekretariatsfunktionen til Socialministeriet, selv om hjælpeorganisationerne jo oprindeligt havde modsat sig dette. Bestræbelserne på organisatorisk at give hjælpeorganisationerne en styrkeposition i samarbejdet med staten blev altså ikke til noget.

Udvalgets officielle kommissorium blev »at lede og samordne samt efter

Behov støtte de humanitære Forholdsregler til Hjælp for de af Krigen berørte Lande, der iværksættes af Sammenslutninger og Enkeltpersoner, der udøver en Virksomhed paa dette Omraade. Det er derhos Udvalgets Opgave at administrere de Midler, der af Statskassen maatte blive stillet til Raadighed for dette Formaal.«⁷⁾

I praksis blev udvalgets beføjelser beskedne. Hjelpeorganisationernes ansøgninger til Justitsministeriet om tilladelse til indsamlinger m. v., deres ansøgninger til Direktoratet for Vareforsyning og Handelsministeriet om vareleverancer og udførselstilladelser blev det bestemt skulle godkendes af Samarbejdsudvalget før tilladelserne *eventuelt* blev givet. Administrationen af midlerne til hjælpearbejdet blev, da Finansudvalget skulle bevilge pengene, præciseret derhen at det var socialministeren, som havde ansvaret for bevillingen, som han derefter kunne fordele efter Udvalgets råd. I praksis kom statsmidlerne til hjælpearbejdet dog til at blive fordelt af Samarbejdsudvalget, men på den måde, at Udvalgets formand, der jo var departementschef i Socialministeriet, udarbejdede forslagene til pengenes fordeling, og disse forslag blev altid bifaldet af Udvalget. Der var således ingen af de berørte ministerier, der afgav nogen egentlig kompetence til Udvalget. Overfor de enkelte hjelpeorganisationer havde Udvalget heller ikke nogen egentlig myndighed.

Trods den formelt svage position fik Samarbejdsudvalget alligevel stor indflydelse. Denne indflydelse skyldtes dels, at alle berørte parter var repræsenteret i Udvalget. Her kunne hjelpeorganisationerne påvirke ministeriernes synspunkter og ministerierne kunne styre hjælpearbejdet uden at skride til egentlige påbud.

Afstor betydning var det imidlertid også, at hjælpearbejdet i Udvalgets formand, H. H. Koch, havde en indflydelsesrig varm fortaler, Koch havde spillet en betydelig rolle i departementschefstyret, og havde samtidig stået bag det halvilegale nationale og internationale statslige hjælpearbejde under krigen. Internationalt hjælpearbejde var normalt overhovedet ikke et område, som vedrørte Socialministeriet. Det var derfor Kochs indsats under krigen og antagelig også hans ønske om personligt at befordre efterkrigs-hjælpearbejdet, som var baggrunden for at udvalget ved dets officielle nedsættelse blev henlagt under Socialministeriet og fik Koch som formand. Som det vil fremgå af det følgende var Koch i høj grad den politiske ideolog bag hjælpearbejdet, og han satte hele sin stærke politiske og administrative position ind på at befordre det.

Hjælpearbejdets udvikling i hovedtræk

Med samarbejdsudvalget som koordinator og formidler af de statslige tilladelser og med statsstøtte for 1945/46 på 20 millioner kr. kom hjælpearbejdet hurtigt i gang. I sommeren 1945 oprettedes særlige komiteer for hjælpen til Norge, Finland, Belgien, Frankrig og Holland, hvori så de enkelte hjelpeorganisationer, som Røde Kors og Red Barnet, deltog. Komiteerne foranstaltede store landsindsamlinger. I det første år blev der

indsamlet ca. 16.5 millioner i kontanter og for ca. 7 millioner kr. naturallier⁸⁾.

Efter at den første efterkrigs vinter var overstået indstilledes i det store hele hjælpen til de vesteuropæiske lande, som da var kommet over den mest akutte nød. I stedet koncentreredes hjælpen om Østeuropa. Hjælpen hertil varetoges ikke af landekomiteer. Nu var det de enkelte hjælpeorganisationer, som samlede ind til deres særlige formål. I vintrene 46/47 og 47/48 ydede hjælpeorganisationerne en meget omfattende hjælp til østeuropæiske lande, hvoraf især Polen, Østrig og Ungarn blev hjulpet. Samlet kom hjælpen til Østeuropa til en anelse at overstige hjælpen til Vesteuropa og Skandinavien - når vel at mærke hjælpen til de danske i Sydslesvig undtages^{8a)}.

Det egentlige efterkrigs-nødhjælpsarbejde fortsatte til ind i 1948. Herefter udvikledes det i det store hele, idet dog et større hjælpearbejde for børn i Slesvig-Holsten og en stor international tuberkulosevaccinationskampagne, som lededes fra Danmark⁹⁾, fortsatte. Samarbejdsudvalget modtog bevillinger helt frem til finansåret 1952/53, men efterhånden til hjælpearbejder, som havde stadig mindre med efterkrigsnøden at gøre. Da bevillingerne bortfaldt indstillede Samarbejdsudvalget sin egen ophævelse, hvilket skete ved Socialministeriets skrivelse af 11. marts 1953¹⁰⁾.

I forbindelse med forhandlinger om dansk tilskud til den internationale børnefond, UNICEF, udarbejdedes i december 1947 en opgørelse over de midler, der fra dansk side var stillet til rådighed for det internationale hjælpearbejde¹¹⁾. Staten havde på dette tidspunkt støttet de private hjælpeorganisationer med 48 millioner kr. og ydet varer (fisk og heste) til UNRRA, hvis værdi ansloges til 30 millioner kr. De privat indsamlede varer og penge opgjordes skønsmæssigt til ca. 135 millioner kr. Den største post ved opgørelsen af Danmarks internationale hjælpearbejde udgjorde imidlertid udgifterne ved tyske flygtninges og allierede displaced persons ophold i landet. Denne post opgjordes i december 1947 til ca. 500 millioner kr.

Det var således store beløb, der anvendtes på hjælpearbejdet, også selv om udgifterne til flygtningene i Danmark undtages. I det følgende skal undersøges på hvilke måder man søgte dette omfattende hjælpearbejde styret af og anvendt til politiske hensigter.

Den generelle danmarksreklame

I Kochs memorandum af 20. maj 1945 var hovedargumentet for den statslige støtte til og kontrol med hjælpearbejdet, at det skulle demonstrere Danmarks offervilje, at Danmark så at sige pr. efterkrav skulle deltage som allieret nation i kampen mod nazismen. Dette formål krævede først og fremmest at der virkelig ydedes en markant hjælp, og det var som ovenfor beskrevet tilfældet. Men formålet krævede også, at omverdenen opfattede hvad Danmark gjorde, og det indebar såvel, at de lande, som modtog hjælpen, opfattede den som dansk, og at den øvrige verden hørte om den danske indsats.

En væsentlig forudsætning for at gøre netop det danske ved hjælpen synligt var, at de forskellige hjælpeorganisationers hjælpearbejde koordineredes. Samarbejdsudvalget skyndede kraftigt på dannelsen af landekomiteer, som koordinerede hjælpen til de enkelte lande, og statsstøtten betingedes af at organisationernes indsats koordineredes¹². Selv om det østeuropæiske hjælpearbejde ikke styredes af egentlige landekomiteer, så koordineredes også dette arbejde.

Nu var koordinering naturligvis også i høj grad praktisk og effektiviserende for arbejdet. Når således Røde Kors forestod transporten med lastbilkonvojer til alle hjælpeorganisationernes bospisningssteder m.v., og når personalet på Røde Kors' lægestationer i Polen kunne få deres forplejning på Red Barnets bospisningsstationer samme sted, var det naturligvis rationelt og besparende¹³. Den danske koordination medførte imidlertid også, at de internationale hjælpeorganisationer, som Red Barnet og Røde Kors kun i begrænset omfang foranstaltede samarbejde med deres søsterorganisationer i andre lande¹⁴, og dermed fremmedes det danske ved hjælpeaktionerne, selv om det var danske afdelinger af internationale organisationer, der varetog arbejdet.

Udover koordinationen var man også opmærksom på reklameværdien af de forskellige former for hjælp, der kunne ydes. På Samarbejdsudvalgets møde den 21. juli 1945¹⁵ diskuteredes således en henvendelse fra konsul i Belgien, Lütcke-Jørgensen, som påpegede, at den svenske reklame for Sveriges hjælpevirksomhed havde været langt mere effektiv end den danske. Årsagen var, at svenskerne ikke, som vi gjorde, uddelte gavepakker men havde oprettet kantiner, som blev drevet af dem selv, hvor belgiske børn blev bospist. Konsulens henvendelse fik ikke direkte effekt, men kantinebospisning af børn blev efterhånden en stadig vigtigere del af det danske hjælpearbejde og benævntes i 1948 som et »grundprincip« herfor¹⁶. Her må dog igen tilføjes, at udviklingen også hang sammen med, at den direkte bospisning sikrede, at det var børnene, der modtog hjælpen. Bospisningen var imidlertid langt dyrere pr. kalorie end pakkehjælpen.

På samme juli-møde i 1945 foreslog den lille hjælpeorganisation Teknisk kolonne, at Samarbejdsudvalget udvirkede, at kolonnen fik tildelt en ødelagt landsby i Nordfrankrig, som man så kunne genopbygge fuldstændig. Afdelingschef Hvass fra Udenrigsministeriet fremhævede her, »hvor fremragende en Propaganda en saadan Hjælpevirksomhed kunde være«, og Udvalget besluttede at søge andragendet befordret. Det viste sig dog senere, at hverken Frankrig eller Belgien var interesseret i forslaget¹⁷.

En anden side af bestræbelserne på at fastholde hjælpearbejdets reklameværdi var det, at hindre, at hjælpen blev anvendt alt for bastant i handelspolitisk øjemed. I efteråret 1946 standsede Handelsministeriet en planlagt børnebospisning i Paris fordi Frankrig gjorde knuder i nogle handelsforhandlinger. Samarbejdsudvalget havde netop nogle dage før vedtaget børnebospisningen. Koch tog derfor omgående affære. Han informerede Udenrigsministeriets daværende repræsentant i Udvalget, udenrigsråd Dahl, om sagen og udvirkede at denne tog sagen op i dette ministe-

rium, og selv skrev han en redegørelse til socialministeren. Interventionen resulterede i at udenrigs- og socialministrene tog sagen personligt op med handelsministeren, hvorefter bespisningerne alligevel gik i orden¹⁸⁾.

Disse bestræbelser på at gøre hjælpen synlig havde jo imidlertid kun virkning i modtagerlandene. Informeringen af den øvrige verden blev imidlertid også taget håndfast op. I november 1945 udarbejdedes på socialministerens opfordring en redegørelse for den hjælp, der var ydet til de krigshærgede lande med støtte fra Samarbejdsudvalget¹⁹⁾. Redegørelsen, som sendtes til ministrene, beskev Udvalgets nedsættelse og bevilling samt land for land hvilken hjælp de var ydet, og hvilke beløb der var anvendt. Også hjælpeindsatsen under krigen blev medtaget.

Redegørelsen blev af Udenrigsministeriet oversat til engelsk. I løbet af 1946 blev redegørelsen ajourført 4 gange, og hver gang besørgede Udenrigsministeriet tillige en engelsk oversættelse. Der var dog den forskel på den danske og den engelske version, at afsnittet om hjælpearbejdet for de dansksindede i Sydslesvig ikke var medtaget i den engelske. Den engelske version blev bl.a. omdelt til danske ambassader og konsulater i udlandet, hvorfra de så tilflød pressen i de respektive lande. Til Samarbejdsudvalget fremsendte Udenrigsministeriet således en amerikansk og en australsk avisartikel, som refererede redegørelsen²⁰⁾.

Den aktive freds- og neutralitetspolitik

Den omfattende internationale hjælp skulle reklamere for Danmark i udlandet, men hjælpearbejdet indgik også i mere ideale overordnede udenrigspolitiske bestræbelser.

Perioden 1945-49 var brydningsår i dansk udenrigs- og sikkerhedspolitik. Før 2. verdenskrig havde Danmark ført en neutralitetspolitik, der var præget af forsigtighed og frygt for at støde det store Tyskland i syd. Modstandsbevægelsen under krigen og regering og Folketing i de første efterkrigsår anså sig for at føre en udenrigspolitik, der stod i modsætning til neutraliteten før krigen. Man havde taget stilling mod nazismen og dermed været sig et internationalt ansvar bevidst. Denne internationale ansvarlighed ønskede man at videreføre i efterkrigstidens udenrigspolitik. I de første år havde man store forventninger til FN som en overordnet international instans til fastlæggelse af de internationale relationer og baserede Danmarks udenrigspolitik på støtten til denne organisation.

Øst-vest polariseringen kom imidlertid på tværs af denne politik, og da polariseringen i 1947-48 blev stadig mere markant kom den danske udenrigs- og sikkerhedspolitik ud i store problemer. Man så sig ofte som »brobygger« mellem øst og vest, men var samtidig meget utryk ved landets sikkerhedspolitiske situation. Især Socialdemokratiet arbejdede længe ihærdigt for et skandinavisk forsvarsforbund, men da dette viste sig umuligt at gennemføre, frafaldt partiet neutralitetspolitikken og gik ind for en tilslutning til NATO. Efter kun et par måneders debat tilsluttede Danmark sig herefter NATO i foråret 1949²¹⁾.

Det er tydeligt, at den kreds, der stod bag Samarbejdsudvalgets dannelse med H. H. Koch som den toneangivende, så det internationale hjælpearbejde som en del af den nye ansvarlige udenrigspolitik. Dette perspektiv var fremme allerede under besættelsen: Da den nye organisation Red Barnet holdt sit konstituerende møde i marts 1945 var H. H. Koch indbudt til at tale. Med hensyn til perspektivet i hjælpearbejdet udtalte han her, at der tidligere fra udlandet havde været et stænk af kritik af, at vi havde været os selv nok, at vi blankpudsede vores egen lille verden. Derfor måtte vi være rede til at bidrage når landene skulle bygges op efter krigen. »Vi maa have Vinduerne op ud til Verden og ikke alene for at lære og nyde, men ogsaa - og maaske navnlig - for at kunde sige at vi vil yde vor Indsats, hvor det i den store Helhed vil blive krævet af os.«²²⁾

I memorandum'et af 20. maj 1945 ses ansvarlighedstemaet også. En grundigere politisk argumentation for hjælpearbejdet blev udviklet i forbindelse med en krise i hjælpearbejdet i vinteren 1946-47.

I det første efterkrigsår var Danmarks handelsbalance blevet forværret. Især havde der udviklet sig en stor dansk gæld til England - den såkaldte valutapukkel. I denne trængte situation rettedes offentlighedens og politikernes søgelys mod hjælpearbejdet. Den 27. november 1946 måtte Samarbejdsudvalget ekstraordinært indkaldes, fordi regeringen havde besluttet, at der efter 1.1.1947 ikke kunne stilles yderligere kvanta flæsk, ost og smør til rådighed for hjælpearbejdet. Herudover havde departementschef Koch fået oplyst, at det var regeringens ønske, at hjælpearbejdet nu gradvist blev afviklet²³⁾.

Regeringens beslutning afstedkom en del debat. Ernæringsseksperten Richard Ege og præsidenten for Røde Kors Kai Hammerich - begge medlemmer af Samarbejdsudvalget - skrev flere indlæg i pressen til forsvar for et fortsat hjælpearbejde. Departementschef i Landbrugsministeriet J. C. Mogensen, som også var medlem af Udvalget, skrev indlæg til forsvar for forsyningsministeriernes ønsker om at standse hjælpen. Mogensens argumenter var den forværrede handelsbalance samt påstande om at hjælpen ikke var nødvendig mere. Ege og Hammerich argumenterede for at forsyningerne til hjælpearbejdet måtte fremkomme ved beskæringer af det hjemlige forbrug, og mente, at de store indsamlingsresultater hjælpeorganisationerne havde opnået, viste at befolkningen accepterede en sådan beskæring af forbruget. Endelig pegede de generelt på Danmarks humanitære forpligtelser og tangerede ansvarlighedsmotivet, således skrev Ege: »Har Krigen ikke lært os andet, burde den have lært os, at Fremtidens Motto er: Een Verden eller ingen.«²⁴⁾

Det var især Børsen og Jyllandsposten, som støttede Mogensens krav om en afvikling, mens Kristeligt Dagblad, Politiken, den socialdemokratiske presse og for en del den konservative provinspresse støttede en fortsættelse af hjælpearbejdet med en vis aftrapning.²⁵⁾

I forlængelse af debatten blev regeringens afviklingsbeslutning taget op i Udenrigspolitisk nævn. H. H. Koch havde ikke blandet sig i avisdebatten, men op til det afgørende møde i Udenrigspolitisk nævn skrev han et 12

siders memorandum »Vedrørende det danske internationale Hjælpearbejde, dets Oprindelse, hidtidige Gennemførelse samt nogle betragtninger til Diskussion om dets mulige Fortsættelse.«²⁶⁾ Hele redegørelsen var formelt set refererende, idet Koch holdningsmæssigt kun angav at redegøre for de synspunkter, der gjorde sig gældende i »de Kredse der var aktive for at gennemføre det internationale Hjælpearbejde«. Under dække af denne form udgjorde Kochs memorandum et stærkt indlæg for et fortsat hjælpearbejde og i realiteten en skarp kritik af regeringens beslutning om at nedlægge det.

Han sammenfattede heri motiverne til at man i maj 1945 gik ind i hjælpearbejdet i tre forudsætninger. For det første den store nød i de krigshærgede lande, for det andet Danmarks mulighed for at hjælpe, da vi var kommet lettere gennem krigen end de fleste andre europæiske lande, og for det tredje, at Danmark ønskede at demonstrere en ny international ansvarlighed. Fra de kredse, der var aktive for at gennemføre det internationale hjælpearbejde »blev der henvist til, at der var sket en Omstilling i den danske Befolkning Opfattelse af Sammenhængen mellem Danmark og Udlandet.« (s. 3) Kredsene mente at se en afgørende ændring i førkrigsneutralitetspolitikken med den voksende modstandsbevægelse under besættelsen. »Den danske Befolkning havde herved paataget sig sin Del af Fællesansvaret for Krigens Udfald, og ved Befrielsen var der efterladt en klar Opfattelse af, at ogsaa de mindre Lande havde et Ansvar for Hændelsesforløbet, saaledes at man hverken kan eller bør skyde internationalpolitiske Spørgsmål fra sig som uvedkommende.« (s. 3)

Efter at have redegjort for det hidtidige hjælpearbejde og gendrevet departementschef Mogensens påstande om, at der ikke mere eksisterede nogen nødsituation konkluderede Koch, at de ovennævnte kredse lagde vægt på, »at det vil være forkert ved nu at opgive Hjælpearbejdet paa et Tidspunkt, hvor der i Europa er en Nød i Befolkningen, som vi vanskeligt kan gøre os Forestillinger om, at vende tilbage til den væren sig selv nok, som i stor Udstrækning karakteriserede vor Stilling indtil Krigsudbruddet og maaske endda i de første Aar derefter.« (s. 12)

Regeringen beskyldes altså for, gennem dens indstilling om afvikling af hjælpearbejdet at vende tilbage til førkrigstidens selvcentrerede neutralitetspolitik. Selv om synspunktet var skudt ind under at være et referat af gældende synspunkter i en kreds af fortalere for humanitær hjælp, må det siges at være et usædvanlig politisk indlæg - og endda om udenrigsangeligheder - fra en departementschef i Socialministeriet²⁷⁾.

Mødet i det Udenrigspolitiske nævn resulterede i en positiv indstilling overfor hjælpearbejdets fortsættelse, men med en vis aftrapning²⁸⁾. I løbet af foråret fik Samarbejdsudvalget tilsagn om en yderligere bevilling på 8 millioner kr. foruden øremærkede beløb på 5 millioner til de dansksindede i Sydslesvig og 5 millioner til børnebespisninger i Slesvig-Holsten²⁹⁾. Med disse bevillinger blev der i realiteten tale om en optrapning af hjælpen. Fortalerne for hjælpearbejdet fik altså revideret regeringens politik gennem deres debatindsats, og hovedargumentet fra fortalernes side var,

at det internationale hjælpearbejde udgjorde en så væsentlig del af Danmarks nye udenrigspolitiske profil, at denne profil ville blive afgørende ændret hvis hjælpen blev indstillet på dette tidspunkt.

Brobygningspolitikken og Danmarks forhold til Sovjetunionen

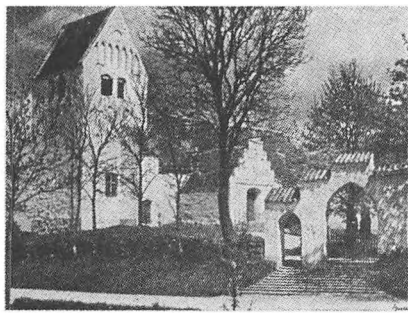
Også øst-vest problematikken afspejlede sig i Samarbejdsudvalgets arbejde. Det på fællesindsamlinger baserede hjælpearbejde rettede sig som beskrevet i første omgang primært mod de vesteuropæiske lande. Men Udvalget og Koch lagde fra starten vægt på at også østeuropæiske lande blev hjulpet. Således var Koch og Hammerich aktive for at der allerede i efteråret 1945 kom en sending fødevarepakker af sted til Tjekkoslovakiet, selv om der ikke var indsamlet hertil³⁰⁾. Samtidig med at Udenrigspolitisk nævn erklærede sig positiv over for et fortsat hjælpearbejde i januar 1947, understregedes det, at man ønskede, at hjælpen siden befrielsen alt i alt blev fordelt ligeligt mellem øst- og vesteuropæiske lande³¹⁾.

Et særligt arbejde gjordes der for at støtte Sovjetunionen. Koch havde allerede på Samarbejdsudvalgets første møde efter befrielsen et forslag fremme om at yde hjælp til nødlidende børn i Sovjetunionen. I juni 1945 førte han forhandlinger med udenrigsministeren Christmas-Møller, og den danske ambassadør i Sovjetunionen Th. Døssing. Sagen var imidlertid ikke så lige til at få ordnet. I september lykkedes det Koch at få sagen forelagt for den russiske gesandt i København, og denne gav så et foreløbigt positivt svar i december. Røde Kors påtog sig herefter at forestå pakning og forsendelse af 100.000 fødevarepakker til en værdi af ca. 1,5 millioner kr. mod fuld refusion fra Samarbejdsudvalget. Først i juli 1946 var alle formaliteter imidlertid i orden så partiet kunne afsendes³²⁾.

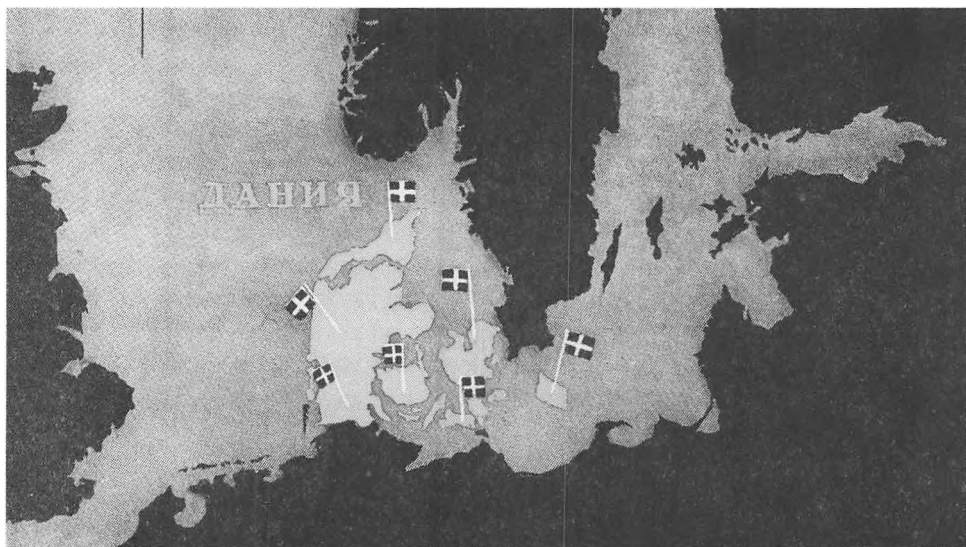
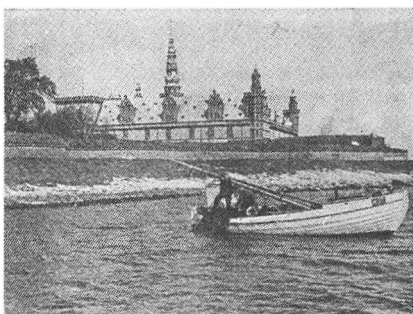
Disse bestræbelser på at opnå at yde Sovjetunionen direkte humanitær bistand havde en parallel i de samtidige handelsforhandlinger. Også ønsket om en handelsaftale rejstes fra dansk side allerede i sommeren 1945, og efter ihærdige danske bestræbelser lykkedes det at få en aftale underskrevet i sommeren 1946. Handelsaftalen, og dermed antagelig også bistandsaftalen, havde væsentlige udenrigs- og sikkerhedspolitiske aspekter. De udtrykte ønsket om at demonstrere en respekt for Sovjetunionens krigsindsats samt demonstrere, at Danmark ikke ensidigt vendte sig mod vest. Herudover var de sovjetiske besættelsesstyrkers forbliven på Bornholm indtil foråret 1946 en yderligere grund til at søge Sovjetunionen gjort venligt stemt³³⁾.

Tysklands- og Sydslesvigspolitikken

Tyskland, Østrig og Ungarn var fjendelande, og selv om det drejede sig om humanitær hjælp, forhindrede Samarbejdsudvalget og Udenrigsministeriet, at landene blev hjulpet i den første efterkrigs vinter. I løbet af 1946 blev hjælpearbejde overfor Østrig og Ungarn tilladt, men først i foråret 1947 kom der på engelsk opfordring et hjælpearbejde i gang for børn i Slesvig-Holsten.

Д А Д А Н И Я И Я

Dette kort indlagdes i fødevarepakkerne til de russiske børn, så de fik at vide, hvem den gode giver var. Der står Danmark i teksten. Se SUH jnr. 9°/1946. Foto RA

De første ønsker om at yde hjælp til Tyskland fremkom allerede i september 1945, og herefter diskuteredes Tysklandshjælpen på næsten hvert møde i det følgende halve år på baggrund af konkrete hjælpeforslag fra forskellige organisationer, herunder Røde Kors og Fredsvenners hjælpearbejde³⁴.

Hjælpeønskerne blev i første omgang afvist med, at de allierede besættelsesmyndigheder havde fastsat bestemte fødevarerationer for tyske statsborgere, og da Danmark var en allieret nation kunne man ikke foretage sig noget. På et efterfølgende møde henvistes til, at »den almindelige Stemning i Befolkningen [ikke var til stede] for en saadan Aktion,« lige som staten ikke kunne forventes at ville støtte³⁵. Ved juletid blev spørgsmålet forelagt for udenrigsminister Gustav Rasmussen, som fremhævede de mange tyske flygtninge Danmark brødfødte. Danmark kunne ikke påtage sig mere, når der var andre allierede lande, der led nød³⁶.

Der var altså en klar uvilje i Samarbejdsudvalg og ministerier mod hjælpen til Tyskland. Den stærke modstand havde imidlertid også et udenrigspolitisk motiv. På Samarbejdsudvalgsrådet 4. april 1946, hvor Tysklandshjælpen atter var oppe udtalte udenrigsråd Dahl at »man først burde koncentrere sig om Hjælpearbejde, der ikke kunde kritiseres.« Danmarks position som allieret nation var ikke særlig stærk. England og USA havde anerkendt Danmark som allieret i 1944, men Sovjetunionen holdt sin anerkendelse tilbage til efter krigen, og der var til det sidste tvivl om Danmark fik lov at deltage i den forberedende FN-konference i San Francisco i maj-juni 1945³⁷. I denne situation var det naturligt at frygte, at en dansk barmhjertighed over for Tyskland kunne misforstås i udlandet som værende en sindelagsbestemt hjælp.

Denne politiske intervention kom på tværs af hjælpeorganisationernes principper. Røde Kors' formål - i krig og fred barmhjertighed - tilsagde den at hjælpe der hvor nøden var størst uden skelen til politik, og det var den ubetinget i Tyskland. Fredsvennerne så i et hjælpearbejde over for de tyske børn en vigtig indsats for demokratiets fremtid i Tyskland³⁸. Begge organisationer underordnede sig imidlertid den danske folkestemning og Danmarks udenrigspolitiske hensyn.

Der var dog en gruppe af tyske statsborgere, som blev hjulpet, nemlig de dansksindede i Sydslesvig. Dette hjælpearbejde indeholdt betydeligt politisk sprængstof, fordi mange politikere og store dele af den danske befolkning ønskede at der atter skulle afholdes folkeafstemning om Sydslesvigs nationale tilhørsforhold.

De engelske besættelsesstyrker var i de første måneder efter krigsafslutningen meget positive over for det danske mindretal, der betragtedes som en klart ikke-nazistisk gruppe. En række dansksindede udnævntes til administrative poster og de britiske militærmyndigheder tillod særordninger for det danske mindretals medlemmer³⁹. Den danske grænseforening og en række andre organisationer havde derfor let ved at få tilladelse til at etablere et hjælpearbejde over for de nødlidende danske i Sydslesvig. Denne hjælp påbegyndtes allerede i maj 1945.

Oprindeligt fandtes kun et kartotek over 2300 danske i Sydslesvig, og disse fik straks andel i hjælpen. Meget hurtigt begyndte antallet af medlemmer i Sydslesvigsk forening imidlertid at vokse. I januar 1946 var der ca. 12.000 medlemmer og i oktober 1946 var medlemstallet helt oppe på ca. 60.000, hvilket svarede til ca. 100.000 personer når børn medregnedes⁴⁰. De nye medlemmer fik først tildelt hjælp efter et halvt års medlemskab. Senere blev fristen sat til et års medlemskab. I januar 1947 omfattede den direkte fødevarehjælp inklusive børn ca. 30.000 personer.

Hjælpen til de dansksindede var betydelig. Den direkte fødevarehjælp blev de første to år opgjort til ca. 1450 kalorier pr. dag pr. person. Dette skal ses i lyset af de rationer alle tyske statsborgere fik ligeledes var på ca. 1450 kalorier pr. dag. De dansksindede fik altså fordoblet deres rationer. Til denne direkte fødevarehjælp kom skolebespisning af børn i danske skoler, ferierejser for børn til Danmark, brændselshjælp og de omfattende lægearbejde, som organisationen »Dansk Sundhedstjeneste i Sydslesvig« udførte⁴¹. I løbet af 1947 udvidedes gruppen af hjælpemodtagere til 60-70.000 personer, men rationerne blev så til gengæld skåret ned til ca. 700 kalorier pr. dag.

En så omfattende hjælp krævede naturligvis betydelige summer. I februar 1948 blev de samlede statsydelse til den humanitære hjælp til de dansksindede i Sydslesvig siden maj 1945 opgjort til 11,5 millioner kr., hvortil så kom 6-7 millioner kr. privat indsamlede midler⁴².

Denne omfattende og indgribende hjælp medførte såvel indenrigspolitiske som udenrigspolitiske kontroverser. Ønskerne om en fornyet afstemning i Sydslesvig blev af de store partier især støttet af venstre og dets leder Knud Kristensen. Efter valget i oktober 1945 dannede venstre en mindretalsregering, som sad til november 1947. Som statsminister havde Knud Kristensen ikke flertal for sine synspunkter om en folkeafstemning i Sydslesvig, men regeringsmagten gav ham visse muligheder for at støtte Sydslesvigspolitikken, bl.a. gennem en forøget støtte til hjælpearbejdet.

Tildelingen af statstilskud til Sydslesvigsarbejdet foregik oprindeligt efter samme kriterier som det øvrige hjælpearbejde, nemlig ved tilskud af samme størrelse som de indsamlede beløb. I foråret 1946 fik Knud Kristensen imidlertid lagt hjælpen til »Dansk Sundhedstjeneste« ind under Statsministeriet. Sundhedstjenesten havde det første år indsamlet 80.000 kr. og derfor modtaget 100.000 kr. fra Samarbejdsudvalget. Efter at støtten var overgået til Statsministeriet udvirkede Knud Kristensen imidlertid, at 1 million kr. af Samarbejdsudvalgets midler tildeltes Sundhedstjenesten, og senere modtog den en særbevilling på godt 2 millioner kr.⁴³. Som tidligere nævnt modtog Sydslesvigsarbejdet fra finansåret 1947/48 øremærkede faste andele af de midler Samarbejdsudvalget blev tildelt. Da præsidenten for Grænseforeningen, Holger Andersen, i denne anledning efter Udenrigsministeriets ønske indtrådte i Samarbejdsudvalget, fandt Koch anledning til overfor Udenrigsministeriets direktør F. Hvass at understrege stærkt, »at hverken jeg eller Arbejds- og Socialministeren i Kraft af denne Omstændighed kunde have noget Ansvar for Grænsefor-

eningens Virksomhed i Sydslesvig⁴⁴.« Koch syntes altså ikke alt for glad ved at få den sindelagsbestemte hjælp for stærkt integreret med det øvrige hjælpearbejde.

Hjælpen til de dansksindede blev betragtet med stor mistillid fra tysk side efterhånden som det politiske liv i Tyskland kom på fode igen. Man kaldte de mange »nyomvendte« danskere for »Speckdänen«, og henviste dermed til at det skulle være muligheden for at få andel i den humanitære bistand, der betingede sindelagsskiftet. I betragtning af hjælpens størrelse og den i almindelighed katastrofale fødevarer-situation i Tyskland virker det heller ikke usandsynligt, at hjælpen har været en medvirkende faktor til at erklære sig dansksindet. Det må imidlertid understreges, at mange andre faktorer - herunder den massive tilflytning af østtyske flygtninge - betingede dette nationale opbrud⁴⁵.

Også den engelske besættelsesstyrke så med uvilje på den eksplosive vækst i danskheden, den ensidige danske hjælp og den uro det skabte i besættelses-zonen. I august 1946 rettede den engelske militærgouvernør for Slesvig-Holsten henvendelse til Udenrigsministeriet og Dansk Røde Kors og foreslog at man etablerede et hjælpearbejde for tyske børn her⁴⁶. Med den engelske henvendelse var man i nogen grad kommet ud over frygten for at hjælpearbejdet i omverdenen skulle blive opfattet som et udslag af tyskvenlighed, og hertil kom, at den massive hjælp til det voksende antal dansksindede antagelig lettere ville kunne tolereres, hvis tillige tyske børn blev hjulpet. Den daværende præsident for Røde Kors, Kai Hammerich, skrev i sine erindringer: »Men for at bevare hjælpen til vore egne længst muligt, måtte vi efterhånden give mad og medicin også udenfor de dansk-sydslesvigske rækker«⁴⁷. Denne nationalt betonedede interesse harmonerede jo så tillige med de ovennævnte humanitære ønsker om at hjælpe hvor nøden var størst og virke for demokratiets udvikling i Tyskland.

Bespisningerne blev overvejet i Det udenrigspolitiske nævn hele efteråret 1946, hvor som ovenfor beskrevet også hele det øvrige hjælpearbejde var til debat. I januar 1947 besluttedes det at sætte skolebespisninger igang for ca. 77.000 tyske børn. Det første år beløb udgiften hertil sig til 5 millioner kr.⁴⁸.

I 1948 var fødevarerhjelpen til de dansksindede blevet så kontroversiel, at man besluttede på forskellige måder at sløre den sindelagsbestemte hjælp. Efter forslag fra præsidenten for Grænseforeningen, Holger Andersen, ophørte Grænseforeningens fødevaretildelinger i sommeren 1948, og i stedet udvidedes Røde Kors' børnebespisninger til at omfatte både tysk- og dansksindede børn i Sydslesvig, ligesom Røde Kors overtog hjælpen til syge og gamle dansksindede. Også Dansk sundhedstjeneste overgik til Røde Kors i sommeren 1948. I Holger Andersens foreslag indgik yderligere, at Danmark burde opretholde enkelte mindre bespisninger for nødlidende børn andre steder i Europa, idet det kunne indvendes, at selv om man med hjælpearbejdets overgang til Røde Kors i det store hele forlod kriteriet om dansk tilhørsforhold, alligevel ret ensidigt ville støtte de områder, der lå nærmest den dansk-tyske grænse⁴⁹.

I de forhandlinger Røde Kors førte med Socialministeren om overtagelsen af Grænseforeningens og Sundhedstjenestens aktiviteter, udtrykte man stor betænkelighed herved, da der ikke længere kunne siges at foreligge en egentlig nødsituation i Sydslesvig, ligesom det ikke var på linie med det arbejde foreningen ellers udførte. Efter pres fra ministeren indvilligede man dog i at påtage sig opgaverne⁵⁰. Det ovenfor anførte citat fra Kai Hammerichs erindringer antyder, at han ikke har været svær at overtale.

Bespisningerne af børn, syge og ældre fortsatte omend i noget aftagende omfang indtil 1954, og Dansk sundhedstjeneste i Sydslesvig ophørte først i 1959⁵¹.

Det var naturligvis et hovedmotiv i hjælpen til Sydslesvig, at de danske syd for grænsen ikke skulle blive glemte i denne nødsituation, men hjælpearbejdet kan næppe ganske frikendes for mere ekspansive nationalpolitiske motiver. Man var godt klar over at denne hjælp ikke kunne anvendes til reklame for danske humanitet, for selv om de mange millioner, staten ydede i tilskud til dette arbejde indgik i de samlede opgørelser over statstilskud til internationalt humanitært hjælpearbejde, så blev sydslesvigshjælpen som beskrevet ikke omtalt i det propagandamateriale, Udenrigsministeriet distribuerede til den udenlandske presse.

Sammenfatning

Danmark ydede en omfattende international humanitær bistand i de første efterkrigsår, og denne bistand blev ydet trods en vanskelig økonomisk og forsyningsmæssig situation i Danmark.

Det er imidlertid også fremgået, at staten udnyttede den humanitære bistand som udenrigspolitisk virkemiddel. Hjælpearbejdet skulle cementere Danmarks position som allieret nation, og samtidig så man hjælpearbejdet som en vigtig del af den nye ansvarlige udenrigspolitiske profil, Danmark anlagde i besættelstidens sidste år. H. H. Koch fandt som beskrevet, at den nye udenrigspolitik stod og faldt med det internationale hjælpearbejde, og i betragtning af hvor få udenrigspolitiske virkemidler Danmark havde i denne periode, synes denne vurdering ikke urimelig. Også i brobygningspolitikken mellem øst- og vest blev hjælpearbejdet anvendt, og det var en integreret del af Danmarks Sydslesvigspolitik.

Disse politiske anvendelser har det kun været muligt at præsentere i skitseform i denne oversigtsartikel, og en nærmere vurdering af hjælpearbejdets betydning som udenrigspolitisk virkemiddel må afvente en nøjere undersøgelse. Det må imidlertid stå klart, at de eksisterende fremstillinger af Danmarks udenrigspolitik i perioden har overset en ikke uvæsentlig side heraf, når de, som tilfældet er, næsten totalt forbigår hjælpepolitikken⁵². En årsag til denne forbigåelse kan være, at Samarbejdsudvalget sorterede under Socialministeriet. Selv om Udenrigsministeriet var repræsenteret i udvalget, så kom initiativerne til hjælpeaktionerne fra den af Koch benævnte kreds af fortalere for det humanitære hjælpearbejde. Mht.

den mere direkte udenrigspolitiske anvendelse kom initiativerne fra Koch - dog sydslesvigspolitikken undtaget, hvor statsminister Knud Kristensen var drivkraft. Denne usædvanlige placering af et udenrigspolitisk initiativ i Socialministeriet kan have bevirket denne forglemmelse.

Det var et hovedkendetegn ved hjælpearbejdet, at det ydedes af private hjælpeorganisationer med ideale målsætninger om barmhjertighed og politisk uafhængighed. Det kan derfor undre, at hjælpeorganisationerne næsten uden ophævelser tolererede den ret direkte politiske styring af hjælpearbejdet.

En årsag til denne accept har det antagelig været, at hjælpeorganisationerne til gengæld modtog en omfattende økonomisk støtte fra staten og en velvillig behandling af deres ansøgninger om udførselstilladelser. Det må heller ikke glemmes, at den politiske styring i høj grad harmonerede med de holdninger, der dominerede i befolkningen, og dermed antagelig også for en stor del i hjælpeorganisationerne. F.eks. havde et hjælpearbejde gennemført på selvstændigt dansk initiativ i Tyskland i det første efterkrigsår uden tvivl medført kraftige protester, og det vidste organisationerne jo udmærket. Hjælpeorganisationernes accept af styringen var dermed også en accept af det realpolitiske mulige. I tilfældet med Røde Kors' overtagelse af Sydslesvigsarbejdet synes som nævnt de grænsepolitiske holdninger i Røde Kors' ledelse at have mindsket modstanden mod at påtage sig opgaven.

Endelig var de dominerende aspekter i den udenrigspolitik, som staten ønskede at befordre med det internationale hjælpearbejde, som bestræbelsen på at føre en aktiv og internationalt ansvarlig neutralitetspolitik og bestræbelsen på at bygge bro mellem øst og vest i fredens navn, jo i høj grad i overensstemmelse med såvel fredsorganisationernes som de humanitære nødhjælpsorganisationers formål.

Noter:

1. Beskrivelsen bygger på Samarbejdsudvalget vedr. internationalt hjælpearbejdes arkiv (forkortet: SUIH), Socialministeriets sager angående hjælpearbejdet og i begrænset omfang de samtidige aviser. Bortset fra, at disse kildegrupper ikke er udtømte, ville det være oplagt i en nøjere undersøgelse, at inddrage Udenrigsministeriets og Handels- og Landbrugsministeriets sager om hjælpearbejdet, hjælpeorganisationernes arkiver, samt Folketingets forhandlinger herunder referater af Udenrigspolitisk nævnsmøder.
2. Se f.eks. Frantz Wendt Danmarks historie 1939-78, Kbh. 1978 s. 353-60.
3. Referat af mødet i Soc.min., 2. kt. jnr. 450/1944. For dette afsnit henvises i øvrigt generelt til korrespondance, notater m.v. under dette journalnr.
4. Referat af mødet i Soc.min. 2. kt., jnr. 450/1944.
5. Beskikkelsesskrivelser i Soc.min. 2. kt., kopibog 1945 nr. 7125 ff.
6. Se f.eks. SUIH Jnr. 11/1945.
7. Pressemeddelelser og beskikkelsesskrivelser af 2. juni 1945 i Soc.min. 2. kt., kopibog 1945 nr. 7125 ff.

8. Jvf. ansøgning om tilskud til SUIH fra arbejds- og socialministeren til finansministeren af 6.7.1946 i Soc.min., jnr. 450/1945. Afsnittet bygger i øvrigt generelt på oversigter, korrespondance m.v. i SUIH's arkiv, især jnr. 11/1945, 19³/1946 samt SUIH Emnesager 1945-60 - mødereferater.
- 8a. Som note 41.
9. Jeg arbejder for tiden på et projekt om disse tuberkulosevaccinationskam-pagner med støtte fra Nationalforeningen til bekæmpelse af tuberkulose og sygdomme i åndedrætsorganerne.
10. Til SUIH's medlemmer. Se SUIH kopibog 1953 nr. 88 ff.
11. Se f.eks. Soc.min. international afd., jnr. 155/1948.
12. Se generelt referaterne af udvalgets møder, og eksempelvis mødet 14.6.1945, i SUIH Emnesager 1945-60 - mødereferater.
13. Om samarbejdet se generelt i SUIH under jnr. for Polensarbejdet, 4/1946, samt DRK's periodiske beretninger i 19³/1945.
14. Dette blev f.eks. et problem under den store tuberkulosevaccinationskam-pagne, hvilket vil blive behandlet i min kommende bog om dette emne.
15. Jvf. også Lütcke-Jørgensens skrivelse af 14.7.1945 i SUIH jnr. 3¹/1945.
16. Notat om det humanitære hjælpearbejde i Sydslesvig m.v. af 28.2.1948 i SUIH Emnesager 1945-60 - hjælpen til Sydslesvig.
17. Referat af møde 20.9.1945 i SUIH Emnesager 1945-60 - mødereferater.
18. Jvf. skrivelse af november 1946 i SUIH 5³/1946 samt mødereferater fra november i SUIH Emnesager 1945-60 - mødereferater.
19. SUIH jnr. 11/1945.
20. Jvf. korrespondance m.v. i SUIH jnr. 11/1946 og 44²/1946.
21. Se f.eks. J. W. Jensen og S. H. Pedersen: Dansk udenrigs- og sikkerhedspoli-tik 1945-49, Kbh. 1978.
22. Referat af konstituerende møde for Red Barnet 14.3.1945, i SUIH jnr. 10¹/1945.
23. Referat af møde i SUIH 27.11.1946 i SUIH Emnesager 1945-60 - mødereferater.
24. Rich. Ege: Kan vi forsvare at høre op. Kronik i Berl.Tidn. 12.12.1946. Se også Eges kronikker i Information den 4. og 5.2.1947, Kai Hammerichs indlæg i Berl.Tidn. 27.12.1946 og 5.1.1947 og J. C. Mogensens indlæg i Berl.Tidn. den 26. og 31.12.1946 og 8.1.1947. Indlæggene findes i udklip i SUIH jnr. 41¹/1946.
25. Jvf. avisudklip i SUIH jnr. 41¹/1946.
26. Af 7.1.1947, f.eks. i Soc.min. 2. kt. jnr. 450/1945. Redegørelsen er stilet til arbejds- og socialministeren. Det fremgår ikke af Soc.min.'s og SUIH's sa-ger, om den forelagdes Det udenrigspolitiske nævn, men det må antages. Redegørelsen findes også i DRK's arkiv (div. sager, pk. nr. 182) og den vedlagdes som bilag til den senere ansøgning af 13.3.1947 fra Soc.min. til Finansudvalget om fornyet bevilling til SUIH, - jvf. ligeledes jnr. 450/1945.
27. Koch var også på anden måde udenrigspolitisk aktiv. I de samme måneder tilbød han atomfysikeren Niels Bohr sin assistance i dennes internationale fredspolitiske bestræbelser. Senere spillede han en væsentlig rolle som råd-giver for Niels Bohr og som formidler af dennes åbne brev til FN i 1950. Se Vilhelm Christmas-Møller: Niels Bohr og atomvåbnet, Kbh. 1985 s. 158, note 8 b samt generelt bogen.

28. Referat af møde i Udenrigsministeriet, hvor Koch og fuldmægtig Tschering deltog 10.1.1947, i SUIH jnr. 41¹⁾/1946.
29. Jvf. div. korrespondance i Soc.min. 2. kt., jnr. 450/1945, samt referater af SUIH-møder i foråret 1946.
30. Jvf. korrespondance i SUIH jnr. 31¹⁾/1945, samt referater af SUIH møder efterår 1945.
31. Som note 28.
32. Jvf. korrespondance m.v. i SUIH jnr. 9²⁾/1946, samt SUIH mødereferater 1945-46.
33. Jvf. Mary Dau: Danmark og Sovjetunionen 1944-49, Kbh. 1969 s. 237-39.
34. SUIH mødereferater 1945-46.
35. Referat af møde 13.11.1945.
36. Referat af møde 4.1.1946.
37. Dau 1969 (se note 33) s. 19-38.
38. Jvf. artikel i Pacifisten nr. 2, 1946, s. 24, samt SUIH jnr. 44²⁾/1946.
39. Jvf. Bjarne W. Frederiksen: Danmarks sydslesvigspolitik efter det tyske sammenbrud i 1945, Kbh. 1971, s. 52-53.
40. Samme s. 57.
41. PM vedr. det internationale hjælpearbejde af 22.1.1947, f.eks. i SUIH Emnesager 1945-60 - hjælpen til Sydslesvig.
42. Notits af 5.2.1948 sammesteds.
43. Jvf. referat af møde i SUIH 4.4.1946 og den i forrige note nævnte notits.
44. Jvf. Kochs referat af den samtale, hvori Hvass anmoder ham om at optage Holger Andersen 6.2.1947, i Soc.min. 2. kt., jnr. 450/1945.
45. Frederiksen 1971 (se note 39) s. 57-65.
46. Se f.eks. notat vedr. bespisningen i Sydslesvig af 3.3.1950, i SUIH Emnesager 1945-60 - hjælpen til Sydslesvig.
47. Kai Hammerich: Af mit livs drama, Kbh. 1960, s. 240.
48. Skrivelse fra arbejds- og socialministeren til Finansudvalget af 10.2.1947, samt det i note 46 nævnte notat, i SUIH Emnesager 1945-60 - hjælpen til Sydslesvig.
49. Notat fra Socialministeriet af 28.2.1948: Det humanitære hjælpearbejde i Sydslesvig m.v., samt Notat til socialministeren af 27.6.1950, begge i SUIH Emnesager 1945-60 - hjælpen til Sydslesvig.
50. Referat af møde den 23.8.1949 hos socialministeren ang. Tysklandsbespisningen 1949/50 og Notat vedr. Dansk sundhedstjenestes forhold til Samarbejdsudvalget af 25.4.1949, begge i SUIH Emnesager 1945-60 - hjælpen til Sydslesvig.
51. Jvf. SUIH, journal 1951-60 under gruppe 2 og 16¹⁵⁾.
52. Hjelpearbejdet er bisætningsvist nævnt i beskrivelser af Sydslesvigspolitikken som Frederiksen 1971 (se note 39) og Danmarks historie: Slesvig og Holsten efter 1830, af Lorenz Rerup, Kbh. 1982. Hverken Dau 1969 (se note 33), Jensen og Pedersen 1978 (se note 21) eller Wendt 1978 (se note 2) nævner hjælpearbejdet.

Fra storkøbmænd til jurister

Bureaukratiseringen af Københavns magistrat 1801-06

Af Helle Linde

Københavns bystyre bestod under enevælden af en magistrat, der hurtigt udviklede sig til et administrativt organ, og De 32 mænd, hvis beføjelser var uklare, men hvis virksomhed hovedsagelig var af kommenterende og rådgivende art. Magistraten var omkring år 1800 med til at administrere relativt store beløb. Byens egen kasse, kærnerkassen, havde indtægter på ca. 65.000 rdl., og de mange særformål, som styredes af kommissioner med deltagelse af magistratsmedlemmer havde udgifter, der var omtrent tre gange større end kærnerkassens. Sammenlignet med statsregnskabet var det måske ikke imponerende, men i forhold til andre byer i Danmark var det overvældende. Magistratens arbejde bestod i at tage stilling til enkeltsager. Den behandlede ca. 4.000 indkomne skrivelser årligt, hvortil kom kommissionssager og borgerskaber. Ikke desto mindre havde man i København holdt fast ved et næsten middelalderligt styre uden fast kompetence eller ansvarsfordeling og med en administration, hvis øverste embedsmænd hovedsagelig var borgere. Magistraten, der havde 14-17 medlemmer, arbejdede som et kollegium, hvor alle sager behandledes mundtligt i plenum. De enkelte medlemmer havde ikke mange muligheder eller forudsætninger for at overskue sagerne, og ansvaret for dem forflygtigedes. Kun rådstueskriveren, der forberedte sagerne, kendte dem for alvor, og blev ofte den, der egentlig traf afgørelserne, evt. i samarbejde med førsteborgmesteren.

I mange år havde der, især blandt centraladministrationens embedsmænd, været utilfredshed med det forældede styre, der uanfægtet fortsatte, mens bureaukratiseringen gennemførtes i resten af landet. Struensee havde ganske vist med et rask tag afsat hele magistraten i 1771 for at indføre en mere effektiv ledelse. Derved opnåedes den ikke uvæsentlige ændring, at domsmyndigheden fratoges magistraten ved oprettelsen af Hof- og stadsretten, men efter hans fald vendte man i øvrigt tilbage til de gamle tilstande, og muligvis betød hans indgriben blot, at yderligere reformer blev forsinket.

13. marts og 14. august 1801 kom der imidlertid i al stilfærdighed et par reskripter, som førte til omfattende ændringer i magistratens forretningsgang og sammensætning. Magistratens ekspeditioner deltes i 4 »hovedfag« efter saglige kriterier med forbillende i den omlægning, der godt et år tidligere var foretaget i Danske kancelli, men ifølge sagens natur med lidt andre saggrupper. Hvad der var nok så vigtigt for den fremtidige udvikling, var dog, at hovedfagene skulle forestås af hver sin borgmester, der skulle referere sagerne for den samlede magistrat.

Magistratens arbejdsvilkår før 1801

Københavns magistrat havde i 1700-tallet et lidt vekslende antal medlemmer. Op mod år 1800 bestod den, foruden af overpræsidenten, af 2-3 borgmestre og 10-12 rådmænd. 10 af medlemmerne var lønnede, og de ulønnede kaldtes vicerådmænd eller viceborgmestre. Muligheden for at oprette ulønnede stillinger betød, at magistraten uden udgifter kunne udvides, f.eks. hvis man ønskede at belønne en mand med ekspektance på et af de forholdsvis attraktive embeder. Man avancerede til at være lønnet efter anciennitet, men springavancementer forekom, især til borgmesterembederne, til stor fortrydelse for de forsmåede.

Embederne var relativt vellønnede. Rådmændene fik 1.000 rdl. årligt af kærnerkassen, mens overpræsidentens og borgmestrenes lønninger kunne variere noget. I 1798 fik overpræsidenten 4.000 rdl., hvoraf kærnerkassen betalte de 1.600 og Bistrup gods vistnok resten, førsteborgmesteren fik 1.800 rdl., hvoraf kærnerkassen betalte de 1.600 og kongen resten, og andenborgmesteren fik 1.600 rdl. Hertil kom en del sportler og afgifter. Mange magistratsmedlemmer havde desuden et privat erhverv, formue, eller et andet offentligt embede ved siden af, hvilket var forudsætningen for, at systemet med ulønnede stillinger kunne fungere. De ulønnede magistratsmedlemmer forventedes normalt at deltage i magistratsarbejdet.

Alle magistratsposter besattes af kongen. De oplysninger, der findes om ansættelsesproceduren, tyder på, at det enten var kongen og hans nærmeste rådgivere eller højt placerede embedsmænd i centraladministrationen, der afgjorde besættelsen af disse embeder. Da juristen Jacob Gude således i 1783 søgte en vicerådmandspost, rådede Danske kancellis leder, Luxdorff, som han først talte med, ham til både at gå til generalprokurør Stampe og anbefale sig og til Guldberg, som helst skulle have en genpart af ansøgningen til orientering for arveprinsen. Originalansøgningen indleveredes til Danske kancelli. Gude blev ikke rådmand trods støtte fra kancelliet.

Indtil 1801 havde sagsgangen været den, at alle breve blev åbnet af overpræsidenten, som videregav dem til rådstueskriveren. Han forberedte sagerne, refererede dem for den samlede magistrat på et rådstuemøde og udarbejdede koncept til besvarelse af brevene på grundlag af magistratens beslutning. Koncepten forelagdes til godkendelse på et følgende rådstuemøde, og renskrift forelagdes på samme måde eller cirkulerede til underskrift hos hele magistraten. Da der var rådstuemøder 2-3 gange ugentlig, kunne en sag teoretisk være færdigbehandlet på en uge. I praksis var der ofte indskudt langvarige høringsprocedurer, som resulterede i klager over den langsommelige sagsbehandling. Det var et af de punkter, kancelliet gerne ville have effektiviseret. Centraladministrationen havde dog en betragtelig andel i, at afgørelserne kunne trække ud. Næsten halvdelen af de indkomne breve, som forelagdes magistraten, blev på en eller anden

måde også behandlet i et af kollegierne, hvor ekspeditionstiden i heldigste fald var en måned.

Overpræsidentens arbejde regnedes ikke for at være særligt belastende. Overpræsidenten kunne have andre betydningsfulde poster ved siden af og kunne være bortrejst i længere perioder. Ved overpræsidentembedet førtes ikke bøger over magistratssager. Det var derfor kun rådstueskrivere, der førte bøger over korrespondancen og udarbejdede koncepter og renskrifter. Rådstueskriveren fik ud over sin løn et anseligt beløb til kontorhold og ansatte og lønnede selv sit personale. Han var således den eneste embedsmand, der havde praktisk hjælp til rådighed til sagbehandlingen og mulighed for at orientere sig i de aktuelle sager. Førsteborgmesteren, eller den øverste borgmester, som han kaldtes, var overpræsidentens stedfortræder, og det fremgår indirekte, at han må have beskæftiget sig en del med sagerne og har haft indflydelse på dem. Alle andre i magistraten kendte, indtil de satte deres navn under renskrifterne, stort set kun sagerne fra rådstueskriverens fremlæggelse af dem, hvis sagerne ikke netop angik kommissionsarbejde e.l., hvori de repræsenterede magistraten.

Det var almindeligt, at politimesteren og rådstueskriveren var magistratsmedlemmer. Da de, fra 1770erne, begge var jurister, havde de en vis ekspertise som forudsætning for embedsforretningerne, men politimesteren deltog sjældent i de almindelige magistratssager, eller var i hvert tilfælde kun undtagelsesvis medunderskriver på brevene. De øvrige medlemmer behøvede ikke specielle kvalifikationer til embedet, og et andet klagepunkt mod magistraten var dens manglende sagkundskab.

I 1700-tallet foretog man nødtigt afskedigelser blandt lokale embedsmænd, og var man først nået til tops i lokaladministrationen, kunne man heller ikke vente forfremmelser til højere embeder andetsteds eller forflytninger. Det samme gjaldt Københavns magistrat, hvis medlemmer ofte blev siddende til de døde. Struensees afskedigelse af magistraten i 1771 og den følgende genetablering var en enestående undtagelse. Ser man bort fra denne episode, var de i sidste halvdel af 1700-tallet udnævnte borgmestre i gennemsnit medlemmer af magistraten i 25 år, og 40 års tjeneste kunne forekomme. Det skete, at en vicerådmand blev træt af at vente på at få løn for sin indsats og gik af i utide, men ofte var rådmænd, der ikke avancerede, udnævnt i en høj alder som anerkendelse af en indsats i offentlige ombud. Som en af magistratsmedlemmerne selv beskriver det i 1801, bestod magistraten altid delvis af aldrende mænd, der i deres ungdom, skønt duelige, ikke havde været vant til den slags forretninger.

Udnævnelserne til borgmester- og rådmansposter i 1700-tallet

Der foreligger ingen større undersøgelser af udnævnelser af magistratsmedlemmer. Sigurd Jensen har i to artikler i punktundersøgelser skildret magistratens sammensætning i 1750 og 1770. Han fremhæver især lakajismen og den stærke modstand, den vakte i borgerlige kredse. Lakajerne var funktionærer ved hoffet eller hos landets øverste embedsmænd, som

blev protegeret ind i embederne, fortrinsvis i de mest betydningsfulde eller mest vellønnede embeder. Problemet med lakajerne var bl.a., at de ved at gå direkte ind i de lønnede embeder, forsinkede de øvrige magistratsmedlemmers muligheder for advancement. Efter den første skuffelse synes de fleste lakajer, ifølge Sigurd Jensens undersøgelse, at være faldet godt til i magistraten. Den stærke modstand mod udnævnelserne viser dog, at det københavnske patriciat ønskede at fastholde grebet om bystyret.

I 1740erne havde man fået indført et internt advancement i bystyret. En summarisk gennemgang af udnævnelserne før denne tid viser, at det var noget nyt. Fra 1720erne til midt i 1740erne havde ingen af de udnævnte rådmænd været medlemmer af De 32 mænd og ingen af borgmestrene havde været rådmænd. De 32 mænd, der i praksis var selvsupplerende, var de velhavende detailhandlers og bryggenes bastion, dvs. de repræsenterede den højere middelstand, men ikke patriciatet i byen. Håndværkere forekom ikke i bystyret før 1797. I reskript af 27. december 1748 bestemtes, at rådmansembeder skulle forbeholdes De 32 mænd. En sådan praksis var faktisk begyndt 5-6 år før, mens der netop i nogle år efter 1748 forekom nogle markante undtagelser fra denne bestemmelse ved udnævnelse af flere lakajer. Det er formodentlig baggrunden for den stærke modstand mod lakajismen i 1750, som Sigurd Jensen har påvist.

Modstanden synes at have virket efter hensigten. En gennemgang af udnævnelser til magistratsembeder 1754-1800 med henblik på de udnævntes baggrund enten i borgerskabet eller i embedsmandskredse med eller uden juridisk eksamen viser, at det højere borgerskab og dets synspunkter stod stærkt i denne periode. Der udnævntes ialt 44 rådmænd 1754-1800. Af dem havde mindst 31 taget borgerskab, og 29 havde været medlemmer af De 32 mænd. 8 var jurister (bilag 1). I samme periode udnævntes 21 borgmestre, hvoraf 14 havde været rådmænd og mindst 9 havde taget borgerskab, men kun 3 havde været medlemmer af De 32 mænd. 4 var jurister (bilag 2). I periodens første halvdel tilhørte adskillige af de udnævnte magistratsmedlemmer byens absolutte overklasse, bl.a. grossererne. Da de sad meget længe, prægede de magistraten til op i 1790erne. I periodens sidste halvdel gik grossererne ikke ind i bystyret (bilag 1), og den sidst udnævnte rådmand i 1700-tallet var muremester.

Ingen af førsteborgmestrene havde imidlertid udgangspunkt i borgerskabet. Af de 6 siddende førsteborgmestre 1750-1800 havde de 5 været hoffunktionærer e.l., dvs. at de havde været lakajer, mens en havde været landsdommer. Ingen af dem havde været rådmænd, før de blev borgmestre eller viceborgmestre (bilag 3). Af de nævnte jurister var 1 tillige rådskriver og 1 var politimester, men juristerne spillede ikke nogen stor rolle. Advokat Peter Uldall, der blev viceborgmester 1788, deltog således ikke i magistratsarbejdet, før han i 1798 rykkede op i de lønnedes rækker.

I Danske kancelli var der fra 1770erne misfornøjelse både med lakajismen og med det stærke borgerlige islæt i magistraten. Man ville have en mere regelret embedskarriere med udgangspunkt i en juridisk embedsek-

samen. Et væsentligt punkt for kancelliet må også have været at få sikret faste lønninger. Jurister i karrieren havde normalt ikke økonomisk baggrund for at påtage sig en ulønnet stilling i et længere åremål. De fleste af kancelliets ledende embedsmænd var selv jurister. De benyttede derfor lejligheden, da den kom.

Omlægningen af arbejdsgangen 1801 og 1805

Reskripterne i 1801 forårsagedes egentlig af den omlægning, som skete i Københavns fattigvæsen 1799, hvorved fattigvæsnets administration flyttedes fra magistraten til en direktion, uafhængig af magistraten. Herved mistede rådstueskriveren en godtgørelse på 400 rdl. årligt til personale og kontorhold til fattigvæsnets sekretariat, som han havde bestyret. Han havde hidtil haft 1.000 rdl. til sine udgifter, så nedgangen var betragtelig og stod efter hans mening ikke i forhold til arbejdets omfang. I april 1800 anmodede han derfor magistraten om at blive fritaget for selv at betale udgifterne til rådstuesekretariatet og foreslog i stedet, at det blev finansieret af stadens kasse. En sådan sag kunne ikke afgøres af magistraten, men videresendtes til kancelliet med forslag om, at rådstueskriverens godtgørelse forhøjedes med 400 rdl. af stadens kasse. Magistraten sørgede for i ledsageskrivelsen til kancelliet at gøre opmærksom på, også på egne vegne, at magistratsforretningerne var tiltaget, især på grund af den nylig udstedte lavsforordning. Lavsforordningen af 21. marts 1800 for København, der var foranlediget af tømmerstrejken 1794, pålagde magistraten et strengere opsyn med forholdet mellem mestre og svende, og registrering af svendekontrakterne.

Kort efter at ansøgningen var indsendt til kancelliet, døde rådstueskriveren, og vejen var banet for reformens første trin. I stedet for at tage stilling til sagen, skitserede kancelliet en fremtidig omlægning af forretningsgangen i lighed med den, der netop var gennemført i kancelliet. Skitsen blev sendt til magistraten, som blev bedt om at udtale sig om den og udfylde dens rammer ved at komme med forslag til fordelingen af sagerne i de 4 fag, kancelliet havde tænkt sig, der skulle være. Magistraten havde på det tidspunkt 15 medlemmer, hvoraf de 9 var borgere og 3 var jurister, mens de 2 sidste formodentlig har haft en embedskarriere som baggrund. Næsten alle var imod kancelliets forslag, også 2 af juristerne. Kun de 2 yngste vicerådmænd, som endnu var langt fra at komme på lønningslisten, var klart positive. Der var dog ingen vægtig modstand, og magistraten udarbejdede pligtskyldigst forslaget til procedure og fordeling af sagerne. Kampen var næsten opgivet på forhånd, selv om man udmærket forstod kancelliets hensigt. Som rådmand Jens Mylius bemærker i sit votum, vil stillingerne fremtidig kun kunne bestrides af jurister.

Et lille forsøg gjorde rådmændene dog på at redde situationen, idet de udbad sig en kongelig resolution om, at de blev sikret borgmesterembederne efter anciennitet, som de mente at have fået løfte om. Denne anmodning blev der ikke svaret på, og den blev ikke efterkommet. Kancelliet

gik dog foreløbig nogenlunde lempeligt frem. De 4 nye borgmesterposter blev tildelt de 3 siddende borgmestre, hvoraf ingen ganske vist havde borgerskab, samt 1 læge, der som særlig sagkyndig skulle være sundhedsborgmester, men alle de 12 rådmænd fik i første omgang lov til at fortsætte.

Fremgangsmåden ved de almindelige magistratsforretninger blev nu den, at overpræsidenten skulle fordele sagerne mellem de 4 fag, hvorefter sagerne overlodes til rådstueskriveren, der journaliserede dem og videre sendte dem til den pågældende borgmester. Fagborgmesteren skulle forelægge dem for den samlede magistrat med forslag til beslutning, skulle godkende den af rådstueskriveren udarbejdede koncept, hvorefter det renskrevne brev underskrevs af hele magistraten. Fremgangsmåden synes bl.a. at skulle sikre, at rådstueskriveren ikke kunne foretage nogen arbejdsfordeling på egen hånd, at tvinge borgmestrene til at sætte sig ind i sagerne, og at spare på udgifterne til rådstuekontoret ved at lægge noget af arbejdet over på borgmestrene. Reformerne skulle helst økonomisk kunne bære sig selv. 2 af de 4 fag var imidlertid blevet meget små, så i 1805 blev antallet skåret ned til 2 fag under hver sin borgmester. Borgmestrene fritoges for det vanskelige referat, men rådstueskriverembedet nedlagdes, og der oprettedes et sekretariat til hver borgmester, hvis leder skulle påtage sig referatet. Samtidig indførtes den praksis, at sekretærerne ikke kunne være medlemmer af magistraten, og at deres nærmeste underordnede lønnedes af kærnerkassen og ikke af dem selv.

Reformens anden del: udnævnelsessagen 1806

I februar 1806 var 6 af de rådmænd, der fik lov til at blive siddende i 1801 døde. Året før, i 1805, var politimester Flindt, der også var borgmester, blevet erstattet som borgmester af en tidligere amtsfuldmægtig, men der var ikke udnævnt nye rådmænd siden 1797. Rådmand Wulf klagede med en vis ret over, at han, der nu var 65 år, var yngste rådmand, og at der kun var 2 andre rådmænd, der havde helbred til at fungere normalt. I kancelliet udarbejdedes en indstilling om nyudnævnelser, men indstillingen er øjensynligt aldrig nået frem til kronprinsen. I stedet kom et notat fra en regeringsembudsmand, der opholdt sig ved kronprinsens hof i Kiel, med besked på, at kancelliet igen skulle benytte lejligheden til at få gennemført den reform af det københavnske embedsmandskorps, som man havde stilet mod. Notatet er dateret, men ikke underskrevet.

I sagen i Danske kancelli findes flere notater, som ikke er underskrevet, men som må afspejle kancelliembedsmændenes holdning til den måde, magistratsembederne var blevet besat på. I notatet fra Kiel tilsiges alle »vice-mænd« evigt had, fordi de, der »forstår at smigre«, derved opnår embeder. Tydeligt nok har kronprinsen ikke været blandet ind i denne sag. I stedet måtte man forsøge at få de ledige embeder besat efter samme regler som ethvert andet justits- og øvrighedsembede. I notatet foreslås så, at man i stedet for uden videre at indstille embederne til besættelse,

omordner magistraten. I andre notater er der udtalelser om de siddende rådmænd. En af dem, Voltelen, har ikke »anstand« til at blive borgmester, men da han er god til regnskaber, får han lov at blive siddende. Han var også jurist. To andre rådmænd betegnes som aldrende, men duelige. De tre øvrige indstilledes til afsked på grund af alder og sygdom. At foretage afskedigelser af magistratsmedlemmer var en hidtil uhørt fremgangsmåde, som kun havde været benyttet ved grove lovovertrædelser. For at gøre det så lemfældigt som muligt fik de afskedigede fuld løn som pension, og en af dem, som sagdes at være uvillig til at gå af, fik en justitsrådstitel. Udgifterne ved pensionen dækkedes ved, at antallet af rådmænd nedsattes, og ved at de nyudnævnte rådmænd indtil videre fik en lavere løn.

Akterne i udnævnelssagen 1806 er interessante, fordi de usædvanlig åbenhjertige notater, som er bevaret i den, kaster lys over det forløb, som også kan udlæses af udnævnelsespraksis. I 1700-tallet har kongen eller hans nærmeste rådgivere besat de mest indflydelsesrige embeder i Københavns magistrat, bl. a. med »lakajer«, mens storborgerskabet, især i århundredets sidste halvdel, har taget sig af resten. Efterhånden som der blev uddannet tilstrækkelig mange jurister, har kancelliets embedsmænd satset på at få lokaladministrationen bureaukratiseret og få jurister ind i embederne. Overøvrigheden kunne der endnu ikke røres ved. Overpræsidenten i København var ganske vist jurist på dette tidspunkt, men hans 2 nærmeste efterfølgere var godsejere fra hofkredse. Ved de mere betydningsfulde underøvrigheder ude i landet var en nyordning for længst gennemført, og Københavns magistrat, der var et af de største lokale embedskorps, har stået tilbage som en fortidslevning, set med centraladministrationens øjne. Ved reformen har storborgerskabet og hoffet tydeligt nok mistet terræn, og i 1806 kunne kancelliembedsmændene gennemføre de udnævnelser de ønskede. De udnævnte 3 nye rådmænd til de 9 ledige pladser. Af dem var en ganske vist formanden for De 32 mænd, dvs. at han var borger, men de 2 andre var jurister, og herefter udnævntes udelukkende jurister til borgmester- og rådmandsembederne indtil den begyndende demokratisering 1840 (se bilag). Samtidig var antallet af magistratsembeder skåret ned, så der udelukkende var lønnede medlemmer.

Afsluttende bemærkninger

Når bureaukratiseringen kunne gennemføres så forholdsvis let og stilfærdigt, må det tages i betragtning, at magistraten på dette tidspunkt havde mistet noget af sin betydning, og at posterne måske ikke var helt så attraktive i storborgerskabets øjne, som de havde været. Domsmyndigheden var allerede gået tabt i 1771 ved oprettelsen af Hof- og stadsretten, og fattigvæsenet var gledet magistraten af hænde 1799. Til gengæld havde den fået tillagt en del civilretslige afgørelser og havde fået skærpet tilsyn med håndværksfagene, men de mange besværlige småsager om bl. a. separation og testamenter kunne ikke have den store interesse. Det er formodentlig symptomatisk for indstillingen til magistraten, at en murermester blev

rådmand 1797. Det har også lettet reformens gennemførelse, at overpræsidenten var jurist i denne periode. Endelig må det have været afgørende, at kronprinsen opholdt sig i Holsten og var stærkt optaget af den udenrigspolitiske situation. Det gav kancelliet en uvant frihed til at handle på egen hånd.

Det borgerlige element i bystyret var bevaret i De 32 mænd. Netop på denne tid skete der også en forskydning i deres sociale sammensætning. Ved lavsforordningen år 1800 bestemtes nemlig, at halvdelen af De 32 mænd, efterhånden som der blev ledige pladser, skulle være håndværkere eller fabrikanter. Den første håndværker indvalgte i år 1800. På forskellig måde forsøgte forsamlingen ganske vist at omgå bestemmelsen, og af egentlige håndværksmestre var der aldrig over en tredjedel, men det var dog et væsentlig nyt indslag i bystyret med en betydelig bredere berøringsflade til befolkningen. De 32 mænds stilling i forhold til magistraten blev også noget styrket, bl.a. ved at de alene fik den kritiske revision af stadens regnskaber ved kgl. res. af 12. februar 1802.

Reformerne blev ikke helt den effektivisering, man havde tænkt sig. Det kan delvis skyldes vanskelige økonomiske forhold i de følgende årtier, men også at væsentlige problemer i systemet var forblevet uløst. Antallet af embeder var skåret ned, embedsmændene havde en faglig uddannelse og var heltidsansatte med løn, og kompetencen mellem dem var blevet fastlagt. Desuden skete der i de følgende årtier en vis centralisering af det uoverskuelige kommissionsstyre, hvoraf en del lagdes ind under magistraten. Men man havde stadig den overvejende mundtlige behandling af de mange tusinde sager, de centrale kollegier blev fortsat hørt eller greb ind i et utal af tilfælde, og en stor del af kommissionsstyret bibeholdtes. Sagsbehandlingen var tung og langsom også i 1800-tallet. Ændringerne i magistratens sammensætning er imidlertid en tydelig illustration af ændringer i samfundets sociale sammensætning. Storkøbmændenes tid var forbi. Middelstanden var på vej ind og med dem de sagkyndige embedsmænd, der formodentlig var en nødvendig forudsætning for, at et bredere udsnit af befolkningen kunne få del i den politiske magt.

Førstegangsudnævnelser til magistraten 1754-1840

Navn	Tidl./andet erhverv	B.skab 32 md. Jur.		Råd- mand	Borg- mester
Hersleb	landsdommer			x	1754-88
Berentz	hørkræmmer	x	x	1755-57	
Munch	isl.købm.	x	x	1755-60	
Willebrand	klædekræmmer	x	x	1759-81	
Storp	brygger	x	x	1759-82	1782-97
Casse	købmand	x	x	1760-82	
Liunge	brygger	x	x	1761-78	
Suhr	grosserer	x	x	1761-71	1771-85

Hofgaard	grosserer	x		1763-82	1782-88
Bornemann	politimester			x 1766-71	
Andresen	kræmmer	x	x	1766-67	
Koch					1766-70
Lunding	brygger	x		1768-71	1772-82
Munch	grosserer	x	x	1770-89	1789-96
Schiøtt	formue			1770-93	1793-1810
Rothe	teol.hofmd.				1771
Wandler	læge			1771-72	
Købke	urtekræmmer	x	x	1771-87	
Bech	grosserer	x	x	1771-81	
Hundewadt	klædekræmmer	x	x	1771-92	
Matthiesen				1771-72	
Thulstrup	grosserer	x	x	1771-93	1793-94
F. Fædder				x 1772-82	
Beckmann	brygger	x	x	1776-90	
Waage	hørkræmmer	x	x	1776-91	
M. Lange	brygger	x	x	1776-86	
S. Lange	rdst.skriver			x 1779-96	1796-1800
Hansen	brygger	x	x	1779-89	
Freese	isenkræmmer	x	x	1781-85	
Voltelen				x 1781-1826	
Kaasbøll	vinhandler	x	x	1782-1804	
Baadh	brygger	x	x	1783-1806	
Knap	teol./formue			1784-86	
Hiorthøy	hofinspektør				1784-1815
Uldall	advokat			x	1788-98
Thomsen	klædekræmmer	x	x	1788-1806	
Wissing	vinhandler	x	x	1788-99	
Læssøe	hørkræmmer	x	x	1788-1806	
Wosemose				x 1789-96	
Kjærumgd.	urtekræmmer	x	x	1789-91	
Mylius	brygger	x	x	1790-1806	
Skibsted	brygger	x	x	1790-1806	
H. Lange				x 1790-93	
Pontoppidan	direktør			1791-1822	
Flindt	politimester			x	1793-1805
Wulff	vinhandler	x	x	1793-1812	
C. Lund	brygger	x	x	1793-1805	
Schmidt				x 1793-95	
Lunding				x 1793-1805	
P. Lange	murermester	x	x	1797-1804	

Bang	læge				1801-08
Bech	amtsfuldmægtig				1805-18
Hammerich	brygger	x	x	1806-21	1821-37
G. Lange	rådstueskriver			x 1806-14	1814-18
R. Lange				x 1806-29	
Bagger	politimester			x	1814-19
Møller	rådstueskriver			x 1815-32	
Quistgaard				x 1816-20	
Mundt				x 1816-37	1837-57
Skibsted				x 1816-47	
Schæffer				x	1818-43
Schiønning				x	1820-21
Bentley				x	1821-57
Dahl				x 1822-52	
Münter				x 1827-41	
Riis-Lowson				x 1833-47	
Driefer				x 1838-57	

Borgmesterudnævnelser 1754-1800

Navn	Tidl./andet erhverv	B.skab	32 md. Jur.	Råd- mand	Borg- mester
Hersleb	teol./dommer			x	1754-88
Fog	købmand	x		1731-54	1754-56
Hilman	købmand?			1731-54	1754-65
Kock					1766-70
Hæseker				1738-70	1770-86
Nissen	Holsteins skr.			1745-70	1770-71
Rothe	teol.hofmd.				1771
Suhr	grosserer	x	x	1761-71	1771-85
Matthiesen					1771-71
Falck	grosserer	x		1746-70	1772-76
Lunding	brygger	x		1768-71	1772-82
Holmsted	grosserer	x		1749-73	1773-80
Hofgaard	grosserer	x		1763-82	1782-88
Storp	brygger	x	x	1759-82	1782-97
Hiorthøy	hofinsp.				1784-1815
Uldall	advokat			x	1788-98
Munck	grosserer	x		1770-89	1789-96
Flindt	politimester			x	1793-1805
Schiøtt	formue			1770-93	1793-1810
Thulstrup	grosserer	x	x	1771-93	1793-94
S. Lange	rådstueskr.			x 1779-96	1796-1800

Førsteborgmestre (øverste borgmestre) 1754-1800

Navn	Tidl.ansættelse	1. borgmester	Borgmester
Torm	ved hoffet	-1764	1731-
Schrødersee	ved hoffet	1764-71	1749-
Rothe	ved hoffet	1771	1771
Hersleb	dommer	1772-88	1754
Fædder	ved hoffet	1788-93	1749
Hjorthøy	ved hoffet	1793-1815	1784

Utrykte kilder:

Sagen om reskriptet 14/8 1801 findes i Rigsarkivet i DK 2. dep. Ekstraktprotokol 1800 nr. 1522 og Registrantsager 1801 nr. 830, og i Stadsarkivet i Magistratens kopibog 1800 B nr. 439 og kollegiebreve 1806 A nr. 29.

Sagen om udnævnelserne 1806 findes i Rigsarkivet i DK 2. dep. Registrantsager 1806 nr. 608 (heri de usign. notater) og nr. 1248.

I kænnerregnskaberne er oplysning om udgifter til magistratens lønninger, og i kopibøgerne kan findes, hvilke magistratsmedlemmer, der har underskrevet udgåede breve - begge i Stadsarkivet.

Desuden er benyttet borgerskabsprotokoller, folketællinger 1787 og 1801 i kopi og skattemandtaller i Stadsarkivet.

Litteratur:

Flemming Dahl: Københavns bystyre gennem 300 år I 1648-1858, 1943.

Sigurd Jensen: Københavns bystyre ved 1750 i Stadsadministrationen i Norden på 1700-talet, Oslo 1982, s. 79-113.

Sigurd Jensen: Lakajismen og Københavns magistrat omkring 1770 i Historiske Meddelelser om København 1973, s. 29-54.

Marcus Rubin: Studier i Københavns og Danmarks historie, 1892, genoptrykt 1970.

Københavns magistrats arkiv 1275-1805, registratur 1986 (dupl.) med indledninger v. Egil Skall.

Københavns magistrats sekretariatsarkiver 1805-57, registratur 1985 (dupl.) med indledninger ved Egil Skall.

Lister med magistratsmedlemmernes navne og funktionstid i Villads Christensen: Københavns privilegier, 1911.

Falk-Jensen og Hjorth-Nielsen: Candidati og examinati juris 1736-1936, 1954-58.

En kjøbenhavnsk embedsmand. Jacob Gudes optegnelser 1754-1810. Memoirer og breve XXVI, genoptryk 1970.

Luxdorphs dagbøger II 1774-88, 1925-30.

Kjære amtmand og kjære svigersøn

Amtmandsudnævnelser belyst gennem en
brevveksling 1806-24

Af Birgit Løgstrup

Peder Wormskiold indledte ikke sine breve til svigersønnen Peder Otto Rosenørn med tiltalen kjære amtmand eller kjære svigersøn. Han skrev i stedet kiereste broder, bedste Peder Otto eller dyrebare ven. Men den her opdigtede overskrift angiver relationen mellem brevskriver og modtager. Brevskriveren sad som deputeret i Rentekammeret højt placeret i den økonomiske og landbrugsfaglige del af centraladministrationen. Han var med i de kollegiale rådslagninger, hvis beslutninger blev indstillet til kongens godkendelse. Modtageren af brevene Peder Otto Rosenørn var indehaver af det højeste embede i lokaladministrationen, amtmandsembedet, hvis indehaver var kongens repræsentant inden for embedsdistriktet. I 1806, hvor de bevarede breve starter, sad han i Ringkøbing amt, men blev i 1820 forflyttet til Århus stiftamt.

Ved siden af den embedsmæssige relation mellem de to var der en familiemæssig forbindelse, som er forklaringen på den meget åbenhjertige og kærlige tone i brevene. Rosenørn, der var født på Hørsomgård i Himmerland i 1778, blev i 1807 gift med Peder Wormskiolds datter Ingeborg Christiane. Peder Ottos moder var ligeledes født Wormskiold. Der var således en generationsforskel mellem Wormskiold (født i 1750) og Rosenørn, der sammen med slægtskabet forklarer den beskyttende tone i svigerfaderens breve. Brevene den modsatte vej fra Rosenørn til Wormskiold synes ikke bevaret¹⁾.

Det er netop de åbenhjertige meddelelser, der gør brevene interessante til belysning af interne forhold i administrationen under Frederik VI - først som kronprins og senere som konge (1808-1839). De skriver om mangt og meget i disse - også i udenrigspolitisk henseende - så vigtige år. Et gennemgående tema er udnævnelser og rokader af amtmænd, som hørte under Rentekammerets ressort. Af familiemæssige årsager holdt Wormskiold sin svigersøn underrettet om disse forhold - både om hvad »man« sagde, og hvad han selv syntes om de omhandlede personer. Brevene er altså godt blandet med rygter og sladderstof. Men de giver samtidig en fornemmelse af, hvad der foregik bag de officielle udnævnelser til de vigtige embedsposter i lokaladministrationen. De er således et stof, som kan benyttes til den levendegørelse af den faktiske administration, som Niels Petersen aldrig er blevet træt af at fremhæve som læremester og inspirator for sine mange elever på Rigsarkivets 2. afdeling.

En amtmands uddannelsesmæssige baggrund

Peder Otto Rosenørn var blevet latinsk juridisk kandidat fra Københavns Universitet med bedste karakter allerede som 21-årig efter 3 års studier. Derved havde han fået den højeste teoretiske viden, som landet kunne give på det juridiske felt. Det var imidlertid hverken en tilstrækkelig eller endnu helt nødvendig betingelse for at gøre embedsmæssig karriere i central- og lokaladministrationen. Derimod var det absolut nødvendigt at opnå praktisk administrativ erfaring. Derfor søgte han og fik sammen med fem andre unge mennesker stilling som auskultant, d.v.s. ulønnet medarbejder i Rentekammeret i 1799. Formålet blev i udnævnelsen af 13. december formuleret således: »at få kundskab om hele det kammervæsen i almindelighed og de derunder hørende dele i særdeleshed«. Løn var der som nævnt ikke forbundet med virksomheden, men til gengæld skulle de håbefulde unge mennesker være »forvisset om hans kgl. majestæts besynderlige[særlige] nåde«. Det overordnede mål var »at give Staten håb om i tiden deraf at høste fordelagtige frugter«. Med andre ord at skabe dygtige embedsmænd til den offentlige administration.

De fem auskultanters baggrund var følgende: én hofjunker (Otto Ditlev Kaas), én løjtnant (Christoph Conrad greve Holck), to juridiske kandidater (Niels de Bang og Rosenørn) og en der blot benævnes hr. (T. K. Bruun Neergård). Der var således blot to juridiske kandidater blandt de fem udpegede auskultanter - nøgleuddannelsesstillingerne til både den centrale og lokale kammeradministration²⁾.

I 1802 - den 27. januar - fik P. O. Rosenørn ærestitlen kammerjunker og var nu vel udrustet til at søge ledige amtmandsposter. Både hans farfar og flere medlemmer af en anden gren af familien havde været amtmænd, så også den side var i orden.

Amtmand over Ringkøbing amt

Lejligheden kom, da amtmanden over Ringkøbing amt, Chr. Fr. Hansen, i 1805 fik bevilget sin afsked. Men hvem skulle have bestillingen efter ham? Der var tre ansøgere foruden Rosenørn: To latinske jurister og auskultanter, en vicelandsdommer, en landvæsenskommissær i Ringkøbing amt og samtidig tidligere by- og herredsfoged. De blev opregnet i nævnte rækkefølge i forestillingen til kongen med den anciennitetsældste auskultant som nr. 1. Men det var Rosenørn (nr. 2), som kollegiet indstillede til embedet - forskellen i ancienniteten var dog kun 1 år. Det skete med en intetsigende henvisning til »at vi anse det omhandlede embede at ville med denne delige og med fortrinligen gode egenskaber begavede mand blive bedst besat.«

Man havde længe i Rentekammeret drøftet nødvendigheden af en mere rimelig aflønning af amtmændene. 876 rdl. som etatsråd Hansen havde fået, ville ikke kunne give det nødvendige udkomme til hans efterfølger. Der blev indstillet og approberet en løn på 1500 rdl., som svarede til forslaget i udkastet til det nye statsreglement.

Et andet problem ved udnævnelsen var Ringkøbing amts udstrækning. Efter megen vanskelighed var der blevet gennemført en ny amtsreform i 1793, hvorefter den nordlige del af det vidtstrakte Ringkøbing amt (Vandfuld, Skodborg og Hjerme herreder og Lemvig købstad) ved første embedsledighed skulle overflyttes til det mindre Thisted amt nord for Limfjorden. Men denne omlægning ønskede Rentekammeret alligevel ikke at gennemføre med flg. begrundelse:

»Som det efter beliggenheden synes tvivlsomt, om deres henlæggelse under Thisted amt ville medføre nogen bekvemmelighed, eller om den ikke snarere for beboerne ville forårsage en mængde ulejligheder.«

Det kunne af formuleringen se ud, som Rentekammeret havde været udsat for lokale protester. Ved samme amtsreform var den indbringende skifteforvaltning over alle på landet uden for fæstebondestand frataget amtmændene og overført til herredsfogederne, dog også først med virkning fra første embedsskift. Denne del af reformen blev nu gennemført for Ringkøbing amts vedkommende³).

Lønforhold

Amtmandsgagen blev - i hvert fald på papiret - forhøjet ved amtmandskiftet i Ringkøbing. Det behøver dog ikke at have været en reel forhøjelse, for ved samme lejlighed bortfaldt som omtalt de indbringende skifteforretninger. Lønforhold er et gennemgående tema i de her omhandlede breve. I brev af 30. december 1806 bekræftede Wormskiold Rosenørns tidligere sammenligninger mellem amtsprovster og amtmænds lønforhold, som afgjort faldt ud til fordel for amtsprovsterne.

»Ja, tilvisse, aflægges amtsprovsterne rigeligen, uden tvivl dobbelt så godt som de ulige mere bebyrdede amtmænd, 2 til 3.000 gage, fri bopæl, ganske overkommelige forretninger, uden den byrdefulde nødvendighed at holde et kostbart embedscomptoir eller at foretage mange bekostelige embedsrejser - er sikkert gode vilkår, og bedre end nogen civil embedsmands, selv ministrene ikke undtagen.«

Wormskiold var klar over, at det var vanskeligt for amtmænd uden formue at forsørge en stor familie udelukkende på grundlag af en amtmandsgage. Som eksempel fremhævede han de nyudnævnte amtmænd Arctander (Frederiksborg amt) og Faye (Thisted amt), som Rentekammeret nok skulle komme til at høre mere fra. Men afgørelsen om lønforhøjelse lå ikke i Rentekammeret, men i Finanskollegiet, der havde den overordnede styrelse af statens udgiftsvæsen. Nej, havde Rentekammeret blot som Danske Kancelli kunnet råde over indtægter som tiende, kirke og amtsrepartitioner! - Det er i øvrigt ikke den eneste gang, der spores en vis animositet mellem de to faste piller i den civile centraladministration i brevene fra den deputerede i Rentekammerkollegiet.

Helt galt blev det efter statsbankerotten i 1813. I efteråret 1816 fik amtmændene et ekstraordinært gratiale af statskassen. Året efter må Rosenørn underhånden have forespurgt den centralt placerede svigerfader om

mulighed for en forhøjelse af den reglementerede gage eller et rentefrit pengelån af den kgl. kasse. Svaret var et nej til begge dele, da finanskollegiet i februar måned med henvisning til nødvendigheden af at indskrænke administrationsomkostningerne havde afvist den slags metoder, som øjensynligt tidligere havde været såre almindelige. Man sagde hårdt og brutalt nej til alle ansøgninger, selv om man var klar over deres berettigelse. Det kunne i yderste nød blive til en lille lidet hædrende almisse i ny og næ. Men det ville han gerne spare sin svigersøn for. På den anden side var Wormskiold klar over nødvendigheden af flere penge til amtmandsfamilien. Han gav derfor svigersønnen det forslag at »bestride ved sparsomme lån, hvad din ordentlige og tarvelige økonomi uomgængeligen udkræver mere, end din indskrænkede embedsindkomst formår at afholde.«

Så ville svigerfaderen betale renterne af lånet. Ikke fordi han selv var fyrsteligt aflønnet, men han ejede et mindre gods, Ristrup, i nærheden af Århus, som han i sin lange embedsperiode havde kunnet tære på for at opføde en stor familie. De mange sager om kasseangel og uorden i embedets regnskaber, som gik over landet i disse år, viste med stor tydelighed, at ikke alle embedsmænd havde en svigerfar med et gældfrit gods som sikkerhedsnet⁴⁾.

Embedskontor

Gagen skulle ikke blot anvendes til amtmandens privatforbrug. Den skulle også dække anskaffelse af embedskontorer og kontorhold i almindelighed, d.v.s. aflønning af underordnet personale og forbrug af papir og blæk. Efter udnævnelsen boede Rosenørn inde i Ringkøbing købstad, men inden giftermålet med Christiane Wormskiold så han sig om efter en passende bolig. Som født og opvokset på en herregård, var en passende bolig ensbetydende med en herregård, som måtte ligge i nærheden af Ringkøbing. Valget faldt da på Rindumgård på 9 1/2 tdr. hrtk., som kunne fås for 50 rdl. pr. td. l - i alt 4600 rdl. Den var tiendefri, men der hørte intet bøndergods til. Der var en god besætning på gården, ligesom der hørte en fortrinlig mose til. Men ulempen var, at det var nødvendigt at opføre en ny hovedbygning. Rosenørn havde anslået den samlede udgift til køb og nybygning til 6.000 rdl., som han foreløbig fik til låns af svigerfaderen. De var enige om købet, men da udgifterne til hovedbygningen løb op til 16.000 rdl., foreslog Wormskiold dog, at familien fandt sig en passende bolig inde i Ringkøbing for 5-6000 rdl. og beholdt landstedet, som det var, uden for byen - lige som Moltke i Ribe og Morgenstjerne i Århus. Dette forslag vandt ikke svigersønnens bifald, og resultatet blev opførelse af en en-etages hovedbygning - i stedet for den planlagte to-etages, men grundmuren blev bibeholdt.

Wormskiold fandt det ikke nødvendigt, at Rosenørn ansøgte Rentekammeret om tilladelse til at holde embedskontor på Rindumgård. Den lå så tæt ved byen, at embedsekspeditionerne stadig kunne dateres Ringkø-

bing. Wormskiold havde jo heller ikke selv søgt om tilladelse til at bo på Frederiksberg alle, der lå lige så langt fra byen som Rindumgård. Allerede på nuværende tidspunkt var svigerfaderen klar over, at erhvervelsen af en landejendom kunne volde vanskeligheder ved senere forflytninger. For et tidsbestemt salg måtte forventes at indbringe økonomiske tab⁵⁾.

Den omsorgsfulde svigerfader - Rentekammerdeputeret Peder Wormskiold (1750-1824).

Amtmandsrokaden 1808-09

Selv om Peder Otto Rosenørn var udnævnt til amtmand i Ringkøbing og havde etableret sig med en herregård som embedskontor, kunne han ikke forvente at blive her resten af sine dage. Måske ville han også ønske forflyttelse med tiden, for Ringkøbing blev i centraladministrationen betragtet som en afkrog - i hvert fald af dem, der opfattede Slotsholmen som verdens centrum.

Stiftamtmandsembedet i Odense blev ledigt efter Poul Rosenørn Gersdorff i 1808. Man forventede i Rentekammeret, at stiftamtmanden i Ribe G. Moltke uansøgt ville få tildelt denne både mere anseelige og også mere indbringende post. Derfor følte svigerfaderen det nødvendigt at advare Rosenørn.

»Tag dig i så fald i agt, at man ikke flytter dig til Ribe. Din korte embedstid vil måske hjælpe dig til at forskånes for propositionen.«

Men måske ønskede svigersønnen at blive flyttet allerede nu. Peder Wormskiold ville gerne høre hans ønsker, for bedre at kunne iagttage hans interesser i Rentekammeret. Rosenørn ønskede ikke forflyttelse, hvilken beslutning iflg. svigerfaderens tankegang

»sikkert vil føre til rolig tilfredshed om ikke til stigende udvortes anseelse, der kuns blænder mængden.«

Men hvordan forløb den begyndende kabale? Wormskiold havde haft ret i sine gisninger: stiftamtmand Moltke i Ribe var allerede uden ansøgning blevet udset til stiftamtmand i Odense, men før bestallingen kunne underskrives, ytrede amtmanden i Holbæk - baron Adeler ønske om at overtage embedet i Odense. Det undrede Wormskiold, at Adeler ville forflyttes fra hus og hjem (Adelersborg) og det ham så kære Holbæk amt, til stiftamtmandsembedet i Odense, hvor han måtte regne med at sætte 6-7000 rdl. til årligt af sin private formue. Den årlige gage var 2000 rdl. Det kunne kun forklares ved Adeleres forfængelighed. Et stiftamtmandsembedede talte øjensynligt mere end et almindeligt embede som amtmand. Bestallingen var iflg. Wormskiold allerede underskrevet.

Wormskiold kunne endnu ikke overskue konsekvenserne af dette træk for Peder Otto. Ganske vist talte man om kammerherre Lerche som ny amtmand i Holbæk. Men der kunne opstå et endnu mindre behageligt flytningsforslag,

»dersom Viborg stift ved den nærværende rystelse skulle, som temmelig rimeligt, miste sit umoralske hoved.«

Dette blev skrevet 1. november 1808 om Viborgs amtmand Niels Sehested, der havde siddet på posten siden 1789. Der var den 30. september samme år blevet nedsat en kommission af Danske Kancelli til at undersøge en række beskyldninger, som Viborgs borgmester, Thomas Wissing, havde fremsat mod ham. Det er formodentlig dette, der hentydes til med bemærkningen »den nærværende rystelse«. Når Niels Sehested desuden særligt blev fremhævet for sin umoral i Wormskiolds brev, skyldes det hans ægteskabelige liv. Han var i 1792 blevet skilt fra sin kone - Birgitte

Sehested - og levede derefter »et lystigt og frivolt ungarleliv i Viborg«. Han slog sig sammen med den 30 år yngre Stine Stantemacher, som 1805-10 fødte ham 4 børn. I kirkebogen stod faderen rigtig nok hver gang opgivet som »handelsmand Nielsen fra Holsten«. Men alle i byen vidste nok, hvordan det hang sammen. Rygterne havde også bredt sig til København⁶⁾.

Kabalen omkring stiftamtmandsembedet i Odense gik dog op på en ganske uventet måde. De spændte forhold i Norge gjorde det nødvendigt for kongen at sende chefen i Danske Kancelli Fr. J. Kaas til Norge som stiftamtmand over Akershus stift og medlem af regeringskommissionen deroppe. Han havde en lang embedskarriere bag sig i Norge og havde været meget vellidt. Det medførte, at den hidtidige stiftamtmand i Akershus Gebhard Moltke i 1809 blev kaldt hjem og fik embedet som stiftamtmand over Fyns stift. Adeler, der som omtalt var udnævnt til posten i Odense, blev i stedet overpræsident i København 1809.

Tilbage sad en fornærmet stiftamtmand over Christianssand stift, Niels E. de Thygesen, som iflg. Wormskiold bestemt havde regnet med at få dette embede tillagt som påskønnelse for sine tjenester. I stedet blev han afskediget i 1810. Men han ville uden tvivl overvinde sin fortrydelse så vidt, at han ville tage til takke med Viborg stift, når vacansen her indtraf. Wormskiold kunne nemlig den 12. august 1809 viderebringe det rygte, at Seh.s (= Sehesteds) sag nu snart nærmede sig en ikke heldig udgang.

Men oppe i Hjørring havde amtmanden E. Blom også kik på Viborg, skønt Wormskiold ofte havde rådet ham til at slå sig til ro ved den forstandige Brandts side. (Michael Brandt var byfoged i Hjørring og herredsfoged i Horns og Vennebjerg herred). Kanonerne var således kørt i stilling til næste rokade blandt amtmændene. Men Sehested-sagen forløb således, at Rentekammeret i september 1809 suspendede ham, mens undersøgelsen mod ham stod på. Han blev delvis frikendt og derfor genindsat den 25. maj 1812, men ¼ år efter søgte han og fik afsked i nåde. Og Emanuel Blom fra Hjørring blev den nye stiftamtmand i 1813⁷⁾.

Amtmandsrokaden 1814

I 1814 blev stiftamtmandsembedet i Aalborg ledigt ved den 70-årige Ditlev Pentz' afsked. Geheimestats- og finansminister Møsting havde på eget initiativ anmodet Frederik VI om tilladelse til at betyde P. O. Rosenørn, at han kunne gøre sig håb om at få embedet efter ham. Det ville Møsting selv skrive til Rosenørn i et personligt brev, men gav dog svigerfaderen i kommission at forberede ham lidt på sagen. Det skete straks med et brev, som indledtes med et »Elskede dyrebareste Peder Otto«. Selv om der ikke var tvivl om Wormskiolds ønske, stillede han naturligvis svigersønnen frit - ligesom han havde udvirket hos Møsting, at han ikke behøvede at acceptere. Henvendelsen var i det hele taget kommet bag på Wormskiold, der troede, embedet var bestemt til Thygesen.

»Sagen vil formodentlig blive lagt dig meget nær, da man anser det uomgængelig fornødent, at en fortrinlig duelig virksom og med fortjent tillid

hædret embedsmand anbetroes den civile overbestyrelse i Jyllands gamle hovedstad og dens store distrikt.«

I realiteten lagde Wormskiold pres på svigersønnen ved at smigre ham med at være den bedst kvalificerede til et så vigtigt embede. Lønnen var 2000 rbdl., hvortil kom et specielt tillæg til Pentz på 600 rbdl., kontorhold på 1000 rbdl. og endelig var der embedsbolig på Aalborg slot. I et følgende brev må Rosenørn have stillet nogle konkrete spørgsmål. For Wormskiold kunne ikke love Peder Otto, at hans broder Carl Gustav kunne afløse ham i Ringkøbing. Det første, de kunne håbe for hans vedkommende, var by- og herredsfogedembedet i Varde. Beboelsen på slottet skulle være tålelig, men der var ikke knyttet jord hertil udover en smule have. Syd for Aalborg lå der imidlertid flere udstykkede hovedgårdsjorder fra godserne Sohngårdsholm og Vesterladegård, hvoraf måske én var til salg⁸⁾. Svigerfaderen var enig med Rosenørn i, at jord og de produkter, denne afkastede, var nødvendig for en købstadshusholdning. Men Rindumgård måtte jo sælges enten til efterfølgeren i embedet eller til en »Ringkøbing matador«, som Wormskiold udtrykte det. Endelig var der hensynet til Rosenørns moder, som var flyttet til Nørholm gods ved Varde.

Midt under Rosenørns overvejelser kom udnævnelsen til kammerherre (kgl. res. 30. maj 1814), som også kom uventet for svigerfaderen. Han havde først fået nys herom, da han om tirsdagen havde åbnet overhofmarskallens kommunikation til Rentekammeret om denne kgl. nåde. Naturligvis lykønskede han svigersønnen med »lommepynten«. Der var imidlertid den hage ved udnævnelsen, at det normalt kostede 655 rbdl. at indløse bestallingen. Men efter ansøgning kunne den fås enten gratis eller til nedsat gebyr.

Rosenørn ville ikke til Aalborg, men da det var en alvorlig sag at afvise et kgl. tilbud, rejste han selv til København for at drøfte sagen med Rentekammerets chef. Derfor er vi afskåret fra at se det videre forløb af denne side af sagen.

At den nye stiftamtmand i Aalborg blev geheimestatsminister Frederik Moltke, skyldtes atter de forviklede udenrigspolitiske forhold omkring Norge. Svenskerne var blevet fornærmet over den højtplacerede ministers sympati for nordmændenes rejsning mod de nye magthavere, som de havde erfaret gennem et opsnappet privat brev. Og så havde Frederik VI i Danmarks vanskelige udenrigspolitiske situation ingen anden udvej end at afskedige ham og forvise ham til Jylland. Det var i 1814, men i 1815 vovede kongen så at udnævne ham til stiftamtmand i Aalborg. Denne udgang på sagen ses Wormskiold ikke at have kommenteret i de bevarede breve⁹⁾.

Amtmandsrokaden 1816

To år senere var de to brevskrivere placeret i samme forlegenhed. Den ærefulde post som stiftamtmand over Sjælland stift og amtmand over Københavns amt skulle genbesættes, da man påtænkte at udnævne gehei-

meråd V. J. A. Moltke til overpræsident. Atter kastede man fra højeste sted blikket på amtmanden i Ringkøbing. Denne gang var man så overbevist om hans accept, at end ikke svigerfaderen blev spurgt, inden en mundtlig godkendelse var indhentet hos kongen. Tilbage var kun udfærdigelsen af selve bestillingen, da grev G. Moltke fandt på at spørge svigerfaderen om Rosenørns holdning til en forflyttelse. Han ønskede stadig ikke at forlade Vestjylland, selv om gagen var 3.000 rbd. og 1000 rbd. til kontorhold. Svigerfaderen havde mange gode argumenter for, at han skulle modtage tilbudet. Et internt: det var nødvendigt med en hurtig rokade, da overpræsidentembedet krævede hurtig besættelse. Hvis Rosenørn afslog, ville »den lige så forfængelige som virksomme og stærk protegerede stiftamtmand Jessen« måske få posten. Selv havde Wormskiold peget på Bülow, som var blevet til overs ved en reduktion i Kancelliet - derved kunne statskassen spare en gage.

A. h. t. Rosenørns fremtidige karriere var embedet som stiftamtmand over Sjælland særdeles vigtigt. Det var blevet betydet Wormskiold, at hans svigersøn var »blandt de yderst få udmærkede, pålidelige og adstadige embedsmænd, som med tiden ønskedes bestemt til chef for et eller andet kgl. collegium« - altså en placering som topembedsmand i centraladministrationen.

Svigerfaderen kunne også berolige Peder Otto med, at der ikke var forbundet særlig megen repræsentation med stiftamtmandsembedet - i modsætning til embedet som overpræsident. Stiftamtmanden behøvede ikke at gøre mere personlig opvartning hos kongen, end han selv ønskede. Han henviste til geheimeråd Moltke som bevis på, »at store figurer ikke var uomgængelig nødvendige«. Derfor ville Rosenørn også frit kunne vælge bopæl i København eller på Frederiksberg. På et punkt var svigerfaderens oplysninger nedslående - nemlig ang. økonomien.

»Muligheden at komme, ved en tarvelig husholdning og med få duelige comptoirbetjente, ud med 4000 rbd. sølv værdi årlig indkomst, tør jeg hverken bekræfte eller nægte ganske bestemt, endskønt det sidste rigtig nok, efter min egen erfaring synes rimeligst.«

Men Wormskiold kendte sin svigersøns holdning til forflyttelse. Derfor var det alvorligste problem for ham, hvorledes han fik afvist det smigrende tilbud, der allerede havde været forelagt kongen. Han formanede Rosenørn til at være meget forsigtig, når han formulerede sin afvisning på det brev, Møsting, præsidenten i Rentekammeret, ville sende ham. Svaret skulle nemlig forelægges Frederik VI, som ikke tålte at se virkelige tilbud forkastet af sine undersåtter. Så derfor måtte ordet tilbud endelig ikke forekomme i brevet. I stedet måtte han skrive sådan noget som »det uventede håb, Moltke havde ladet ham øjne« - eller han kunne måske finde et endnu varsommere udtryk.

Brevet fra Møsting og et koncept til P. O. Rosenørns svar er bevaret i hans kones privatarkiv. Rosenørn løste problemet ved at takke Møsting for den smigrende indsigt, at han muligvis ville komme i allernådigst betragtning ved besættelse af et stiftamtmandsembede. Hans hjerte var

gennemtrængt af den dybeste taknemmelighed ved tanken om den allernådigste konges tilbud og tilfredshed med hans bestræbelser for at opfylde hans betroede embedskald o.s.v. Men meningen var kort og godt, at han ikke ønskede at skrive en embedsansøgning, da han hverken havde kræfter eller privat formue til at klare embedet som stiftamtmand over Sjælland stift.

Hvordan gik det så videre? Undgik amtmand Rosenørn og rentekammerdeputerede Wormskiold at falde i unåde på allerhøjeste sted? Wormskiold følte sig nødsaget til at gå i audiens hos kongen og kunne den 18. juni 1816 sende et beroligende referat af kongens nådestilkendegivelser til Rosenørn:

»Han sagde mig rent ud: R. er en brav mand, og jeg havde så meget hellere villet forflytte ham herind, som jeg kunde forestille mig, at det måtte have været Dem behageligt at få ham i nærheden. Men jeg kan ikke fortænke ham i, at han ej attræer et embede, som jeg ikke selv skjøttede om at forestå, fordi en prompte parition hos fornemme bønder, rige lyststeders ejere og underembedsmænd, der dagligen kunne løbe til de amtmænd foresatte autoriteter, må være meget vanskelig at opnå.«

Kongen viste sig altså at have sans for sine embedsmænds personlige forhold. Det er imidlertid mere interessant at se hans fornemmelse for de vanskeligheder, de administrerede kunne forårsage ved at klage over afgørelsen højere op i hierarkiet. Denne bevarede replik vidner i høj grad om, at Danmark var en opinionsstyret enevælde. Kongen havde blik for hensynet til opinionen.

Wormskiold havde desuden meget besvær med at neddyse det jo ganske sandfærdige rygte, at Rosenørn var udset til stiftamtmand over Sjælland. Så derfor måtte alt, hvad svigerfaderen og svigersønnen havde brevslet om, også i fremtiden blive mellem dem.

Hvordan gik det så videre med besættelsen af dette vigtige, men øjensynligt vanskelige embede? I samme brev kunne Wormskiold fortælle den gode nyhed, at det ikke blev »den endnu alt for unge og forfængelige, endskiønt unægteligen duelige og særdeles virksomme Jessen.« Formodentlig ville det blive kammerherre Bülow i Kancelliet, som Wormskiold selv havde tænkt sig. Hans personlige opfattelse af kammerherren havde dog også kritiske strøg:

»Hans hidtil noget indslumrede virksomhed håber jeg at ville vækkes og danne ham til en nyttig embedsmand, hvortil han hverken fattes evne eller kundskaber eller retscaffen tænkemåde.«

Bülow's udnævnelse var allerede besluttet mundtligt, men Rentekammeret havde endnu ikke fået ordre til den skriftlige ekspedition. Underligt nok var der ikke indkommet en eneste ansøgning til embedet. Det har altså været så højt anset, at alle formodede, at der var en særlig favorit. Derimod havde nogen været så overbevist om, at denne favorit måtte være Mathias Reinhold v. Jessen på Lolland-Falster, så de havde ansøgt om hans embede. Også indbyggerne i Nykøbing by havde ventet dette udfald, så de havde ansøgt om fremdeles at måtte beholde deres elskede øvrighed,

såfremt ikke kongen skulle behøve ham til en vigtigere post. Wormskiolds brev er også et bevis på, at centraladministrationen noterede sig henvendelser fra befolkningen.

Geheimeråd Moltke vedblev imidlertid foreløbig at passe begge embedsforretninger uden beklagelser i håb om at beholde begge indkomster i vacancen. Men 6. juli 1816 blev Kristoffer Schøller v. Bülow udnævnt til Sjællands stiftamtmand, som Wormskiold havde anet¹⁰⁾.

Amtmandsrokaden 1820

Derefter gik der fire år, inden P. O. Rosenørn kom i farezonen igen. Men 7. marts 1820 meddelte hans svigerfader ham i et brev, at den gode præsident Møsting netop i dette øjeblik havde meddelt ham, at stiftamtmandsembedet i Viborg blev ledig ved Bloms afsked og havde forespurgt, om det havde Rosenørns interesse. Klog af skade spurgte man altså først denne gang. Svigerfaderen mente ikke, det var sagen, hvilket senere blev bekræftet af Rosenørn.

Men 14 dage senere indgav geheimeråd Güldenchrone sin afsked som stiftamtmand over Århus - efter pres fra kancellipræsidenten - med eller uden udtrykkelig højere befaling. Afskeden ville derfor - bemærkede Wormskiold - desværre blive bevilget, til almindelig beklagelse i hele Århus stift og amt. På denne baggrund havde Møsting igen skrevet til Rosenørn og givet ham valget mellem Århus og Viborg stiftamtmandskab. Denne gang måtte Peder Otto være klar over, at kongen ikke ville optage en tredje afvisning så nådigt som de to første. Endelig var der denne gang ingen problemer med embedsboligen, da Rosenørn kunne tage ophold på Wormskiolds lille herregård Ristrup 1 1/2 mil fra Århus. Dette havde han allerede drøftet med Møsting, som på stedet havde givet sin tilladelse til benyttelsen af Ristrup som embedsresidens. Overlæg det nu nøje med din elskede Christiane, var svigerfaderens sidste kommentar til sagen i brevet.

Rosenørn var også klar over, at det var alvor denne gang. Hans sidste bekymring gjaldt afhændelsen af den kære Rindumgård. Det antydes i svigerfaderens næste brev, at dette spørgsmål ville spille ind ved udvælgelsen af hans efterfølger i Ringkøbing amt. Den ældste auskultant i Rentekammeret, kammerjunker Lorentz, havde giftet sig til nogen formue. Ham ville Møsting foreslå til posten, »hvem han med vished tror, at han ville blive en redbon køber til Rindumgård«. Men måske ville kongen foretrække en person på ventepenge - af besparelshensyn. Men Rosenørn accepterede embedet som stiftamtmand og Lorentz fik Ringkøbing amt efter ham og købte Rindumgård for 12.000 rbdl.¹¹⁾

Svigerfaderen var meget glad for denne udgang på sagen og kunne i øvrigt fortælle Peder Otto, at han kunne være godt tilfreds med sit skudsmål i kammerpræsidentens forestilling til kongen. Heri siges det i øvrigt, at kammerherre P. O. Rosenørn havde ytret ønske om at forundes dette embede. Det ved vi fra den foreliggende brevveksling, er en sandhed med modifikationer. Skudsmålet lyder:

»Han har med fortrinlig embedsduelighed ved den samvittighedsfuldeste opfyldelse af alle embedspligter, ved stedse usvækket iver for Deres majestæts interesser, forenet med rolig sindighed og stadig omhu for amtets beboeres vel, erhvervet sig lige så meget krav på at tælles blandt Deres Majestæts trofasteste, nidkæreste og dueligste embedsmænd, som han har vundet alle deres højagtelse og kærlighed, med hvilke han har stået i embedsforhold.«

Det vil først efter omfattende undersøgelser af Rosenørns administration være muligt at vurdere, om der er grundlag for denne rosende omtale. - Hvis vi i nutiden overhovedet vil være i stand til at bedømme dette med samtidens øjne. Men det er interessant at konstatere hvilke elementer, der efter Møstings opfattelse indgik i en positiv karakteristik. Kongens interesser måtte naturligvis stå i centrum for embedsmanden, hvilket også kan formuleres som fuld loyalitet mod kongen og hans interesser. Dernæst kom kravet om en stadig omhu for amtets beboere - de administrerede. Ligesom amtmanden måtte være både samarbejdsvillig og i stand til at samarbejde til alle sider.

Alt dette opfyldte Rosenørn efter kammerpræsidentens mening. Ikke underligt at svigerfaderen var glad og stolt. Han var til stede i forgemakket til statsrådet onsdag den 12. april, hvor Møsting før selve statsrådsmødet havde givet forestillingen, der var dateret den 11. april, til kongen. Wormskiold var til stede for at erhverve rentekammerets andre forestillinger, der skulle gøres klar til kongens underskrift den 22. april.

»Jeg kunne altså ikke undgå i en privat audience straks at kysse kongens hånd og bevidne din og min fortjente tak for de flere gentagne beviser på udmærket personlig nåde for dig. Han var overmåde mild og sagde ret med tilfredshed: »Det er godt, at vi får en brav og redelig mand til Aarhus stift, og som kommer derhen med en lykkelig fordom [= omdømme] for sig blandt dem, der ikke kende ham. Han er afholdt, hvor han nu er, og bliver det snart, hvor han kommer hen.«

Forestillingen havde gjort sin virkning! Eller havde kongen måske andre informationskilder? Rosenørn behøvede ikke at lægge penge til side til indløsning af bestillingen, da de allerede uden ansøgning var blevet ham eftergivet. Han skulle blot huske et par rigsbankdaler til kammerbudene. Så var der blot tilbage for svigerfaderen, »at lykønske ham til veloverstandne afskeds- og tiltrædelses smauser [fester] med alt, hvad dertil hører, og som virkelig må have sat såvel maven som hjertet i reqvission.«¹²⁾

Ønske om forflyttelse

Nu fik Rosenørn den forøgede virkekreds for sine kræfter, som hans velyndere så længe havde ønsket ham. Han fik lov til at bo på Ristrup, med det ene forbehold, at forligskommissionerne skulle afholde deres møder inde i Århus. De var blevet oprettet i 1795 med det formål at få en hurtig afgørelse af mindre stridigheder uden mellemkomst af prokuratorer.

D.v.s. folk måtte selv møde frem, og det ville man altså ikke forlange dem til ude på Ristrup.

Der var tilsyneladende meget at rydde op efter Guldencrone, som i øvrigt efter eget udsagn i et brev til sin efterfølger var meget glad for, at det netop blev ham. Wormskiold havde for længe siden fortalt Rosenørn om Guldencrones besværligheder. Han havde udvist al for megen ædel og godmodig overbærenhed mod herredsfogderne i stiftet, som havde vist sig yderst forsømmelige, og som han ikke nænnede at gøre ulykkelige. Den undersøgelseskommissær, der skulle undersøge disse uregelmæssigheder, havde desuden ikke haft conduite, som det siges. Som Wormskiold sukkede over sin mangeårige vens situation i slutningen af brevet den 17. marts 1821:

»G.'s pengeforfatning er nok ikke let at redde mere, hvilket inderligen smerter mig.«

Administrationen af stiftamtets sager foregik pr. definition i fællesskab med stiftets biskop. Også det voldte vanskeligheder. Som afglans af Rosenørns beklagelser eller betroelser til svigerfaderen omtalte Wormskiold Århus-bispen, Andreas Birch, som »din gode phlematiske biskop«. Forhåbentlig skulle det ikke blive nødvendigt for Rosenørn lige som stiftamtmand Lowzow i Sjælland stiftamt at tage alle de fælles sager fra biskoppen og hans amanuenser og indtil videre bestyre dem fra sit eget kontor¹³⁾.

Formodentlig skulle disse problemer betragtes som overgangsvanskeligheder. Men embedsforretningerne blev mere og mere byrdefulde, og efter en kort sygdomsperiode i sommeren 1823 traf Rosenørn beslutning om selv at søge forflyttelse. Han forventede, at deputeret i Rentekammerkollegiet grev W. Moltke ville få tildelt amtmandsembedet i Præstø, og så kunne han selv få hans stilling i Rentekammeret. Nu havde han i knap en snes år hørt på sin svigerfaders rokadeplaner, så nu ville han selv spille aktivt med uden som tidligere at blive handlet med. Men for første gang sagde hans svigerfader nej til ham. For det første ville Moltke nok slet ikke få Præstø, som formodentligt ville gå til den islandske stiftamtmand. (Hvilket det også gjorde). For det andet var enhver deputeret i Rentekammeret tillige deputeret for finanserne. Grev Moltke var således tillige medlem af direktionen for statsgælden og den synkende fond - hvis forretninger, Wormskiold lidt spydigt bemærkede, sikkert ikke ville være behagelige for svigersønnen. Størrelsen af den reglementerede gage var også kun 1800 rbd. for 3, deputeret, 2200 for anden og 2400 for 1. deputeret. Men det centrale i svigerfaderens modstand var dog hensynet til den offentlige mening:

«Endeligen turde måske det højst ærede criticerende publikum finde anstød i at se en svigersøn og svigerfader ansatte som fungerende medlemmer i et og samme collegio.«

Så ville det være lettere at søge ind i Danske Kancelli, hvor der snart ville blive en ledig stol p.g.a. den gode Løvenskiolds nedbrudte helbred. Gagen var her 2000 rbd. Han ville blive modtager med åbne arme af kancellipræsident Kaas. Men det ville han også være blevet af Møsting i Rentekamme-

ret, »hvis ikke jeg endnu sad i vejen,« bedyrede Wormskiold. (Denne døde i øvrigt året efter 73 år gammel.)

På længere sigt havde han imidlertid en anden plan for Rosenørn i hovedstaden - uden han dog loftede sløret herfor. Men på kort sigt kunne han tilråde en deling af det meget store embedsdistrikt under Århus stift, så Skanderborg amt udskiltes som et særligt amt. Det havde han også allerede dagen før drøftet privat med Møsting, som var villig til at tage en sådan deling under alvorlig overvejelse. Fremgangsmåden måtte nu være, at Rosenørn i et *privat* brev til Møsting fremstillede alle sine vanskeligheder og bad om hans tilladelse til at indsende et andragende om en sådan deling til *Rentekammeret*. Han måtte naturligvis ikke henvise til svigerfaderens samtale med Møsting om samme sag. Hvis Rosenørns broder Carl Gustav så samtidig kunne blive amtmand i det udskilte Skanderborg amt, så var et gammelt ønske hos Peder Otto opfyldt. - Han havde som tidligere omtalt uden held søgt at få ham til sin efterfølger i Ringkøbing amt. Han sad imidlertid stadig som herredsfoged i Øster og Vester Horne herred og byfoged i Varde.

De flg. breve beskæftigede sig indgående med den bedste topografiske opdeling af Århus amt. Det endte med en kgl. resolution herom den 9. marts, ugen før Peder Wormskiolds død den 15. marts. Anden del af planen lykkedes derimod ikke. Carl Gustav Rosenørn blev ikke den nye amtmand i første omgang. Ja, Wormskiold fandt det end ikke ulejligheden værd at lade ham ansøge. Først da den første amtmand Niels P. Rosenkrantz døde allerede den 12. marts 1825, faldt loddet til fordel for C. G. Rosenørn. Men da har vi ikke flere private breve fra Wormskiold til belysning af intrigerne bag. Carl Gustav blev flyttet til Vejle amt i 1826 og sad her til 1828. Da Peder Otto Rosenørn døde fra sit stiftamtmandsembede i Århus allerede i 1828, blev broderen hans efterfølger og sad her lige til sin afsked i 1843¹⁴⁾.

Procedurer og hensyn ved amtmandsudnævnelser

Disse få amtmandsudnævnelser er naturligvis ikke tilstrækkeligt fundament til en endelig konklusion om disse vigtige sagers behandling under Frederik VI. Hertil kræves langt flere undersøgelser. På den anden side har det private materiale givet mulighed for at se nogle procedurer og vurderinger, som de officielle arkivalier ikke kan belyse. Som udgangspunkt for højst nødvendige videre undersøgelser kan flg. iagttagelser måske anvendes:

P. O. Rosenørn gennemførte både en teoretisk (jurastudiet ved Universitetet) og praktisk (auskultant i Rentekammeret) administrativ uddannelse inden udnævnelsen til amtmand. Desuden havde han den rette familiemæssige baggrund og allerede på dette tidspunkt varme fortalere i Rentekammeret. Alle punkter synes at være værdifulde elementer i udvælgelsesproceduren for amtmænd, hvortil på dette tidspunkt kom hensynet til de udenrigspolitiske forhold og nødvendigheden af at placere de tidligere norske embedsmænd.

Embedsgagen var ikke tilstrækkelig til at klare både kontorhold og et passende privat levetforbrug. Det skyldes ikke mindst manglen på fast embedsbolig. Amtmanden måtte derfor være i besiddelse af enten formue eller lånemuligheder.

Det var almindeligt, at amtmændene cirkulerede mellem amtmands-embeder. Et stiftamt var finere end et amt, ligesom Sjælland stift p.g.a. København, hoffet og centraladministrationens nærhed var det fineste. Måske kunne man endda avancere til ledelsen af et kontor i centraladministrationen. Rosenørn var, som det tydeligt fremgik, ikke interesseret i disse turnusplaner - måske af økonomiske hensyn (den kapital der sad bundet i ejendommen), måske p.g.a. en stærk tilknytning til egnen. Der foregik således en planlægning af embedsbesættelserne på højeste niveau i Rentekammeret - uden at initiativet hertil behøvede at være taget af de implicerede amtmænd. P. O. Rosenørns sag var ikke enestående, idet amtmand Faye i Thisted blev udnævnt og derefter fritaget for at tiltræde posten i Svendborg i 1822. Thygesen blev udnævnt til Hjørring i 1813, men kom aldrig til at fungere - måske fordi han hellere ville være stiftamtmand over Lolland-Falster i 1814.

Den private korrespondance har også afsløret en betydelig mundtlig og indirekte procedure i Rentekammeret, inden de officielle henvendelser fandt sted. Det så vi både ved udnævnelsessagerne og sagen om delingen af Århus amt. Den overleverede arkivdannelse afslører måske i mange tilfælde kun toppen af administrationsbjergtet.

Mange af disse procedurer følte nødvendige a.h.t. de høje embedsmænds magtfølelse og ikke mindst den enevældige kongemagt. Man måtte for enhver pris undgå at støde hans kgl. Majestæt, som blev anset for meget nærtagende. I de refererede samtaler viste Frederik VI sig som en såre fremkommelig og menneskelig enevoldshersker. Det er alfaderen, der afsløres for os.

Den embedsmandstype, enevælden hylkede, var den loyale dygtige og samarbejdsduelige mand, som samtidig forstod at tage hensyn til opinionen i embedsdistriktet. Den danske enevælde ønskede tydeligt at regere og administrere i overensstemmelse med folkets ønsker. Det var et opinionsstyret regime.

Noter:

1. Der er bevaret 66 breve fra P. Wormskiold til P. O. Rosenørn, nogenlunde jævnt fordelt over perioden 1806-24, dog kun et for 1818 og ingen mellem marts 1810 og oktober 1813. Flere må være gået tabt. De bevarede breve findes i original i Landsarkivet for Sjælland, Oreby-Beritzgård godsarkiv, RZI, mens en kopi findes i Landsarkivet for Nørrejylland. Pr. 1868, P. O. Rosenørn. Som gennemgående hjælpemiddel er benyttet Dansk biografisk leksikon. J. Bloch: Stiftamtmand og amtmænd. Kbh. 1895.
2. RA, Rtk. 2412,83. Rentekammeret, koncepter og indlæg til ekspeditionsprotokol.
3. RA, Rtk. 2411.61. Rentekammerets forestillingsprotokol, kgl. res.

27.9.1805.

Hans H. Worsøe: De gamle amters tilblivelse. Arkiv, 3. bd. nr. 2. 1970.

4. Breve 4.10. og 25.10.1817.
Frank Jørgensen: De deputeredes embedsrejser 1803-30. Arkiv 3. bd. nr. 1, 1969.
Birgit Løgstrup: Dommer og administration. Herredsfogden 1790-1868, Kbh. 1982, s. 52 ff.
5. Breve 20.1., 14.3., 7.4., 16.5.1807.
J. P. Trap: Danmark, bd. 22, s. 444.
6. Hans H. Worsøe: Træk af Viborg amts historie. Fra Viborg amt, 1978, s. 128 ff.
7. Breve 4.10., 15.10. og 1.11.1808. 18.4. og 12.8.1809.
8. Formentlig var det »Postgården« i Sdr. Tranders sogn, der var udstykket fra Sohngårdsholm. En postmester havde opført hovedbygningen i 1804. De flg. år skiftede den bestandig ejer.
9. Breve 21.5., 7.6. og 28.6.1814.
10. Breve 14.5. og 18./22.6.1816.
Brevet fra Møsting til P. O. Rosenørn 14.5.1816 og dennes koncept til svar 20.5. findes i RA i Ingeborg Christiane Rosenørns privatarkiv, nr. 6224.
Kristoffer S. Bülow var i øvrigt ikke nogen succes. 5.3.1821 blev han fradømt sit embede ved en højesteretsdom.
11. Formodentlig har Lorenz indirekte følt sig presset til at overtage ejendommen, hvortil han dog lånte 8000 rbd. af statskassen til 4%. Han måtte desuden også købe besætning og redskaber til gårdens drift af sin forgænger. Da det var midt i en landbrugskrise, og han i modsætning til sin forgænger i embedet absolut intet begreb havde om en landbrugsbedrift, så kørte han hurtigt fast. Staten trådte da til i 1824 og overtog ejendommen for den resterende købspris (4.000 rbd.) som fast amtmandsbolig. De kommende amtmænd skulle dog betale købesummens forrentning (480 rbd.) i årlig leje, mens Lorenz skulle nøjes med at betale 150 rbd. indtil videre. Sådan fik Ringkøbing amt sin amtmandsbolig. RA, Rtk. 2411.99. Kgl. resolution 14.8.1824.
12. Breve 7.3., 18.3., 1.4., 15.4. og 1.8.1820.
RA, Rtk. 2411.90. Kgl. resolution 22.4.1820.
I øvrigt søgte den fhv. amtmand over Nordre Bergenhus amt H. G. Treschow stiftamtmandsstillingen. Han var kommet på ventepenge ved Norges afståelse, men havde accepteret det ringere embede som herredsfoged og skriver i Hads og Ning herreder og derved sparet kongens kasse for en udgift. Det skulle komme ham til gode senere, havde han fået løfte om. Men Rosenørn fik alligevel embedet.
13. Breve 7.3.1821 og 29.1.1822.
14. Breve 12.8. og 20.9.1823, 24.2.1824.
RA, Rtk. 2412.83, kgl. resolution 9.3.1824. Rtk. 2412.100, kgl. resolution 23.4.1825.

Da biskop Martensen blev træt af visitatser

Provsternes kirkevisitatser i det 19. århundrede

Af Erik Nørr

Visitatsen i lovgivningen

Lige siden Reformationen har bispe- og provstevistatserne været faste institutioner i den danske kirke. Visitatsen var på den ene side udtryk for, at de højere gejstlige havde omsorg for og støttede det lokale præsteskab, men på den anden side skulle visitatsen samtidig være en kontrolmyndighed. Bisperne og provsterne skulle ved deres besøg sikre, at der intet foregik i lokalsamfundene, som var til fare for statskirken og den enevældige stat.

Ifølge Danske Lov (med kilde tilbage til Kirkeordinansen) skulle bisperne foretage årlige visitatsrejser, således at de over en 3-årig periode nåede rundt til alle sogne i stiftet. Provsterne skulle komme endnu tiere. De skulle visitere alle sognene i deres provsti mindst én gang årligt.¹⁾ Det blev senere indskærpet, at også købstadssogne var omfattet af visitatserne.²⁾ Hvis provsterne ikke kunne nå visitatserne på søndage uden at forsømme deres eget præsteembede, måtte de tage søgnedage i brug, dog måtte de ikke komme i den travleste sæson eller høsttid.³⁾ Både biskop og provst skulle undersøge, hvorledes præsterne prædikede, udlagde børnelærdommen, uddelte sakramenterne, og om præsterne i det hele taget udførte deres embede sømmeligt. Desuden skulle de sikre sig, at præsterne havde et passende privatliv. Hvis visitatorerne fandt noget at anke over, skulle de påminde de forsømmelige og, hvis det ikke hjalp, indberette sagen til højere myndighed.

Ved forordning af 28. februar 1691, der indskærpede børneungdommens forpligtelse til at møde ved visitatserne, pålagdes det biskoppen at give præsterne besked mindst 3 dage før visitatsen. I pietismens glansperiode indskærpede det nyoprettede Generalkirkeinspektionskollegium forpligtelserne til visitats og pålagde biskop og provst at undervise præsterne i den rette lære og sørge for, at de læste de rette bøger. Biskopperne skulle årligt indsende udførlige indberetninger om visitatserne til kollegiet. Indberetningerne skulle bl.a. omtale menighedernes tilstand og de gejstliges og andre læreres forhold, flid og beskaffenhed, og hvad biskoppen i øvrigt havde iagttaget⁴⁾. Indberetningspligten blev indskærpet flere gange⁵⁾. Provsterne skulle indberette alt om deres gennemførte visitatser til den stedlige biskop⁶⁾.

Lovgivningen sideordner provstens visitats med biskoppens. Begge skulle visitere både i kirke og skole. Biskoppen havde et større distrikt, men skulle til gengæld ikke komme så tit og kunne bygge på provsternes bedømmelse. Det er vanskeligt at afgøre, hvor effektive visitatserne var. Der er dog ingen tvivl om, at indberetningspligten efter 1737 øgede de skrift-

lige vidnesbyrd om visitatserne, og den har sikkert samtidig skærpet bispernes agtpågivenhed og måske også visitatshyppigheden.

I begyndelsen af det 19. århundrede ændrede provsternes visitatser karakter. Med indførelsen af amtsprovsternes efter 1806 blev distrikterne betydeligt større, og samtidig blev de nye provster ankermænd i skoledirektionerne og fik travlt med at få skolevæsenet til at fungere i de enkelte sogne. Amtsprovsternes søgte at overholde kravet om, at alle skoler skulle besøges årligt, hvilket Kancelliet nøje holdt regnskab med⁷⁾.

Provsternes ivrighed på skolens område førte næsten overalt til, at de forsømte at visitere i kirkerne; bisperne, der ifølge skoleanordningen af 1814 også skulle føre nøje tilsyn med og visitere alle skoler i stiftet, blev alene om at visitere i kirken.

Skønt nogle bisper utvivlsomt gjorde, hvad de kunne, for at nå deres stift rundt hurtigst muligt - f.eks. vidner biskop J. P. Mynsters visitatsdagbøger⁸⁾ om, at denne var en yderst flittig visitator - kunne de langtfra opfylde kravet om hvert tredje år. Et andet problem for biskopperne var at opnå et tilstrækkelig grundigt kendskab til præster, degne og lærere under disse kortvarige besøg.

Dines Pontoppidans kritik

Visitatsordningen blev genstand for debat og kritik både i diskussionen om den nye kirkelige ordning efter ophævelsen af statskirken i 1848 og fra vækkelsesbevægelsernes side. Straks i 1848 blev biskoppernes tilsynsmyndighed meget stærkt angrebet af residerende kapellan ved domkirken i Ribe og sognepræst i Seem Dines Pontoppidan, som på det tidspunkt tilhørte den jyske vækkelsesbevægelse⁹⁾. Ophævelsen af Danske Kancelli og oprettelsen af et særligt ministerium for kirke og undervisning betød en svækkelse af juristernes indflydelse på kirkelige spørgsmål. Pontoppidan mente, at tidspunktet derfor var passende til afgørende at ændre bispernes tilsyn.

Det helt store problem var, at bisperne var belemret med så mange verdslige sager og skulle kontrollere så mange udvortes forhold, at de ikke fik tid til at udføre deres virkelige visitatsopgaver. Biskoppen kom på de kortvarige visitatsbesøg mere som inkvisitor og dommer end som Herrens udsendte. Det burde være en afgørende kvalifikation hos biskoppen, at han havde et troende og ydmygt hjerte. I stedet for at bruge hele tiden på detaljeret kontrol, skulle biskoppen koncentrere sig om positiv opbygelse og samtale om åndelige ting både i kirke og hus. Biskoppen ville ved at samle sig om det væsentlige få mulighed for at komme oftere på besøg hos præster og menigheder.

Pontoppidan blev imødegået af kollegaen ved Ribe Domkirke, stiftsprovst J. B. Daugaard, der mente, at bispeembedet var blevet ensidigt og uretfærdigt behandlet. Magelige og hovmodige biskopper var undtagelsen, ikke reglen. Hvis biskop og præster i nogle tilfælde ikke havde et inderligt forhold til hinanden, kunne det lige så godt være præstens skyld.

Kontrollen af præster og menighedsliv var en nødvendig del af bispens embedsforpligtelse. Når biskoppen ikke kom hyppigt nok, skyldtes det, at stifterne (især Sjælland og Ribe) var for store, at klimaet forhindrede visitatser om vinteren, og at bispen som gift mand ikke kunne være borte fra hjemmet på idelige rejser ¹⁰⁾.

Kritik af Martensens visitatser

1850'erne og 1860'erne var kirkeligt præget af opbrud. Grundloven åbnede mulighed for en mere eller mindre demokratisk kirkeforfatning, som kunne betyde en ændring i den hierarkisk opbyggede gejstlige embedsadministration. I samme periode skete der en opblomstring af vækkelserne, der betød, at de langsomt forandrede sig fra græsrodsbevægelser til mere eller mindre fasttømrede kirkelige retninger. Under disse forhold var det ikke overraskende, at bispe- og provsteembedets indhold kom til debat.

I 1860 henledte kapellan Johannes Clausen, Stenmagle-Stenlille (der året efter sammen med Vilhelm Beck var med til at overtage ledelsen af Indre Mission) i en anonym pjece offentlighedens opmærksomhed på biskop Martensens visitatser ¹¹⁾. Johannes Clausen satte pris på Martensen, men beklagede, at hans store dygtighed ikke kom hans visitatser til nytte. På tilsynsembedets område manglede han energi og kraftig indskriden, hvilket ikke skyldtes »kristelig lunkenhed«, men et mangelfuldt kendskab til præstestandens og menighedernes nuværende tilstande og forhold.

Efter at Martensen i begyndelsen var gået kraftigt til værks, var han efterhånden blevet præget af at have set så megen »Middelmaadighed«. Biskoppens komme blev grundigt forberedt ikke alene i »Kjælder og Køkken, men ogsaa i Kirken«, katekisationen blev »indexceret« på forhånd, og for yderligere at gøre indtryk på biskoppen anbragte præsten »en mer eller mindre vammel Lovtale« i slutningen af prædikenen. Var præstationen i kirken ringe, blev dette søgt opvejet ved »et udsøgt Maaltid og uhyre Opmærksomhed«. Alt dette formåede Martensen ikke at gennemskue, da han i forvejen vidste for lidt om, hvordan »Præsten anvender sin Dygtighed som Sjælesørger, hvorledes han behandler Menigheden, om han ikke jævnsides al sin Lærdom er en verdslig Person, der intet udrettet til Christi Riges Fremme«. Det var sørgeligt, at biskop Martensen ikke støttede de yngre kræfter, der var ved at få »livet« til at røre sig på Sjælland.

Biskoppen manglede i højeste grad medhjælpere i sin tilsynsgering. Uden tilsyn var alt uvæsen muligt. Provsterne var i øjeblikket kun dårlige mellemmand. De var blevet rent verdslige embedsmænd. »Provsteembederne ere mere at betragte som Filialer under det statistiske Bureau, under Bygningsinspecturembetet, under Postvæsenet, som nødvendige for Uddelingen af Love, Circulairer osv., end som et Slags Presbyterembeder, hvis Hovedformaal er at vaage over Kirken og dens Tarv«. Clausen foreslog, at provsterne blev fritaget for skoletilsynet og fik pålagt igen at have tilsyn med præsterne, vel at mærke ikke blot med kirkebygningen

og præstegården, således at de kunne blive et virkeligt mellemed mellem menighederne og biskoppen.

Johannes Clausen (»r«) blev straks imødegået i Evangelisk Ugeskrift. Forfatteren, der skjulte sig under mærket »-10«¹²⁾, forsvarede biskop Martensen; biskoppen var nemlig hverken blind, døv eller stum. Han fik naturligvis underretning om præster og menighedsliv både ved samtaler, privat meddelelse og gennem årlige indberetninger fra provsterne om de kirkelige tilstande i provstiets enkelte menigheder samt ved fortrolige meddelelser fra provsterne før visitatserne. Forfatteren imødegik også Clausens fremstilling af forberedelserne før en visitats, ligesom han forsvarede provsterne, men han indrømmede dog, at provsteembedet indeholdt mange verdslige forretninger. Med hensyn til fremfærden mod mere eller mindre uduelige præster påpegedes det, at biskoppen ikke havde fuld myndighed til at afsætte præster. I øvrigt mente »-10«¹³⁾, at det ikke var biskoppens opgave at stille sig i spidsen for lægfolks indre mission.

Den unge kapellans angreb på Sjællands biskop, provsterne og den ældre præstegeneration fremprovokerede også andre indlæg. En af de ældre præster forsvarede biskoppen og afviste, at alle de ældre præster manglede nidkærhed i embedsførelsen¹³⁾. En anden ung kapellan Nicolai Holten udgav under eget navn en længere pjece. Også han mente, at »r« havde været for hård ved Martensen, der udmærket vidste besked om de kirkelige forhold i stiftet. Holten var imidlertid enig i en del af Clausens kritikpunkter vedrørende tilsynets effektivitet. Problemet skyldtes ydre forhold: at provstierne i almindelighed var for store og provsterne udvalgt på forkert måde, og at især Sjællands Stift var alt for stort, det burde deles i 2-3 stifter. Udover at stiftet var meget stort, måtte Martensen ofte bruge tid til som »Rigets øverste og fornemste Biskop« at udtale sig ved behandlingen af kirkelige spørgsmål. Holten mente, at hyppigere tilsyn var dobbelt nødvendigt i Sjællands Stift, da mange ældre præster kom til de federe præstekald på Sjælland for at »hvile«, ligesom nærheden ved København gav en række særlige problemer, som biskoppen burde have hånd i hanke med¹⁴⁾.

Konklusionen, som Sjællands biskop og andre kirkelige myndigheder kunne uddrage af de unge kapellaners indlæg, var kravet om et styrket og hyppigere tilsyn. For en indremissionsk vækkelsespræst som Johannes Clausen var kravet desuden, at tilsynet skulle gribe ind over for de ældre passive præster og erstatte disse med yngre og helst aktive vækkelsespræster.

Skal provsterne hjælpe biskopperne?

Da biskop P. C. Kierkegaard i 1867 blev udnævnt til kultusminister, tog han spørgsmålet om en effektivisering af visitatserne op. Han henvendte sig i et cirkulære til landets biskopper, da der i den senere tid var blevet klaget over »Brøst i vore folkekirkelige Tilstande« og bl.a. jævnlig i temmelig stærke udtryk »pukket paa«, at provstevisitatserne næsten var helt

Biskop Martensen ved sin skrivepult i bispegården. Tegning af Chr. Hetsch 1884. Foto Hilmar Crone, Det kgl. Biblioteks billedsamling.

bortfaldet, og at bisperne ikke nåede stiftet rundt i løbet af den krævede tid på 3 år.

Ministeren anså ønsket om en bedre visitatsordning for positivt, da det var udtryk for, at bispernes jævnlige besøg i menighederne opfattedes som et »væsentligt Middel til Paavirkning af Præst og Menighed, og til Bestyrkelse af det geistlige Embedes Betydning og af det kirkelige Liv og Samfundsbevidstheden i Menighederne enkeltvis og i deres Sammenhæng med Stiftet og Folkekirken i dette«.

Kierkegaard bad biskopperne overveje, om det var en farbar udvej, at biskoppen fik ret til at lade »en eller to af de meest begavede Provster paa Biskoppens Vegne« hjælpe ham med visitatsen. Disse visitatser skulle få en »forhøiet Betydning for Præsten og Menigheden« ved at holdes i bispens navn. Sådanne visitatser kunne også være med til at minde provsterne om deres gamle forpligtelse til kirkevisitats¹⁵⁾.

Biskopperne tilsluttede sig Kierkegaards betragtninger over bispevisitatsens betydning, men de fleste var betænkelige ved hovedtanken i forslaget. Martensen mente ikke, at en hyppigere bispevisitats ville afhjælpe manglerne. Det ville let udartes til tom formalisme. Han anså 3-års pligten i Danske Lov for at være en »ved de virkelige Forhold forlængst antiqver[e]t Bestemmelse«. Martensen gik også imod, at enkelte provster blev sat til at visitere på biskoppens vegne uden for deres provsti. Det ville blot medføre rivninger med præster og menigheder og være en tilside-sættelse af stedets provst.

Derimod kunne han godt støtte, at provsternes almindelige forpligtelse til kirkevisitats blev indskærpet, blot kravet ikke blev absolut. Martensen anførte, at flere provster på Sjælland visiterede, men at der fandtes en del, i øvrigt dueelige og fortjente provster, der ikke var skikket til denne gerning. Men Martensen så gerne, at provsterne fik bedre mulighed for at tage sig af det kirkelige tilsyn, bl.a. foreslog han, at de skulle have kapellan¹⁶⁾.

Biskopperne i de meget store Aarhus og Ribe stifter klagede over, at stiftets størrelse hindrede dem i at overholde visitatsforpligtelsen, medens Otto Laub i det mindre Viborg stift mente, det med nogen anstrengelse ikke var helt umuligt (han undskyldte sit sene svar med, at han netop var kommet hjem fra en visitatsrejse!). C. F. Balslev i Ribe gjorde opmærksom på, at ministerens forslag kunne misbruges af de kræfter i Rigsdagen, der ville nedlægge bispeembederne og overdrage opgaverne til provsterne¹⁷⁾. Forslaget var fremkommet under debatten af et lovforslag om de gejstlige embedsmænds lønninger, men var kun blevet støttet af et mindretal af folketingsudvalget¹⁸⁾.

Biskop G. P. Brammer (Aarhus) påpegede, at han hvert år forsøgte at visitere i forskellige egne og ikke følge en bestemt rute, der kunne forudses. Med hensyn til provsternes kirkevisitatser mente han ikke, at det for øjeblikket var tilrådeligt at indskærpe disse. Provsterne var ikke udvalgt med dette for øje og kunne derfor ikke forventes at besidde den sjældne forening »af homiletisk, katechetisk og parænetisk Begavelse, som udfor-

dres til, næst Herrens Bistand, at holde Kirkevisitatser med velsignet Frugt for Præster og Menigheder«. En provst havde ikke bispeembedets anseelse og tradition at støtte sig til, hvilket var vigtigere nu end dengang man »ikke kjendte nogen indre Mission, i hvis Tjeneste unge, fyrige Præster nu drage omkring og holde opvækkende Gjæstepredikener«. ¹⁹⁾

Kultusminister Kierkegaard måtte konkludere, at hans bispekolleger ikke billigede hans konkrete forslag om ændring i kirketilsynet, men at de generelt støttede hans ønske om en styrkelse af visitatserne. Spørgsmålet blev derfor naturligt drøftet af kirkekommissionen af 18. juni 1868.

Kirkekommissionen af 1868

Kirkekommissionen, der bestod af 9 gejstlige med biskop Martensen i spidsen og 14 rigsdagsmedlemmer, skulle behandle det uafklarede spørgsmål om kirkens forfatning og en række andre kirkelige sager rejst af regeringen og af kommissionen selv. Til de første hørte: »Om Skærpelse af det kirkelige Tilsyn«. Kultusministeriet (Aleth Hansen havde i marts 1868 afløst P. C. Kierkegaard som minister) lagde ikke skjul på, hvad kommissionen burde nå frem til: »Som en Kjendsgjerning maa det ansees, at Tilsynet i Kirken trænger til at udvides og skjærpes. Det burde i saa Henseende navnlig være at anbefale, at det Provsternes tilkommende, men næsten af Brug gaaede, Tilsyn atter opfriskedes, og oplivedes«. Dette burde især ske i de stifter, hvor bisperne ikke kunne nå rundt i løbet af 3 år. Kommissionen skulle også overveje, om provsternes antal burde udvides, og om de skulle have en medhjælpende kapellan ²⁰⁾.

Spørgsmålet om kirketilsynet blev drøftet indgående både ved 3 behandlinger i selve kommissionen og i et specielt nedsat udvalg ²¹⁾. Her skal kun omtales kommissionens endelige forslag ²²⁾ samt nogle af Martensens synspunkter under drøftelserne.

Kirkekommissionen erklærede sig enig med ministeriet i, at tilsynet burde udvides og skjærpes, da man anså visitatser for at have en central betydning for kirken. Vækkelsernes kritik af de gamle ikke-aktive præster havde båret frugt: »Det er ikke nok, at ved dette de aabenbare Forargelser fjernes, saaledes at Præster ikke taaes, som føre forargeligt Levnet eller ligefrem lære falsk; der er ogsaa en Verdslighed i Sind og Leveviis, som vel kan forenes med udvortes borgerlig Hæderlighed, men dog gjør en Mand uskikket til at virke som Præst i Folkekirken«. Af en sådan måtte man kræve »en vis christelig Beaandelse«. Tilsynet skulle fjerne ikke-duelige præster. En sådan mulighed havde Kultusministeriet allerede i et cirkulære fra 1856 åbnet adgang for ²³⁾. Ved siden af denne kontrollerende funktion anså kommissionen det for meget vigtigt, at visitatsen skulle være præsterne og menighederne til opbyggelse og vækkelse.

Kommissionen drøftede forskellige muligheder for at styrke tilsynet, bl.a. forøgelse af bispeembedernes antal, at lade et par provstere i hvert stift visitere på biskoppens vegne, at ændre provstigrænserne, men intet af dette havde kunnet vinde flertal. Et stort flertal i kommissionen, bl.a.

bisperne Martensen, Kierkegaard og Bindesbøll, besluttede, at kirkevisitationerne skulle styrkes ved, at bisperne kunne slippe for en væsentlig del af deres skolevisitationer. Desuden skulle præsterne have nogen medhjælp til at passe deres præsteembede; til gengæld skulle de pålægges, udover at overvære den sædvanlige gudstjeneste i provstiets kirker, at holde kirkevisitationer i nogle af provstiets sogne på egne vegne, ikke biskoppens. For at sikre aktive provster skulle de fremtidig beskikkes for 10 år ad gangen, og bisperne skulle have forslagsret.

Martensen gentog i kommissionen²⁴⁾, hvad han også tidligere havde udtalt, at det var ønskeligt, at provsterne igen deltog i kirkevisitationerne, blot måtte man ikke stille for store krav hertil. Man kunne f.eks. ikke kræve, at provsterne skulle være specielt gode til at prædike og katekisere. Spørgsmålet, om enkelte provster skulle have lov til at visitere på bispens vegne, ville ikke få stor betydning i praksis. Det ville ikke være let for en biskop i sit stift at finde en provst, der i et og alt stemmede overens med ham i anskuelser.

I kirkekommissionen var der røster fremme om, at bl.a. Sjællands Stift burde deles, således at biskoppen bedre kunne overkomme sine visitationer (Sjælland Stift havde uden for København 257 pastorater, Lolland-Falster Stift kun 61). Specielt biskop Kierkegaard talte herfor²⁵⁾. Martensen talte lige så ivrigt imod. Han afviste det ensidige visitationsprincip, at visitationerne »ere Et og Alt, under hvilket alt Andet underordnes«. Der var meget andet, en biskop skulle kunne. F.eks. blev der traditionelt krævet af Sjællands biskop, at han skulle være »en Mand med en virkelig Plads i Videnskaben«. Martensen var enig i, at visitationerne var vigtige, men de måtte ikke overvurderes.

Martensen tog også afstand fra udvalgsbetænkningens tanke om, at kirketilsynet skulle støtte det liv, som den indre missions virksomhed havde forårsaget²⁶⁾. Den indre missions gerning kunne ikke anses for »noget Blivende og Permanent i Kirken, hvorefter de kirkelige Institutioner skulde rette sig«. Den var noget, der blot dukkede op en tid og derefter sank igen.

Skønt der var opnået nogenlunde enighed i kirkekommissionen om, at provsterne skulle være aktive i kirketilsynet, blev forslaget ikke gennemført, da kommissionens betænkning aldrig blev realitetsbehandlet hverken i rigsdag eller ministerium. Den kirkepolitiske situation forhindrede det²⁷⁾. I det følgende skal vi imidlertid se, at biskop Martensen i praksis i Sjællands Stift delvis udførte hovedtanken i forslaget om provsternes medvirken ved kirkevisitationerne.

Biskop Martensen kommer sjældent

I kirkekommissionen og i den ovenfor refererede debat var målet, at biskoppen skulle visitere alle sogne hvert tredje år, og det blev påpeget, at de steder, hvor det stod ringest til, tog en visitationsrunde 6-9 år. Praksis viste, at Sjællands biskop kom langt sjældnere.

Biskop Martensen tog i september 1854 straks efter sin tiltrædelse på visitats i Smørum Herred og genoptog sin forgænger J. P. Mynsters virksomhed på dette område. Der er fra biskop Martensens hånd bevaret 16 små bind (i kvart) med optegnelser fra hans visitatsrejser²⁸⁾. Han visiterede altid kirker og skoler samtidig. Hans visitatsdagbøger er temmelig fyldigt førte. Ud over en bedømmelse af sognepræster og deres prædiken og katekisation og lærerne og deres undervisning, indeholder dagbogen især i de første år bemærkninger om bygningernes og omgivelsernes tilstand. F.eks. hedder det i 1854 om præstegården i Glostrup, at den er »forfalden, Gaardspladsen fuld af Græs. Uhyggeligt Indtryk«. Der kunne også være bemærkninger om rejsen: Overfarten til Sejerø i 1861 var heldig, selv om den p.g.a. stille vejr varede i 6 timer. Det vil føre for vidt her at give en nærmere gennemgang af indholdet i Martensens visitatser. Visitatserne i Ringsted, Smørum og Sokkelund herreder er udgivne, hvortil kan henvi-

Biskop Martensens visitatsoptegnelser, som findes i hans privatarkiv i Det kgl. Bibliotek, er indført i 16 små bind i kvart. Foto Bodil Barsøe.

ses²⁹⁾. Som en enkelt prøve skal gengives uddrag af optegnelserne fra kirkevisitatsen 18. september 1870 i Stenmagle-Stenlille (Alsted Herred). Eksemplet er udvalgt, da Martensens kritiker, Johannes Clausen havde været kapellan her 1858-63:

»[Sogne]præsten Møller³⁰⁾ prædikede over Dagens Evangelium... uden Thema, Texten noget uklar udlagt, men forøvrigt christeligt og opbyggeligt om end uden synderlig Gehalt. Ungdommen svarede meget godt. - Opvækkelsen fra Clausens Tid synes nu at tabe sin Eensidighed -«³¹⁾

På grundlag af visitatsoptegnelserne kan nedenstående tabel opstilles over Martensens visitatshyppighed.

Biskop Martensens visitatser 1854-83

År	Antal herreder	Antal pastorater	År	Antal herreder	Antal pastorater
1854	1	4	1869	3	18
1855	3	20	1870	3	17
1856	2	17	1871	3	20
1857	3	24	1872	5	18
1858	3	23	1873	4	17
1859	2	20	1874	3	17
1860	3	14	1875	4	17
1861	4	25	1876	1	6
1862	3	26	1877	2	16
1863	4	21	1878	2	13
1864	3	17	1879	3	13
1865	2	13	1880	3	13
1866	2	22	1881	2	12
1867	2	10	1882	1	8
1868	2	10	1883	0	0

Martensen gennemførte i sin 30-årige embedsperiode i alt 491 besøg, hvilket svarer til ca. 1,9 besøg pr. pastorat i gennemsnit. Danske Lovs bestemmelser havde krævet ca. 10 besøg. For de fleste provstiers vedkommende var den normale rytme, at der gik ca. 12-14 år mellem besøgene. De bedst besøgte var nogle af pastoraterne i Smørum, Lyng-Frederiksborg, Løve, Ringsted og Stevns herreder, hvortil Martensen kom 3 gange. En række andre sogne så ham derimod kun 1 gang. Sommetider var der dog specielle årsager, at præstegården var brændt, præsten syg, vakance eller i flere tilfælde, at det var midt i nådensåret. Martensen ønskede åbenbart ikke at blive mødt med flere af den slags problemer, som han mødte ved visitatsen i Køng i 1860, hvor den nye præst klagede over den »særdeles slette Føde« han fik af sin forgænger i nådensåret³²⁾.

Martensen besøgte i den senere del af sin embedsperiode færre pastora-ter end i de første år, men han sørgede for at komme til lige så mange

herreder; han sprang blot nogle af embederne over. Der er ingen tvivl om, at alderen også spillede ind. Det var fysisk hårdt at gennemføre visitatsturene, selv om jernbanernes udvikling hjalp. Martensen sørgede for at have hviledage under visitatsen³³ og gik tidligt i seng om aftenen³⁴. Vinterkulden holdt han sig fra, han udtalte i 1870 i et brev, at han endog syntes, at oktober måned var for sent til visitatser³⁵. Endelig bidrog hans mange øvrige embedsforpligtelser til, at visitatsbesøgene blev færre³⁶, og det var sikkert heller ikke uden betydning, at han ofte under visitatserne led af »Eensomhedens Tryk«³⁷.

Martensen negligerer indberetningspligten

Hvis bispren overholdt pligten til at indsende en årlig indberetning om visitatserne til Kultusministeriet, skulle der kunne findes tre udgaver af hans visitatsudtalelse: 1) i embedsbøger 2) i bispens visitatsdagbog 3) indberetningen. Disse er ofte meget forskellige, da bispren som regel skrev mere diplomatisk i embedsbogen end de to andre steder.

Martensens visitatsberetninger findes kun i de to første versioner, da han »glemte« at indsende sine visitatsberetninger til ministeriet. Det eneste, man i Kultusministeriets journal³⁸ kan finde om Martensens visitatser, er hans indsendte meddelelser om, at han er taget på visitats, og af bisparkivets journaler fremgår heller intet om, at visitatsberetningerne er indsendt³⁹. Hertil kommer, at Kultusministeriet i 1861 direkte pålagde biskop Martensen og to andre bispere årligt at indsende nøjagtige beretninger om, hvorledes de ved de årlige visitatser »have forefundet Menighedernes Tilstand samt Præsternes og andre til Geistligheden henhørende Personers Forhold, Flid og Duelighed m.v«. Ministeriet fremhævede, at beretningerne var en vigtig kilde for ministeriet til viden om de kirkelige tilstande i de enkelte stifter⁴⁰. Påmindelsen var sikkert ikke uden sammenhæng med, at Martensens visitatser netop på denne tid var genstand for offentlig debat (se ovenfor). Martensen tog ministeriets krav ad notam og indsendte de to følgende år beretninger for 1861 og 1862 og derefter ikke mere. Kultusministeriets samlede pakker med visitatsberetninger indeholder en lang række beretninger for alle de øvrige stifter, men kun disse to for Sjællands Stift⁴¹. Derimod var Martensen omhyggeligere med at indsende sine skoleberetninger⁴².

Martensens fremgangsmåde blev også anvendt af hans efterfølgere, uden at ministeriet påtalte det. Først i 1912 pålagdes forsømmelige biskopper atter at indsende beretningerne, idet man henviste til Danske Lovs bestemmelser og senere indskærpelser. Sjællands biskop H. Ostfeld måtte derfor 23. august 1912 indsende en summarisk oversigt over de foregående 5 års visitatser⁴³.

Den manglende indsendelse af Sjællands Stifts visitatsberetninger er en vigtig detalje til forståelse af Kultusministeriets administration af ansættelser og andre personsager. Ministeren og ministeriets embedsmænd kunne ikke bygge deres afgørelser på læsning af visitatsberetningernes

personkarakteristikker og beskrivelser af kirkelige tilstande, men måtte nøjes med provstens og bispens mere specifikke påtegning i den konkrete sag.

For Martensens vedkommende stemmer dette forhold godt sammen med hans opfattelse af visitatsoptegnelserne som private. Hans visitatsdagbøger indgår ikke i bispearkivet, men findes i hans privatarkiv på Det kgl. Bibliotek. En nøjere gennemgang af bispearkivets journalregistre afslører endvidere, at en hel del af administrationen af visitatserne er holdt uden for bispearkivet. Bl.a. er planlægningen af de nedennævnte provste-visitatser delvis foregået i private breve⁴⁴). Ingen af de beretninger, som provst F. V. Andersen indsendte til biskoppen, findes i bispearkivet⁴⁵). Martensen må have anset dem for private, selv om de i allerhøjeste grad var tjenstlige.

Gode venner hjælper med visitatsen

Martensen havde i kirkekommissionen udtalt, at provster kun burde visitere på bispens vegne, hvis de stemte helt overens i ansøkelser. Han mente, at dette ville være sjældent. Ikke desto mindre overlod Martensen til flere provster at visitere på hans vegne, selv om kirkekommissionens forslag aldrig blev gennemført, og det strengt taget ikke var en lovlig måde at slippe for en del af visitatsforpligtelserne på.

Den 7. maj 1870 skrev biskop Martensen til sin mangeårige gode ven og meningsfælle domprovst L. Gude i Roskilde⁴⁶) og bad ham om at visitere kirkerne i Sømme-Voldborg Herreders Provsti, da biskoppen selv var forhindret i at gøre det. I november 1870 sendte Gude Martensen en beretning om kirke- og skolevisitatser i 8 pastorater, hvilket i november 1871 blev fulgt op af en beretning om yderligere 4 pastorater. Indberetningerne indeholdt en kopi af det, Gude havde indført i sognepræsternes og skolelærernes embedsbøger, og de kritiske bemærkninger var få og moderate⁴⁷). Som eksempel gengives Gudes bemærkninger om én af kirkevisitatserne:

»1870 den 23 October visiterede jeg, efter dertil mig af H. H. H. Biskoppen overdraget Hverv, *Kornerup-Svogerslev Pastorat*. Ved Gudstjenesten i Kornerup Kirke, til hvilken saa Mange vare forsamlede, som Kirken kunde rumme, hørte jeg med Opbyggelse Sognepræstens, Hr. Dr. phil. H. Rørdams⁴⁸) alvorlige, i den sunde Lære grundede Prædiken om den rette Forbindelse imellem Syndsforladelse og christelig Livsvandring. De Unge, som i rigeligt Antal fremtraadte til Catechisationen, lagde meget god Kundskab for Dagen, og svarede med al ønskelig Villighed og Frihed«.

Da Gude kun havde få supplerende bemærkninger at tilføje, fik Martensen ikke noget indgående indblik i de kirkelige tilstande i provstiet.

Det fik han derimod, da han i 1873 anmodede provst F. V. Andersen, Ringsted, om at visitere i Ringsted-Alsted Herreders Provsti på biskoppens vegne. Martensen følte sig teologisk på linie med provsten, og havde personlig forbindelse med ham, selv om han i enkelte situationer stillede sig

lidt kritisk til ham⁴⁹). I løbet af perioden 1873-77 visiterede F. V. Andersen alle kirkerne i provstiet; ni pastorater kom han til 1 gang, syv 2 gange og ét (Sorø) 3 gange⁵⁰). Martensen modtog fra provsten en fyldig redegørelse for visitatsernes forløb, og i modsætning til Gude lagde han ikke fingrene imellem, hvilket det gengivne eksempel fra visitatsen i Haraldsted-Allindemagle 1876 viser:

»Fredag d. 9. Juni visiterede jeg i Haraldsted Kirke, stor og smuk, ganske fyldt af Tilhørere og en lang Række Ungdom af begge Køn prydede Kirkegulvet. Sognepræst Frandsen⁵¹) prædikede livligt ikke levende over Joh. 3, 16; man følte kun Glæden over Guds Kærlighed og ikke altid i de aandigste Ord. Alvoren og den dybe Baggrund for det valgte Textord, kom ikke frem. Ungdommens christelige Kundskab beviste sig ved Overhøringen kun at være antagelig. Sangen var stødt, men ikke skøn, og Menigheden beherskede ganske Forsangerne. Den hele Gudstjeneste bar kjendeligt Præg af den Retning, Pastor Frandsen udelukkende tilhører.«

F. V. Andersens grundige visitatser betød, at Martensen kunne slippe for at komme i provstiet i 1870'erne. Da biskoppen i 1881 meldte sin ankomst i Ringsted Herred, bad han forud provsten lægge en plan og give ham oplysninger om menighedsforholdene og om sognepræsterne. Heller ikke her lagde Andersen fingrene imellem, hvilket specielt gik ud over de grundtvigske præster⁵²). Det var ikke uden fortilfælde, at biskoppen forud for en visitats bad en provst give ham en orientering om forholdene⁵³). På den måde fik provsten utvivlsomt indflydelse på bispens bedømmelse. Martensen var dog mere afdæmpet i sine optegnelser og ikke så personlig som F. V. Andersen⁵⁴).

Ud over L. Gude og F. V. Andersen pålagde Martensen også provst Carl Bruun at visitere på bispens vegne, idet han i 1873 bad ham visitere i Hammer og Tybjerg Herreder⁵⁵). Også på Bornholm hjalp provsten i 1877 med at visitere et par sogne samt i 1883 med at besøge Christiansø, hvortil nok Mynster (1841 og 1852), men aldrig Martensen nåede⁵⁶).

Biskop Martensen gjorde således brug af udvalgte provsters hjælp til bispevisitatserne, men han synes ikke generelt at have fået genopvækket provsternes kirketilsyn. I sine erindringer⁵⁷) indrømmer han, at han kom for sjældent på visitats, men at udvalgte provsters bistand til dels rådede bod herpå. Han mindedes sine visitatsrejser med glæde og fortæller om den betydning, han især tillagde kirkekatekisationen med den konfirmerede ungdom. Der er ingen tvivl om, at når Martensen endelig kom, så gjorde han indtryk med sin personlighed og bispeembedets og egen værdighed. Man huskede, at biskoppen havde beæret sognet med sin tilstedeværelse. Dette er sikkert årsagen til, at han for en eftertid er kommet til at stå som en flittig visitator⁵⁸), skønt han ikke satte alt ind herpå. Opgaven var også næsten umulig med det store stift.

Endelig i 1899 fandt man en løsning på problemet, da der ved kgl. resolution oprettedes et embede som anden stiftsprovst for Sjællands Stift med forpligtelse til »efter Biskoppens Anvisning at deltage med denne i Visi-

tatsgerningen⁵⁹⁾. I 1910 oprettedes et tilsvarende embede som 3. stiftsprovst⁶⁰⁾. Både 2. stiftsprovst Rudolf Volf, St. Heddinge, og 3. stiftsprovst H. Hoffmeyer, Frederiksberg, deltog flittigt i visitatserne⁶¹⁾. Hermed havde udvalgte provster overtaget en del af Sjællands biskops kirkevisitatser.

Noter:

1. D.L. 2-16 og 17.
2. Reskr. 7/10 1757, Kanc. Prom. 24/5 1800 og Kanc. Cirk. 11/10 1800.
3. Kanc. Prom. 24/5 1800.
4. Gen. kirkeinspektionskoll. skr. 26/11 1737 til biskopperne.
5. Jf. Gen.kirkeinspektionskoll. Prom. 28/2 1784.
6. Kanc. Cirk. 11/10 1800.
7. Frd. 5/12 1806 om amtsprovsternes beskikkelse; jf. Skoleanordn. 29/7 1814 Tillæg C § 6.
8. Bjørn Kornerup (udg.): J. P. Mynsters Visitatsdagbøger 1835-1853. I-II (1937).
9. D. Pontoppidan: Tilsyns-Embedet i Kirken. (1848) [72 sider]. Om Pontoppidan jf. P. G. Lindhardt: Præsten Dines Pontoppidan (1948).
10. J. B. Daugaard: Ogsaa et Par Ord om Tilsynsembedet i Kirken. (1848) [57 sider].
11. Om Det kirkelige Tilsynsembede i Sjælland, Betragtninger, fremkaldte ved Biskop Martensens Visitatser. Af r. Ifølge Ehrencron-Müller: Anonym- og Pseudonym-Lexikon (1940) s. 185 er forfatteren Johannes Clausen.
12. -10-: Bemærkninger i Anledning af Skriftet: Om det kirkelige Tilsynsembede i Sjælland (Evangelisk Ugeskrift 2. Rk. III 1860 s. 121-31). Johannes Clausen svarede med en ny pjece: r: Svar til Anmelderen -10-. Kbh. 1860.
13. K: Nogle Bemærkninger i Anledning af Brochuren: »Om det kirkelige Tilsynsembede i Sjælland.«. Kbh. 1860.
14. Nicolai Holten: Om Tilsyns-Gjæringen i danske Folkekirke. Kbh. 1860. N. Holten (1829-71), kapellan Skulderlev-Selsø 1855-68, sognepræst Torning 1868-71.
15. P. C. Kierkegaards Cirk. til biskopperne 21/10 1867 (Love og Expeditioner vedk. Kirke- og Skolevæsen 1866-68 s. 217-19).
16. Martensen til Kultusmin. 15/11 1867 (RA. Kultusmin. 1. Kt. Journalsag T 1168/1867); her findes de andre bispers betænkninger også.
17. C. F. Balslev til Kultusmin. 6/11 1867.
18. Rigsdagstidende 1866/67 F. sp. 1289-95, 1304-05, 1308-09, Tillæg B sp. 1342-43.
19. G. P. Brammer 6/11 1867 til Kultusmin.
20. Kultusmin. skr. 29/9 1868 til Kirkekommissionen trykt i Betænkning afgi-

- ven til Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet af den ... til Overveielse af de kirkelige Forhold nedsatte Kommission. (1870) s. 154-64.
21. Beretning om Forhandlingerne i den ... til Overveielse af de kirkelige Forhold nedsatte Commission (1870) s. 57-69 (1. behandling), s. 205-07 (udvalgets beretning forelægges), s. 313-51 (2. beh.), s. 566-73 (3. beh.), s. 754-62 (udvalgets betænkning).
 22. Kirkekomm.'s betænkning ang. det kirkelige tilsyn se anførte Betænkning s. 47-54.
 23. Kultusmin. Cirk. 6/9 1856 til biskopperne om at fremme fjernelsen af mindre nidkære eller svagelige præster (Gejstlige Reskripter 1856 s. 245-49).
 24. Martensens udtalelser se anførte Beretning s. 60-61, 322-27, 339-41, 349-50.
 25. Beretning s. 319-21.
 26. Beretning s. 760.
 27. Jf. P. G. Lindhardt i Den danske Kirkes Historie. Bd. VII (1958) s. 135-40.
 28. Det kgl. Bibl. NKS 3428, 4°.
 29. Udgivet af Henning Heilesen i Årbog for Historisk Samfund for Sorø Amt 61, 1974 s. 53-81, Glostrupbogen V 1968-74 s. 269-82 og Kirkehistoriske Samlinger s. 89-107.
 30. H. C. H. Møller (1814-80), sognepræst Stenmagle-Stenlille 1863-78.
 31. NKS 3428, 4° bind 9.
 32. Smst. bind 1 (visitats i Hammer Herred).
 33. Martensen 2/6 1880 til domprovst L. Gude (Biskop H. Martensens Breve [til L. Gude]. Udg. Bjørn Kornerup. Bd. III (1957) s. 131).
 34. Martensen 12/7 1874 til O. Laub (F. L. Mynster, G. Schepelern (udg.): Biskop Otto Laubs Levnet. En Livsskildring i Breve. Bd. II (1886) s. 351).
 35. Martensen 7/10 1870 til L. Gude (Biskop H. Martensens Breve III s. 54).
 36. Biskop H. Martensens Breve III s. 41; jf. Martensens udtalelser i Kirkekommissionen (anførte Beretning s. 323).
 37. Biskop H. Martensens Breve III s. 17.
 38. Gennemgået for udvalgte år.
 39. LAK. Sjællands Stifts Bispearkiv. Journaler.
 40. RA. Kultusmin. 1. Kt. Brevbog 1861 Nr. 531-34.
 41. RA. Kultusmin. 1. Kt. Indberetninger om kirkevisitatser 1848-62, 1863-89, 1890-1915.
 42. Se f.eks. Martensen til Kultusmin. 26/1 1877 og 22/1 1878 (Kultusmin. 2. Kt. Skolevisitatser 1875-77).
 43. Kultusmin. 1. Kt. Journalsag 3 M 986/1912; jf. Love og Ekspeditioner vedr. Kirke- og Skolevæsen 1911-12 s. 426-27. Ostenfelds oversigt findes i pakken: Indberetninger om Kirkevisitatser 1890-1915.
 44. H. Martensen til F. V. Andersen 31/8 1875 og 26/3 1876 (F. V. Andersens

- privatarkiv. Kgl. Bibl. NKS 4532, 4°; Martensen til L. Gude 2/6 1880 (Biskop H. Martensens Breve III s. 131).
45. Bispeembedets journaler er gennemgået for perioden 1870-83. Beretningerne findes heller ikke i samlingen af henlagte sager. Det fremgår tydeligt af F. V. Andersens visitatsoptegnelser, at beretningerne er indsendt. Jf. Martensen 13/3 1876 til F. V. A. (LAK. Ringsted-Alsted Herreders Provsti. Indkomne sager 1876).
 46. Martensen og Gude brevvekslede sammen 1848-83 (udg. af Bjørn Kornerup 1955-57).
 47. Martensens skr. 7/5 1870 og Gudes to indberetninger findes i Sjæll.'s Stifts Bispearkiv. Afgjorte sager 415/1870.
 48. H. F. Rørdam (1830-1913), sognepræst Kornerup-Svogerslev 1869-76, dr.phil. og kirkehistoriker.
 49. Se 14 breve fra Martensen i F. V. Andersens privatarkiv. Kgl. Bibl. NKS 4532, 4°; jf. Martensens udtalelser om F. V. A. i breve til L. Gude (Breve III s. 67 og s. 135).
 50. LAK. Ringsted-Alsted Herreders Provsti. Visitatsprotokol 1872-1932. Provst F. V. Andersens kirkevisitatser er under udgivelse (Erik Nørr: F. V. Andersen som nidkær kirkevisitator i Ringsted-Alsted Herreder i 1870'erne).
 51. H. P. Frandsen (1813-90), sognepræst Haraldsted-Allindemagle 1868-82. Frandsen var grundtvigianer.
 52. F. V. A.'s indberetning 6/7 1881 er indlagt forrest i Martensens visitatsdagbog bd. 8 (Kgl. Bibl. NKS 3428, 4°).
 53. Jf. også to eksempler fra biskop Fogs tid: Ars Herred 1889 og Tuse Herred 1890 (LAK. Sjæll.'s Stifts Bispearkiv. Skolevisitatser 1849-52, 1884-93).
 54. Martensens optegnelser fra visitatsen i Ringsted Herred 1881 er udgivet i Årbog for Historisk Samfund for Sorø Amt 61, 1974 s. 53-81.
 55. Sjæll.'s Stifts Bispearkiv. Journal 104/1873. Hammer-Tybjerg Herreders Provsti. Journalsag 139/1873 og kopibog 50/1873; Optegnelser og indberetning synes ikke bevaret.
 56. Sjæll.'s Stifts Bispearkiv. Visitatslister 1860-1937; jf. J. P. Mynsters Visitatsdagbøger 1835-1853. I s. 224-25.
 57. H. Martensen: Af mit Levnet. III (1883) s. 124-28.
 58. Kirke-Leksikon for Norden. Bd. III (1911) s. 185; Nedergaards Præstehistorie. Bd. I (1951) s. 51.
 59. Kgl. Resol. 18/4 1899 (Love og Ekspeditioner vedk. Kirke- og Skolevæsen 1899-1900 s. 93).
 60. Kgl. Resol. 1/7 1910 (smst. 1909-10 s. 497).
 61. Jf. H. Ostenfeld til Kultusmin. 23/8 1912 (Kultusmin. 1. Kt. Indberetninger om Kirkevisitatser 1890-1915); Sjællands Stifts Bispearkiv. Visitatslister 1860-1937; Rudolf Volf: En gammel Præsts Livserindringer (1926) s. 151 ff.

En statsansat udvandrerante

Oprettelsen af Statens Udvandringskontor

Af Poul Erik Olsen og Helle Otte

Den 5. december 1922 blev der holdt et særligt møde for begge ting i Rigsdagen. Ud over rigsdagens og regeringens medlemmer var også indkaldt særlige sagkyndige uden for medlemskredsen. Mødet var lukket; det blev heller ikke refereret. Emnet var, hvorledes staten skulle stille sig til udvandringsspørgsmålet.

Udvandringen fra Danmark i 1920erne

Udvandringsspørgsmålet var, efter at det i krigsårene 1914-18 og i årene næst derefter ikke havde beskæftiget politikere og embedsmænd synderligt, igen blevet aktuelt.

I årene op til 1. Verdenskrig udvandrede ca. 9000 danskere om året. Under verdenskrigen var udvandringen stort set gået i stå. Emigranttallet steg imidlertid igen efter fredslutningen og i 1920erne var der tale om en ny udvandringsskudning med en gennemsnitlig årlig udvandring på ca. 5500 personer. Bølgens to højdepunkter er knyttet til periodens to kriser: fredskrisen 1921-22 og deflationskrisen 1926-27. I 1920 udvandrede ca. 6000 og i 1923 ca. 7000 personer. I årene herefter faldt emigranttallet for at toppe i 1927, hvor mere end 7000 personer forlod Danmark.

Udvandringen blev opfattet som en følge af den store arbejdsløshed efter krigen. Den forbedrede arbejdsløshedsstatistik gjorde problemet mere synligt for politikere, organisationer og embedsmænd. Sammenkædningen af udvandringsspørgsmålet og de hjemlige arbejdsmarkedsproblemer var centralt i den politiske debat om emigrationen i mellemkrigstiden. Socialdemokratiet og Det radikale Venstre forstod som oppositionspartier at politisere udvandringsspørgsmålet. De høje arbejdsløsheds- og udvandringstal var gode argumenter i de to partiers kamp mod Venstres social- og jordpolitik.

I valg af udvandringsmål adskiller 1920erne sig væsentligt fra den tidligere udvandring ved, at USA ikke længere er hovedmålet. Den amerikanske immigrationslovgivning blev gentagne gange strammet i løbet af 1920erne, og i 1921, 1924 og 1927 blev indvandringen til USA fra Danmark kvantitativt begrænset, hhv. til 5694, 2789 og 1181 om året.

Canada blev det nye mål for udvandringsslystne danskere. Fra 1923 modtog landet et stigende antal danske emigranter, og i 1927 havde Canada overtaget USAs rolle som hovedmodtagerland. Canadierne var især interesserede i indvandring af landmænd. Canada var i 1920erne et land med kæmpemæssige uopdyrkede, men landbrugsegne arealer, mens USA allerede i 1890erne havde kunnet erklære prærien for opdyrket. En aktiv bosætningspolitik fra den canadiske regering og en solid propaganda fra

de canadiske jernbaneselskaber havde en væsentlig indflydelse på den stigende indvandring af danske til landet. Propagandaen blev til tider drevet stærkere, end den danske regering kunne stå model til: I 1923 opstod en mindre diplomatisk krise på grund af oprettelsen af et canadisk emigrationskontor i København.

Også Mellem- og Sydamerika modtog i 1920'erne et forholdsvis stort antal danske. I årene 1922-27 valgte mellem 14 og 17 % af danske udvandrere Sydamerika, først og fremmest Argentina. Emigration til Australien, New Zealand og Asien fandt også sted, men var gennem hele mellemkrigsperioden temmelig ubetydelig.

De ny udvandringsmål og den ændrede socialpolitiske holdning til udvandrere rejste spørgsmålet, om en stat kunne tillade sig at sende borgerne ud til usikre vilkår i det fremmede. At emigranter kunne gå en grim skæbne i møde, viste en række udvandrings- og kolonisationsforetagender i 1920'erne. De viste også, at det eneste, danske udvandrere kunne være sikre på, hvis det gik galt, var en solid pressedækning i hjemlandet. Dette var i høj grad medvirkende til en opprioritering af spørgsmålet om udvandringsoplysning¹⁾.

Udvandringslovgivning - udvandringsadministration

I Danmark havde statens stilling til emigrationsspørgsmålet gennemløbet nogenlunde samme udvikling som i de øvrige europæiske lande. I 1700-tallet gik udvandringspolitikken ud på at hæmme udvandringen så meget som muligt. Rigets indbyggere, kongens undersåtter, var landets ejendom, og man skulle derfor ikke kunne unddrage fædrelandet sin person og arbejdskraft ved at udvandre²⁾. Man nøjedes ikke med at vanskeliggøre emigration ved pastvang m.v., men gjorde udvandring til en forbrydelse, der medførte strenge straffe, tab af arveret etc. Stavnsbåndet kan ses som en udvandringshæmmende foranstaltning. Et andet eksempel er forordningen af 16. maj 1760 om straf for dem, »som Fabriquefolk forføre eller hemmelig af Landet udføre«³⁾.

Den restriktive udvandringslovgivning blev hævet eller bortfaldt efterhånden i slutningen af 1700- og første halvdel af 1800-tallet. I liberalismens og masseudvandringens århundrede gik staternes interesse ikke på at få de udvandringslystne hindret i deres forehavende, men afløstes af en lovgivning, der skulle beskytte udvandrerne mod alt for elendig behandling af dem, der havde økonomiske interesser i udvandringen, især redere. Første eksempel på sådan lovgivning er den engelske »Passengers Act« fra 1803, der fulgtes af en lang række love, der især skulle sikre udvandrere rimelige forhold under søtransporten. Norge indførte i 1863 en række bestemmelser vedr. beskyttelse af udvandrere; Sverige gjorde det samme i 1864, og i 1868 fulgte Danmark. Hovedprincipperne i denne lovgivning var 1) koncessionspligt for rederierne, 2) krav om præcision af den enkelte udvandrers retsforhold gennem oprettelsen af en egentlig udvandrings-

kontrakt, og 3) forskrifter for udvandrerskibes beskaffenhed, indretning m.v.

I en række lande - i første omgang Schweiz og Tyskland - blev beskyttelseslovgivningen efterhånden suppleret med en række bestemmelser, der overlod staten en langt mere aktiv regulering af udvandringen. En schweizisk lov fra 1888 gjorde det muligt for staten at forbyde udvandring til egne, hvor udvandrernes velfærd kunne anses for at være truet. Den tyske rigslov fra 1897 om udvandringsvæsenet lignede i sin udformning den liberalistiske beskyttelseslovgivning, men stillede med hensyn til meddelelse af koncessioner, kontrol af og tilsyn med kolonisationsforetagender krav, der skulle gøre gennemførelsen af egentlig udvandrings/kolonisationspolitik mulig. Formålet med den tyske lov var at lede så mange udvandrere som muligt væk fra USA til områder, hvor tyske indvandrere lettere kunne bevare tilknytningen til det gamle fædreland i national og økonomisk henseende⁴⁾.

I de lande, hvor udvandringen blev en del af en bevidst befolkningspolitik, oprettedes der særlige forvaltningsorganer til at tage sig af udvandringssspørgsmål, således i Schweiz i 1888. De fleste andre europæiske lande fik også særlige udvandringsmyndigheder i tiårene før og efter århundredskiftet⁵⁾.

Som ovenfor nævnt var udvandringen fra Danmark fra 1868 til en vis grad undergivet offentlig kontrol, nemlig ved lov af 1. maj s.å. om tilsyn med udvandreres befordring, ændret ved lov af 25. marts 1872. Tilsynet blev varetaget af Justitsministeriet og politiet. Lovgivningen skelnede nemlig mellem direkte og indirekte udvandring. En udvandringsagent, der beskæftigede sig med direkte udvandring, skulle således have tilladelse fra Justitsministeriet, mens agenter, der formidlede indirekte udvandring, kunne nøjes med tilladelse fra den stedlige politimyndighed. Forskellen mellem indirekte og direkte udvandring bestod i, hvorvidt et udvandrerskib afsejlede direkte fra dansk havn til oversøisk destination, eller om udvandrerne blev befordret til en anden europæisk havn for derfra at drage videre med et andet skib. Ifølge 1868-loven skulle agenterne tegne en kontrakt med hver udvandrer om befordringen; en genpart af hver kontrakt skulle afleveres til politiet. Klager over misligholdelse af kontrakter afgjordes endeligt af Justitsministeriet. Tilsynet med udvandrerskibe lå ifølge 1868- og 1872-lovene også hos politiet, men fra 1927 overgik det, for så vidt angik skibssynet, til Statens Skibstilsyn. Men kontrollen af sundhedsmæssige forhold m.v. i forbindelse med skibene forblev hos politimyndighederne. Udsendelse af delegationer til undersøgelse af forholdene i bestemte lande, deltagelse i internationale kongresser om udvandrerspørgsmål, samarbejde med hjemlige erhvervsorganisationer m.v. hørte, uden at grænserne var synderlig skarpe, under Indenrigs- og Erhvervs-(Handels)ministeriet.

Lovene af 1868 og 1872 beskæftigede sig således hovedsageligt med kontrollen af udvandrernes transport til målet. Derudover indeholdt lovene en række bestemmelser vedr. hvervning af udvandrere. I 1868-loven hed

det således, at udvandringsagenter ikke »ved usande Forestillinger« måtte forlede folk til at tage af sted, og 1872-loven forbød alle andre end udvandringsagenter og deres fuldmægtige at hverve udvandrere eller overhovedet at medvirke til udvandring. Men det var uklart, hvad man efter loven skulle forstå ved ordet »hverve«; indbefattede det kun hervedning af passagerer, eller kunne det udstrækkes til også at gælde udvandringspropaganda i videre forstand? I praksis kom det til kun at omfatte det egentlige billetsalg.

Men det følte temmelig tidligt som en mangel, at der ikke var nogen kontrol med den udvandringspropaganda, som ikke havde umiddelbar forbindelse med indgåelse af en udvandringskontrakt. Under forhandlingerne på rigsdagen i 1872 ⁶⁾ om 1868-lovens revision blev det af landstingsudvalget foreslået, at justitsministeren skulle bemyndiges til at indrette et særligt tilsyn med udvandringen. Det skulle henlægges under politiet og have som sin særlige opgave »at meddele Udvandrerne de Oplysninger, de søge, forsaavidt saadanne haves, samt at undersøge foruden Oversættelsens Rigtighed ogsaa Beskaffenheden af de af dem indgaaede Kontrakter, at gøre dem opmærksomme paa disses mulige Mangler og i det Hele at paase deres Tarv.« ⁷⁾ Men forslaget blev ikke optaget i loven. Den udvandreroplysning, der fandt sted, var fortsat overladt til mere eller mindre officielle udvandringsagenter, eller i ganske få tilfælde til Udenrigsministeriet, der ind imellem påtog sig at besvare spørgsmål fra udvandringsinteresserede.

Udenrigsministeriets Oplysningsbureau for Erhvervene

Først ved oprettelsen i 1921 af Udenrigsministeriets Oplysningsbureau for Erhvervene blev der skabt en institution, som blandt sine opgaver havde at skaffe oplysninger om forholdene i udlandet af interesse for danske emigranter.

Udenrigsministeriet havde i løbet af efteråret 1921 mærket den stigende interesse for udvandring ved et ganske stort antal forespørgsler fra udvandringslystne - noget måtte der gøres, og Udenrigsministeriet skrev i første omgang til repræsentationerne i de lande, der var af størst interesse for danske emigranter, og udbad sig indberetning om immigrationslovgivning, erhvervsmuligheder etc. Indberetningerne dannede grundlaget for ministeriets svar på de konkrete spørgsmål, man modtog fra den udvandringsinteresserede offentlighed. Men var det tilstrækkeligt kun at svare, når man blev spurgt, eller skulle der et videre formidlingsarbejde til? Meget hurtigt efter at Oplysningsbureauet havde påbegyndt sin virksomhed, den 23. februar 1922, afholdtes der et møde mellem repræsentanter for Oplysningsbureauet og en række institutioner med interesse i emigrationsspørgsmål: Dansk Samvirke, K.F.U.K./M., Engageringskontoret for Handel og Industri, Dansk Ingeniørforening, Landøkonomisk Rejsebureau og Teknisk Landsforbund. Formålet med mødet var at drøfte orga-

niseringen af oplysningsvirksomheden. Mødet kan ses som det første skridt på vejen til oprettelsen af et egentligt udvandrerkontor, idet man enedes om at udnytte og udvikle de eksisterende oplysningstilbud fra såvel statslig som privat side. Oplysningsbureauet skulle så fungere som det centrale koordinerende organ, hvor oplysningerne fra udlandet indhentes og bearbejdedes. Der åbnedes for et tættere samarbejde mellem Oplysningsbureauet og de private organisationer om *tilvejebringelsen af oplysninger*, således at organisationerne også kunne foranledige indberetninger indkaldt gennem repræsentationerne om såvel almindelige som specielle forhold. Forespørgsler til Oplysningsbureauet kunne også videresendes til de private organisationer. Spørgsmålet om direkte anvisning af arbejde i udlandet blev også berørt, og fra Oplysningsbureauet afviste man ikke principielt at varetage sådanne opgaver, men »Arbejdet hermed vilde med de nuværende Rammer være uoverkommeligt.«⁸⁾ Af de private organisationer var det især K.F.U.K. og Landøkonomisk Rejsebureau, der tog sig af at anvise pladser i udlandet.

Problemet for Oplysningsbureauet synes i det hele taget at have været manglende rammer og uklare politiske retningslinier. Regeringens politik gik som »hidtil ud paa ikke at tilskynde til Udvandring, men derimod at hjælpe og vejlede dem, der allerede har bestemt sig til at udvandre.«⁹⁾ Umiddelbart opfyldte den administrative nyordning målsætningen. Bureauet havde i løbet af sit første år modtaget indberetninger fra de fleste vigtige repræsentationer, således at bureauet havde et ret fyldigt materiale til belysning af forholdene overalt i verden. Almindeligvis var de indkomne oplysninger også blevet kanaliseret videre dels til organisationerne og dels til en bredere offentlighed gennem pressen, først og fremmest via Udenrigsministeriets Tidsskrift. I enkelte særlige tilfælde fik pressen direkte meddelelser gennem Ritzau. Spørgsmålet var imidlertid, om ordningen fungerede tilfredsstillende på dette punkt. Om oplysningsarbejdet med andre ord fik en sådan gennemslagskraft i offentligheden, at bureauet reelt fungerede som vejledende for emigranterne.

Forespørgselstallene signalerede ikke nogen succes, tværtimod. Kun en ringe del af dem, der havde besluttet at udvandre, henvendte sig til Oplysningsbureauet, før de drog af sted. I september 1922 var antallet af skriftlige henvendelser fra private ikke nået over 100. Hertil kom personlige henvendelser. Statistikken blev noget bedre de følgende år. I 1927 angav Oplysningsbureauet et årligt antal henvendelser fra udvandringsinteresserede på 1000-1200, hvoraf godt halvdelen var personlige. Da man må gå ud fra, at ikke alle, der henvendte sig for at få oplysninger, gjorde alvor af at tage af sted, var tallet temmelig ringe i forhold til de årlige udvandringstal, der lå omkring 6-7000. Når der ikke var flere, der henvendte sig, var det ifølge Oplysningsbureauets chef, fordi bureauet ikke var tilstrækkeligt kendt i offentligheden¹⁰⁾.

En række solide udvandringsskandaler i 1920'erne bidrog til at skabe tvivl om informationsarbejdets virkninger. Kolonisationsprojekter i Nicaragua og Paraguay var endt tragisk for størstedelen af de udvandrede. De

OLAF LINCK

CHANCEN DERUDE

UDVANDRERENS BOG

GYLDENDALSKE BOGHANDEL
MDCCCCXXIV

Titelblad til Olav Linck: Chancen derude. Udvandrerens bog. København 1924. I 1920'erne udkom et betydeligt antal »vejledninger for udvandrere«. Linck's bog er blandt de mere sobre, men kan alligevel pga sin understregning af de eksotiske omgivelser, danske udvandrere kunne komme til at leve i, og de materielle muligheder for danske udvandrere, den opstiller, næppe karakteriseres som »neutral oplysende«. Forfatteren foreslog dog gentagne gange sig selv som »statsansat udvandrertante«. Foto: Det kgl. Biblioteks billedsamling.

havde været for dårligt forberedte, var en af forklaringerne, en anden, at de var blevet vildledt at projekternes ophavsmænd.

Samtidig bed arbejdsløsheden sig stadig stærkere fast, og udvandrings-spørgsmålet blev bragt stadig længere frem i politikeres og embedsmænds bevidsthed. Chefen for Udenrigsministeriets Oplysningsbureau, Erik Valeur, udtalte i januar 1927, at en centralisering af informationsarbejdet og de øvrige administrative opgaver i forbindelse med emigrationen var stærkt påkrævet, og, hvis man påtænkte at skifte til en mere aktiv udvandringspolitik, ligefrem tvingende nødvendig. Valeur mente, at der burde oprettes et centralkontor for udvandringsspørgsmål, der skulle placeres under Indenrigs- eller Socialministeriet, men arbejde i tæt kontakt med Udenrigsministeriet¹¹⁾. Men ideen var næppe Valeurs egen - han bragte den blot frem på et tidspunkt, hvor hans egen institution, nemlig Oplysningsbureauet, stod umiddelbart foran nedlæggelse.

På en international vandringskongres i London 2.-25. juni 1926 havde man vedtaget en resolution, der bl.a. anbefalede oprettelse af statslige emigrationsbureauer, »der skal yde Udvandrerne Vejledning og moralsk Bistand«; resolutionen blev tiltrådt af De samvirkende Fagforbund i Danmark foråret 1927.

Også i Danmark havde spørgsmålet været bragt på bane af folk med interesse i emigrationsspørgsmål, bl.a. forfatteren Olaf Linck, der såvel i skrift som tale beskæftigede sig med udvandringsspørgsmålet, og redaktør Chr. Rewentlow, der i 1923 havde været på officiel rejse i Canada for at undersøge mulighederne for danske udvandrere dér¹²⁾.

Udvandringsudvalget af 1927

Det lukkede rigsdagsmøde i 1922 var kommet i stand på foranledning af den konservative folketingsmand dr. Arnold Fraenkel. Fraenkels mål var at få regeringen til at opgive sin neutrale udvandringspolitik og i stedet positivt og aktivt at støtte udvandringen, og dette fortsatte han med i de følgende år. Men først i 1927 tog regeringen skridt til en politisk nyformulering på området, dog næppe som et resultat af Fraenkels bestræbelser.

I marts 1927 indkaldte indenrigsminister Kragh efter samråd med Udenrigsministeriet til et møde om udvandrerspørgsmålet. En lang række organisationer og enkeltpersoner var indbudt, bl.a. de store erhvervsorganisationer, de, der havde beskæftiget sig med udvandrings-spørgsmål tidligere, således K.F.U.K./M. og Danske Kvinders Nationalråd. Derudover var alle politiske partier repræsenteret. Mødedeltagerne havde som oplæg fået to memoranda, udarbejdet hhv. af Erik Valeur og af direktøren for arbejdsanvisningen og arbejdsløshedsforsikringen Vater. Mødet mandede ud i en beslutning om nedsættelse af et udvalg til at overveje dels oprettelsen af et centralt organ for emigrantoplysningen og andre udvandringsspørgsmål, dels mulighederne for at yde offentlig støtte til udvandrere.

Udvalget blev nedsat 31. marts 1927 med departementschef Bülow fra

Indenrigsministeriets arbejdsafdeling som formand, og Rudolph Lassen, Indenrigsministeriet, Erik Valeur og Otto Wadsted, Udenrigsministeriet, arbejdsdirektør Vater, politiinspektør Schepelehn-Larsen og redaktør Chr. Rewentlow som medlemmer. Betænkningen - og et udkast til lov vedr. udvandring - forelå allerede i oktober 1927.

Udvalgets forslag

Ikke overraskende foreslog udvalget oprettet »en Institution i hvilken Udvandringsvæsenets forskellige Sider kan centraliseres, og som derigennem i første Række har Ansvaret for, at Udvandringsspørgsmålet i dets forskellige Forgreninger løses paa en Maade, som tjener til bedste for saavel det offentlige som for den enkelte Udvandrer.«¹³ Denne institution - Udvandringskommissariatet - skulle overtage fra Justitsministeriet og politiet følgende opgaver:

- autorisation af udvandringsagenter og disses fuldmægtige samt kontrol med sådanne
- godkendelse af udvandringskontrakter
- afgørelse af klager over misligholdelse af kontrakter
- ansættelse af skibslæger på udvandrerskibe
- meddelelse af samtykke til udvandrerbudes antagelse samt kontrol med sådanne
- udarbejdelse af statistik over udvandrere

Derudover skulle Udvandringskommissariatet overtage og udbygge den oplysningsvirksomhed, som Udenrigsministeriets Oplysningsbureau hidtil havde varetaget, men udvalget forestillede sig, at kommissariatets opgaver efterhånden kunne udvides til også at omfatte mere aktiv deltagelse i udvandringsforetagender, således

- forhandlinger med rederier om befordring af udvandrere
- forhandlinger med udenlandske myndigheder om udvandreres forhold i modtagerlandet
- forbindelser med private og selskaber i ind- og udland, f.eks. med danske i indvandrerlande, med K.F.U.K./M, Dansk Samvirke etc.
- kontrol med uddannelse af udvandrere
- ansættelse af tillidsmænd eller repræsentanter for Udvandringskommissariatet i indvandrerlande
- stillingtagen til spørgsmålet om offentlig støtte til udvandrere.

Sidstnævnte opgaver gik langt ud over, hvad den danske udvandringspolitik hidtil havde gået ud på. Selv om udvalget i betænkningen klart udtrykte, at denne politik - nemlig hverken at tilskynde til eller fraråde udvandring - skulle ligge til grund for kommissariatets virksomhed, var det indlysende, at en centralisering og udvidelse af udvandringsadministrationen og overgangen fra rene beskyttelsesforanstaltninger til aktiv hjælp og eventuel økonomisk støtte kunne dække over en kun let camoufleret udvandringsfremmende indsats. Og de opregnede opgaver var kun begyndelsen, for »i Virkeligheden er det umuligt at gøre op paa Papiret

Regler for den Virksomhed, som her skal øves. Udviklingen maa give den nærmere Udfyldning. Det gælder om at faa begyndt. Naar man faar Liv og Blod i Institutionen, bliver der ogsaa Virksomhed, og saa kommer den til at gøre sin Gerning...«¹⁴⁾

Ressortspørgsmålet

I udvalget var det blevet diskuteret, hvilket ministerium den nye institution skulle lægges under. Der var enighed om, at institutionen skulle have direktoratsmæssig status. Kommissariatet skulle ikke bare være et ekstra ministerielt kontor. Derved ville man efter udvalgets opfattelse også opnå, at »Regeringen ikke i samme Grad ... ville blive gjort ansvarlig for hver enkelt af Institutionens Handlinger.«¹⁵⁾ En egentlig omlægning af de ministerielle ressorts ville ikke ubetinget være nødvendig, mente udvalget og udså derfor beslutningen om, hvilken finanslovskonto Udvandringskommissariatet skulle opføres under, til senere overvejelse. Under drøftelserne i udvalget havde man vaklet mellem Justits-, Indenrigs-(Social-) og Udenrigsministeriet. Men efter at udvalget havde afgivet betænkning, indbød indenrigsminister Kragh til et møde om udvandringsspørgsmålet de samme, som havde deltaget i mødet i marts, til at udtale sig om betænkningens indhold. Kragh kom på mødet ind på den modsigelse, der lå i samtidig at støtte udvandrere økonomisk og at hævde, man ikke opfordrede til udvandring. Dette var og forblev det kildne problem. Ganske vist blev den foreslåede økonomiske støtte aldrig en realitet. Men alene oprettelsen af en statslig udvandringinstitution kunne opfattes som en propagandering for udvandring. Arbejdsgiverorganisationerne var ikke i tvivl. Den samfundsmæssige krise skulle ikke løses ved at sende arbejdskraften ud af landet, men ved at udvide industriens produktion. Arbejdsgiverforeningen og Industrirådet vendte sig i det hele mod forslaget¹⁶⁾, om end enkelte arbejdsgivere, f.eks. Rud. Christiani, der var ordfører for Venstre på området, havde en anden opfattelse. Christiani så ikke udvandring som et middel til afhjælpning af arbejdsløsheden, men mente, at danske emigranter var gode banebrydere for dansk erhvervsvirke i udlandet¹⁷⁾. Socialdemokratiet og fagbevægelsen støttede forslaget. Grundholdningen var stadig, at forholdene i Danmark burde tilrettelægges på en sådan måde, at folk kunne blive hjemme. Men når forholdene tvang folk ud, burde emigranterne hjælpes mest muligt. Specielt fagbevægelsen ønskede udvandringen fremmet.

Ressortspørgsmålet blev også drøftet. Direktør Maegaard fra Dampskibsrederne mente, at kommissariatet skulle lægges under Justitsministeriet eller Udenrigsministeriet; hverken Indenrigs- eller Sundhedsministeriet kunne komme på tale, mente han. Deres rammer var »for lidet fastlagte og for hyppigt skiftende. Disse Ministeriers Arbejde er ogsaa for politisk præget.«¹⁸⁾ Men dette synspunkt blev kraftigt imødegået af Stauning, hvem tanken om at lægge udvandrersagerne under Justitsministeriet gjorde rædselsslagen: det ville ikke virke fremmende for sagen, hvis de

arbejdsløse skulle henvende sig til øvrigheden for at få oplysninger. Stau-ning var mere stemt for Udenrigsministeriet, selv om det var indvendt, at det var for fint for jævne folk. Det argument kunne Stauning ikke aner-kende. Imidlertid blev ressortspørgsmålet ikke aktuelt lige med det samme.

Lovforslagene 1927-28

Indenrigsministeren fremsatte i rigsdagssamlingen 1927/28 forslag til en ny udvandringslov, der dels inkorporerede de gamle love fra 1868 og 1872, dels omhandlede oprettelsen af et Udvandringskommissariat. Men lov-forslaget nåede ikke længere end til folketingsudvalget, før rigsdagssam-lingen sluttede. Forslaget blev genfremsat i samlingen 1928/29, men ikke med bedre resultat. Heller ikke denne gang nåede det længere end til udvalgsbehandlingen, før finansloven faldt og der blev udskrevet valg.

Udvandringsoplysningen var, da Udenrigsministeriets Oplysningsbu-reau blev nedlagt, gået over til Udenrigsministeriets Erhvervskontor. Her forblev det nogle år, idet den socialdemokratiske regering, der blev resul-tatet af valget i 1929, lod udvandringsspørgsmålet hvile nogen tid. Stein-cke tog spørgsmålet om genfremsættelse af lovforslaget op i sommeren 1930, fremgår det af et referat om lovsagen¹⁹⁾, og på et ministermøde 29. december 1931 spurgte socialministeren, om han skulle fremsætte udvan-dringslovforslaget eller ansætte en konsulent for udvandring, men det besluttedes at henlægge hele spørgsmålet indtil videre²⁰⁾.

Udvandringsudvalget af 1932

Hele foråret 1932 var Steincke syg og ellers optaget af andre opgaver. Men den 2. november 1932 kom Steincke igen. Han meddelte, der var mulig-hed for større samlet udvandring, f.eks. til Argentina, og at han ville ned-sætte et udvalg for at undersøge disse muligheder nærmere²¹⁾.

Fem dage efter blev udvalget nedsat med den opgave »at gennemgaa nogle af Konsul Pedersen overfor Socialministeren fremsatte Betragt-ninger angaaende Iværksættelsen af en samlet Udvandring af et saa stort Antal Personer, at disse kan danne en Koloni, samt at undersøge, hvad der eventuelt maatte være at foretage paa dette Omraade.«²²⁾ Konsul Peder-sens betragtning gik ud på en »forberedt, organiseret og statsunderstøttet Udvandring« som et led i bekæmpelsen af arbejdsløsheden. Udvalget kunne ikke anbefale at man gik ind i udvandringprojekter af så stort omfang, at de ville have en umiddelbar indvirkning på arbejdsløshedstal-lene²³⁾.

Men at organisere kolonivis udvandring i mindre stil til oversøiske lande kunne udvalget gå helt ind for. Og da udvandringsspørgsmålet nu skulle løses, henstillede udvalget til overvejelse, om det forslag om oprettelse af en udvandringsinstitution, der var blevet fremsat i 1927, nu søgtes gen-nemført, »idet man mener, der nu mere end tidligere er Trang til et saa-dant Organ.«²⁴⁾

Loven gennemføres

Steincke fremsatte lovforslaget i Rigsdagen i oktober 1933. Forslaget var med få ændringer det samme, der var blevet fremsat i 1927/28 og 1928/29. Der havde dengang ikke været væsentlige uoverensstemmelser mellem partierne i Folketinget - alle ønskede en modernisering af 1868-loven og en nyordning af oplysningsarbejdet.

Noget nyt var der i Steinckes forslag. Det gamle lovforslag havde talt om oprettelse af et »udvandringskommissariat«, men i Steinckes forslag brugtes benævnelsen »udvandringskontor«. Såvel under udvalgsarbejdet som ved de to første fremsættelser af lovforslaget havde socialdemokraterne ønsket, at der i tilknytning til udvandringsinstitutionen skulle oprettes en slags »rådsforsamling« som kunne træde sammen og vejlede kommissariatet. Begrundelsen var at få arbejdersiden repræsenteret. Rådet skulle derfor sammensættes af de forskellige erhvervs repræsentanter, arbejdere og andre efter samme model som i Socialrådet, Arbejdsforsikringsrådet etc.

Men lige så kraftigt kravet om et råd havde været rejst, lige så kraftigt var det blevet imødegået. Ved at foreslå oprettelse af et Udvandringskontor havde Steincke løst den gordiske knude. Et udvandringskontor ville jo få en kontorchef, der naturligt ville samarbejde med de organisationer, der havde interesse i udvandringsproblematikken. Socialdemokratiets ordfører Vilhelm Rasmussen udtalte ved 1. behandlingen i 1933 at »derved har den højtærede Minister undgaaet at maatte stille Forslag om en Art Udvandringsraad. Jeg kan for min Del ikke se rettere end, at naar en Instruks nærmere paalægger Kontorchefen for Udvandringskontoret et intimt Samarbejde med de interesserede Organisationer, evt. ogsaa med Enkeltpersoner, kan det erstatte det Udvandringsraad, der her i Rigsdagen har været tale om...«.²⁵⁾ Løsningen fulgte den gængse socialdemokratiske politik: at udjævne de socialt betingede meningsforskelle gennem forvaltningsorganerne. Under behandlingen på Rigsdagen kom lovforslaget ikke ud for større rystelser. Loven fik kgl. stadfæstelse 2. maj 1934.

Pressen og udvandringstanten

Til gengæld havde pressen haft megen fornøjelse af udvandringssagen, ikke mindst, fordi der samtidig med lovens forelæggelse på Rigsdagen arbejdedes med planer om udsendelse af en dansk delegation til Sydamerika. Delegationen skulle drøfte kolonisationsplaner med regeringerne i Argentina, Brasilien og Chile. Delegationen skulle ledes af Steincke, men efter en temmelig heftig pressekampagne blev rejsen i sidste øjeblik opgivet.²⁶⁾

Der var også ved de tidligere fremsættelser af lovforslaget blevet rejst kritik af oprettelsen af en særlig udvandringsinstitution. »Børsen« havde 23. september 1927 ment, at udvandringsspørgsmålet måtte løses inden for de bestående administrative rammer. »At skabe en Statsforsorg med et

Steincke i Sydamerika

Socialreformen redder sin Ophavsma nd ud af en meget uhyggelig Situation.

Steinckes planer om at sende en dansk udvandringsdelegation til Sydamerika gav pressen lejlighed til adskillige kommentarer i mere eller mindre humoristisk form. Denne tegning fra Politiken 11. 5. 1934 gælder rejsen til Sydamerika, men tegneren finder også anledning til at inddrage et af Steinckes største lovkomplekser, socialreformen fra 1933.

særligt Personel og særlige Kontorer« ville være helt forfejlet. »Aarhus Stiftstidende« havde den 12. september 1927 udtalt, at »gennem mere end Hundrede Aar har Udvandringen reguleret sig selv, og det er jo gaaet meget godt. Nu skal der pludselig indføres et storartet Barnepigensystem: en statsansat Udvandrerante for en Gruppe af Mennesker, som baade kan og skal klare sig selv... Regeringens Forslag bør derfor gaa i Rigsdagsmændenes Papirkurv.« Heller ikke »B.T.«, »Kristeligt Dagblad« eller venstrepressen havde været synderlig positive.

Der var ikke meget nyt i pressens stilling til oprettelsen af et Udvandringskontor 6 år senere. Til gengæld havde Rigsdagen heller ikke skiftet holdning. Her var man fortsat positive over for en centralisering af udvandringsadministrationen.

Kontoret oprettes

Folketingsudvalget havde under behandlingen stillet et par spørgsmål om den planlagte institution, nemlig om den påtænkte centralisation af udvandringsadministrationen ville medføre besparelser, og om hvor stort personale Udvandringskontoret skulle have. Socialministeren besvarede det første spørgsmål benægtende, og med hensyn til personalespørgsmålet henholdt han sig til, hvad man i 1927 havde ment om den sag, at Udvandringskontoret måtte begynde småt, og efterhånden udvide sin virksomhed, hvis der viste sig behov for det. »Man er derfor ikke i Stand til paa Forhaand at angive, hvor stort Kontorets Personale skal være. Dette vil bl.a. være afhængigt af Udvandringsforholdene i Almindelighed og af Udviklingen af de af Udvandrings-Udvalget af 1932 drøftede Koloniserings tanker.«²⁷⁾ Med dette svar lod Rigsdagen sig nøje i første omgang.

Loven skulle træde i kraft 1. juli 1934, men socialministeren kunne sætte paragraf 25 - om oprettelsen af Udvandringskontoret i kraft tidligere. Det gjorde han 8. maj 1934, der således kan regnes som kontorets fødselsdag.

Næste spørgsmål var, hvem der skulle være udvandrerante. I 1927 havde favoritterne været redaktør Rewentlow, Olaf Linck og Erik Valeur. Olaf Linck havde i 1930 tilbudt sig som udvandringskonsulent, men hele udvandringsspørgsmålet var dengang blevet henlagt.

I 1934 faldt valget mellem 53 ansøgere på kaptajn C. Borch, der var fuldmægtig i Udenrigsministeriets Erhvervs kontor med udvandreroplysningen som sit særlige område. Til denne kvalifikation kunne han føje udenrigsministerens personlige anbefaling.

Men paradoksalt var Statens Udvandringskontor knap blevet en realitet, før udvandringen fra Danmark så godt som ophørte. I 1935 udvandrede kun 135 og 1936 185. Det følgende år steg tallet til 305, hvoraf de 285 gik til traditionelle modtagerlande som USA, Argentina og Canada.

Betød lovens gennemførelse og kontorets oprettelse et skift i udvandringspolitikken? Den officielle udvandringspolitik var stadig hverken at opfordre til eller fraråde udvandring. Steincke benægtede, at »Vedtagelse af en Lov om Udvandring skulle være ensbetydende med, at der derefter

faktisk vilde kunde ske Udvandring i større Stil.«²⁸⁾ Departementschef Jonquieres i Socialministeriet mente imidlertid i 1936, at »Udvandringslovens Gennemførelse paa et Tidspunkt, hvor der kun var ringe Udvandring, maa være en Tilkendegivelse af, at Lovgivningsmagten har ønsket »Udvandringsapparatet« bragt i rigtig Stand netop paa en Tid, hvor Udvandringen er lille, men stod som noget ønskværdigt.«²⁹⁾

Når man nu havde skabt en særlig forvaltning for udvandringspørgsmål, var det ikke overraskende, at man i denne forvaltning gerne ville vise resultater frem. Udvandringschefen udtalte sig derfor igennem de første par år af sin virksomhed på en måde, der ikke netop kunne karakteriseres som neutral rådgivning, men snarere som renlivet emigrationspropaganda, indtil 1938 dog uden resultat. Samtidig førtes en række forhandlinger om emigrationskonventioner med især sydamerikanske lande. I 1938 fik Statens Udvandringskontor lejlighed til at gå ind i et projekt, der så ud til at kunne blive virkeliggørelsen af 1932-udvalgets tanker om kolonivis udvandring i mindre målestok, nemlig et kolonisationsprojekt i Venezuela³⁰⁾. Udvandringschefen udtalte sig så positivt om projektet, at Udvandringskontoret på få uger fik flere tusinde henvendelser fra folk, der gerne ville til Venezuela. Projektet blev en eklatant fiasko - i løbet af få måneder var de fleste kolonister tilbage i Danmark, nogle af dem af egen drift, andre udvist af modtagerlandet. Venezuela-skandalen fik udvandringsinteressen til at kølnе helt igen, og efter september 1939 var det også praktisk umuligt at organisere udvandring i større målestok. Kontoret fandt på det tidspunkt et nyt område at kaste sig over, der ganske vist ikke havde meget at gøre med oplysningsvirksomhed, tværtimod: Organisationen af mørklægningen³¹⁾.

Senere efter afslutningen af handelsaftalen med Tyskland 1939 og under krigen blev det Statens Udvandringskontor, der varetog de praktiske opgaver i forbindelse med det store antal danske udlandsarbejdere i Tyskland og i de tyskbesatte områder i Europa. Det var ikke et arbejde, der gav kontoret den fyldige presseomtale, der før krigen var blevet det til del. Størst opsigt vakte Udvandringskontoret under krigen, da det kom frem, at der havde været afholdt en elefanttegningskonkurrence blandt kontorets personale. Men kontoret opfyldte, hvis dets formål stadig skulle være at reducere den hjemlige arbejdsløshed, sin mission langt bedre.

Noter:

1. En større samlet fremstilling af udvandringen og udvandringspolitikken i mellemkrigstiden er under udarbejdelse ved Helle Otte og Poul Erik Olsen.
2. Hans Sode-Madsen: Amtmandsindberetningerne 1735, landbrugskrisen og folkemanglen. (Arkiv bd. 4, nr. 2, s. 87 ff.)
3. Kommercekøll. Kgl. resolutioner 16.5.1760.
4. Adolph Jensen: Udvandring. i »Socialt Tidsskrift« juli-august 1927, s. 3-7.

5. Adolph Jensen: Udvandring (Socialt Tidsskrift 1927, s. 231) Kristian Hvidt: Flugten til Amerika, Århus 1971, s. 43.
6. C. St. A. Bille havde allerede i 1869 udtalt, at det var en fundamental fejl ved udvandringslovgivningen, at den intet indeholdt om vejledning for udvandrere. (Kristian Hvidt: Flugten til Amerika, Århus 1971, s. 44).
7. Rigsdagstidende 1871/72 B. sp. 798.
8. Udenrigsministeriets Oplysningsbureau for Erhvervene. Dan. 20. A.1. Memorandum 30.9.1922.
9. Smst. jvf. Udenrigsministeriets Akter 1909 ff. 96. N. 12: Note til det enderlandske gesandtskab i København 24.7.1923.
10. Udenrigsministeriets Oplysningsbureau for Erhvervene. Erhvervsrådet. »Udvandringspørgsmålet«, memorandum af E. Valeur forelagt i Erhvervsrådets møde 18. januar 1927.
11. Smst.
12. Udenrigsministeriets Tidsskrift 1927, nr.4.
13. Betænkning fra det af Indenrigsministeriet nedsatte Udvalg vedrørende Udvandringsvæsen, Kbh. 1927, (Sv. 102) s. 16.
14. Udvalgets betænkning, s. 39 (bemærkning til udvalgets lovudkast § 23 om udvandringskommissariatets opgaver).
15. Udvalgets betænkning, s. 24.
16. Referat af møde 5. november 1927 i Indenrigsministeriet.
17. Rigsdagstidende 1933/34. Folketinget sp. 1455.
18. Referat af møde i Indenrigsministeriet d. 5. november 1927.
19. Socialministeriet 1. ktr. 345/1930. Referat af 15.7.1930 af Erik Dreyer.
20. Tage Kaarsted (udg.): Ministermødeprotokol 1929-33, Århus 1981, s. 166.
21. 1. Anf. udg. s. 209.
22. Betænkning afgivet af Udvandringsudvalget af 7. november 1927, s. 1.
23. K.K.Steincke: Det trækker op. Også en tilværelse III. Khh. 1947, s. 171.
24. Betænkning af Udvandringsudvalget af 7. november 1932, s. 40.
25. Rigsdagstidende 1933/34. Folketinget sp. 1448.
26. Hans Munk Pedersen: Rejsen til Sydamerika. Siden Saxo nr. 1. 1984, s. 26 ff.
27. Socialministeriet. 1. kontor. j.nr. 1 200 ba/1932.
28. Rigsdagstidende 1933/34. Folketinget sp. 4758.
29. Socialministeriet 1. ktr. j.nr. 11/4/1936. Referat af dep.ch. Jonquieres 27. oktober 1936.
30. Venezuelaudvandringen er behandlet af Helle Otte og Poul Erik Olsen i »Udvandring med statsgaranti?«, Emigranten 2, 1986.
31. Socialministeriet. 1. ktr. j.nr. 11-14/1939.

Typarkiven som urvalsmetod i finländsk gallringspraxis

Av Eljas Orrman

Vid gallring av handlingar ur lokala myndigheters arkiv konfronteras man med situationen, att de handlingar, som emanerar från högre instanser, upprepas nästan i det oändliga i de lokala arkiven, medan betydelsen av de handlingar, som har sitt upphov på det lokala planet, är högst varierande för den vetenskapliga forskningen. I det moderna samhället med myndigheternas långt drivna kontroll- och försörjningsfunktioner, tenderar de lokala myndigheternas arkiv att växa mycket kraftigt. En långt gående gallring är sålunda nödvändig. Genom olika slag av urvalsmetoder strävar man dock i många länder att minimera informationsförlusten.

Urvalsmetoden att av ett stort antal likartade arkivbildares arkivbestånd bevara enstaka bestånd i sin helhet eller till väsentliga delar, ser ut att ha tillämpats i större utsträckning i relativt få länder, och övervägandena om konsekvenserna av denna urvalsmetod är relativt sparsamma¹⁾. Denna urvalsmetod kallas i det följande för bevarande av typarkiv. I denna artikel granskas hur denna urvalsmetod använts i Finland. Inledningsvis ges en kort översikt om bevarandet av typarkiv i olika länder.

I Sverige bevaras för all framtid i fråga om vissa arkivbildarkategorier (t.ex. kyrkoarkiv, häradsrättsarkiv) i varje landsarkivdistrikt eller i några av dem ett arkivbestånd i ogallrat skick. Enligt Nils Nilsson kan syftet med dessa typarkiv vara att nå representativitet för vissa samhällsföreteelsers vidkommende. Nilsson framhåller även, att bevarandet av typarkiv kan motiveras med arkivaliska skäl, eftersom den arkivaliska helheten, det referensnät, som sammanhåller arkivet, bevaras i typarkiven (liksom även i typexemplar och i typåtgångar); handlingarna ses sålunda som kvarlevor av förvaltningsprocessen²⁾.

I Danmark hänförs bevarandet av typarkiv till de regionala urvalen. Bl.a. bevaras i Danmark en eller två institutioners arkiv inom varje försvarsregion (bl.a. en bataljons och en flottstations arkiv)³⁾.

Nyttjandet av typarkiv som urvalsmetod ser ut att ha använts sparsamt i västra och mellersta Europa, och de principiella yttrandena om typarkiven är även knapphändiga. I Frankrike hade denna urvalsmetod, »fonds témoins«, veterligen inte tillämpats fram till år 1972, även om den i en enkät, som utfördes 1971, ansågs av flera arkivarier som möjlig att använda⁴⁾, och i den omfattande handboken »Manuel d'archivistique« nämns typarkiven inte bland urvalsmetoderna⁵⁾. Inte heller i Västtyskland ser tillvaratagandet av typarkiv ut att ha tilldragit sig något större intresse⁶⁾, och detsamma synes förhållandet vare i Italien⁷⁾.

I Förenta Staterna har typarkiven nyttjats som urvalsmetod redan under andra världskriget. Av de lokala pris- och ransoneringsmyndigheternas

arkiv bevarades ett begränsat antal för all framtid som typarkiv »record boards«. Syftet med detta bevarande var att illustrera hur olika problem sköttes på lokal nivå. Betydelsen av de handlingar, som ingick i dessa typarkiv, var enligt T. R. Schellenberg i deras »evidential values«, alltså i den information som belyser arkivbildarens interna verksamhet, inte i deras »informational values«, vilka belyser företeelser utanför myndigheten⁸⁾.

Aven i några av de socialistiska staterna bevaras typarkiv varaktigt i fråga om vissa arkivbildarkategorier. Så är fallet i Sovjetunionen. På det lokala förvaltningsplanet bevaras typarkiv för vissa institutionskategorier, medan de övriga arkivbildarnas arkiv utgallras i sin helhet; en alternativ gallringsmetod till typarkiven är bevarandet av vissa typer av handlingar hos alla arkivbildare inom ifrågavarande kategori arkivbildare⁹⁾. Bevarandet av typarkiv och utgallrandet av de övriga motiveras med att den väsentliga informationen om de arkivbildare, vilkas arkiv utgallras, står att finna i de överordnade myndigheternas arkiv¹⁰⁾. I DDR bevaras typarkiv i stort sett enligt samma principer som i Sovjetunionen. Där ser särskild uppmärksamhet ut att fästas vid att de till typarkiv valda bestånden är representativa för ifrågavarande arkivbildarkategori inte endast geografiskt utan även funktionsmässigt. Urvalsbeståndens procentuella andel av totalantalet arkivbestånd varierar även efter omständigheterna¹¹⁾.

Riktlinjerna för den gallringspraxis, som man följer i Finland utformades mot slutet av 1940-talet och under följande årtionde. Statsrådet tillsatte 1947 en särskild kommitté, Arkivbegränsningskommittén, för att få till stånd effektiviserad gallring av handlingar i myndigheternas arkiv. Ordförande i kommittén var riksarkivarien och medlemmar höga statstjänstemän, senare även ledande arkivmän. Den förste ordföranden var riksarkivarie Kaarlo Blomstedt, som efterträddes av Yrjö Nurmio. Fr.o.m. 1953 fram til 1970, då kommitténs verksamhet upphörde, fungerade sedermera arkivrådet Alpo Salmela med en kortare intervall som sekreterare. Inom denna kommitté och dess sektioner utarbetades alla större gallringsplaner för stats- och kommunalförvaltningen.

Arkivbegränsningskommittén hämtade förebilder och modeller för sin verksamhet främst från Sverige, där »1940 års arkivsakkunniga« under ett årtionde utförde ett grundläggande arbete i gallringsfrågor¹²⁾. Från Sverige anskaffades gallringsplaner och annat skriftligt material¹³⁾. Kontakterna i gallringsfrågor var dock av äldre datum. Redan på 1930-talet hade riksarkivarie Blomstedt utrett gallringsproblematiken och därvid företagit en studieresa till Sverige och Danmark¹⁴⁾. Intresset för hur gallringsfrågorna handhades i Danmark kom även senare till synes¹⁵⁾.

Arkivbegränsningskommittén hade redan i början av sin verksamhet att ta ställning till urvalsfrågor, bl.a. i samband med utarbetandet av gallringsplaner för de statliga myndigheternas räkenskapshandlingar.

Frågan om bevarande av typarkiv blev aktuell år 1950, då gallringsplaner utarbetades för landsstatens myndigheter, däribland för länsmansarkiven. Länsmännen är i Finland den lägsta statliga förvaltningsinstansen med verkställande uppgifter och ansvar för ordningen. De är underställda

länsstyrelserna, och deras distrikt omfattar en eller några kommuner.

Gallringen av länsmansarkivens handlingar kom att bli mycket radikal, särskilt i fråga om de inkommande handlingarna. Detta konstateras bl.a. i en promemoria, som landsarkivarien i Åbo Pentti Renvall avgav med anledning av förslaget till gallringsplan för länsmansarkiven. Han föreslog att i *ett* länsmansarkiv i varje landsarkivdistrikt kunde de inkomna cirkulären, med undantag av länsstyrelsens cirkulär, förvaras varaktigt. I det förslag till gallringsplan, som är daterat något efter Renvalls promemoria, framförs som en möjlighet, att ett länsmansarkiv i varje landsarkivdistrikt förvaras varaktigt i sin helhet¹⁶⁾. I den slutliga gallringsplanen, som utfärdades följande år, föreskrivs, att sju länsmansarkiv och två polisinskrivningars arkiv skall som typarkiv förvaras i helt ogallrat skick¹⁷⁾.

I början av 1960-talet är bevarandet av typarkiv åter aktuellt. Gallringen av fängelsernas handlingar tas 1962 upp till behandling i arkivbegränsningskommittén på initiativ av fångvårdsverket. I det brev av justitieministeriet till riksarkivet i mars 1961, med vilket behandlingen av fängelsernas gallringsfråga inleddes, föreslogs att fyra fängelers arkiv borde som typarkiv i sin helhet förvaras varaktigt i respektive fängelse¹⁸⁾. Föredragande i justitieministeriet var högste chefen för fångvården i Finland, överdirektören för fångvårdsverket Valentin Soine. Denne var även fr.o.m. maj 1960 medlem av arkivbegränsningskommittén¹⁹⁾. Förslaget att undanta typarkiv från gallring motiverades med behovet att bevara material för forskning rörande fängelseförhållandena. I den slutliga gallringsplanen, som utfärdades först 1964, undantogs de av justitieministeriet föreslagna typarkiven från gallring²⁰⁾.

För bilbesiktningsmännens arkiv fastställdes gallringsplan 1962. Enligt planen skulle alla handlingar med undantag av verksamhetsberättelserna och till dem hörande statistik utgallras. Besiktningsmännen i Helsingfors och Uleåborg skulle dessutom förvara varaktigt sina diarier jämte inkommande och utgående brev samt utlåtanden; i detta sammanhang talas inte om typarkiv²¹⁾.

Gallringsplan fastställdes 1964 för distriktsveterinärernas arkiv, varvid arkiven för sex distriktsveterinärer skulle i ogallrat skick förvaras som typarkiv. Av dessa veterinärdistrikt låg två i S:t Michels landsarkivdistrikt, medan på vart och ett av de övriga landsarkivdistrikten kom ett typarkiv²²⁾.

I Finland medförde landavträdelserna till Sovjetunionen efter de senaste krigens ett behov av att anskaffa jord åt den förflyttade befolkningen som mist sin jord och åt vissa kategorier frontsoldater och andra befolkningsgrupper. Även före kriget hade kolonisationsverksamhet bedrivits i Finland. På det lokala planet handhades jordanskaffningsfrågorna av lantbrukssällskapens ledare för kolonisationsverksamheten.

Gallringen av kolonisationsmyndigheternas arkiv bereddes grundligt i arkivbegränsningskommittén och sakkunniga hördes. Enligt gallringsplanen, som gäller för ledarnas för kolonisationsverksamheten arkiv, be-

varas ett flertal serier av handlingar i ledarnas arkiv för ett antal lantbrukssällskaps vidkommande, medan samma serier utgallras från de övriga arkiven. När frågan om vilka lantbrukssällskap som skulle bli föremål för utvidgat bevarande diskuterades i arkivbegränsningskommittén 1964, framkom olika uppfattningar om de områden som borde tas med i det utvidgade bevarandet. Från kolonisationsmyndigheternas håll prioriterades gränstrakter och mera perifera regioner, medan professor Eino Juttikala, som i egenskap av sakkunnig företrädde forskningens synpunkter, underströk nödvändigheten av att välja områden, som gav en god bild av jordanskaffningen åt den förflyttade befolkningen. Slutresultatet blev en kompromiss mellan dessa synsätt. I gallringsplanen för lantbrukssällskapens ledare för kolonisationsverksamheten utsågs sex sällskapsområden för en utvidgad bevaring. Områdena var av betydande omfattning och kan närmast uppfattas som regionala urval; i detta sammanhang används inte benämningen typarkiv²³⁾.

På 1970-talet har typarkiv nyttjats två gånger som urvalsmetod. I gallringsplanen för vattendistriktet av år 1976 föreskrivs, att Tammerfors och Uleåborgs vattendistrikts arkiv skall i sin helhet bevaras som typarkiv med undantag av räkenskapsverifikaten, som får utgallras²⁴⁾. För underrätternas vidkommande föreskrivs i gallringsplanen från år 1979, att i åtta typarkiv, fem domsagors arkiv och tre rådstuvurätters arkiv, skall ett flertal serier av handlingar förvaras varaktigt, medan samma serier utgallras efter vissa gallringsfrister ur de övriga underrätternas arkiv²⁵⁾.

Bland typarkiven har inte medtagits de två sinnessjukhus, vilkas sjukberättelser (patientjournaler) skall bevaras i sin helhet, medan gallringen i de här sjukhusarkiven i övrigt inte avviker från de övriga sjukhusen²⁶⁾.

I arkivbegränsningskommitténs arkiv förekommer inte några mera omfattande teoretiska motiveringar för bevarandet av typarkiv. För fångelsernas del avsåg justitieministeriet, att typarkiven skulle innehålla material som tjänade forskning rörande fängelseförhållandena; här är alltså arkivbildarens interna verksamhet i centrum. Valet av serier för varaktig bevaring i de två till typarkiv utsedda bilbesiktningsmännens arkiv visar, att syftet här är detsamma. De övriga typarkiven ser ut att ha haft till syfte att möjliggöra varaktigt bevarande av källmaterial, som belyser vissa samhällsföreteelser inom mera eller mindre representativa områden, vilka bildas av respektive myndighets distrikt.

Vid bestämmandet av de myndigheter, vilkas arkiv skall bevaras som typarkiv, har man i viss mån beaktat övriga typarkivkategoriers geografiska lokalisering. Sålunda är av de domsagor/rådstuvurätter, vilkas arkiv utsetts till typarkiv, fem valda på så sätt, att inom deras gränser finns ett länsmansdistrikt, respektive en polisinnrättning, vars arkiv är typarkiv²⁷⁾. Vid valet av typarkiv bland distriktsveterinärernas arkiv har man i någon mån beaktat det representativa kommunurval, »Mini-Finland«, som på 1950-talet skapades i samarbete mellan riksarkivet och statistiska centralbyrån²⁸⁾.

En geografisk samordning av typarkiven ter sig problematisk på grund av att förvaltningsdistrikten för de olika myndighetskategorierna inte sammanfaller; sålunda är t.ex. länsmansdistrikten betydligt mindre än domsagorna. Distriktsindelningen undergår dessutom hela tiden förändringar till följd av sammanslagningar och omfördelningar.

Med en allt kraftigare volymtillväxt i de flesta myndigheternas arkiv blir det allt svårare att i sin helhet bevara typarkiv, och man blir tvungen att tillgripa gallring även i typarkiven. Vid behandlingen av en ny gallringsplan för de lokala polismyndigheternas arkiv utfördes en utredning av överinspektör Riitta Sihvonen, som klarlade typarkivens omfång och den årliga tillväxten. Utredningen ger vid handen, att den sammanlagda genomsnittliga tillväxten för de nio typarkiven varit 40 meter per år under de föregående decennierna, medan dessa arkiv i mitten av 1980-talet har en sammanlagd årlig tillväxt på betydligt över 90 hyllmeter²⁹. En konsekvens av detta blev, att även ur de länsmansarkiv, som är typarkiv, kommer vissa serier att utgallras.

Typarkiven ter sig i dagens läge som en föga lämplig metod att tillvarata representativ dokumentation om olika slag av samhällsföreteelser. Lämpligare urvalsmetoder för dessa syften är t.ex. födelsedagsurval samt typångingar som bevaras med jämna intervaller, o.s.v.

Typarkiven har dock ett obestridligt värde för dokumentering av olika myndighetstypers verksamhetsformer och de interna aktiviteterna överhuvudtaget, då gallringen i dessa arkivbildarkategoriernas arkiv är mycket genomgripande. Då blir det närmast fråga om att i typarkiven bevara varaktigt de serier av handlingar, som innehåller material om den egna verksamheten, medan de serier, vilka övervägande innehåller information om externa förhållanden, antingen kan utgallras i sin helhet eller information ur dem bevaras i urval enligt någon annan lämpligare urvalsmetod.

Då typarkiv bevaras för att de skall ge information om en arkivbildartypens verksamhetsformer, torde det i fråga om flera typer av handlingar räcka med att bevara vissa årgångar, medan motsvarande handlingar från de mellanliggande åren kan utgallras; läget är förstås annorlunda i fråga om krisperioder eller i övrigt exceptionella förhållanden. När dokumenthanteringen hos myndigheterna blir allt mera reglerad genom arkivbildningsplaner och andra normer, har man tillgång till sådan information om arkivbildningsprocessen, som gör att gallringen inte i så hög grad förstör kunskapen om referensnätet inom arkivet, som då arkivbildningsplaner saknas.

I ljuset av det föregående ser det ut som om typarkiven som urvalsmetod huvudsakligen lämpar sig för bevarande av information om verksamhetsformerna och den interna verksamheten i övrigt vid vissa typer av myndigheter. Då är det inte nödvändigt med ett komplett bevarande av allt arkivmaterial i typarkiven, utan även ur dessa arkiv kan handlingar utgallras i viss utsträckning.

Noter:

1. Felix Hull, *The use of sampling techniques in the retention of records: A RAMP study with guidelines*, Paris 1981, s. 18-30.
2. Nils Nilsson, *Arkivkunskap*, Malmö 1973, s. 39, 117-118.
3. Kassation og bevaring af arkivalier. En intern vejledning. Rigsarkivets 2. afdeling, 1979, s. 37.
4. Michel Duchein, *Les procédures de tri dans les Archives départementales*, *La Gazette des Archives* 1972, s. 83; jfr. även Hull, *The use of sampling techniques*, s. 21-22.
5. Manuel d'archivistique, Paris 1970, s. 172-174; jfr även Olivier Guyotjeanin, *Tris et échantillonnages: empirisme et théorie*, *La Gazette des Archives* 1984, s. 7-13.
6. Georg Winter hänvisar 1959 till Schellenbergs synpunkter rörande typarkiv. Johannes Papritz omnämner möjligheten, att då det finns ett flertal arkivbildare med samma kompetens, kan det vara tillräckligt att bevara blott ett enda bestånd; detta motiveras närmast med att arkivmaterialet till avgörande del är detsamma - inkommet från högre instanser - i de olika bestånden, vilket ger möjlighet till totalgallring av de övriga bestånden. Georg Winter, *Bewertung und Aussonderung von Schriftgut des 20. Jahrhunderts*, *Mélanges offerts par ses confrères étrangers à Charles Brainbant*, Bruxelles 1959, s. 549-550; Johannes Papritz, *Archivwissenschaft*, Bd. III, Marburg 1976, s. 161-162; jfr även Rudolf Schatz, *Behördenschriftgut*, Boppard am Rhein 1961, s. 284-291.
7. Elio Lodolini, *Archivistica. Principi e problemi*, Milano 1985, s. 201.
8. T. R. Schellenberg, *The Appraisal of Modern Public Records*, *Bulletin of the National Archives* nr. 8, Washington 1956, s. 20-22.
9. *Theorie und Praxis des Archivwesens in der UdSSR*, Berlin 1983, s. 86-90. - Om det i en stad finns 300 skolor av samma slag, kan sälunda arkiven för tio bevaras varaktigt, medan de övrigas arkiv utgallras i sin helhet. Z. V. Kariškaja, *Organicija arhivnogo dela v SSSR*, Moskva 1980, s. 107-108.
10. *Theorie und Praxis des Archivwesens in der UdSSR*, s. 87.
11. Gerhart Enders. *Archivverwaltungslehre*, Berlin 1967, s. 94; *Archivwesen der Deutschen Demokratischen Republik. Theorie und Praxis*, Berlin 1984, s. 241-245.
12. Om gallringspraxis i Sverige och 1940 års arkivsakkunniga, se Lisa Kaiser, *Aktenkassation in schwedischen Archiven*, *Archivalische Zeitschrift* Bd. 47, 1951, s. 113-134, och Ingvar Andersson, *Le problème du triage dans les archives de l'administration suédoise*, *Mélanges offerts par ses confrères étrangers à Charles Braibant*, s. 1-7.
13. RA, *Arkivbegränsningskommitténs arkiv (= Arkistoainesten supistamiskomitean arkisto)*, He 1.
14. RA, *Arkivgallringskommitténs arkiv (Arkistojen seulontakomitean arkisto)*.
15. Dåvarande arkivarien Harald Jørgensen presenterade som sakkunnig dansk gallringspraxis för arkivbegränsningskommittén, kommitténs protokoll 16/1952, 28.5. 1952, *Arkivbegränsningskommitténs arkiv*, Ca 2.

16. Arkivbegränsningskommitténs protokoll 9/1950, 17.2.1951; Renvalls promemoria, bilaga 1, s. 5, bilaga 4, s. 10; jfr även protokoll 41/1950, 27.10.1950, bilaga 1, s. 15-16. Kommitténs arkiv Ca 2.
17. Finlands författningssamling (FFS) 464/51. Typarkiven var Pernå, Tövsala, Sund, Tammela, Sulkava, Storkyro och Muonio länsmansdistrikt samt polisrättningarna i Raumo och Nyslott.
18. RA:s arkiv, Brevdiarium 359/3 1961.
19. Jfr arkivbegränsningskommitténs protokoll 8/1960, 24.5.1960. Kommitténs arkiv Ca 7.
20. FFS 73/1964. Åbo centralfängelse, Tavastehus central- och länsfängelse samt Kjulo reservfängelse.
21. FFS 357/1962.
22. RA:s kollegieprotokoll 3/1964, 6.5.1964, bilaga. RA:s arkiv. Typarkiven är: Letala, Nummis, Villmanstrand, Idensalmi, Vetil och Uleåborgs distriktsveterinärarkiv.
23. Arkivbegränsningskommitténs protokoll 18/1964, 16.10.1964, 1 §. Kommitténs arkiv Ca 8; RA:s kollegieprotokoll 7/1964, bilagan, kapitel IV, punkt 1. RA:s arkiv. Områdena är: Uleåborgs hushållssällskap och Mellersta Finlands, Norra Karelen, Tavastehus läns och Egentliga Finlands lantbrukssällskap samt Nylands svenska lantbrukssällskap.
24. FFS 214/1976.
25. Justitieministeriets cirkulär nr 3/1979, 28.12.1979, 3 §. Typarkiven är: Juva, Kyro, Lapplands, Borgå och Tammela domsagor samt Joensuu, Raumo och Villmanstrands rådstuvurätter.
26. FFS 555/68. - Av sjukberättelserna tillvaratas ett födelsedagsurval omfattande berättelserna för dem som är födda den 18 och 28 dagen i varje månad.
27. Tammela länsmansdistrikt ingår i likabenämnda domsaga, Sulkava länsmansdöme i Juva domsaga, Storkyro länsmansdöme i Kyro domsaga, Muonio länsmansdöme i Lapplands domsaga och Raumo polisrättning och rådstuvurätt omfattar Raumo stad.
28. I »Mini-Finland« ingår sålunda bl.a. följande kommuner som hör till veterinärdistrikten med samma namn: Nummi, Idensalmi. Jfr även Eljas Orrman, Utnyttjande av urval vid arkivgallring i Finland, Arkiv 1979, s. 309-311.
29. RA:s pleniprotokoll, föredragningslista 15/1986, 1 §, bilagan, RA:s arkiv.

Fra hundeespres til mikrocomputer

Edb og grønlandske arkiver

Af Steen Ousager

I 1985-86 indførte Grønlands arkiv gradvist et automatisk registrerings- og søgesystem til afløsning af de traditionelle og manuelle registrerings- og registratur-rutiner. Systemet blev baseret på en mikro-computerløsning (mikro = PC = Personel Computer) og har siden været i daglig drift.

Grønlands arkiv har hermed søgt at leve op til et af de mål, der i nogen tid har været formuleret i nordisk arkivsammenhæng, og som bl.a. blev fremført under de nordiske arkivdage i Ebeltoft i 1984:

»Adskillige indlæg (fra deltagerne i arbejdsgruppen vedr. arkivernes arbejdsprogrammer, deres mål og ressourcer, forf.) understreger nødvendigheden af at anvende moderne datateknik til udførelse af sine opgaver (journalisering, brevskrivning, accession, registrering, lagerstyring, magasinstyring, registerkumulering m.m.). Ressourcebesparelserne vil være betydelige målt i arbejdsindsats og -tid. Desuden vil arkivvæsenet blive i stand til at løse opgaver, der før har været uoverkommelige.«¹⁾

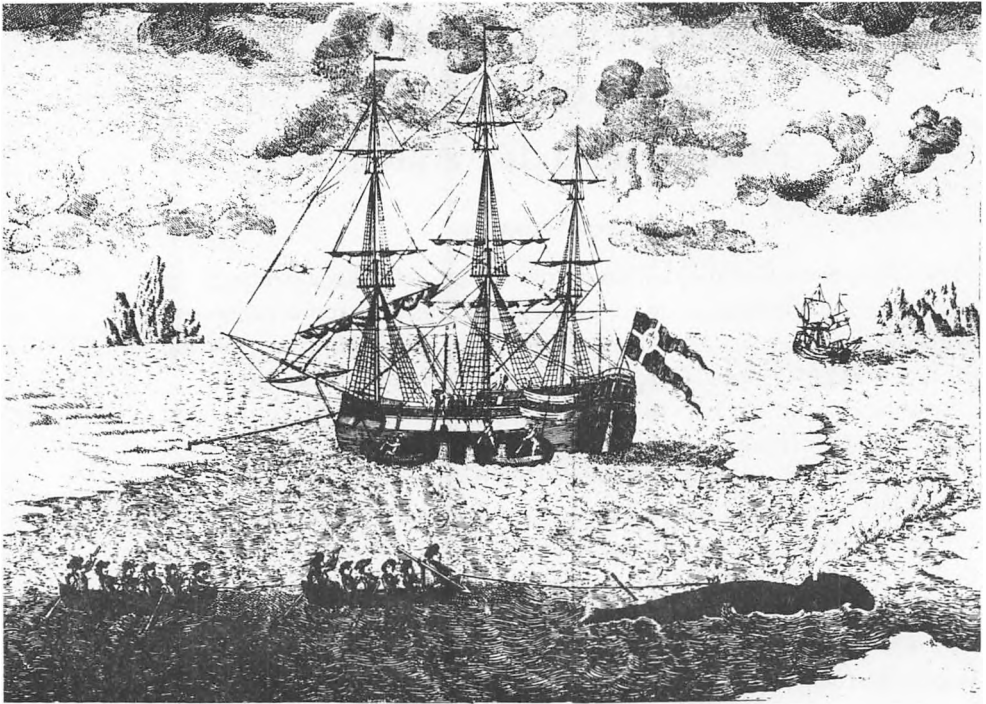
Edb i arkiverne var ganske vist heller ikke forud for disse arkivdage ukendt. Men indsatsen i forbindelse med edb havde hidtil koncentreret sig om håndtering af magnetbånd fremkommet som en del af det arkivalske nedslag i offentlige institutioner, typisk i form af forskellige registre. Arkivovervejelserne havde derfor hovedsageligt drejet sig om problemerne i forbindelse med edb-arkivdannelse, identifikations- og proveniensproblemer, kassation, aflevering til arkiv, opbevaring, vedligeholdelse og genanvendelse²⁾.

Det er da også hensyn hertil, der har ført til oprettelse af edb-afdelinger eller -sektioner, og ønsker om installering af edb i arkivvæsenene har i vid udstrækning netop været motiveret med henvisning hertil.

Men indførelse af edb i arkiverne vil imidlertid også typisk give mulighed for modernisering af følgende funktioner:

- traditionelle kontorrutiner, f.eks. brevskrivning
- regnskabs- og bogholderifunktioner
- arkivadministrative rutiner, f.eks. registrering, udlånsekspedition, lagerstyring
- bibliotekskatalog
- forskningsvirksomhed
- overførsel af informationer i arkiverne til databaser

Ser man bort fra de kontoradministrative funktioner og de hyppigt teknisk betonedede opgaver i forbindelse med aflevering, opbevaring m.m. af magnetbånd fra de arkivskabende institutioner ser edb-situationen groft skitseret ud som følger (med særlig blik på situationen som den var i 1984-85, da Grønlands arkiv kastede sig ud i fremtiden):

De dansk-grønlandske relationer og de første arkivalske nedslag heraf skriver sig tilbage til de kompagnier, der blev oprettet med henblik på handel og fangst i Grønland. Interessen samlede sig tidligst om hvalfangst og er dokumenteret i danske arkivalier. Også sådant materiale vil blive registreret i den grønlandske arkivbase, der således vil lette søgning på tværs af institutionerne. Tværregistrering på dette niveau vil dog kun finde sted i de tilfælde, hvor film af materiale i andre arkivinstitutioner er indkøbt og befinder sig på Grønlands arkiv.

Arkiv-edb i Norden

I Danmark er der fra det statslige arkivvæsen kun publiceret ganske lidt i forbindelse med brug af edb til interne administrative opgaver. Kun fra Landsarkivet for Fyn er der kommet noget, og det vedrører dels fremstillingen af en generalregistratur, GENREG, med sigte ikke mindst på magasinstyringen³⁾, dels udarbejdelsen af en registratur på et tekstbehandlingsanlæg⁴⁾, hvorved det har været muligt direkte at producere fotosats i forbindelse med trykning.

Disse opgaver er løst på et større edb-anlæg ved Odense Universitet, hvor også Dansk Data Arkiv holder til. DDA har naturligvis også anvendt edb i forbindelse med udarbejdelsen af oversigter over, hvilke baser arkiver m.m. institutionen ligger inde med⁵⁾.

Også Landsarkivet for Sjælland er dog i vid udstrækning gået over til at lade sine registraturer, udstillingskataloger m.m. indskrive på et tekstbehandlingsanlæg, der kører på en standard-PC.

Medens der i GENREG-basen naturligvis er mulighed for søgning og udskrivning efter forskellige kriterier, giver indskrivning på tekstbehand-

lingsanlæg ikke mulighed for sortering, ligesom søgefaciliteterne indskrænker sig til det mest primitive. Vi taler altså i denne forbindelse om de fordele, der kan hentes i redigeringsfaciliteterne, stavekontrollen og fastlæggelse af ens og konsekvent gennemførte formater.

Forsøg med større registreringsopgaver, hvori automatisk søgning også er mulig, er foregået på Rigsarkivet i 1986 og omtales i Karen Hjorth og Dan Tørnings artikel: Sven, Knud og Valdemar, som omhandler registrering af Tolddepartementets gruppeordnede sager. Desuden er et større register over landsdækkende folkelige bevægelers arkiver under opbygning på Rigsarkivets 4. afdeling. Skemaerne i forbindelse hermed er udarbejdet således, at overførsel til edb vil kunne finde sted med et minimum af tilpasning.

Endelig har Sammenslutningen af Lokalhistoriske Arkiver i Danmark, SLA i de senere år rumlet med et elektronisk registrerings- og søgesystem. Programmet, der nu er annonceret til salg og levering i 1987-88, ligger i forlængelse af det nuværende manuelle registreringsystem, baseret på de såkaldte SLA-registreringsblade, der altså fremover vil kunne erstattes med en PC.

I Sverige har man ved enkelte arkivinstitutioner formået at opbygge avancerede systemer, men generelt, og især i det statslige arkivvæsen, er udviklingen først i sin spæde vorden. Til gengæld er interessen for spørgsmålet i Sverige meget betydelig, hvad der fremgår af, at Svenska Arkivsamfundets arkivdage i efteråret 1986 samlede ca. 280 deltagere om emnet edb i arkiverne. Arrangementet var stærkt overtegnet, og langt fra alle tilmeldte, der kom fra en meget bred vifte af private og offentlige institutioner, fik lejlighed til at deltage.

Af indlæggene og debatten samt en forudgående rapport fremgik dog, at der generelt fandt begrænset anvendelse af edb i arkiverne sted. For de institutioner, hvor der fandtes hard-ware gjaldt, at det var anskaffet inden for de allerseneste år, og at der som regel kun var en enkelt maskine eller måske to, typisk PC, til rådighed⁶⁾.

Virksomheden på dette område må da også betegnes som forsøgsarbejde karakteriseret ved yderst decentral struktur. Der er dog fra 1986 taget organisatoriske skridt til at styrke en koordineret indsats i de statslige arkiver⁷⁾.

Som eksempler på igangværende forsøg kan nævnes etablering af proveniensregistre (Krigsarkivet), et automatisk registreringssystem (Uppsala), et magasinstyrings- og proveniensregister (Göteborg) samt et mere dybtgående registrerings- og søgesystem for privatarkiver (Lund).

Adskillige steder er der derudover igangsat, eller foreslået igangsat, forberedende planlægnings- og analysearbejder, f.eks. på Riksarkivet i Stockholm. Her påtænker man bl.a. etablering af et registrerings- og søgesystem til mikrofilm og magnetbånd, et register over samtlige privatarkiver i Sverige samt et myndighedsregister i forbindelse med »planårsarbejde«.

Dertil kommer så projektering af et system til elektronisk behandling af økonomi- og personalerutiner⁸⁾.

Bortset fra Statistiska Centralbyrån, der allerede har taget et yderst professionelt system i brug, og enkelte andre institutioner, har de fleste praktiske forsøg handlet om gennem oprettelse af registre at skaffe sig overblik over bestanden af provenienser, eventuelt også disses særlige karakteristika f.eks. m.h.t. arbejdsområder. Med oprettelsen af sådanne registre eller »baser« er sortering og søgning på overordnede niveauer blevet muliggjort.

Kun i de færreste tilfælde er professionel edb-assistance anvendt, og de opbyggede registre er derfor rimeligt »simple«. En undtagelse udgør landsarkivet i Lund, der også på andre områder er nået et stykke vej i henseende til at integrere edb i den daglige arbejdsdag.

Førerpladsen på området har Norge så ganske afgjort besat. Således begyndte Norsk Privatarkivinstitut (NPI) allerede i 1980 at opbygge et elektronisk landsdækkende katalog med oplysninger over, hvilke provenienser, der er bevaret, hvor de opbevares, hvad arkivskaberen har beskæftiget sig med, hvor og hvornår samt en ekstrakt over indholdet i arkiverne. Endelig var det også planen at udarbejde et brevskriverregister⁹⁾.

Samtidig gik Norges almenvitenskapelige Forskningsråd, der generelt har satset betydeligt på at støtte anvendelse af edb i humanistisk forskning, også ind på området. Rådet bevilgede i 1984 halvandet års forskerstipendium med henblik på oprettelsen af en »katalogbase«. Basen er nu i drift, videreført af Riksarkivet i Oslo og rummede allerede ved stipendiets afslutning over 30.000 indførsler med oplysning om arkivskabere, arkivindhold og de enkelte arkivenheder¹⁰⁾.

Selv om der stadig er tale om en forsøgsperiode gælder formentlig stadig det mål, som den norske rigsarkivar formulerede det i et interview i 1984: »Nylig er det bestemt at Riksarkivets egen katalogproduksjon heretter utelukkende skal skje via edb. Målet er, som man forstår, i fremtiden å kunne bygge sammen de mange katalogene til et helhetligt søkesystem til beste for brukene.«¹¹⁾

Historiske databaser

I meget forskelligt omfang er en række arkivinstitutioner eller dermed beslægtede institutioner gået igang med opbygningen af databaser til forskningsformål baseret på overførsel af oplysninger fra arkivalier til magnetbånd.

Mest ambitiøst er vel det kæmpemæssige demografiske projekt i Umeå med afskrifter af kirkebøger, befolkningsdesignationer m.m. gennem århundreder, men også Rotemannsarkivet ved Stockholms Stadsarkiv må nævnes, selv om kun en lille delpopulation endnu er kommet på magnetisk arkiv. Til sin tid vil alle stockholmere fra slutningen af 1800-tallet til langt op i vort århundrede enkelt- eller gruppevis kunne søges på navn, profession, beboelse, alder osv. Nævnes kan videre emigrantbasen i Göte-

Forbindelserne mellem en koloni og dens tilhørende udsteder var ofte stærkt begrænsede. Som regel var der i instruksen fastsat indsendelse af post og regnskabsmateriale et par gange om året med båd eller hundeslæde eventuelt suppleret med »hundeekspresser«. Postbesørgelse med hundeslæde mellem Rhodébay og Ilulisat/Jacobshavn 1970, hvor man til glæde for filatelister genoplivede den gamle traditionelle befordringsform. (Foto: KGH)

borg, Lunds demografiske base i samarbejde med Lunds universitets historisk-økonomiske institut, og mange flere.

Lignende, men nok mindre projekter, kan nævnes fra Norge (projekt folketælling 1801) og Danmark, hvor man især fra forskerside har været interesseret i at omplante visse arkivers informationsindhold¹⁹⁾. Disse arbejder er dog foregået uden for arkivernes regi og står i almindelighed ikke til rådighed for et bredere publikum. Som nævnt er der dog et opbevaringssted også for den slags arkiver, Dansk Data Arkiv i Odense.

Det var dog ikke alle projekter af den art, det var muligt at gennemføre: F.eks. ophørte man med at overføre data fra folketællingen 1901 efter pilotprojektets afslutning, ligesom Rigsarkivet i København havde måttet opgave »elektrificering« af nogle af Indenrigsministeriets journaler. De gamle manuelle hjælpemidler kunne ikke uden videre oversættes til edb.

Der kan ikke herske nogen tvivl om, at etableringen af mange forskellige former for historiske databaser er undervejs, og at mange arkivinstitutter vil bruge en del ressourcer herpå. Det er imidlertid lige så klart, at de store projekter er meget ressourcekrævende og i øvrigt fordrer en meget grundig forberedelse ikke mindst på grund af de utallige metodiske problemer et historisk kildemateriale, der løber over længere tidsperioder med deraf følgende glidning i begreber m.m., rejser.

Problemstillinger

Sammenfattende kan man altså konstatere, at udviklingen er forløbet vidt forskelligt ikke blot fra land til land, men også fra arkivinstitution til arkivinstitution. Nogle har øjensynligt satset på at opbygge databaser til direkte forskningsformål, andre på en rationalisering af de bestående arkivfaglige arbejdsrutiner, endnu andre på begge dele.

Generelt kan om den arkivadministrative brug af edb siges, at der med enkelte undtagelser først er igangsat forsøg inden for de allerseneste år, og at forsøgene spænder meget vidt: fra det norske forsøg på at samle så mange informationer om de enkelte arkiver og arkivalier som muligt til simple registre over en institutions bestand af fonds. Størst interesse synes at samle sig om oprettelsen af baser til generalregistraturer; det er i hvert fald på dette niveau mange ønsker at begynde.

Også teknisk er spændvidden stor: Enkelte har adgang til større edb-systemer, men de fleste klarer sig p.t. med PC. Programmelt rækker fra systemer udarbejdet specielt til formålet af edb-specialister over standard-programpakker med kartoteker, snarere end databaser, tilpasset, billedlig talt, på køkkenbordsniveau til brug af tekstbehandling som hjælpemiddel i redaktions- og korrekturfasen. Meget store forventninger blev der desuden stillet til fritekstsøgning eller brug af emneord - uden at disse muligheds arkivmetodiske problemer dog blev belyst.

Tilsyneladende er samarbejdet mellem institutionerne især mellem statslige og ikke-statslige ringe ¹³⁾.

Allerede med udgangspunkt i denne grovoversigt skimtes således kon-
turerne af en række problemstillinger:

Hvilket formål har man med sin kontorautomatisering i forhold til intern og ekstern brug?

Samarbejde mellem arkivfolk og edb-specialister

Projektforberedelse, både teknisk og arkivmetodisk

Udvikling af arkivprogrammel eller brug af standard-pakker

Informationsudveksling og koordination institutionerne indbyrdes

Total- eller delløsninger (ambitionsniveau)

Publicering af forsøgsresultater og erfaringer i nordisk og national sammenhæng

Det var altså også forholdsvis ukendt område, Grønlands arkiv, Toqqorsivik, betrødte, da det i 1984-85 skulle projektere sit system. Men de opregnede problemstillinger var begyndt at tone frem, selv om der kun var publiceret meget lidt, og skulle i grønlandsk sammenhæng ses på følgende baggrund:

Grønlands arkiv, Kalallit Nunaata Toqqorsivia, oprettedes som en selvstændig institution under Grønlands Hjemmestyre i 1983 med vedtagelsen af en landstingslov året før om ordningen af det grønlandske arkivvæsen.

Etableringen af et selvstændigt grønlandsk arkivvæsen skyldtes indfø-

relsen af hjemmestyreordningen i 1979, hvor grønlænderne som bekendt successive overtog administrationen af grønlandske anliggender. Ved arkivets officielle indvielse i 1984 var det således en ung administration, der skulle betjenes, og følgelig stod man heller ikke foreløbigt overfor at indsamle større mængder administrative arkivalier.

I almindelighed kunne arkivet såvel m.h.t. konsulentvirksomhed over for aktive arkivskabere som m.h.t. indsamling, ordning og formidling begynde på en frisk. Administrative rutiner, de traditionelle registrerings-, fremfindings- og formidlingsopgaver kunne planlægges og tilrettelægges nogenlunde uafhængigt af gamle traditioner og veltablede (u)vaner.

Toqqorsivik's første landsarkivar, Jan Kanstrup traf derfor beslutning om indførelse af den moderne kontorteknologi for også på det administrative område at skabe en så effektiv, rationel og moderne arkivvirksomhed som mulig. I 1984-85 ankom de første maskiner, PC-løsningen var blevet valgt, og projekteringen af et automatisk registrerings- og søgesystem kunne tage sin begyndelse. Ved siden heraf var det naturligvis også hensigten, at manuskriptskrivning, korrespondance m.m. skulle kunne lagres og formidles via disketter og disks.

Det grønlandske udgangspunkt

Det var fra begyndelsen meningen, at alle former for arkiver og arkivalier med tiden skulle kunne registreres elektronisk, men udgangspunktet blev i første omgang taget i en stor ordnings- og registreringsopgave, som Toqqorsivik stod overfor i forbindelse med tilbageføringen af ca. 200 m ældre nordgrønlandske lokalarkiver - det sydgrønlandske gik som bekendt tabt sammen med »Hans Hedtoft« i 1959 og befinder sig på en nu utilgængelig position syd for Kap Farvel.

Det bevarede materiale havde indtil 1959 ligget i Grønland ved det såkaldte landsarkiv i Qeqertarsuaq/Godhavn. Dette og landsarkivet i Nuuk, hvor det sydgrønlandske materiale var samlet, havde dog i realiteten fungeret som ubemandede depoter. Hertil var arkivmateriale blevet indsendt ofte med hundeespres og konebåd fra kolonier, udsteder m.m., og her var det blevet opstillet ikke sjældent i den orden, hvori det var indkommet. Bygnings- og pladsproblemer gjorde, at det grønlandske arkivspørgsmål var begyndt at kræve handling.

Arkivmaterialet var derfor dengang blevet ført til Danmark for at blive ordnet, fortegnet og - hvor det skønnedes nødvendigt - konserveret. Herefter var det så planen at sende materialet tilbage til et påtænkt nyoprettet grønlandsk arkivvæsen.

Der skete dog ikke meget i denne sag, og ved oprettelsen af Toqqorsivik var det derfor naturligt, at forhandlingerne om spørgsmålet afsluttedes med en aftale om tilbageføring af disse grønlandske arkivalier - på nærmere angivne vilkår, der bl.a. indebar, at det uordnede, stærkt sammenblandede og meget lidt homogene arkivmateriale blev ordnet og fortegnet inden opsendelse.

Taxt

for

Indhandlingen af grønlandske Produkter.

		Kr.	Øre
Sæl- og Hvidfiske-Spæk <i>og Hvalros</i>	Pd.	-	04
Diverse Hval- og Aadsel-Spæk	—	-	03
Hai- og Torske-Lever	—	-	02
Bjørneskind, Nr. 1	Stk.	20	-
— - 2	—	16	-
— - 3	—	12	-
— - 4	—	8	-
— - 5	—	4	-
Ræveskind, blaa, Nr. 1	—	4	-
— — - 2	—	3	-
— — - 3	—	2	-
— — - 4	—	-	50
— hvide - 1	—	-	70
— — - 2	—	-	50
— — - 3	—	-	25
Klapnydse-Sælkind Nr. 1	—	-	75
— — - 2	—	-	62
Sortsidede	—	-	62
Spraglede	—	-	62
Ugsuk-	—	-	62
Gemene	—	-	45
Blaasidede	—	-	45
Vandskind	—	-	45
Vandskinds - Benklæder Nr. 1	Par	2	25
— — - 2	—	1	50
— Pelse - 1	Stk.	3	-
— — - 2	—	2	25
Rensdyrskind Nr. 1	—	1	-
— - 2	—	-	75

De grønlandske lokalarkiver udmærker sig ved særdeles detaljeret at fortælle om alle former for eksistens i de grønlandske samfund. Både udhandling og indhandling kan således følges meget nøje, ofte familie for familie gennem årtier. Ind- og udhandling foregik via handelsmonopolet KGH, der også fastsatte priserne i den såkaldte general-takst. Illustrationen viser taksterne for de traditionelle grønlandske produkter i 1884

Kort fortalt viste materialet sig at indeholde en række provenienser: Som øverste danske myndighed på Grønland, såvel i sager vedr. handlen som i andre forhold, havde den danske regering i 1782 indsat 2 inspektører i syd, henholdsvis i nord. Arkivet efter *Det nordgrønlandske Inspektorat* minder i stor udstrækning om et traditionelt embedsarkiv. Lange rækker af

kronologisk henlagt korrespondance, kopibøger, rækker af »sager« og en betragtelig mængde regnskabs- og revisionsmateriale findes for perioden ca. 1782-1930.

Det suppleres yderligere med det arkivalske nedslag fra de særlige hverv, inspektøren, der skiftede navn til landsfoged og senere landshøvding, udøvede: Skifteforvalter, tilsynsførende med sparekassen, administrator for forskellige forsørgelseskasser m.m.

Under inspektøren stod en række købmænd, såkaldte *kolonibestyrere*. I et større område, kolonidistriktet hvoraf der i Nordgrønland var 6, var han øverste leder. Han stod for handelsvirksomheden, men også alle civile sager måtte igennem ham. Arkiverne er meget svingende i omfang og indhold, men typisk vil der være en række regnskabsbøger med tilhørende bilag samt nogen korrespondance.

For at der kunne udarbejdes indberetninger til centraladministrationen i Danmark om tilstanden, handlen, stedets økonomi m.m., således som instrukserne foreskrev det, har der i disse arkiver desuden lejret sig et væsentligt statistisk materiale vedr. snart sagt alle livets forhold.

Kolonibestyreren kunne til bopladser m.m. udsende såkaldte *udstedsbestyrere*, der under ansvar overfor kolonibestyreren forestod indhandling og udhandling og indhentning af nødvendige oplysninger, som kolonibestyreren skulle benytte til sine indberetninger. Antallet pr. koloni kunne svinge mellem nogle få og flere end 10, og i ganske mange tilfælde er der bevaret arkivalier fra disse steder.

Imidlertid havde disse ofte meget afsondrede udstedsbestyrere, der hyppigt ikke havde nogen lang skolegang bag sig, ingen særlig præcise forskrifter for arkivets opbevaring og henlæggelse heri. De bevarede arkivalier, hvori regnskabsmaterialet udgør den overvejende part, har da heller ikke megen lighed med embedsarkiver i traditionel forstand. Mest af alt minder de om små privatarkiver.

I arkivalierne har endvidere kunnet udskilles en del kommunalt materiale: De såkaldte *forstanderskaber*, oprettet omkring 1860 og de egentlige kommunalråds forløbere, findes repræsenteret ved nogle mindre arkiver bestående typisk af forhandlingsprotokoller, regnskabsbøger samt nogle befolkningsdesignationer. Disse arkiver minder således mest af alt om det mindre foreningsarkiv.

Endelig finder vi også spor efter den gejstlige administration, der ellers blev holdt helt for sig selv. Arkivalier fra disse *missionariater*, der senere omdøbtes til præstegæld (svarende til et dansk sogn), er dog kun overleveret i fragmentarisk og sporadisk omfang med undtagelse af de vigtige kirkebøger, som allerede er tilbageført. I et enkelt tilfælde har vi dog også bevaret en del bilag vedr. skolevirksomheden, som missionærerne sammen med kateketerne ledede.

Under planlægningen af systemet og dets faciliteter blev det desuden klart, at der også var behov for at kunne benytte systemet til registrering af moderne embedsarkiver og til private personarkiver, som der ellers var blevet udarbejdet en særlig ordningsplan til.

Vi kræver...

Det registrerings- og søgesystem, der skulle konstrueres, måtte altså kunne benyttes til vidt forskellige typer arkivfunds og i øvrigt også til forskellige arkivmedier: Nogle af de arkiver, der har central betydning for Grønland, men som hører til i Danmark, vil blive filmet. Mikrofich'ene herfra skal derfor kunne indgå i systemet på samme måde som de traditionelle papirarkiver.

Da registreringssystemet så at sige skulle følge med ordningen helt fra bunden af, måtte det kunne registrere selv de mindste arkivalske enheder, normalt en pakke eller et bind, men af og til også læg eller måske endog i sjældne tilfælde 1 stk., f.eks. et foto eller særlig betydningsfuldt dokument. »Maskinen« skulle altså ideelt set kunne klare den endelige ordning i arkivrelevante kategorier og kronologisk orden ved tryk på en knap. Og det uanset i hvilken rækkefølge indtastningen i øvrigt var sket.

Som følge af de geografiske forhold og afstande i Grønland skulle det desuden være muligt at producere udskrifter af basen efter proveniens, efter lokalt tilhørsforhold, efter tidsmæssige kriterier m.m. Udsendelse af trykte registraturer vil der normalt ikke være basis for; til gengæld skulle man så kunne forsyne lokale museer, biblioteker og brugere med relevante papirudskrifter forud for eventuelt besøg på arkivets læsesal.

I konsekvens heraf måtte basen opbygges med mulighed for søgning på tværs af provenienserne, nogenlunde efter de hovedsynspunkter Norsk Privatarkivinstitut fremlagde¹⁴). De enkelte arkivfunds måtte det derfor være muligt at registrere i en identisk struktur. I måske højere grad end andre arkiver supplerer de forskellige grønlandske provenienser hverandre.

Af andre ydre krav til et system kan nævnes, at det skulle kunne betjenes uden særlige edb-forudsætninger med et minimum af introduktion via en menustyret dialog. Desuden skulle edb-administrative rutiner som sikkerhedskopiering og oplægning af indholdet fra disketter fra forskellige arbejdspladser til hovedbasen kunne foregå helt automatisk.

Jan Kanstrup og denne artikels forfatter, der i samarbejde tilrettelagde den ikke-tekniske del af systemet, blev efterhånden enige om ikke at lægge for ambitiøst ud. Traditionel arkivhistorik og heuristik samt vejledning, forklaring og bibliografi er derfor ikke inkorporeret i systemet. Det vil i første omgang blive samlet i en mindre selvstændig publikation, selvfølgelig skrevet på systemets tekstbehandlingsprogram.

Teknisk er der dog intet til hinder for også at indlægge disse oplysninger i basen f.eks. på samme måde som de fleste standardprogrammernes HELP-funktion virker. Men selv om de tekniske muligheder for »totaløsninger« er til stede, skal man heller ikke se bort fra, at der kan være fordele forbundet med at kombinere ny teknik, der som regel findes i få enheder og som fysisk er låst fast til bestemte steder, med traditionelle medier.

Vil man forske i leve- og erhvervsforhold m. m. måske i et bestemt lille udsted, må man igennem mange forskellige arkivfonde. Tværregistrering med edb gør denne søgeproces meget lettere. (Foto: KGH)

Det hårde og det bløde - hardware og software

Systemet bygger på, at hver medarbejder principielt har terminaladgang. I Nuuk er der især af andre grunde end dem, der er forbundet med registreringssystemet, etableret lokalnet. Alt i alt råder arkivet over 3 centralenheder og 1 satellit.

Til den ene centralenhed er koblet et eksternt lager på 40 MB med tilhørende diskstreamer til sikkerhedskopiering på magnetbånd. Det er her, arkivbasen er lagret og med et pladsforbrug pr. registreret enhed på maksimalt 1/2 KB er der altså teoretisk plads til de ca. 66.000 enheder, som det anvendte database-programmel højst kan rumme (i praksis tillader hardware dog ikke udnyttelse af mulighederne helt op til loftet).

Ved de øvrige arbejdspladser findes kombinationer af diske med disketter á 1,2 MB og winchesters á 10-20 MB. I maskinernes arbejdslager er der adgang til 512 eller 768 KB. På systemets hårde diske er der således rådighed over et samlet lager på 70 MB (1 MB = 1.000 KB; et normalt beskrevet A4-ark fylder ca. 2,5 KB).

Afdelingen i København råder yderligere over 1 PC med winchester-disk, der markant forøger arbejdshastigheden sammenlignet med registrering på diskette.

Alt i alt er der således oprettet 5 inddateringspladser, hvorfra registreringssystemet kan betjenes. Som antydtes registreres der, også af sikkerhedshensyn, på disketter, der så oplægges efter korrekturlæsning m.m. i hovedbasen. Her foregår tværgående søgning og katalogudskrift derfor fra.

Kommunikation mellem København, hvor ordnings- og registreringsarbejdet med de ældre grønlandske lokalarkiver finder sted, foregår ved udveksling af disketter med post. Via telefonmodem og et transmissionsprogram er direkte telefonisk kommunikation i princippet mulig. I praksis har der ikke været grund til at prøve.

Ikke mindst af hensyn til samarbejdet med tilsvarende kulturinstitutioner i Nuuk og de derværende service- og reparationsfaciliteter faldt valget på Regnecentralens PC, der oprindeligt arbejdede med CPM/86 styresystemet. Det er nu også muligt at benytte DOS. Som systemprogrammel valgtes et standard-database-produkt, MDBS's Knowledgeman. Kører man ikke-IBM-kompatible maskiner, kan dette program ikke leveres med flerbrugermulighed. I praksis har dette dog ikke været noget savn, bl.a. fordi søgninger normalt kun foregår i mindre omfang, f.eks. ved udskrift af større papirregistraturer.

Som standardpakke har programmet som andre tilsvarende pakker på markedet den fordel, at brugeren efter kursus og nogen introduktion selv er i stand til at oprette tabeller og baser og foretage søgninger heri. Det er ikke mindst væsentligt, hvis man også bruger sit anlæg og programmer til forskning eller administrative formål ved siden af registreringssystemet.

Men til overbygningen til systemet, nemlig udarbejdelsen af den automatiske menustyring foruden søgesystemet og diverse hjælpeprogrammer, blev et edb-konsulentfirma sat på opgaven. Det viste sig meget frugtbart at diskutere med teknikeren, der kunne pege på nye muligheder, men også begrænsninger, som vi måtte lade vort arkivfaglige oplæg indordne sig under.

Og meget vigtigt: skal et system have en chance i det daglige, må det fungere uden problemer. Under alle omstændigheder er det dog væsentligt, at en vis elementær viden om systemet og de kørende programmer er til stede, både i et samarbejde med en specialist, men også ved den daglige afvikling.

Kinesiske æsker og grønlandske baser

Teknisk set opererer Toqqorsivik's registrerings- og søgesystem, ARK-STAM og ARKREQU, til daglig benævnt »basen«, i virkeligheden med 4 baser eller kartoteker (udtrykket tabeller benyttes ofte i denne sammenhæng), som man kan opbygge successive.

De 4 kartoteker, som glimrende kunne suppleres med flere, og som løbende kan udbygges med flere felter, og som uddyber forhold i basiskartoteket, ARKSTAM, er:

Provenienskartoteket indeholder oplysning om arkivskaberens navn på dansk og grønlandsk, samt i hvilken periode det pågældende embede har fungeret. Sammenkoblingen med de øvrige kartoteker sker via en talkode, der samtidig er betydningsbærende.

Samtlige grønlandske provenienser - og de relevante danske - forsynes med denne kode, der angiver arkivets art (offentlig eller privat), embedets hierarkiske placering og det emneområde, det vedrører; den lokalitet, hvori det har virket samt endelig hvorvidt der er tale om side- eller underordnede afdelinger under en hovedproveniens.

Provenienskoden A 57.10.51 fortæller således, at vi har at gøre med et offentligt arkiv i gruppen »Erhverv« (5), nærmere specificeret som »Lokale institutioner med opgaver indenfor handel og forsyning før 1950« (7). Cifrene (10) kundgør, at arkivskaberens virksomhed i Asiaat/Egedesminde distrikt, mens de to sidste tal (51) refererer til, at der er tale om en underordnet proveniens, nemlig her en udstedsbestyrer (i Manermiut) ansat under kolonibestyreren i distriktet.

Et generelt arkivskema

I det andet kartotek finder man et *arkivalieklassifikations*-register. Indholdet heri styrer den orden, som arkivregistraturen udskrives efter og repræsenterer desuden de kategorier af arkivalier, der optræder i et arkiv. Hensigten er dobbelt: dels letter den generelt identificeringen af de enkelte arkivalier i ordningsprocessen, som der dermed er udarbejdet vejledning til, på en entydig måde. Dels gives der allerede hermed en mulighed for søgning og fremfindning - også på tværs af provenienserne - af relevante arkivalier. Dette uddybes nedenfor.

Sammenkoblingen med de øvrige kartoteker sker også her med en talkode, der muliggør hierarkisk søgning fra det overordnede til det specielle. Et eksempel:

Med koden 72.21 fortælles først, at materialet omhandler regnskab (7). Blandt regnskabsmaterialet vedrører dette særlig regnskabsføring (2) - i modsætning til f.eks. budget og regnskabsafklæggelse. Videre gives der information om, at materiale med denne kode (.2) er en bibog - som modsætning til hovedbogen - og at der endelig er tale om en særlig bibog (1), nemlig grønslænderbog. Heri registreres det økonomiske mellemværende mellem KGH og grønslænderne på konto, uddraget fra hovedbogen; økonomiske sammenhænge mellem KGH og danske søges i gagebogen - 72.22.

Finder systemet ikke noget på 4. ciffer (»blank«) må altså ikke have samme værdi/betydning som »0«(!), afsøger det automatisk materiale, der kun er klassificeret til og med 3. ciffer. Denne funktion tager højde for, at der dels kan være tale om arkivalier af blandet indhold, dels for tilfælde, hvor entydig identifikation ikke kan foretages.

Systemet bør på længere sigt udbygges til at fortsætte afsøgningen også op på 2. og 1. niveau. Ved mindre eller meget ufuldstændige arkiver klassificeres materialet måske kun på øverste niveau i nogle få af de 9 hovedgrupper.

Et vigtigt formål med kodning af proveniens og arkivalie-kategorier, som kan benyttes af alle typer arkiver, har været at styrke søgefaciliteterne, ikke mindst i forbindelse med udskrift af registraturer.

Det er relativt små maskiner, der er anvendt, og selv i større anlæg kan ubehersket indtastning af tekst give problemer. Under alle omstændigheder vil søgning på numeriske værdier altid være hurtigere end søgning i tekststreng, f.eks. med fritekstsøgning. Desuden undgår man ved kodning de problemer, der f.eks. opstår ved usikkerhed om den tilladte terminologi eller blot mindre sproglig inkonsekvens.

Søgning på emneord eller fritekstsøgning vil i øvrigt heller aldrig kunne tage højde for de vekslende sammenhænge et givet begreb, emne eller område tilfældigvis refererer sig til i en given sammenhæng - hvis man da ikke på forhånd har opbygget en hierarkisk konstrueret thesaurus.

Hvordan eftersøger man ellers materiale om et emne, der begrebsmæssigt befinder sig mellem to andre begreber og som måske yderligere har relationer til disse som del- og fællesmængde, hvis man enten ikke kender det rigtige begreb eller måske endog dets eksistens i det hele taget?

Eller hvad med arkivalske enheder som f.eks. journaler, der i Grønlands sammenhæng både benyttes som betegnelse for en embedsdagbog, en hovedbog samt til oversigter over, hvad der er gået til af materialer ved tranbrænding og bagning?

Søgeprocessen

Ideen bag klassifikationssystemet, eller ordningsskemaet, var imidlertid også at lade den strukturelle opbygning afspejle den søgeproces enhver arkivbenytter må igennem.

Synspunktet er, at alle arkiver som regel indeholder en række ensartede grupper, der adskiller sig fra hinanden efter deres relation til den daglige administration. Dokumentationen af et givent emne kan principielt foreligge i alle disse hovedgrupper:

Materiale vedr. embedet/institutionen og dens overordnede afgørelser/beslutninger er derfor holdt adskilt fra den store gruppe med korrespondance og sager, ligesom regnskabsmateriale naturligvis undersøges for sig selv. Yderligere, bortset fra diversegruppen, findes en kategori, der tager højde for de særlige opgaver en institution kan være pålagt, og som tydeligt adskiller sig fra det egentlige formål med en given institutions tilstedeværelse.

Nogle kommentarer til gruppen korrespondance og journalsager er nødvendig, idet den i realiteten er opdelt i flere ligestillede grupper:

I mange arkiver findes typisk mindst 3 forskellige former for »sager«. Det kan være korrespondance henlagt efter f.eks. kronologiske kriterier, det kan være velordnede journalsager med tilhørende journaler og andre arkivskabte hjælpemidler, og det kan endelig være »grubeordnede sager«, såkaldte »skabssager« eller grupper af sager udtaget som følge af særlige omstændigheder (personalesager, der ikke sluttet før afsked og pensionering; byggetegningsarkiver, der lever til bygningen er revet ned eller sager, som man af andre grunde gerne vil have samlet for sig, så at sie adskilt fra det almindelige arkivsystem).

Da Toqqorsivik som andre arkivinstitutioner ikke omordner velordnede arkiver betyder det, at sager om et givent emne kan befinde sig i mange forskellige grupper af arkivalier. Konsekvenserne for søgeprocessen er åbenlyse: I princippet må man ned gennem alle niveauerne, f.eks. kronologisk korrespondance - journalsager via journaler - særlige sager, før en systematisk søgning kan anses for afsluttet.

Emneordssøgning eller fritekstsøgning er altså kun egentlig hensigtsmæssig for de grupper, der er henlagt i saglige kategorier efter emne og hvortil der findes ordentlige arkivskabte hjælpemidler. I Toqqorsiviks klassifikationssystem er de hyppigst forekommende og væsentligste skabssags-kategorier indbygget. Tabellen er principielt åben, således at der kan tilføjes flere efter behov.

Tilsvarende gælder for regnskabsmaterialet, der i mange tilfælde kan være mere informativt end korrespondancen og sagerne.

Allerede den måde, arkiver dannes på, har altså umuliggjort nogen særlig dækkende emneorienteret søgeproces, uanset hvor mange chips, der er til rådighed. I flere af de omtalte forsøg er emnesøgning da også knyttet til beskrivelsen af proveniensens arbejdsområder, eventuelt også til nogle af arkivets rækker, men altså ikke til den enkelte arkivpakke eller bind.

I det grønlandske system er de saglige forhold og opgaver, der knytter sig til en proveniens, kædet sammen med de enkelte arkivalier. Med både en proveniens- og en klassifikationskode er karakteristikken af de sags- og emneområder, der *kan* være i et arkiv eller en arkivgruppe, allerede ganske godt udbygget. Indgang efter emne sker altså i første omgang på grundlag af disse koder.

Registreringsdelen

Det tredje og mest informationstyngede kartotek rummer de indtastede oplysninger om den enkelte arkivalske enhed. Som det fremgår af figur 1 rummer hvert udfyldt »kartotekskort«, fordelt på 2 skærbilleder koder og tekst. Det tjener til: (1) identifikation af arkivalets proveniensmæssige tilhørsforhold, (2) til oplysning om arkivalets indhold, (3) til brug ved særlige søgerutiner og endelig (4) til lagerstyring.

Kun identifikationskoderne indtastes; som nævnt præsenterer maskinen automatisk kodernes betydning i klartekst. Indtastning af løbenummer foregår manuelt ved tildeling af et fortløbende nummer til den en-

kelte pakke, bind eller film osv. Systemet bør på længere sigt udbygges til at foretage denne nummerering automatisk.

Yderår og betegnelse med eventuel bemærkning indtastes sammen med en kode for det enkelte arkivales fysiske form. Valgmulighederne er i tabelform vist på skærmen. Ved søgning og udskrift sørger maskinen for udskrivning af enhedstype i klartekst.

Alle informationer fra foregående »kartotekskort« gentages automatisk. Ved registrering af længere arkivalierækker kan man derfor nøjes med at ændre i f.eks. felterne med yderår.

Der er i programmet indlagt forskellige hjælpefaciliteter. Ønsker man krydshenvisning eller dobbeltregistrering af enheder, som man gerne vil gøre opmærksom på i flere sammenhænge, udfylder man de relevante felter på samme måde som ellers, men taster blank i feltet løbenummer. Informationerne vil da blive udskrevet sammen med de fysiske enheder, de hører til blandt, men med tydelig angivelse af, at der er tale om dobbeltregistrering. Henvisning til den arkivalske enhed, hvor informationerne fysisk befinder sig, angives med proveniens- og klassifikationskode samt løbenummer i bemærkningsfeltet.

Søg og find

Skærbillede 2 indeholder primært felter, der skal udfyldes af hensyn til lagerstyring og søgemulighederne. »Lagerstyringen« klares ved angivelse af placering på reol- og hyldenummer. »Emneordene« er: lokalitet, fremmed proveniens, navn og frie emneord.

Udfyldes feltet »fremmed proveniens« foretager man tværregistrering. Forekommer f.eks. materiale, sager eller korrespondance vedr. en bestemt kolonibestyrer i inspektørens arkiv, anfører man ved registreringen af dette arkiv ved dette materiales forekomst proveniens-koden for den pågældende kolonibestyrer. Ved proveniensorienteret søgning udskrives derfor ikke blot en registratur over arkivalier fra det pågældende embede, men også materiale vedr. dette embede i andre provenienser - såfremt det ved ordningen har været muligt at identificere.

Med »navn« og »frie emneord« gives der yderligere mulighed for at mærke materiale med mere end identifikationskoder, yderår og betegnelse. Faciliteten benyttes, hvor et uventet materiale forefindes. »Navn« benyttes desuden ved personsager, og »Frie emneord« ved emnehenlagte sager, som ikke kan indplaceres i klassifikationsskemaets hierarki.

For at sikre ensartet terminologi udskrives med jævne mellemrum en liste over anvendte emneord, der eventuelt tilpasses hinanden. Set i dette lys opbygges der med disse emneord således en kontrolleret thesaurus som supplement til de søgemuligheder, der er indbygget i proveniens- og klassifikationskoder og yderår.

Medens de tre nævnte emneord benyttes ad hoc, anføres altid en kode for den lokalitet, den pågældende enhed handler om. Denne mærkning har til formål at muliggøre udskrift af registraturer for samtlige provenienser i et givet område plus materiale i fremmede provenienser med rela-

tion til området. Med koden foretages sammenkobling med »basens« fjerde og sidste kartotek, *stedregisteret*.

Alle grønlandske lokaliteter er i princippet tildelt en 4-cifret kode, hvor de 2 første angiver distriktet og de 2 sidste placeringen i distriktet. Kodeværdierne angiver placeringen af de enkelte lokaliteter med stigende talværdi jo længere mod nord, lokaliteten befinder sig.

REGISTRERING AF ARKIVALIER.	TOQQORSIVIK.
=====	
Record nummer.....: 438	
PROVENIENS:	
Arkivtype.....: a	Arkivnummer.....: 57-12- 1
Institution/navn.: Ilulissat / Jacobshavn kolonibestyrer (1741-)	
KLASSIFICERING:	
Gruppe.....: 3.1	Type.....: 2.0
Betegnelse.....: Handelens designationer	
Løbenummer.....: 1	Undernummer.....: 3
Enhed (Pk= 1, Bd= 2, Læg= 3, Film= 4, Foto= 5, Kort/Tgn= 6, Edb= 7).:3	
INDHOLD.....:	
Tidsperiode fra: Ar 1896 -til: Ar 1898	
Betegnelse.....: Mandtalslister for udstedet Attaa	
Bemærkning.....:	
Tast RETURN for at se næste billede.	

REGISTRERING AF ARKIVALIER.	TOQQORSIVIK.
=====	
EMNEORD:	
1. Sted.....:	12 10 Ateq.....: Ataa
distr. bygd. Navn.....: Ataa	
2. Fremmed institution:	
Arkivtype.....: a	
Arkivnummer...: 57-12-52	
Navn.....:Udstedsbestyreren 1 Ataa	
3. Navn: fornavn.: efternavn.:	
4. Frie emneord...:	
LAGER.....:	
Reol.....: Hylde.....:	
Adgang.....: Ja	
Ønskes flere oprettelser ? (J/N) J	

Figur 1 Skærbilleder til registrering

Registret indeholder oplysninger om lokalitetens benævnelse på grønlandsk og dansk, og med kodningen opnås ensartet stavemåde i de for en dansker - ofte vanskelige stednavne, der i øvrigt også har en række grønlandske varianter. Maskinen sørger altid for også at udskrive koden i klartekst.

Søgning i basen kan foretages ved valg i hovedmenuen af søgeskærbilledet, som er afbildet i figur 2. Der kan foretages søgning på alle felter,

men der er knyttet hurtigt-arbejdende indeks til felterne: proveniens, klassifikation, lokalitet samt det interne nummer, hvert kartotekskort er forsynet med. Den sidste facilitet benyttes ved korrektioner i det indtastede materiale.

Der kan naturligvis søges på en kombination af kriterier, men jo flere kriterier desto længere vil søgeprocessen vare. Skal undersøgelsen tage udgangspunkt i ældre arkiver, bør processen begynde med via proveniens- og klassifikation- samt lokalitetsangivelse at koble sig ind på mulige relevante arkivaliegrupper med skyldig hensyntagen til oplysninger, som f.eks. forhandlingsprotokoller, regnskaber m.m. også kan indeholde. De nævnte kriterier kan så yderligere suppleres med »fremmed proveniens« samt »navn« og »frie emneord«.

Er der derimod tale om en undersøgelse i nyere arkivmateriale, kan det være hensigtsmæssigt at begynde i den anden ende med f.eks. søgning på emneord, og så efterhånden arbejde sig til tops i arkivskemaet. Stadig må man imidlertid være forberedt på, at sager henlagt på emne kan ligge i arkivgruppen: journalsager. Gør de det, er de som hovedregel ikke registreret andre steder end i den arkivskabte journal, og de vil derfor heller ikke optræde i de kategorier i arkivskemaet, som altså er forbeholdt »udtagne sager« i bred forstand.

Man kan vælge mellem forskellige former for udskrifter på papir eller skærm: Til intern brug udskrives fortegnelser med alle oplysninger f.eks. om adgangsbetingelser, mens der til eksternt brug udskrives registraturer i det helt traditionelle tilsnit. Proveniens- og klassifikationskartotekerne sikrer automatisk, at hver side indledes med proveniensbetegnelsen i klartekst, og at hver arkivaliegruppe forsynes med overskrift.

Ønsker man yderligere tilpasninger, er der i systemet indlagt mulighed for at overføre indholdet af databasefilerne til en tekstbehandlingsfil. Heri kan der så redigeres m.m. på normal vis.

```

FORESPØRGSEL PÅ ARKIVALIER.                                     TOQQORSIVIK.
=====
Recnr Fra/Til....:      1 99999
PROVENIENS:              *****
Arkivtype/nummer.:     - -
KLASSIFICERING:
Gruppe.....:           .7                Handelens embedsdaqbøger
Type.....:              2.0
Enhed.....:
TID:
Fra Ar.....:           1890
Til Ar.....:           1895
EMNER:
Distrikt.....:         10 Aasiaat distrikt      Egedesminde distrikt
Bygd.....:             *****                *****
Fornavn.....:
Efternavn.....:
Fremmed institution:
Arkivtype/nr.....:     - -                *****
Søgeord.....:

                                                    Kontrollet. OK (J/N) N
  
```

Konsol = 0 Dynamisk KMAN B Skriver = 0 13:45:16

Figur 2 Via dette skærbillede søger man i Grønlands arkivs arkivbase

Og det var så det ...?

Som nævnt er der med dette system først og fremmest blevet taget højde for registrerings- og søgeprocesserne nogenlunde svarende til de manuelle systemer, man også opererer med, men med særlig vægt på tværregistrering. Der er ikke satset på totalløsninger og avancerede produkter. Men Toqqorsvik er til gengæld kommet ret hurtigt igang, og udviklingen på edb-området vil formentlig hurtigt kræve nytænkning alligevel. Alene større og billigere maskiner vil løse adskillige problemer.

Skal man imidlertid pege på nogle elementer, der rimeligt let kunne inkorporeres, vil det være sammenkobling af de 4 nævnte kartoteker med yderligere 1: et bibliotekskartotek.

Det er jo traditionelt sådan, at undersøgelser vil begynde med litteratur, tidsskrifter og andet trykt materiale fra og om den pågældende proveniens eller emne. Det vil derfor være rimeligt at ordne sit arkivbibliotekskatalog ind efter arkivbetingede behov, dvs. forsyne dem med de relevante koder, foruden de øvrige signaturer og oplysninger et bibliotekskartotekskort ellers indeholder.

Da systemet jo udmærker sig ved hele tiden at kunne opdateres, er der heller ikke spor i vejen for at sammenkoble bibliotekskatalogen med bibliografiske oplysninger, dvs. også om materiale uden for institutionen, efterhånden som de dukker op.

Mulighederne for at gå videre er utallige. Men arkivordbøger og »embedsetater« er naturlige hjælpemidler, som man klart lettere end med traditionelle manuelle medier har mulighed for at koble sammen i registre, der desuden kan tjene visse forskningsformål.

Der er vel endnu en række faciliteter, man kunne ønske sig i systemet, og også benyttelsen af »frie emneord« skal der arbejdes meget mere med. Heldigvis er det dog relativt enkelt at tilføje det enkelte kartotek flere felter og »basen« flere kartoteker. Men ændringer og udvidelser må også relateres til kapacitet og maskinhastigheder, for allerede nu er tidsforbrug ved registrering og søgning ved at nærme sig loftet for det acceptable.

M.h.t. registreringen må man imidlertid sige, at flere forskellige arbejdsrutiner er samlet i et, hvorved tidsbesparelsen er markant. Er indtastningen foretaget og sikkerhedskopier lavet, kan man udskrive alle de registraturer, man ønsker. Det er endvidere en smal sag at indbygge programmer, der automatisk kan udskrive mærkater til pakker og bind.

Desuden kan basen hele tiden opdateres, uden at der opstår problemer af den grund og forældede papirregistraturer kan hurtigt udskiftes.

Konstateres må det dog også, at indførelse og brug af edb kræver megen forberedelse og planlægning samt præcision, både i de tilbageværende manuelle rutiner og i den arkivfaglige tilrettelægning. Netop præcision og en stærkt disciplineret indsats kan det være vanskeligt altid at ramme - også for stressede edb-konsulenter.

Der er altså meget, man kan med den ny teknik. Hvad man imidlertid ikke kan, er at overspringe de traditionelle arkivheuristiske problemer. Så

længe man ikke registrerer indholdet i hvert eneste arkivalie, så længe vil elektronisk registrering og søgning kun kunne betragtes som et ganske vist rationelt, effektivt og præcist supplement til den traditionelle fremfindings- og søgeproces.

Arkivdannelsen og de forhold, som den er underlagt, vil altid - også på grund af menneskelig inkonsekvens - nødvendiggøre udarbejdelse af vejledninger m.m. i et eller andet omfang. Og desuden må man gøre sig klart, at søgesystemerne kun virker i det omfang, der menneskeligt har været sat ind ved ordningsprocessen og tilrettelæggelsen. Fritekstsøgning, som i øvrigt også kan anvendes i det her beskrevne forsøg, og brug af emneord, keywords, nøgleord, og hvad det nu kaldes, løser langt fra alle problemer.

Det er vel muligt, at brugen af edb-baserede journalsystemer vil gøre arkivsøgning endnu lettere i fremtiden. Man må så blot håbe, at disse systemer vil blive arkiveret i en form, så de også efter 50 år eller mere kan benyttes.

Noter:

1. 14. nordiske arkivdage Udspil og skitser (1984), s. 8
2. Se f.eks.: Dan Tørning, EDB-arkivalier. Erfaringer og perspektiver i (Arkiv 1982:9:1, s. 1-28); Tyge Krogh, Datastrømme, telekommunikation og arkivdannelse i (Arkiv 1986:11:1, s. 47-58)
3. Se f.eks.: Poul Thestrup, Arkiver i Landsarkivet for Fyn (Arkivserien nr. 16, 1981)
4. Poul Thestrup: Fremstilling af konventionelle arkivregistraturer ved hjælp af edb i (Nordisk Arkivnyt 1984:2) s. 39ff
5. Se f.eks. DDAnyt og: Erik Lund Jensen, Databasers anvendelse til arkivregistranter i (14. nordiske arkivdage, s. 184ff)
6. Bo E. I. Fransson & Göran Henrikson, Datoranvändning på svenska arkiv - en rapport i (Arkiv Samhälle och Forskning, 1986)
7. Konferens 24-25 februari 1986 om användning av ADB inom riksarkivet och landsarkiven. (Riksarkivets Rapporter, Stockholm, 1986:1) s. 4, 22
8. Smst.
9. Elisabeth Koren, Edb-baserte arkivkataloger: Samkatalog for privatarkiver i (Humanistiske Data, Oslo 1985:2) s. 50-61
10. Ivar Fønnes, Edb-utbygning og edb-virksomhet i det offentlige arkivverk i (Humanistiske Data, Oslo 1986:2) s. 85-93; Hege Brit Randsborg, Forskerstipend i automatisert arkivinformatjon i (smst. 1984:2) s. 52ff; Ivar Fønnes i (Nordisk Arkivnyt 1986:2) s. 46f
11. Edb og Arkivverket. Intervju med riksarkivar John Herstad (Humanistiske Data, Oslo 1984:1) s. 61

12. Nævnes kan bl.a. den første større historiske edb-anvendelse af Kristian Hvidt i forbindelse med hans disputats »Flugten til Amerika« om udvandringen fra Danmark. Der er mange senere eksempler, men fra arkivverdenen kan nævnes: Erik Gøbel, De algierske søpasprotokoller i (Arkiv 1982-83, 9:2-3) s. 65-108
13. Se bl.a. Nordisk Arkivnyt 1985:4, s. 86
14. Jf. note 9, s. 51: »De registrene vi har kommet fram til er navnerogister, topografisk register, kategorieregister og emnerogister.«

Borgerstøtte til Enevælden omkring 1840.

Frivillig afbetaling af statsgælden

Af Sigurd Rambusch

De private bestræbelser 1835-44 på at afbetale den danske statsgæld slog fejl. Men også fejlslagne projekter har deres interesse. Her skal fortælles om et projekt, der blev født af idealistiske enevældetilhængere, støttedes forsigtigt fra enevældens side, løb ud i sandet og blev begravet under den liberale oppositions latter, mens befolkningen passivt så til ¹⁾.

Kort før stænderforsamlingerne i Roskilde og Itzehoe 1. oktober 1835 trådte sammen til deres første møde, offentliggjorde regeringen for første gang et statsregnskab. Det blev nu offentligt kendt, at statsbudgettet var på 14 mill. rigsbankdaler, og at der heraf blev anvendt 5,7 mill. til renter og afdrag på statsgælden, der var på 130 mill. rbd.

Statsgælden blev et af de mest debatterede spørgsmål, ikke bare på stænderforsamlingerne, men også i pressen og befolkningen. Den liberale opposition blev ansporet til stærkere kritik af enevælden, den forlangte kontrol med skatter og udgifter og formulerede i løbet af få år et krav om skattebevillingsret.

Regeringen reducerede udgifterne og forøgede indtægterne, og samtidig forbedredes konjunkturer og kurser, så statsgælden kunne nedbringes, men de liberale fortsatte deres kritik. Dette generede nogle af enevældens tilhængere; de følte, at de måtte fjerne årsagen til de frække skrivelser ved at gå i spidsen for en afbetaling eller i hvert fald formindskelse af statsgælden.

Statens egne embedsmænd tog de første skridt. Den 27. november 1835 skrev birkedommer Carl Tobias Horn, Fanø, til Danske Kancelli og bad om tilladelse til at måtte indbetale 16 rbd. om året til afbetaling af statsgælden. Allerede inden Horn fik svar, havde han i dagspressen slået til lyd for sagen. Den 16. februar 1836 faldt Frederik 6.s resolution: Horn fik den ønskede tilladelse og dertil en tak for sin gode vilje. Et par måneder efter ansøgte sognepræst N. L. Hansteen til Tranebjerg på Samsø om at måtte bidrage med 20 rbd. om året, og han fik samme svar ²⁾. På Statsgældsadministrationens regnskab oprettedes en konto, som i de følgende år modtog de to fædrelandsvenners bidrag.

Derefter synes de individuelle bestræbelser at være gået i stå, men samtidig blev der udkastet en tanke om en organiseret aktion til afbetaling af statsgælden. Pastor Hansteen havde i 1836 den glæde, at et af hans egne sognebørn tog denne tanke op og begyndte at samle tilhængere.

Initiativet kom fra den lille ø Kyholm, 3 km nordøst for Samsø. På dette isolerede sted var der i 1832 blevet oprettet en karantænestation, og det var under tjeneste her, at parlørbetjent og regnskabsfører Hans Christian Hansen i foråret 1836 udarbejdede et forslag om afbetaling af statsgælden.

Det skulle ske over en periode af 40 år ved hjælp af frivillige bidrag på 1 mill. rbd. årlig, hvortil staten føjede stigende beløb, som den sparede, bl.a. ved at gælden blev mindre.

Dette var et politisk projekt, og som loyal bestillingsmand måtte H. C. Hansen straks søge tilladelse til det. Den 10. juni opsøgte han kronprins Christian Frederik under dennes ophold i Århus, forelagde ham projektet og fik allernådigst tilladelse til at hverve tilhængere mod at give indberetning til kronprinsen.

Den 21. juni skrev Hansen til syv borgere på Samsø: Sognepræst Heegaard til Nordby, birkedommer Bay, toldforvalter Hertel, forpagter Lassen, branddirektør Friis, gårdejer, sognefoged Holm og handelsmand Hermitsløv. Han pegede på den store statsgæld, som hæmmede landets udvikling, nævnte sin audiens hos kronprinsen og opfordrede de syv til »som sande fædrelandsvenner at danne en forening for på Samsø, Kyholm og Thunø at modtage bidrag til statsgældens afbetaling, som beboerne dersteds årligen vil yde staten«. De syv gav deres skriftlige tilsagn den næste dag³⁾.

Den 5. juli skrev C. T. Horn fra Fanø, at han i sit birk ville søge at danne en forening som foreslået. Han ville også virke for sagen på en planlagt rejse til Langeland og ønskede H. C. Hansen held og lykke med den rejse til København, som han agtede at gøre.

Hansen sendte 3. november 1836 en skriftlig fremstilling af sit projekt til kronprinsen. Reaktionen kender vi ikke; den har nok været forbeholden, og vanskelighederne ved at hverve tilhængere gik snart op for H. C. Hansen: projektet gik i dvale de næste 3 1/2 år⁴⁾. H. C. Hansen bevarede kun de positive svar, men vi kender i hvert fald ét negativt: Det kom fra politikeren, professor J. F. Schouw⁵⁾.

Fra marts 1838 er bevaret et brev, som lensgreve Krag-Juel-Vind-Frijs til Frijsensborg skrev til H. C. Hansen: Han tilsluttede sig tanken og ville gerne betale, men ikke deltage i arbejdet. Derefter gav den erfarne mand den provinsielle projektmager et råd: find nogle ansete mænd i København, som vil stå i spidsen, og træd så offentlig frem!⁶⁾

Rådet var klogt. Men det var vanskeligt at følge, for hvem skulle man træde i forbindelse med? Sagen hvilede til sommeren 1840. I pausen skal Hansen præsenteres.

H. C. Hansen var født i 1804 i København, hans forældre kendes ikke⁷⁾. Han fik ikke studentereksamen, men foruden regnskaber må han have lært sprog, for som parlørbetjent på Kyholm forhandlede han med de anløbende skibe om karantæne for mandskab og passagerer. Han førte pennens skrivemåde, omend sproget var lidt omstændeligt. Han kan have været knyttet som tjener eller sekretær til en embedsmand eller en forretningsmand - eller måske til kongefamilien? Det tyder hans adgang til kronprinsen på. Hans kone, Emilie Wilhelmine Holmer, var af god familie, født omkring 1811; de fik fire børn, født 1831, 1832, 1834 og 1840, og gav dem royale navne: Peter Augustus Wenzel, Christiane Marie, Christian Frederik og Caroline Amalie⁸⁾.

På Kyholm boede knap 100 mennesker; karantænestationens ansatte var de fleste, og de havde deres familier hos sig, desuden var der et lille kontingent soldater. Hansens løn var 30 rbd. om måneden; de skiftende chefer var søofficerer og fik løn efter deres charge (fra 62 til 115 rbd.). Lægen fik 50 rbd. pr. måned, en karantænemester fik som Hansen 30 rbd., officianterne 20 og arbejdsmændene 15⁹⁾.

Hansen befandt sig dårligt på Kyholm, han følte sig kaldet til noget større. Hans mange breve til kronprinsen og dennes sekretær og kasserer, J. G. Adler, indeholder hvert år ansøgninger om »befordring«: Til strandingskommissær, brandinspektør, toldinspektør, assistent i kolonierne, ja endog til bibliotekar for kronprinsen. De var fulde af underdanighed og smiger. Sådan var stilen for den slags henvendelser, men der er i Hansens breve en større fortrolighed, end man skulle vente, og det er ikke overdrevet at sige, at han følte kærlighed og offervilje over for kronprinsen og Adler. Disse egenskaber skulle blive taget i brug¹⁰⁾.

H. C. Hansen havde en beskeden stilling på den yderste, nøgne ø, hvor hans royalistiske sympatier og honnorte ambitioner ikke kunne udfolde sig. Hertil kom, at hans økonomi var dårlig. Allerede da han 1. februar 1832 tiltrådte sin tjeneste på Kyholm, havde han en gæld til Adler, og til etablering af et hjem fik han nu et lån på 100 rbd. Der blev trukket 10 rbd. af hans månedsløn, fra 1834 15, og familien blev ved med at vokse¹¹⁾.

Efter tronskiftet voksede den politiske aktivitet i stænderforsamlinger og presse. Christian 8. nøjedes ikke med som sin forgænger at forfølge oppositionens blade, han opmuntrede og støttede de blade og personer, der var gode for enevælden. Denne »konstruktive opinionspleje« blev især udøvet gennem det i januar 1840 oprettede »nådesekretariat«, der bestyredes af gehejmekabinetssekretær Adler¹²⁾.

Også H. C. Hansen vejrede morgenluft. I maj 1840 foreslog han kongen at støtte et blad »Condordia«, som skulle argumentere mod de liberale og ved historiske afhandlinger »oplyse den almindelige mand«. Hvilken tiltro til historiske afhandlinger! Kongen havde den ikke, i hvert fald støttede han ikke forslaget¹³⁾.

Tanken om frivillig afbetaling af statsgælden dukkede op igen, og denne gang ikke hos en embedsmand. Den konservative bondeagitator Rasmus Hansen, Pårup ved Gilleleje, ville gerne yde et bidrag, men i sit brev til finansminister A. W. Moltke gik han videre end Horn og Hansteen og foreslog, at kongen skulle udstede en opfordring til sit folk om sagen. Dette ønskede Moltke aldeles ikke, kongen heller ikke, så Moltke nøjedes med sidst i juni 1840 at takke Rasmus Hansen for hans gode vilje og nævnte ikke forslaget om en almindelig opfordring¹⁴⁾.

I de samme uger blev H. C. Hansens projekt vakt af sin lange dvale. Det indebar for kongen den fordel, at det ikke involverede ham, i hvert fald ikke officielt, og netop derfor kunne det vise, hvem der ville støtte enevælden økonomisk og samle disse kræfter. I juni var Hansen i København, og da må han have fået forbindelse med magister Jacob Christian Lindberg. Her var manden, som kunne løfte projektet op i et højere niveau og skaffe

ansete folk til at stå i spidsen. Lindberg var teolog og ernærede sig ved undervisning og forfattervirksomhed; han var en af Grundtvigs første tilhængere, etablerede den vigtige forbindelse mellem de gudelige bevægelses folk og Grundtvig og blev for begge en talentfuld og utrættelig organisator og agitator. Tidligt var han kommet i modsætning til de af fransk oplysningsånd prægede liberale i hovedstaden; for at bremse dem støttede han enevælden, men han var samtidig socialt bevidst og mere ægte folkelig end mange, der skilte sig med denne kvalitet.

Fra juli 1840 arbejdede Lindberg politisk. Mod de liberales krav om skattebevillingsret til stænderforsamlingerne begyndte han at skrive og tale. Men han nøjedes ikke med det. Han rejste til Roskilde og påvirkede stændermedlemmerne, især bønderne, ved lobbyvirksomhed, og han organiserede adresser som fik i alt ca. 2000 underskrifter fra Sjælland, Lolland-Falster og Fyn. Hans arbejde lykkedes forsåvidt som han denne gang fik forhindret forslaget om skattebevillingsret i at få flertal i stænderforsamlingen og, hvad der var vigtigere, »fik sat et afgørende spørgsmålstegn ved de liberales påstand om at tale på hele folkets vegne«¹⁵.

7. september skrev Hansen fra København til Lindberg i Roskilde, og kort efter må de have lagt strategien for statsgældssagen: Hansen skulle rejse rundt i landet og skaffe tilsagn om at betale og virke for sagens udbredelse. Tilsagnene skulle være betingede af, at der i hovedstaden blev dannet en komité, der kunne administrere beløbene efter hensigten.

H. C. Hansens hververejser fandt sted fra september 1840 til marts 1842, da initiativtagerne trådte offentligt frem. Ruten kan følges ved hjælp af de bevarede afskrifter af svarskrivelser. Hansen sendte en trykt henvendelse med et brev til de folk, han ville besøge, og kort efter opsøgte han dem. Desværre kender vi ikke ordlyden af henvendelsen, kender heller ikke navnene på alle modtagerne, kun på de 227, der svarede positivt. Formentlig har enkelte svaret negativt og mange slet ikke, men derom ved vi intet. Svarene skal analyseres i det følgende.

Hansen foretog fire rejser: 17. september - 7. december 1840 besøgte han Fyn, Ribeegnen, Salling, Mors og Thisted amt, og herfra modtog han 76 tilsag:; 12. december 1840 - 10. februar 1841 Holsten og Slesvig (bortset fra de til Ribe stift hørende gejstlige, der blev besøgt på den første rejse): 28; 26. februar - 6. juli 1841 især Øerne, fra 10. maj Sjælland: 66; og 9. september 1841 - 15. marts 1842 København og omegn: 57¹⁶.

De 199 navne fra det egentlige Danmark fordelte sig på følgende erhvervsgrupper: Kirkelige embedsmænd var med 72 langt den største gruppe (1 biskop, 17 provster, 54 sognepræster). Der var 38 juridisk-administrative embedsmænd (2 amtmænd og 36 byfogder, herredsfogder og borgmestre) og 12 andre embedsmænd (skolemænd, postmestre, officerer). Kun 63 var ikke embedsmænd; de fordelte sig på 12 erhvervsdrivende, 5 borgerrepræsentanter (formentlig større erhvervsdrivende), 12 københavnske oldermænd, 3 godsfunktionærer, 31 af bondestanden, heraf flest gårdejere, en del tillige sognefogder. Endelig var der 14 med ukendt livsstilling.

Præsterne var i overtal tidligt i kampagnen og i Jylland-Fyn; det fremgår af Lindbergs biografi og privatarkiv, at mange af dem var hans venner. De juridisk-administrative embedsmænd kom til senere i kampagnen, navnlig var næsten alle byfogder og borgmestre fra sjællandske købstæder med.

De fleste overordnede embedsmænd lovede at virke for sagen i deres embedsområde. Hansen beretter glad til sin konge, at »provst Michelsen og apoteker Dahlerup, formand for borgerrepræsentationen, danner en forening for købstaden Thisted«, og at han nu har tilsagn fra bl.a. to provster med henholdsvis 22 og 26 sogne under sig¹⁷⁾. I hvert fald i ét tilfælde ses en provst at have overtalt sine præster til medlemskab: Provst P. F. Obel i Ålborg stift udvirkede, at alle præster i Øster og Vester Han herred underskrev, og 4 af 5 i Hvetbo herred!¹⁸⁾

I hertugdømmerne holdt Hansen sig stort set til de juridisk-administrative embedsmænd. De 28 tilsagn kom fra gehejmestatsminister Rantzau-Breitenburg, overpræsident Blücher-Altona, 7 amtmænd, 8 borgmestre, 4 andre embedsmænd, 1 provst, 1 præst, 2 sognefogder, 2 erhvervsdrivende og 1 af ubekendt stilling.

Kongen havde ikke blot givet tilladelse til Hansens rejser, han støttede dem økonomisk. I november 1840 kvitterede Hansen for 100 rbd. og berettede optimistisk »Folket stiller sig positivt til at hjælpe kongen med sagen«. ¹⁹⁾ På kongens vegne fulgte generalprokurør A. S. Ørsted rejserne, og i et brev til ham i december 1840 skrev Hansen, at folkesagen havde stor fremgang »både hos embedsmændene og menigmand ... idet man overalt misbilliger de frivole blades ytringer mod regeringen og erkender tillige den højst skadelige indvirkning de kan forårsage på kongen og folket og indser derfor det gavnlige i den påbegyndte folkesag, der fører folket til kongen og kongen til folket...«²⁰⁾.

Resultatet af hverve rejserne, 227 tilsagn på 1 1/2 år, var ikke imponerende. Alligevel besluttede Lindberg og Hansen, uden tvivl med kongelig billigelse, at de nu ville bede kongen om tilladelse til at danne en central komité til at modtage bidrag fra de lokale foreninger og personer. 28. februar 1842 fortalte Hansen sin konge, at han i de seneste fire uger havde holdt velbesøgte møder i København (i sin egen bolig!) og i omegnen. Han meddelte derefter, at der 2. marts skulle være generalforsamling for tilhængerne, og at en deputation næste dag ville søge foretræde for kongen: Sandelig, »folkesagen skrider frem med sand interesse og ... folkeånden vækkes derved«. ²¹⁾ Københavns politidirektør havde sine agenter på møderne, indberetninger fra dem er bevaret, men er ikke udnyttet her²²⁾.

Mødet den 2. marts var velbesøgt, og i høj stemning vedtog forsamlingen den af Lindberg foreslåede adresse. Man valgte en deputation til at overbringe adressen og medlemmer til en central (national) komite. Deputationen bestod af H. C. Hansen, 2 oldermænd, 1 håndværksmester og 1 gårdbestyrer. Som ordfører valgte man »en anset mand«, dr.theol., senere biskop og kultusminister P. C. Kierkegaard.

Adressen pegede på, at statsgælden, som var opstået under de ulykkelige

forhold i begyndelsen af århundredet, ved kongens indsats i de senere år var blevet forbedret så væsentligt, at der blev »fremkaldt en tillid, som gav folkets kærlighed til konge og fædreland en gavnlig næring og nødvendig støtte og hos mange modnede ønsket om, ved et frivilligt årligt bidrag, at virke til det formål: statsgældens afbetaling«. Man bad om tilladelse til at danne en komité, som kunne modtage bidrag og videresende dem til Statsgældsdirektionen.

Lindberg skriver i sin lille bog »Historiske oplysninger om folkeforeningen til den danske statsgælds afbetaling« (1842), at »det behagede Hans Majestæt gentagne gange i de nådigste udtryk at ytre sin særdeles påskønnelse og hjertelige tak for det sindelag, hvormed dette store foretagende var begyndt«. Et skriftligt svar ville følge ²³⁾.

Allerede inden dette fremkom, viste kongen sin påskønnelse i kontanter. Den 5. marts bad han Adler udbetale 200 rbd. til H. C. Hansen, for »han har i den senere tid været meget virksom for den sag, der nu er trådt i live, uden at han har faldet mig til besvær om understøttelser«. Også til Lindberg skulle der udbetales 200 rbd., og her var begrundelsen »hans arbejde med de kufiske mønter ... Begge udtællinger ønsker jeg ej opførte i bøgerne«. ²⁴⁾

Diskretionen om støtten til Hansen 1840-43 blev gennemført så godt, at det ikke er muligt ved kilden at konstatere, hvor mange penge der blev anvist ham; vi må nøjes med de ufuldstændige oplysninger i Hansens breve til kongen, Adler og Ørsted. Som det ses i det følgende, var beløbene ikke store, slet ikke store nok til at holde Hansens økonomi oppe. Bortset fra disse 200 rbd., der angiveligt skulle opmuntre Lindberg som numismatiker, fik denne ingen penge for sit arbejde med sagen.

Det var finansminister Moltke, der skulle udarbejde et reskript. Han betragtede initiativet med skepsis: Danmark kunne godt klare sin statsgæld. Og ville der overhovedet komme noget ud af det? Gjorde der det, måtte det i hvert fald ikke udvikle sig til en stat i staten, men indordne sig under Statsgældsdirektionen (hvis ledende medlem han var). Moltke fik sin vilje i reskript af 8. marts, som blev meddelt initiativtagerne ved Moltkesskrivelse af 9. marts ²⁵⁾.

I »Den foreløbige Central-Komite«, der nu fik kgl. godkendelse, sad A. S. Ørsted som formand og brødrene Heinrich og Joseph Reventlow-Criminil, der ligeledes indtog høje stillinger i administrationen. Endvidere P. C. Kierkegaard, kommandørkaptajn C. T. Falbe, der var leder af den kongelige møntsamling på Rosenborg og derved mellemmand mellem kongen og Lindberg, overkrigskommissær Philip Hage, en af Lindbergs tidligste tilhængere i København, birkedommerne i Nordre og Søndre birk, en professor, en provst, en hærkaptajn, to grosserere, chefen for postens befordringsvæsen, en proprietær, en oldermænd samt H. C. Hansen. Sjællands biskop, J. P. Mynster, blev valgt den 2. marts, men ønskede ikke at indtræde.

Ægtefabelig Scene.

Flinch se.

Konen. Hvad har Du gjort med Pengene, Du
skalde bringe tilbage? Du har vel sviret dem op!

Manden. Nei, Rutter, jeg har givet dem til
Statsgældsaffbetalerne.

Konen. Tænkte jeg det ikke nok, Din liderlige
Pund!

*Bestræbelserne på at afbetale statsgælden ved frivillige bidrag blev latterliggjort i
oppositionspressen (»Corsaren» 15. maj 1842).*

»Den foreløbige Central-Komite for Foreningen for statsgældens afbetaling ved hjælp af frivillige bidrag« (herefter: CK) skred rask til værket. Man opnåede fri postforsendelsesret, lejede kontorlokaler og delte CKs medlemmer i hold på to, som en gang om ugen åbnede og besvarede posten, modtog bidrag og tilsagn og foretog indbetalinger. Med Statsgældsdirektionen blev det aftalt, at mens små beløb skulle indbetales til CK, kunne bidrag på mindst 100 rbd. anmeldes til CK og derefter sendes direkte til statsgældskasserne i København og Rendsborg, som ville sende kvitteringer både til CK og afsenderne.

Men her forregnede man sig. Så snart CK 18. april 1840 på dansk og tysk havde udsendt sine trykte »Foreløbige bestemmelser«, underskrevet af Ørsted og Kierkegaard, blev der protesteret: Bidragyderne ville ikke finde sig i at deres bidrag indgik direkte i den store, tomme statskasse. Bidragene ophørte, oppositionsbladene hoverede, tvivl og mismod greb CKs medlemmer.

Da greb Lindberg ind med formidabel energi. 28. maj indrykkede han i »Adresseavisen« et opråb med en tavle, der viste, at mulighederne var gode: Statsgælden kunne afvikles på 42 år, hvis staten hvert år ydede

850.000 og private 350.000 rbd. Opråbet blev refereret i de store stiftstidender og fremkaldte nye angreb fra de liberale i »Corsaren«, »Kjøbenhavnsposten« og »Fædrelandet«, og angreb var naturligvis bedre end en død i tavshed. Lindberg fik trykt to sange, skrevet af skomagermester J. Mouritsen, København, (»Nu vor moder høj af alder ...«) og gårdejer Niels Nielsen, Rødovre. Og han pressede CK til at skrive til alle oldermænd og opfordre dem til at virke for sagen.

Lindberg skrev og talte, hver mandag holdt han offentlige møder, og 11. juli fik han på et stort møde stiftet »Foreningen i København af 11. juli 1842 til statsgældens afbetaling ved hjælp af frivillige bidrag«. Lindberg blev selv formand, hans nærmeste medarbejdere blev Philip Hage, »Adresseavisens« redaktør, J. Jetsmark, og cand.jur. H. C. Behrmann, som også var sekretær for CK. Hvervningen blandt håndværksmestrene gik godt, optimismen voksede igen. Foreningen lod trykke og fordele en »Indbydelse til Dannemænd og Dannekvinder«. I sommermånederne blev der med korte mellemrum i »Adresseavisen« offentliggjort regnskab over bidrag. I efteråret var der langt mellem regnskaberne, fordi bidragene svigtede.

29. september blev der udsendt nye bestemmelser, underskrevet af Ørsted og Falbe, der havde efterfulgt den udtrådte Kierkegaard. De tillod udtrykkeligt lokale foreninger og personer at sende alle deres bidrag til CK. Medlemstegningen gik godt i et par måneder, men alligevel var der ved årets udgang kun 335 medlemmer. Lindberg havde sørget for, at så at sige alle var af folket: Af embedsstanden var der kun 2 præster og 1 rektor. Appellen til oldermændene havde virket: Fra lav og korporationer kom 2/3 af medlemmerne: 105 håndværksmestre, hvoraf 15 var oldermænd, og 113 håndværkssvende, særlig mange var fra Holmen. Der var også 31 erhvervsdrivende med bogtrykker Berling som den mest prominente og 44 funktionærer og bestillingsmænd. 12 kvinder var med, og de var vel at mærke ikke alle gift med medlemmer, nogle var selverhvervende (f.eks. tjenestepiger), andre var enker efter håndværksmestre. Der var 1 gårdejer (Rasmus Hansen) og af diverse og ukendte livsstillinger var der 26²⁷⁾.

I september drog H. C. Hansen igen ud på hvervekampagne i provinserne. Han rapporterede mest om ligegyldighed og drillerier, mindre om sejre. I denne omgang satte han særlig sit håb til de sogneforstanderskaber, der var blevet dannet efter landkommunalloven af 1841. Sogneforstanderne modtog ham pænt, men de meldte sig ikke ind og betalte ikke bidrag. Og de gamle kontaktmænd sendte meldinger om, at sagen ikke havde fremgang²⁸⁾.

Fra marts 1843 foreligger en ny trykt medlemsfortegnelse. Med CK på 16 medlemmer, 36 nye medlemmer i København, 39 medlemmer i en forening for Lyngby, Søllerød og Gladsaxe sogne og 41 i en forening for Frederiksberg og Hvidovre nåede medlemstallet for København og omegn op på 467²⁹⁾. Sidst på efteråret 1842 stod det klart, at foreningen ikke kunne nå sit formål. Alligevel fortsatte arbejdet, Hansen rejste, Lindberg og hans trofaste venner skrev og talte. De ville give offentligheden det indtryk, at

der var vækst i sagen, vidste, at »succes avler succes«, men kunne i længden ikke skjule for sig selv eller andre, at projektet var ved at dø p.g.a. manglende interesse. Det fortjener beundring, at de kunne opretholde foreningen til januar 1844.

I CK mistede man modet tidligere. Man manglede Lindbergs store tro på den jævne mand, ingen havde hans energi. Kierkegaard var trådt ud i september 1842, han havde været en hovedperson, forfatter af en lille bog om projektet, som var udkommet i marts, og altid villig til at yde økonomisk støtte³⁰. Ørsted forblev i CK til det sidste. Ved udgangen af 1843 besluttede den reducerede bestyrelse at overdrage sine papirer m.m. til Foreningen af 11. juli, hvorefter denne skulle fungere som CK for hele landet. Overdragelsen skete 8. januar 1844³¹.

Samme dag blev Lindberg efter flere forgæves ansøgninger udnævnt til sognepræst. Embedet lå på Falster, og da han forlod København, var der ingen, der ville føre arbejdet videre. Staten fik, hvad der var tilbage: Penge til Statsgældskassen, papirer til Statsgældsdirektionen, hvorfra de i 1942 og 1950 afleveredes til Rigsarkivet³².

Projektet blev en fiasko, for så vidt som der kun blev indbetalt 351 rbd. og 20 skilling til statsgældskassen, mens udgifterne var langt større: CKs administrationsudgifter, som blev afholdt af medlemmerne, beløb sig til 481 rbd., og kongens støtte til Hansen lå formentlig omkring 3.000 rbd.³³.

Hvilken betydning fik projektet for opinionen og det politiske liv? De liberale blade gjorde sig lystige over det naive projekt, men efter en tid blev deres drillerier glemt. Størst betydning havde projektet for tilhængerne selv; de kongetro samlede sig om en fælles opgave, skabte en organisation og lærte at benytte møder og pressevirksomhed som midler i deres arbejde. Den erfaring kunne ingen tage fra dem, og mon ikke en del af dem har benyttet den siden? De liberale fortalte, at kongen støttede projektet, men det forblev en påstand; kongen havde gjort klogt i at gøre det så diskret.

For hovedpersonerne er regnskabet lettere at gøre op. Lindberg kom hurtigt over skuffelsen. Han bekæmpede de liberale på andre måder og kunne tåle modgang. Opmuntring havde han dog også fået, og det må have været ham kært at føre sine tilhængere frem i dette borgerinitiativ. Lindbergs egen økonomi var meget anstrengt, bedre blev den først, da han i 1843 fra en kreds af venner med Grundtvig i spidsen modtog en gave på et par tusinde rbd., og da han næste år fik et godt embede. Den udnævnelse gav Christian 8. ham, selv om han forblev kølig over for ham³⁴.

H. C. Hansen blev ført næsten til økonomisk og menneskelig ruin. Fra 1. december 1840 lod han sig afskedige fra sin stilling på Kyholm. I begyndelsen af 1841 begyndte revisionen at se kritisk på de beholdninger, som Hansen havde haft ansvar for. Godt 200 rbd. stod på spil, og der gik to år, før Hansen var frikendt. Sagen er ikke fuldt belyst, men efterlader et indtryk af, at Hansen ikke var vellidt på Kyholm³⁵.

Dumstolt afviste han at lade CK betale de udgifter, han havde i sagens tjeneste³⁶⁾. CK havde kontor i hans lejlighed, derved fik han denne billigere, og han tjente en smule ved at være sekretær og kasserer i en del af 1842, men slet ikke nok at leve for. I foråret 1843 indløb klager over et par ikke-betalte regninger fra hans rejser; de blev betalt af CK³⁷⁾. Kongen støttede Hansen som han havde gjort i 1840; i november 1842 fik han via Ørsted et lån på mindst 2000 rbd.³⁸⁾

I en beretning fra november 1842 til kongen gav han udtryk for sin lykke over at udføre dette arbejde - men samtidig klagede han over, at hans børn led nød³⁹⁾. Hans hustru var død, og han måtte have husbestyrerinde til børnene; det havde han ikke råd til, men han fortsatte sit usselt aflagte arbejde. En dag sultede børnene så meget, at de mødte op i Lindbergs hjem. Lindberg havde ingen penge og sendte børnene videre til Niels Nielsen i Rødovre med et brev om hjælp⁴⁰⁾.

Under rejserne prøvede Hansen at skabe nye projekter. I november 1842 sendte han kongen en ekstrakt af statsbudgettet, som han foreslog anvendt til oplysning af folket. Forslaget var fornuftigt, men det blev ikke benyttet. I december lod han kongen og Lindberg vide, at han håbede at kunne skabe sig en uafhængig stilling, og til Lindberg røbede han hvordan: Ved at gifte sig til en hovedgård på Mors. Samtidig arbejdede han på at få en stilling i staten⁴¹⁾.

I begyndelsen af 1843 havde Hansen en periode med sygdom og depression, men snart kom der nye projekter fra ham. 3. marts erkendte han, at sagen stod dårligt, oppositionens presse forledte vore folk til frafald, men i samme brev sendte han et forslag til afbetaling af statsgælden over 25 år, denne gang alene ved hjælp af skatter. Og 14. marts foreslog han, at staten skulle regulere den alt for dyre belåning af Assistenshusets lånesedler. Dette er det sidste spor af Hansen i Christian 8.s arkiv.

Ofte måtte Hansen søge økonomisk og menneskelig støtte hos Lindberg, der skønt travl og økonomisk presset, hjalp hvor han kunne. 17. august 1843 bad Hansen om at måtte låne bare 1 rbd., indtil en forventet støtte fra enkedronningen kunne udbetales. Hans sidste kendte brev til Lindberg er fra 27. august 1843; han følte sig da legemligt og sjæleligt syg og »så nedbøjet, at jeg skræmmes ved mig selv«. Han havde dog endnu et håb: at kongen ville udnævne ham til toldbetjent i provinsen⁴²⁾.

Dette håb gik i opfyldelse 27. september 1843, da kongen udnævnte ham til toldbetjent i Fredericia. Vi tør tro, at han her fik rettet helbredet og økonomien op. Og kongen glemte ikke sin Hansen. Da der i februar 1846 skulle udnævnes 10 toldassistenter i København lod kongen melde, at Hansen skulle være blandt dem. Således fandt kongens trofaste ven omsider en havn i kongens by, og her døde han i 1864⁴³⁾.

Noter:

1. Projektet er omtalt kort i Hans Jensen: De danske stænderforsamlings historie, II, 1934, s. 313; i Frank Jørgensen: Københavnske foreninger 1820-48 i Hist. Medd. om Kbh. 1957, s. 84-87; og i Kaj Baagø: Magister Jacob Christian Lindberg, 1958, s. 356-57.
2. Kjøbenhavnsposten 7.11.1835 og Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn 11.12.1835. RA, Statsgældsdir. resol. prtk. nr. 29, 16.2.1836, og nr. 37, 2.7.1836.
3. RA, priv.ark. nr. 10.085, Centralkomiteen for frivillige bidrag til afdrag på statsgælden, heri protokol med afskrifter af de originale erklæringer, s. 1-2.
4. I Christian Frederik/Christian 8.s privatarkiv i Kongehusets arkiv i RA er ikke alle modtagne breve fra HCH bevaret. Landsarkivar Dorrit Andersen har forgæves eftersøgt breve i Guvernementets arkiv i LAO. Breve afgivet til administrationen er ikke eftersøgt.
5. Schouws svar af 20.11.1842 til Foreningen af 11. juli 1842 anfører, at han »for flere år siden« afviste HCHs projekt, som »hverken hensigtsmæssigt eller gavnligt for fædrelandet«. Se Danske politiske breve II, 1948, nr. 473.
6. Afskrifterne (note 3), s. 3-4, brev af 5.3.1838.
7. Til oplysning om HCHs tidlige år kan tjene, at han kalder sognepræst J. N. Lund, Tommerup-Brylle på Fyn, sin gamle lærer, se HCH til Lindberg i KB, Add. 922, 18.9.1840. Se også afskrifterne (note 3), s. 4.
8. Kyholm kirkebog; folketællingerne 1834 og 1840 Kyholm, 1845 Fredericia.
9. Lønningerne fremgår af RA, Erslev gruppe 25, Kyholm karantænestations årsregnskaber. En skildring af Kyholm og karantænestationen er givet af Bent Rasmussen i: Fra Holbæk amt, 1931, s. 33-66 og 1933, s. 74-93.
10. Kronprinsen besøgte karantænestationen 5.6.1832 og talte herunder med HCH: RA, J. G. Adlers priv.ark., nr. 5008, brev fra HCH 15.6.1832. 18.11.1838 meddeler HCH kronprinsen, at »den lille muntre vittige Christian Frederik er i 5. år og kan alt læse taleligt«; Chr. 8.s arkiv.
11. RA, Karantænedir.s kopibog 24.3.1832; J. G. Adlers arkiv, breve fra HCH 5.3. og 9.4.1832. Det vides ikke, hvordan den første gæld opstod.
12. Poul Jensen: Presse, penge og politik 1839-1848, 1971, s. 19, 32, 262 o.a.st.
13. Chr. 8.s arkiv, HCH 22.5.1840.
14. Statsgældsdir. resol. prtk. nr. 84, 22.6.1840. Om Hansens og Niels Nielsens virke som antiliberala agitatorer, se Hans Jensen II, s. 301 og Kaj Baagø s. 355.
15. Kaj Baagø, s. 348-54, citat s. 354.
16. Afskrifterne (note 3), s. 4-80.
17. Chr. 8.s arkiv, HCH 19.11.1840.
18. Afskrifterne (note 3), s. 17, 26-30.
19. Chr. 8.s arkiv, HCH 19.11.1840.
20. RA, A. S. Ørsteds priv.ark., nr. 6557, HCH 8.12.1840.
21. Chr. 8.s arkiv, HCH 28.2.1842.
22. Kaj Baagø, s. 256.
23. Anf. arb., s. 18-19.
24. Citeret efter Poul Jensen, s. 313-14.
25. Statsgældsdir. resol. prtk. nr. 100, 8.3.1842.

26. Lindbergs bog. Centralkomiteens arkiv. KB, Lindbergs arkiv i Add. 370.
27. Medlemsliste pr. 29.12.1842 i RA, Foreningen af 11. juli 1842, priv.ark. nr. 10.086.
28. CK forhandlingsprtk. 11.10. og 25.10.1842. Chr. 8.s arkiv, HCH 25.10. og 24.12.1842.
29. Som note 27. Medlemsliste pr. 2.3.1843.
30. P. C. Kierkegaard: Om foreningen til statsgældens formindskelse ved frivillige bidrag, 1842, 25 sider. Anmeldt i Fædrelandet 23.3.1842.
31. Forhandlingsprtk. for CK og Foren. af 11. juli 1842.
32. RA, afleveringssag for Statsgældskontoret (nr. 1177).
33. Der indbetales 200 rbd. i 1842, 151 rbd. 20 sk. i 1843, intet i 1844, se Statsgældsdir. årsregnskaber XI,7 og CKs arkiv, bilag 88. Trods energisk eftersøgning, også ved arkivar Morten Westrup, har det ikke været muligt at finde hovedbøgerne for Horns, Hansteens og CKs konti; de er omtalt bl.a. i Vejl. arkivreg. III, s. 179-80. De 351 rbd. 20 sk. blev betalt af 30 bidragydere. De største var stiftsprovst Schjødte, Viborg (100 rbd.) og lokalforeningen i Fredericia (72 rbd.). Derefter fulgte red. Jetsmark, økonom Attrup og kornhandler Ottosen (hver 25), bogtrykker Berling og konsistorialråd Koch (hver 20) og sæbemester Madsen (10). Lindberg betalte 5 rbd., de sidste 21, som næsten alle var håndværkssvende eller -mestre eller bestillingsmænd, betalte mellem 1 og 4 rbd.
34. Kaj Baagø, s. 358, 360. Lindberg havde tidligere lånt penge af Kierkegaard og bad ham 30.10.1841 om at måtte låne 200 rbd. KB, Add. 922.
35. Kyholm karantænestations årsregnskaber.
36. CKs forhandlingsprotokol f.eks. 1.4. og 4.6.1842.
37. Smst. 14.1. og 27.3.1843.
38. Chr. 8.s arkiv, HCH til Chr. 8. og Ørsted 4.11., 16.11., 18.11. og 24.12.1842.
39. Smst. 25.10.1842.
40. Udat. koncept i Lindbergs arkiv i KB, Add. 370.
41. Chr. 8.s arkiv, HCH 18.11.1842 og 21.1.1843. Lindbergs arkiv, KB, Add. 922, HCH 15.12.1842.
42. KB, Add. 922, 17.8.1843 og Add. 370, 27.8.1843.
43. RA, Generaltoldkammer- og kommercekoll. resol. 27.9.1843, nr. 106, og 11.2.1846, nr. 10.

Arkivförvaltningen - målsättningar och planering

Af Pirkko Rastas

Ledning och övervakning av arkivfunktionen som uppgift för arkivmyndighet

Med arkivförvaltning avses i denna artikel av riksarkivet och landsarkiven företagen styrning och övervakning av arkivfunktionen och dokumentförvaltningen inom offentlig myndighet.

Arkivlagstiftningen reglerar hur vidsträckta befogenheter arkivmyndigheterna i resp. land har att styra och övervaka arkivfunktionen inom olika myndigheter. I de flesta länder försöker man styra uppordnandet och gallrandet av myndigheternas äldre arkiv så att de handlingar som skall överföras till arkivmyndigheterna redan i överföringsskedet skulle vara färdigt gallrade, ordnade och katalogiserade. Numera anser man dock att tillräckligt goda resultat inte kan nås om arkivmyndigheternas styrande arbete ej inleds då arkivet bildas, vid behandlingen och förvaltningen av de aktuella handlingarna; något som i de anglosaxiska länderna kallas records management. Mig veterligen torde det inte finnas något direkt motsvarande begrepp i finskan och de skandinaviska språken. I denna artikel har jag använt mig av termen dokumentförvaltning.

Internationella arkivrådet anordnade i april 1985 en europeisk arkivkongress i Budapest. Kongressens tema var tillkomsten och uppordnandet av samtida handlingar (The creation and organization of contemporary records). Inför kongressen hade man utarbetat två dokument på basen av samlad information från olika länder. Det ena behandlade tillkomsten, vården och nyttjandet av samtida handlingar inom den centrala förvaltningen. Det andra (utarbetat av Michael Roper) behandlade arkivinsrättningarnas uppgifter vid tillkomsten, vården och gallringen av samtida handlingar. Roper baserade sin utredning på J. B. Rhoads RAMP-undersökning om arkivfunktionens och dokumentförvaltningens roll i de nationella informationssystemen. Dokumentförvaltningen hade härvid indelats i följande delområden:

1. Tillkomsten av handlingar
 - a) planering av blanketter och formulär
 - b) förvaltning av blanketter och formulär
 - c) beredning och förvaltning av korrespondens
 - d) förvaltning av rapporter
 - e) förvaltning av informationssystem
 - f) förvaltning av direktiv
 - g) textbehandling

2. Nyttjande och vård av handlingar
 - a) arkiverings- (filing) och söksystem

- b) arkivförvaltning (files management)
 - c) förvaltning av post- och teletrafik
 - d) val av kopieringsapparater och deras service
 - e) systemanalys
 - f) program för livsviktiga handlingar (vital records)
 - g) interimarkiven
3. Gallring av handlingar
- a) identifiering och beskrivning av handlingar
 - b) utarbetande av uppbevarings- och gallringsplaner för handlingar
 - c) definierande av handlingars värde (appraisal)
 - d) förstörande av handlingar
 - e) överföring av handlingar till arkiv

På basen av uppgifter från olika länder konstaterar Roper att arkivmyndigheterna främst intresserar sig för gallringen medan man i rätt liten utsträckning befattar sig med nyttjandet och värden av handlingar. Med tillkomsten av handlingar befattar sig arkivmyndigheterna knappast alls. Strängast är kontrollen och styrningen naturligtvis då det är fråga om överföring av handlingar till arkiven.

Den europeiska arkivkonferensen avgav vissa rekommendationer rörande sådana delområden inom dokumentförvaltningen där de nationella arkivmyndigheterna borde ha beslutande rätt eller rätt till kontroll. Härvid nämndes följande områden:

- tillkomsten av myndighets handlingar och värden av dessa (inklusive mikrofilmer och det material som tillkommit genom ny teknik)
- handlingars media och varaktighet samt
- omsorgen om offentliggörandet av nationell information.

Konferensen ansåg därför att fastän arkivväsendets ställning varierar i olika länder p.g.a. lagstiftning samt administrativa och historiska faktorer vore det nödvändigt att en arkivarie skulle få medverka vid följande skeden:

- granskning och övervakning av aktuella handlingar och sådana som mist sin aktualitet (current and semi current records)
- överföring av handlingar från ämbetsverk som upphört att existera
- evaluering av handlingars värde med tanke på förvaring i arkiv
- överföring av handlingar till arkiven

Framför allt betonade man att en arkivarie borde få fatta det slutgiltiga beslutet om vilka handlingar som skall utväljas för överföring till arkiven.

Slutligen rekommenderade man att arkivmyndigheterna skulle ges en möjlighet att leda eller hjälpa statliga myndigheter och övriga offentliga inrättningar vid utvecklandet och ibruktagandet av system för dokumentförvaltningen¹⁾.

Den nya arkivlagen och -förordningen som trädde i kraft i Finland år 1983 ger riksarkivet och landsarkiven rätt vidsträckta befogenheter att leda och övervaka dokumentförvaltningen och arkivfunktionen inom de

offentliga myndigheterna. Då arkivförvaltningen endast kan räkna med rätt begränsade personalresurser tvingas man i praktiken att överväga i vilken mån det lönar sig för arkivmyndigheterna att utsträcka styrningen och övervakningen till de av Rhoads definierade delområdena inom dokumentförvaltningen och arkivfunktionen. Härvid måste arkivförvaltningens målsättningar först definieras och fastslås.

Arkivförvaltningens målsättningar

Verksamhetsidén för Finlands riksarkiv har formulerats på följande sätt: att säkerställa bevarandet av sådant material som är av värde för forskningen. I samband med den i riksarkivet bedrivna kartläggningen och utvecklingsplanen om informationsbehandlingen definierades (utgående ifrån nämnda verksamhetsidé) följande målsättningar för arkivförvaltningen:

1. ständig förvaring av handlingar och material som utgör en del av landets kulturarv
2. förvaring av information i så koncentrerad och användbar form som möjligt
3. effektiv förstöring av onödiga handlingar
4. effektivt nyttjande av handlingar som tillkommit inom den offentliga förvaltningen

Den första målsättningen (ständig förvaring av handlingar och material som utgör en del av landets kulturarv) berör alla de inrättningar som mottar offentligt eller enskilt arkivmaterial för att ställa det till forskningens förfogande. Detta är också den viktigaste målsättningen för arkivförvaltningen fastän förvaltningsåtgärdernas objekt, handlingarna, överförs till riksarkivet och landsarkiven först flera decennier senare.

I Finland försöker riksarkivet och landsarkiven leva upp till dessa målsättningar bl.a. genom direktiv där myndigheterna åläggs att använda arkivdugliga redskap och material för sina handlingar. Samtidigt ser man genom kontroll till att myndigheterna förvarar sitt arkivmaterial i säkra arkivutrymmen i enlighet med riksarkivets direktiv. De handlingar som skall förvaras varaktigt bör senast efter 50 år överföras till riksarkivet eller landsarkiven. Enligt arkivlagen beslutar riksarkivet också om förvaringstiden för de offentliga myndigheternas handlingar. Arkivförvaltningen har här ställts inför helt nya utmaningar då de offentliga myndigheterna i allt högre grad har gått över till automatisk databehandling. Arkivväsendet måste avgöra vilka output som bör tas för forskningens behov av de väldiga databaser som hålls up-to-date (i realtid). I Finland är detta möjligt tack vare den nya arkivlagen. Tryggandet av forskningens intressen kan dock i dylika fall medföra betydande tilläggskostnader för samhället, kostnader som riksarkivet bör kunna motivera inför budgetmyndigheterna.

Mängden handlingar som i sinom tid skall överföras till riksarkivet och landsarkiven är i likhet med frågan om handlingarnas kvalitet direkt beroende av hur den andra målsättningen (förvaring av information i så

koncentrerad och användbar form som möjligt) och den tredje (effektiv förstöring av unödiga handlingar) förverkligas, vilket i sin tur påverkar dessa arkivs framtida behov av utrymmen. Samtidigt kan man dock rationalisera dokumenthanteringen och arbetsrutinerna inom den offentliga förvaltningen och göra inbesparingar.

Man kan naturligtvis anse att det inte är riksarkivets sak att fungera som ett rationaliserande ämbetsverk. Om arkivmyndigheterna kan förändra dokumenthanteringen inom den offentliga förvaltningen i en allt mer rationell och ändamålsenlig riktning leder detta emellertid till att arkivväsendets prestige höjs. Härigenom kan arkivmyndigheterna få mera medel och personal för sin verksamhet. De uppnådda besparingarna i arbete och kostnader sporrar också myndigheterna till satsningar på den egna arkivfunktionen; egna skolade arkivarier anställs och arkivmyndigheternas instruktioner beaktas i högre grad än tidigare.

Knappa personalresurser inom de myndigheter som övervakar och leder arkivfunktionen kan eventuellt framtvunga en prioritering av någon åtgärd som syftar till mera rationell dokumentförvaltning. I så fall bör man lägga huvudvikten vid sådana åtgärder som kan leda till en varaktig minskning av mängden och handlingar som skall bevaras. Samtidigt bör handlingarna ges en sådan form att de ur forskningens synvinkel sett är så användbara som möjligt.

Bakom den fjärde målsättningen (effektivt nyttjande av handlingar) ligger strävandena att förbättra informationsservicen i samhället och medborgarnas rättsskydd. Informationsservice, informationsförvaltning och behärskandet av informationsresurserna (information resources management) är modeuttryck idag. Dessa uppgifter sköts närmast av biblioteken, serviceinrättningarna för dokumentation och information och arkiven. Numera talar man ofta om att både enskilda och offentliga inrättningar borde få ledare för informationsförvaltningen. Det är i första hand två yrkesgrupper som sträver efter dessa chefsposter, informatikerna och adb-proffsen. Bägge yrkesgruppers status har hela tiden ökat i takt med den nya informationsteknikens utveckling. Under informatikerutbildningen förmedlas kunskap om de omfattande internationella databaserna och konsten att använda dessa. Idag intresserar sig även adb-proffsen allt mer för informationsförvaltningen då adb-systemen har blivit allt mera konsumentvänliga samtidigt som utbudet av färdiga program för olika förvaltningsuppgifter blivit allt större. - Så vitt jag vet är problemen de samma i de övriga nordiska länderna som i Finland.

I Finland kom Rådet för vetenskaplig information under år 1986 med ett färdigt utkast till utvecklingsprogram för informationsservicen. Rådet underlyder undervisningsministeriet. I programmets förord konstaterar man att biblioteken, arkiven och informationsserviceenheterna tillsammans svarar för informationsservicen. Det egentliga utvecklingsprogrammet är dock s.g.s. uteslutande avsett för det vetenskapliga biblioteksväsendet. I programmet föreslår man även att informatikertjänster inrättas vid alla större statliga ämbetsverk och inrättningar. Fastän varje äm-

betsverk och inrättning enligt arkivlagen bör ha en arkivarie som ansvarar för arkivet är dessa arkivariers utbildning och position i tjänstehierarkin betydligt lägre än informatikernas som ju s.g.s. alltid har en akademisk utbildning. Följaktligen kommer ämbetsverkens och inrättningarnas arkiv antagligen att fogas till den organisationsenhet som ansvarar för informationsförvaltningen. Denna enhet leds antingen av en informatiker eller, i vissa fall, av ett adb-proffs. Ifall informationsförvaltningschefen inte har tillräcklig kännedom om arkivfunktionen kan det vara svårt att leva upp till de ovan nämnda målsättningarna för arkivförvaltningen.

Arkivmyndigheterna borde av ovan nämnda skäl snabbt definiera arkivfunktionens ställning och uppgifter inom informationsförvaltningen i samhället. De borde m.a.o. utarbeta och offentliggöra ett eget utvecklingsprogram för informationsservicen och se till att det kommer till beslutsfattarnas kännedom. För riksarkivets och landsarkivens del handlar det också om resursfördelningen inom undervisningsministeriets förvaltningsområde mellan arkivväsendet och biblioteksväsendet.

Då de yrkesgrupper som svarar för informationsservicen i många avseenden har likartade målsättningar och uppgifter är ett närmare samarbete mellan dessa grupper också nödvändigt. Inom Unesco kan man skönja klara strävanden i denna riktning. Organisationens allmänna informationsprogram strävar till en likartad utveckling inom alla sektorer av informationsservicen, inom arkiven, biblioteken och dokumentationsinrättningarna samt inom informationsserviceenheterna. RAMP-programmet som ansluter sig till utvecklandet av arkiven utgör ett delområde inom det allmänna informationsprogrammet. Samarbete har med Unesco-medel etablerats mellan ICA (Internationella arkivrådet) och motsvarande organisation inom biblioteksbranschen, IFLA, i synnerhet inom konservering och restaurering.

Samtidigt har man också kunnat skönja strävanden till integration av den utbildning som ges åt de yrkesgrupper som sköter informationsservicen. Michael Cook föreslog redan vid den internationella arkivkonferensen i Bonn att arkivutbildningen skulle inlemmas i de biblioteksvetenskapliga läroinrättningarnas utbildningsprogram. I senaste nummer av tidskriften *Information development* kom han även med ett förslag till harmonisering av utbildningen på informationsbranschen. Cook utgår ifrån att arkivbranschen samt biblioteks- och informationsservicebranschen också i fortsättningen kommer att existera som utbildningsyrken. Samtidigt anser han dock att det inom dessa yrken finns vissa gemensamma funktioner där utbildningen kunde vara gemensam²⁾.

Ur arkivfunktionens synvinkel sett vore ett förbättrat samarbete mellan expertisen inom arkiv- och adb-branscherna mycket viktigt. Endast på så sätt kan arkivfunktionens synpunkter beaktas i tillräcklig utsträckning vid planeringen av adb-baserade informationssystem för olika myndigheter.

Utsträckandet av arkivförvaltningen till att omfatta olika delområden inom dokumentförvaltningen

I ljuset av ovan nämnda målsättningar för arkivförvaltningen kunde man här närmare granska hur de styrande och övervakande åtgärderna inom arkivförvaltningen bör inriktas och på vilka av alla de uppgifter som J. B. Rhoads nämnde.

Rhoads förteckning över uppgifter indleds med handlingarnas tillkomst. Inom den arkivkommission som på 1970-talet beredde den finländska arkivlagstiftningen behandlades två modeller för arkivförvaltningen, en omfattande och en begränsad. Enligt den omfattande modellen skulle arkivväsendet också sträva till att styra tillkomsten av handlingar inom de olika myndigheterna medan man i den begränsade modellen nöjde sig med att styra arkiveringen av de färdiga handlingar som samlades i myndigheternas arkiv. I sitt betänkande gick kommissionen in för den begränsade modellen. Kommissionen ansåg att arkivmyndigheterna inte kunde befatta sig med frågan hurdana handlingar myndigheterna producerade. Samtidigt konstaterade kommissionen dock att det i framtiden kunde föreligga ett behov att övergå till en omfattande arkivförvaltningsmodell⁹⁾.

I arkivlagstiftningen berörs tillkomsten av handlingar endast genom de bestämmelser i arkivförordningen som stipulerar att vid avfattande av handling som är avsedd att förvaras länge bör man använda sådana metoder och media som tål långvarig förvaring.

Den nya informationstekniken har inom arkivväsendet lett till ett ökat behov att styra tillkomsten av handlingar. Arkivmyndigheterna bör få avgöra hurudan output som skall tas av adb-register för forskningen och på vilka media. Här blir man tvungen att ta itu med outputens struktur och innehåll. För databasernas del kommer man att fastställa informationens värde i stället för att fastställa handlingarnas värde. I arkivförordningen fastställdes den s.k. arkivstadgans roll som ett medel för kontroll och planering av arkivfunktionen inom olika myndigheter. Arkivstadgan skulle innehålla specificerade uppgifter om de handlingar som samlades i resp. myndighets arkiv och om deras förvaringstider; dessutom skulle där anges i vilken ordning de förvaras. Vid utgången av år 1987 skulle arkivstadgorna vara färdiga. Under de senaste fem åren har därför handledningen vid utarbetandet av arkivstadgor utgjort den viktigaste arkivadministrativa uppgiften för riksarkivet och landsarkiven.

Genom arkivstadgorna kan man övervaka förverkligandet av de två sista huvuduppgifterna i Rhoads förteckning, nyttjandet och vården av handlingar samt gallringen. Frågan om handlingarnas tillkomst kan härvid emellertid inte helt förbigås. Vid planering av arkivbildningen utgår man ifrån arbetsfördelningen inom resp. ämbetsverk eller inrättning. För varje arbetsmoment analyserar man vilka handlingar som samlas i samband med utförandet av momentet och hur de eventuellt registreras. Denne metod påminner om det delområde inom dokumentförvalt-

ningen som Rhoads kallade systemplanering i den ovan nämnda förteckningen. Under systemplaneringens gång märker myndigheterna ofta själv att de analyserade uppgifterna skulle kunna skötas på ett ändamålsenligare sätt med en ändrad dokumentpraxis.

I Rhoads förteckning utgör skötseln och förvaltningen av korrespondens ett synnerligen viktigt delområde. Skötseln och förvaltningen av myndigheters korrespondens sker vanligen i stor utsträckning med hjälp av ett diarium (danska: journal). Enligt finländsk arkivlagstiftning omfattar arkivfunktionen också uppgörandet av arkivförteckningar och register. Diariet som utgör ett korrespondensregister räknas i arkivförordningen som en arkivförteckning. Förordningen innehåller också detaljerade föreskrifter om hur diariet bör föras. Diariet har också en styrande funktion vid arkivbildningen. Vid diarieföringen använder man sig vanligen av en decimalklassificering som bygger på arbetsfördelningen inom de olika myndigheterna. De handlingar som registrerats i diariet grupperas sedan i enlighet med denna klassificering. För att möjliggöra utgallring av sådant korrespondensmaterial där varaktig förvaring inte är nödvändig bör man redan vid diarieföringen beakta handlingarnas förvaringstider. Styrandet och utvecklandet av diarieföringen utgör därför en viktig faktor vid övervakning af arkivbildningen. Riksarkivet har tillsammans med finansministeriet som leder rationaliseringen av statsförvaltningen utarbetat direktiv rörande innehållet i de diarier som förs med adb och den output som skall tas av dessa diarier.

Det andra delområdet i Rhoads förteckning omfattar funktioner som traditionellt inte har fallit under rubriken styrning av arkivfunktionen såsom förvaltning av post- och teletrafik samt val av kopieringsapparater och deras service. Dessa uppgifter förefaller närmast att höra till den person som svarar för kontorsverksamheten och inte till arkivariens gebit. Tele- och datakommunikationerna utgör dock en nog så stor utmaning för det framtida arkivväsendet. Då man övergår til elektronisk post måste man redan i det skede då posten mottas besluta vilken del av den ankomna informationen som skall bevaras. Om man nöjer sig med att styra arkiveringen av ankomna handlingar går man miste om en stor del av den information som i framtiden utväxlas mellan olika myndigheter.

En hel del handlingar produceras i detta nu för ständig förvaring med kopieringsapparater. Härvid är det viktigt att ämbetsverken skaffar sig sådan apparatur som ger arkivdugliga handlingar. Samtidigt bör man med tanke på de producerade handlingarnas kvalitet övervaka kopieringsapparaternas skick.

I de nordiska länderna har man, såvitt jag vet, inte fäst särskilt stor uppmärksamhet vid de olika organisationernas livsviktiga handlingar och inte heller vid program rörande dessa handlingar. För Finlands del är de direktiv som undervisningsministeriet gav år 1962 om skyddet av handlingar under exceptionella förhållanden fortfarande i kraft. Direktiven förpliktar myndigheterna att indela sina handlingar i tre klasser:

sådana som oavbrutet behövs inom resp. myndighets verksamhet (på engelska current records), sådana som bör skyddas med specialåtgärder och sådana som utan några åtgärder kan lämnas kvar i resp. myndighets normala utrymmen under kristider. För min del anser jag att dessa direktiv är föråldrade till den del som de berör skyddsåtgärderna då direktiven endast gäller under krigstid eller motsvarande kristid och inte utgår i samma utsträckning från arkivbildarens behov av information som det anglosaxiska begreppet vital records.

I de nordiska länderna har man inte heller använt sig av interimarkiv i ordets egentliga bemärkelse. Den finländska arkivkommissionen ansåg det inte vara nödvändigt att grunda några interimarkiv. Å andra sidan är det särskilt i huvudstadsregionen ytterst svårt att förse ämbetsverken med arkivutrymmen som uppfyller de krav som ställs av riksarkivet. Statsrådets arkiv utgör i detta nu redan i praktiken ett interimarkiv dit ministerierna kan överföra handlingar som mist sin aktualitet. Därifrån överförs de handlingar som skall förvaras under all framtid i sinom tid till riksarkivet. I en nära framtid kommer man sannolikt att behöva motsvarande gemensamma arkivutrymmen för övriga statliga myndigheter. Man har dock även haft negativa erfarenheter av statsrådets arkiv som interimarkiv. Ministerierna anser snabbt att de inte själva behöver någon utbildad arkivpersonal då de handlingar som mist sin aktualitet direkt kan överföras till statsrådets arkiv. Härvid beaktar man inte att ministerierna själva borde handha arkivbildningen och planeringen av dokumentförvaltningen i resp. ministerium. Konferensen i Budapest beslöt dock att rekommendera grundandet av interimarkiv, dels därför att de är ekonomiska, dels också därför att i länder där arkivmyndigheterna inte i lag erhållit rätt att övervaka dokumentförvaltningen inom olika myndigheter sköter dessa inte tillräckligt väl om sådana handlingar som mist sin aktualitet.

Det tredje av Rhoads nämnda delområdet som ansluter sig till gallringen och definierandet av resp. handlingarnas värde hör otvivelaktigt till de områden där arkivmyndigheterna bör ha rätt att utöva styrning och kontroll, ja t.o.m. rätt att fatta slutgiltiga beslut.

Metoder vid utövande av arkivförvaltning

Övergången till databaser som tillkommit genom ny adb-teknik och behovet av integration på informationsservicens område förutsätter att arkivmyndigheterna utsträcker sina styrande och övervakande funktioner till allt flera av de delområden inom dokumentförvaltningen som Rhoads nämnt. Arkivmyndigheterna bör sträva till att påverka arkivbildningen inom olika myndigheter redan i det skede då informationen och handlingarna kommer till för att arkivfunktionens synpunkter skall beaktas i ett tillräckligt tidigt skede. För riksarkivet och landsarkiven udgör detta en väldig utmaning med tanke på den ständiga bristen på resurser. I det läget borde man nödvändigtvis prioritera de arkivadministrativa åtgärderna

och stanna för sådana metoder som leder till att de planerade målen nås på ett så effektivt och ekonomiskt sätt som möjligt.

Erfarenheten har visat att det bästa sättet att höja arkivfunktionens nivå inom olika myndigheter är att ge arkivpersonalen inom resp. myndighet så täckande och effektiv skolning som möjligt. Genom den kursverksamhet som pågått allt sedan år 1969 och genom avläggande av arkivvårdsexamen (som fr.o.m. år 1970 till dags dato avlagts av nästan 600 personer) har man i Finland märkbart lyckats höja nivån på det arkivmaterial som överlåtit till riksarkivet och landsarkiven; handlingarna har varit ordnade och i bättre skick än tidigare. Samtidigt har man också förmått hålla de skolas arbetsmotivation på en exceptionellt hög nivå. Det faktum att övertygelsen om behovet av planering inom arkivfunktionen inte alltid varit lika stor inom ledningen för de olika ämbetsverken som bland de ämbetsmän som riksarkivet och landsarkiven skolat för uppgifter inom arkivfunktionen utgör dock ett problem. Ämbetsverken utser också i regel ämbetsmän med låg lön och mellanstadieexamen för att sköta dessa uppgifter. Utöver de traditionella handlingarna på papper måste man emellertid inom dokumentförvaltningen också ta hänsyn till databaserna och deras behov av förvaring. Centralförvaltningen i synnerhet borde därför få flera akademiskt skolade arkivarier. Endast på så sätt kan riksarkivet och landsarkiven klara av sina uppgifter inom arkivförvaltningen. Fastän ett ämbetsverk övertygats om att behov av en akademiskt skolad arkivarie föreligger kan budgetmyndigheterna dock ännu torpedera en eventuell utnämning. Följaktligen krävs det fortsatt information och kontakter från riksarkivets sida till beslutsfattarna inom förvaltningen för att dessa skulle inse arkivfunktionens betydelse inom informationsförvaltningen och de resursbehov som är förknippade med skötseln av resp. åligganden.

Man förväntar sig också att arkivväsendet vidareutvecklar de metoder som ansluter sig till dokumentförvaltningen och lär ut dem till arkivpersonalen inom de olika myndigheterna. Detta förutsätter i sin tur fortsatt uppföljning av den internationella utvecklingen samt deltagande i det internationella samarbetet.

Genom arkivinspektioner kontrollerar riksarkivet och landsarkiven hur myndigheterna följt bestämmelserna i arkivlagstiftningen och arkivmyndigheternas direktiv. I samband med inspektionerna ges även individuella råd rörande resp. myndighets arkivfunktion. Behandlingen av eventuella brister kan också ge anledning till utveckling av arkivfunktionen inom resp. myndighet. De anmärkningar som framförs vid inspektionen kan också fungera som stöd för sådana åtgärder där beslutet om förverkligande fattas av någon annan myndighet. Bland sådana frågor kan t.ex. nämnas uppförandet eller sanerandet av arkivutrymmen och anställandet av tilläggspersonal.

Inom arkivförvaltningen bör man liksom vid all övrig verksamhet inom arkivväsendet noga planera och prioritera de åtgärder varigenom de fastställda målsättningarna nås på ett så effektivt sätt som möjligt. Härvid utgör den kort- eller långsiktiga planeringen där man försöker gestalta

den framtida utvecklingen inom dokumentförvaltningen och arkivfunktionen en förutsättning för att det skall lyckas. Man bör komma överens om målsättningarna för verksamheten tillsammans med den personal som sköter uppgifterna och därefter oavbrutet följa med hur de förverkligas.

Genom arkivförvaltningen strävar man närmast till att försäkra sig om att man med tanke på framtida forskning förmår bevara de delar av förvaltningens databaser som behövs som källmaterial för forskningen. Uppföljningen av hur forskningen och dess arbetsmetoder utvecklas är därför av stor betydelse. Forskarna borde vara medvetna om att arkiven i stor utsträckning påverkar deras framtida forskningsmöjligheter genom styrningen av dokumentförvaltningen och arkivfunktionen inom de olika myndigheterna. Arkivväsendet skulle vara betjänt av forskarnas stöd och åsikter vid fattandet av beslut rörande gallrande och bevarande av handlingar. Detta är särskilt fallet då bevarandet av databaser förudsätter stora investeringar från samhällets sida.

I dagens informationssamhälle kan riksarkivet och landsarkiven inte längre uteslutande fungera som forskningsanstalter som betjänar historieforskningen och som nöjer sig med att motta äldre arkivmaterial från olika myndigheter. Samhällets behov av informationsservice och utvecklingen inom informationstekniken förutsätter att arkivväsendet står i ständig kontakt med både förvaltningen och den vetenskapliga forskningen inom olika områden.

Noter:

1. European archival conference on creation and organisation of contemporary records, Budapest, 23-26 April 1985:
Creation, maintenance and use by central government institutions of their contemporary records. A Report by Siegfried Büttner.
Functions of archival institutions in the creation, maintenance and disposal of contemporary records. A Report by Michael Roper.
James B. Rhoads, The Role of archives and records management in national information systems, a RAMP-study, Paris 1983.
2. X International Congress on Archives, Bonn 1984. Combined library and archive schools, Subsidiary paper prepared by Michael Cook.
Michael Cook. The harmonization of information training. Information Development. The international journal for librarians, archivists and information specialists. Vol 2 number 4, october 1986.
3. Betänkande av arkivkommissionen. Kommittebetänkande 1977:65. Helsingfors 1977 s. 63-69.

Arkiverne fra Danmarks repræsentationer i udlandet

Af Wilhelm von Rosen

Statsadministrationens lokalarkiver opbevares som hovedregel i landsarkiverne. Der er dog nogle undtagelser fra denne regel; i Rigsarkivet opbevares middelalderens lokalarkiver, lokalarkiver fra de danske besiddelser i Vestindien og arkiverne fra den danske stats repræsentationer i udlandet. Langt de fleste repræsentationer i udlandet er administrativt underordnet Udenrigsministeriet og dets forgængere: Tyske kancellis udenrigske afdeling til 1770 og Departementet for de udenlandske anliggender i 1771-1848. Arkiverne fra repræsentationerne i udlandet er den største gruppe lokalarkiver i Rigsarkivet. Den består af arkiver fra ambassader og gesandtskaber (legationer), missioner og faste delegationer ved internationale organisationer, generalkonsulater, konsulater og vicekonsulater. Hertil kommer enkelte gesandtskabskontorer, d.v.s. filialer i andre byer end der, hvor gesandtskabet er beliggende, samt såkaldte konsulære repræsentationer, som under 2. Verdenskrig var betegnelsen for en række repræsentationer i de af Tyskland besatte lande, og militærmissioner i Tyskland efter 2. Verdenskrig. De to sidstnævnte typer af repræsentationer har i visse tilfælde arkivmæssig kontinuitet med foregående og efterfølgende gesandtskaber.

Til visse gesandtskaber og ambassader har der siden 1939 været knyttet militær-, marine- og flyveattachéer (fra ca. 1969 forsvarsattachéer). Disse attachéers arkiver indgår ikke i arkiverne fra repræsentationerne i udlandet, men er særlige grupper i Rigsarkivet 3. afdeling/Forsvarets arkiver¹⁾.

Arkiver fra statskonsulenter (landbrugsattachéer) i udlandet indgår heller ikke i arkiverne fra repræsentationerne i udlandet. Statskonsulenternes arkiver udgør en særlig gruppe i tilknytning til Landbrugsministeriets arkiv²⁾. Der er dog undtagelser herfra, ligesom der i gesandtskabers/ambassaders arkiver indgår sager vedr. landbrugsforhold. Ved en konkret undersøgelse må således begge muligheder undersøges. Sager fra andre attachéers virksomhed (kultur-, presse-, handels-, fiskeri-, industri-, arbejds-, økonomi- og bistandsattachéer) indgår i gesandtskabernes/ambassadernes almindelige arkivdannelse.

Kronologisk udgør repræsentationsarkiverne tre »afdelinger«:

1) Indtil 1770 indgår arkiverne fra gesandtskaber (og enkelte ambassader), sendelser, residenter, agenter og korrespondenter m.v. i Tyske kancellis udenrigske afdeling (TKUA), registreret i Vejledende arkivregistratur XI, jvf. Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse I, 1983 s. 306-09. Gesandtskabsarkiver m.v. er her indordnet i kancelliets arkiv som særlige undergrupper i den efter lande inddelte Speciel Del af arkivet.

2) Gesandtskabsarkiverne 1771-1848 er indordnet i Departementet for de udenlandske anliggender på tilsvarende måde, altså som særlige un-

dergrupper under Departementets sager vedr. de enkelte lande, og registreret i overensstemmelse hermed i seddelregistratur 43. Gesandtskabsarkiverne er derimod ikke medtaget i den i 1982 udarbejdede reviderede registratur over Departementet for de udenlandske anliggender (ms ved St. Ousager på læsesalen), og på lidt længere sigt er det hensigten at udskille dem af Departementets arkiv og henregne dem til den egentlige gruppe af repræsentationsarkiver. Den ældre ordning af disse gesandtskabsarkiver har medført, at de med nidkærhed og konsekvens er blevet delt ved 1770 og 1848, uanset at hverken oprettelsen af Departementet for de udenlandske anliggender eller forfatningsændringen og ministerialreformen i 1848 havde nogen betydning for gesandtskabernes arkivdannelse.

3) Fra 1848 indgår gesandtskabsarkiver i gruppen Repræsentationer i udlandet. Gruppen omfatter endvidere arkiverne fra faste repræsentationer (delegationer og missioner) ved internationale organisationer, f.eks. ved Forbundsdagen, Folkeforbundet og Forenede nationer. - I 1848 overgik konsulerne (handels- og konsulatssager) fra Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet til Udenrigsministeriet, og i overensstemmelse hermed indgår arkiver fra konsulerne i gruppen Repræsentationer i udlandet. Det gælder også konsulatsarkiver *ældre* end 1848. Langt hovedparten af konsulatsarkiverne er fra de honorære konsulater, d.v.s. fra ulønnede konsulater, tidligere kaldet valgkonsulater. Som regel er disse arkiver af beskeden omfang, og langt fra alle konsulaters arkiver er bevaret, og da kun sjældent fuldstændigt. Fra 1896 udsendtes lønnede konsulater som chefer for de kommercielt vigtigste konsulater³⁾. Arkiverne herfra er væsentligt større end de honorære konsulaters arkiver, og arkivdannelsen adskiller sig i princippet ikke fra arkivdannelsen i gesandtskaber/ambassader. Tilsammen betegnes de som »udsendte repræsentationer«.

Gesandtskaber/ambassader

Egentlig »faste« gesandtskaber i den forstand, vi i dag kender dem, under ledelse af et korps af professionelle diplomater (udetjeneren), som i længere tid akkrediteres et fremmed statsoverhoved og tager sig af alle forekommende sager, opstod efter den westphalske fred 1648, for Danmarks vedkommende efter 1660. Indtil sådanne faste gesandter udsendtes, varetoges de diplomatiske forbindelser af embedsmænd (før 1660 af rigsråder), som udsendtes i en kortere periode, oftest nogle måneder, for at løse en bestemt og tidsbegrænset opgave, f.eks. afslutte en traktat, forhandle et lån eller et kgl. ægteskab og overbringe lykønskninger til et statsoverhoved. Ved siden af disse gesandtskaber i betydningen sendelser, ansattes der i løbet af det 17. årh. fastboende residerende, agenter og korrespondenter i de vigtigste europæiske hovedstæder til at tage sig af sager af mere rutinemæssig og ekspeditions-mæssig karakter, men især til at indsende løbende indberetninger (relationer) til udenrigsstyrelsen i København om de politiske forhold på stedet⁴⁾.

Efter 1770, hvor sendelser ikke længere er den rutinemæssige form for diplomatisk forbindelse, indgår enkelte sendelses-arkiver som (små) undergrupper i tilknytning til Udenrigsministeriets arkiv, men skal i øvrigt søges i Departementet for de udenlandske anliggendes og Udenrigsministeriets arkiver i grupperne for de lande eller emner, de vedrører. Ved Departementet for de udenlandske anliggendes oprettelse i 1770 var residenterne ikke længere fastboende udlændinge i dansk tjeneste, men var blevet afløst af »faste« gesandter (»overordentlig gesandt og befuldmægtiget minister«) eller af ministerresidenter, d.v.s. karrierediplomater, der havde en lidt lavere charge og løn end gesandter og var posteret på de lidt mindre vigtige poster i udetjenesten. Arkiverne herfra adskiller sig ikke fra repræsentationer med en gesandt som missionschef, og de indgår på linje med disse som »gesandtskabsarkiver«, d.v.s. arkiver fra repræsentationer med diplomatisk opgaver og diplomatisk status. Det samme gælder arkiverne fra gesandtskaber og ambassader, som har en chargé d'affaires som missionschef. Dette er dels en rutinemæssig og kortvarig foranstaltning ved en gesandts fravær fra gesandtskabet, f.eks. i forbindelse med gesandtskifte, dels en mere regulær foranstaltning, hvor et gesandtskabs eller en ambassades ledelse i længere tid varetages af en »fast« chargé d'affaires. Årsagen hertil er i de fleste tilfælde lønnings- og anciennitetsmæssige forhold, tilpasning til den charge, det pågældende lands missionschef i Danmark har, eller at gesandtskabet/ambassaden som en sideakkreditering er underordnet gesandtskabet/ambassaden i et andet land (chargé d'affaires ad interim (a.i.)). Fra midten af det 20. årh. betegnes en »fast« chargé d'affaires, som ikke er underordnet en anden ambassade, chargé d'affaires en pied (e.p.).

Omdannelsen 1947-67 af efterhånden alle gesandtskaber til ambassader skete efter international skik og var alene en formel forandring uden betydning for arkivdannelsen.

Konsulater

Konsulerne (generalkonsuler, konsulter, vicekonsuler) var oprindelig - og er stadig hovedsagelig ulønnede, fremmede statsborgere eller fastboende danske forretningsfolk, såkaldt honorære konsulter. Foruden de fra 1896 i stigende omgang udsendte, fast ansatte og lønnede konsulter (generalkonsuler og vicekonsuler) som ledere af de kommercielt vigtigste konsulater, er der i anden halvdel af det 20. årh. også udsendt vicekonsuler og konsultssekretærer til hjælp for visse honorære konsulter.

I dansk konsultsvæsen er der i langt de fleste tilfælde ingen forskel på den myndighed og de embedspligter, der er tillagt generalkonsuler og konsulter. Betegnelsen generalkonsul er en titel, som tillægges en konsul af stedlige eller personlige grunde. Kun i ganske få tilfælde har en generalkonsul som myndighedssområde et helt land og er chef for de derværende konsulter. Derimod er vicekonsulerne oprindeligt på et hierarkisk lavere trin og underordnet den stedlige konsul eller generalkonsul som dennes

fuldmægtig i det pågældende vicekonsulatsdistrikt. Vicekonsuler ansattes i det 18. årh. ganske selvstændigt af konsulerne, i det 19. årh. forudsattes Udenrigsministeriets godkendelse, og fra 1908 udnævnes og afskediges de af Udenrigsministeriet.

Konsulatvæsenets stilling som en særskilt tjeneste uden nævneværdig forbindelse med den diplomatiske udetjeneste opretholdtes også efter konsulatsvæsenets overgang i 1848 fra Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet til Udenrigsministeriet, hvor sager vedr. handels- og konsulatsvæsen behandledes i et særskilt departement indtil 1866. Konsulerne stod i direkte forbindelse med Udenrigsministeriet, og kun i enkelte oversøiske områder var de underlagt den stedlige gesandt, som så tillige var generalkonsul (bl.a. Brasilien 1816-48, USA 1800-1921). Dog var der, især i politiske sager, en vis forbindelse mellem konsulerne og gesandterne, lige som de sidstnævnte i mange tilfælde udtalte sig i forbindelse med udnævnelse af ny konsul og i øvrigt var forpligtet til at understøtte konsulerne, hvis disse bad om bistand. Ved lov nr. 123 af 27. maj 1908 om Diplomat- og Konsulatvæsen § 2 tilvejebragtes en større enhed mellem udenrigstjenestens to grene, idet det bestemtes, at i de tilfælde hvor gesandten ikke af Udenrigsministeriet var tillagt overledelsen af konsulatsvæsenet i et land, skulle han dog føre tilsyn og holdes underrettet om, hvad der foregik af vigtigere sager. De handelspolitiske og kommercielle sagers voksende omfang og vigtighed og den stigende anvendelse af udsendte konsuler medvirkede til, at udenrigstjenestens tre grene, tjenesten i Udenrigsministeriet, ved gesandskaberne og ved konsulaterne, i 1921 forenedes til én fælles tjeneste (lov nr. 257 af 6. maj 1921 § 2)⁵.

En særlig stilling indtog konsulerne i Barbareskerne (Algier, Marokko, Tunis og Tripolis), som var akkrediteret statsoverhovederne med diplomatisk karakter. Indtil 1800 hørte de for de politiske sagers vedkommende under Departementet for de udenlandske anliggender, og for kommercielle sagers vedkommende under Kommercekollegiet. I juni 1800 samledes disse to sagområder under Den kgl. afrikanske Konsulatsdirektion. De »afrikanske« konsulater mistede i 1830erne deres betydning for beskyttelsen af skibsfarten i Middelhavet, bl.a. ved at Algier, Tunis og Tripolis havde mistet deres selvstændighed, således at de hidtil udbetalte »presenter« bortfaldt, for Marokkos vedkommende i 1845. Den kgl. afrikanske Konsulatsdirektion nedlagdes 28. februar 1837, og dens sagområde overgik i sin helhed til Departementet for de udenlandske anliggender. Konsulerne i Barbareskerne blev generalkonsuler i 1821 for at ligestille dem med andre fremmede magters repræsentanter. De ophævedes mellem 1831 og 1849.

De udsendte repræsentationers arkiver

Gesandtskabernes/ambassadernes og de udsendte konsulaters arkiver er næsten alle bevarede, og de er ret nemme at orientere sig i. Der er dog et par undtagelser; brand og revolutionære begivenheder har også her med-

ført tilintetgørelse af arkiver. Arkivet fra gesandtskabet i USA (i Philadelphia 1800-58, i New York 1858-67 og i Washington 1867ff) gik til grunde ved en brand i konsulatet i New York i 1884; det er kun bevaret fra (1854) 1863. Da det danske gesandtskabspersonale i december 1918 måtte forlade Petrograd på grund af de revolutionære begivenheder, medbragtes en del af arkivet, hvoraf en del afleveredes til Rigsarkivet i 1939, mens en anden del indgik i gesandtskabet i Moskvas arkiv ved dets oprettelse i 1924 og med dette afleveredes til Rigsarkivet i 1940⁶). Derimod blev »ældre arkivsager« efterladt i Petrograd i 1918 og er ikke senere bragt til veje. Arkivet fra Petrograd-gesandtskabets såkaldte »Afdeling B«, som varetog østrig-ungarske interesser (krigsfangeforsorg) fra april 1917, blev i juni 1918 overdraget den udsendte østrigske Krigsfangemission i Petrograd. I december 1918 indberettedes til det østrigske udenrigsministerium, at arkivet var brændt⁷).

Indtil omkring 1. Verdenskrig var arkivdannelsen i de udsendte repræsentationer af relativt beskedent omfang. Hovedbestanddelene er rækker af ordrer (instrukser og indkomne skrivelser fra udenrigsstyrelsen), depechekoncepter og departementalia, d.v.s. korrespondancesager ordnet kronologisk eller i emnegrupper, f.eks. vedr. arv, bistand til danske, ordner, rekommandationer, militære spørgsmål, økonomi og statistik m.v., både vedr. Danmark og det pågældende land. Omkring 1. Verdenskrig gik man i de større repræsentationer over til at henlægge ordrer og korrespondancesager (dossiersager, i udenrigstjenesten betegnet »aktpakker«) efter lokalt udarbejdede arkivsystemer, som regel efter en emneplan, i enkelte tilfælde efter årgang. I 1923 udsendte Udenrigsministeriet »Arkivsystem for de udsendte Repræsentationer«, og i løbet af en længere overgangsperiode - senest omkring 2. Verdenskrig - var alle de udsendte repræsentationer gået over til at anvende dette. »Arkivsystemet« er siden ført á jour og anvendes stadig. Det består af godt 100 hovedgrupper (emner), som er underopdelt, og det er i store træk identisk med Udenrigsministeriets »Arkivsystem« - »det arupske«, indført i Udenrigsministeriet 1909. Underopdelingen i de udsendte repræsentationers »Arkivsystem« kan variere efter de enkelte repræsentationers særlige behov, ligesom særlige hovedgrupper kan være taget i brug. De enkelte repræsentationers eksemplarer af »Arkivsystemet« er sjældent bevaret. På såkaldte registerkort eller registersedler anføres sagernes titel i hver hovedgruppe og undergruppe, d.v.s. i journalnummerorden ifølge »Arkivsystemet«. Registerkort er dog ikke ført af alle repræsentationer, og de er i øvrigt kun meget ufuldstændigt bevaret. Der er i de fleste repræsentationer ført protokoller, hvori korrespondancen er noteret i kronologisk rækkefølge - særskilt for ind- og udgående korrespondance - med henvisning til sagens journalnummer ifølge »Arkivsystemet«. Som i Udenrigsministeriet er disse protokoller som regel delt i afdelinger eller særlige protokoller for korrespondance med Udenrigsministeriet, med offentlige institutioner (danske og lokale) samt med private.

Som indgang til de udsendte repræsentationers arkiver er »Arkivsystemet« med evt. registersedler og protokoller som regel ikke nødvendigt. I forbindelse med hver aflevering til Rigsarkivet er der udarbejdet afleveringsfortegnelser, hvori hver enkelt sag (aktpakke) er noteret med journalnummer, titel (emne), og oftest årstal for sagens afslutning, men desværre kun undtagelsesvis med årstal for dens begyndelse. Inddelingen af arkiverne fra de udsendte repræsentationer i afleveringer, betegnet »Aflevering af (årstal)«, er for det 20. årh.s vedkommende, den øverste inddeling. Afleveringerne har imidlertid ikke karakter af at omfatte egentlige »arkivperioder«, og de kan i øvrigt være af meget forskelligt omfang, fra en enkelt pakke til et par hundrede.

Med tilbagevirkende kraft - og derfor af meget ringe betydning for arkivdannelsen - indførtes i 1983 arkivperioder (- 31.12.1922, 1.1.1923 - 31.12.1946, 1.1.1947 - 31.12.1959, 1.1.1960 - 31.12.1978, 1.1.1979 - 31.12.1988 og herefter i 10-årige perioder). Afleveringer foretaget i 1983 og senere er inddelt efter disse perioder, men først for arkiver dannet efter 1979 har periodeinddelingen virkelig betydning.

I næsten alle tilfælde er afleveringer foregået på den måde, at repræsentationen har udtaget ældre og ikke længere aktuelle sager af repræsentationens arkiv med henblik på hjemsendelse. Imidlertid er der stor forskel fra saggruppe til saggruppe på, hvornår en sag ikke længere anses for at være aktuel. For sager vedr. rutinemæssige ekspeditioner sker det tidligt, mens det for andre saggruppers vedkommende sker betydeligt senere. Det betyder, at den tidsmæssige afgrænsning af de enkelte saggrupper (»Arkivsystemets« hoved- og undergrupper) er meget varierende inden for hver aflevering. Hertil kommer, at der ikke sjældent er tilbageholdt enkelte sager inden for en række af i øvrigt afleverede sager i en gruppe; sådanne sager må da søges i de efterfølgende afleveringer. Konsekvensen af denne afleveringspraksis er, at yderårene for de enkelte afleveringer fra en udsendt repræsentation i høj grad overlapper hinanden⁸⁾. Som en grov hovedregel kan man gå ud fra, at største delen af sagerne i en aflevering ligger i den midterste tredjedel af en aflevering. Hertil kommer, at protokoller og evt. registerkort oftest er afleveret på et senere tidspunkt end de sager, hvortil de henviser og således indgår i en af de senere afleveringer⁹⁾.

Ideelt burde sagerne fra en aflevering indordnes i forlængelse af de foregående afleveringers rækker af sager fra de enkelte saggrupper, så den oprindelige orden og systematik blev genoprettet i Rigsarkivet. Sådanne ind- og samordningsarbejder er imidlertid så arbejds- og pladskrævende, at det kun er foretaget i ganske enkelte tilfælde.

De honorære konsulaters arkiver

Som allerede nævnt er rækken af arkiver fra de honorære konsulater (generalkonsulater, vicekonsulater) ikke fuldstændig, men den omfatter dog omkring 300 arkiver. Et fåtal af disse går tilbage til anden halvdel af det 18. årh., men hovedparten er fra anden halvdel af det 19. årh. og fra det 20.

årh. I 1950erne og 1960erne foretog Rigsarkivet systematiske indsamlinger af arkiver indtil 1945 fra de honorære konsulater.

De honorære konsulators arkivdannelse består i hovedsagen af protokoller, hvori ekspeditionerne er indført (skibs-, viserings-, pas-, legalisations- og gebyrprotokoller m.m.) samt diverse korrespondancesager. I visse tilfælde kommer hertil kopibøger og i enkelte tilfælde journaler med journalsager¹⁰⁾.

De honorære konsulators arkiver er normalt ikke inddelt i arkivperioder, men ordnes således at arkivalierne fra hver enkelt honorær konsultid som konsul danner et særskilt arkiv. Forgængerens arkiv opbevares ved konsulatet, mens dennes forgængers arkiv hjemsendes ved konsulskifte.

Kassationer

I de ret få og relativt små arkiver fra de udsendte repræsentationer før 2. Verdenskrig er der ikke foretaget nævneværdige kassationer. Den meget betydelige vækst i repræsentationernes antal og virksomhed i anden halvdel af det 20. årh. har imidlertid gjort det nødvendigt af kassere. Repræsentationsarkiver afleveret før 1980 er som oftest blevet ordnet og pakket efter afleveringen til Rigsarkivet, og de er i den forbindelse rensset for dubletter, tryksager og andet tilsendt materiale, som ikke har medført sagsbehandling i repræsentationen. Arkivdannelsen indtil cirka 1950 er således ikke i nævneværdigt omfang berørt af kassationer. Det kan nævnes, at der er givet generel tilladelse til kassation af udfyldte skemaer vedr. ansøgning om visum for indrejse til Danmark. Et eksemplar af disse skemaer er bevaret i de såkaldte UDL-sager i Rigspolitechefens, Tilsynet med udlændinges arkiv i alle tilfælde, hvor der ikke har været tale om blot rutinemæssig meddelelse af visum (f.eks. ved forlængelse af opholdstilladelse, arbejdstilladelse m.v.).

I 1979 iværksattes en generel kassationsplan for de udsendte repræsentationer¹¹⁾, som betyder, at der er foretaget betydeligt mere omfattende kassationer i de arkiver, som er afleveret til Rigsarkivet efter 1980. Kassationer foretages nu af repræsentationerne selv inden hjemsendelse af arkivet. Princippet for kassationerne er, at sager, hvis indhold af informationer i det væsentlige vil kunne findes i Udenrigsministeriets sager - evt. i andre ministeriers m.v. arkiver - bliver kasseret, »ud fra den grundholdning, at alt væsentligt og vigtigt indberettes til udenrigsministeriet«¹²⁾. I højere grad end for tiden før ca. 1950 bliver repræsentationernes arkiver herefter at anse som et supplement til de oplysninger, som kan findes i Udenrigsministeriets arkiv. Kassationsbestemmelserne for hver enkelt undergruppe er anført i »Arkivsystemet« af 1979. Helt undtaget fra kassation er arkivalier dannet 1940-45 samt enkelte repræsentationsarkiver, som bevares fuldstændigt (Accra, Johannesburg). Støttelsesforholdet kan belyses ved, at de repræsentationsarkiver, som afleveredes i 1983, og som omfatter arkivalier fra perioden ca. 1945 til 1959, d.v.s. alt ikke tidligere

afleveret indtil 1959, fylder godt 100 hylde-meter efter kassation.

For de honorære konsulater udsendtes en tilsvarende kassationsplan i 1982.

Registrering

Som nævnt ovenfor er de ældste arkiver fra repræsentationer i udlandet, d.v.s. indtil 1770, registreret i *Vejledende arkivregistratur XI*, Tyske kancellis udenrigske afdeling m.m., ved Arthur G. Hassø og Erik Kroman, Rigsarkivet 1962. Repræsentationsarkiverne fra perioden 1771-1848 er registreret i *seddelregistratur 43*. Heri indgår endvidere registraturer for hofchefen hos den sindssyge hertug af Oldenburg i Plön 1785-1823, for hvem den danske konge var formynder, samt dele af konsulatsarkivet fra Tanger.

Gesandtskabsarkiver 1849-ca. 1914 er blevet registreret på sedler i fortsættelse af seddelregistratur 43, og det samme gælder omkring halvdelen af konsulatsarkiverne. Enkelte større afleveringsfortegnelser fra det 20. årh. er duplikeret som folioregistraturer. Afleveringsfortegnelser for de øvrige konsulatsarkiver og for langt de fleste udsendte repræsentationer efter ca. 1914 indgår i Rigsarkivets sager vedr. aflevering fra repræsentationerne.

Alle hjælpemidler (seddelregistraturer, folioregistraturer, afleveringsfortegnelser med evt. pakkelister) til repræsentationsarkiver fra 1771 til nutiden - både udsendte og honorære repræsentationer - er nu kopieret og ordnet alfabetisk efter byer (22 ringsordnere). *Oversigt* over disse ca. 485 repræsentationsarkiver er i *Generalrepertorium for repræsentationer i udlandet*, hvor der for hver repræsentation (by) er et blad med stamoplysninger: Arkivnummer, repræsentationens status (ambassade, gesandtskab, mission/delegation, generalkonsulat, konsulat, vicekonsulat - med årstal herfor), oplysninger om sideakkrediteringer samt summariske oplysninger om arkivets bestanddele, det vil som regel sige om hver enkelt aflevering (afleveringsår, yderår og omfang). Med udgangspunkt i generalrepertoriet kan de oven for nævnte kopierede hjælpemidler konsulteres, og der kan på dette grundlag rekvireres arkivalier til brug på læsesalen.

Repræsentationsarkivernes indhold

De emner og forhold, som belyses i repræsentationsarkiverne, afspejler, at repræsentationerne i udlandet beskæftiger sig med så at sige alle statsadministrationens sagområder, for så vidt der er en side heraf, der har berøring med udlandet. I Arkivsystemet for de udsendte repræsentationer er der således saggrupper for trafik, miljø, handel og erhverv, presse, uddannelse, kulturelle forhold m.m. Egentlig udenrigspolitiske forhold vil formentlig i de fleste tilfælde bedst belyses gennem sagerne i Udenrigsministeriets eget arkiv, men repræsentationsarkiverne vil ofte indeholde sager,

hvori udenrigspolitikken baggrund er uddybet med detaljer og dokumentation af begivenhedsforløb.

Mens repræsentationsarkiverne i forhold til Udenrigsministeriets og andre ministeriers arkiver måske blot vil udgøre et supplement i forbindelse med undersøgelse af et emne, er de centrale for undersøgelse af »danske i udlandet«. Det siger sig selv, at emigranternes og andre danskeres forhold i udlandet kun belyses i repræsentationernes arkiver i det omfang, de pågældende danskere har været i forbindelse med repræsentationerne. Det er især tilfældet i forbindelse med familieretlige forhold, for eksempel ved skifte efter danskere og danske emigranter, der er døde i udlandet. Det er formentlig her - danskere i udlandet - at det 20. årh.s repræsentationsarkiver har deres største værdi for historikere.

Noter:

1. Vedr. militærattachés arkiver, se Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse III, 1 (Hæren), 1984 s. 211.
2. Pr. 1986 er arkiver fra statskonsulenterne i London 1940-46 og Berlin 1921-45 afleveret til Rigsarkivet. Danmarks repræsentation ved FAO (Food and Agriculture Organization of the United Nations) i Rom varetages af en udsendt statskonsulent (landbrugsattaché), fra okt. 1978 af en permanent repræsentation med selvstændig arkivdannelse fra omkring 1953.
3. Om udsendte konsulter før 1896, se Klaus Kjølshen og Viggo Sjøqvist: Den danske Udenrigstjeneste 1770-1970 I, Kbh. 1970 s. 306ff.
4. Emil Marquard: Danske Gesandter og Gesandtskabspersonale indtil 1914, Kbh. 1952 giver land for land detaljerede oplysninger om de personale-mæssige forhold (datoer for akkreditering, rappel m.v.) for diplomatiske repræsentanter, både som sendelser, »faste« gesandter, residenter m.v. Efter 1914 må disse oplysninger søges i Udenrigsministeriets Kalender, årligt fra 1890, hvor der også findes oplysninger om udsendte og honorære konsulater.
5. Jvf. Andreas Jørgensen: Af konsulatsvæsenets historie i det 18. årh., i: Erhvervshistorisk årbog III, Århus 1951 s. 37-51. Oversigt over samtlige danske konsulater i udlandet, deres status og indbyrdes over- og underordningsforhold er i Bente Petersen: Oversigt over danske konsulater i udlandet 1770-1921, 2 bd. MS 1967 (RA Håndskriftsamlingen V.B 48).
6. Arkiverne fra gesandtskaberne i St. Petersborg/Petrograd og Moskva betragtes som ét arkiv (arkivnr. 02/398).
7. RA Arkivsvæsenets arkiv, Rigsarkivet off.j.nr. 02/398-lb.
8. Afleveringernes tidsmæssige overlappning kan illustreres ved arkivet fra gesandtskabet i London: *Aflev. 1922*: 1910-13; *aflev. 1936*: 1914-21; *aflev. 1948*: (1838) 1909-22; *aflev. 1949*: ca. 1920-36; *aflev. 1961/62*: ca. 1922-ca. 1946; *aflev. 1977*: 1932-62; *aflev. 1983(1)*: 1918-22; *aflev. 1983(2)*: 1923-46.

9. For enkelte repræsentationsarkiver, hvor afleveringsfortegnelserne udelukkende er en fortegnelse over de afleverede sagers journalnumre, må søgning foregå ved hjælp af protokollerne og »Arkivsystemet«. Det gælder f.eks. det store arkiv fra konsulatet i Chicago.
10. Om konsularinstruktionernes bestemmelser vedr. de honorære konsulaters arkivdannelse, se C. Rise Hansen: Konsulatsarkiver og deres aflevering, i: Afhandlinger tilegnede Rigsarkivar dr.phil. Axel Linvald, Kbh. 1956 s. 129ff. Arkivplan og nyere bestemmelser er i Instruks for udenrigstjenesten af 1965 bd. I, kap. III. G, vedr. søfart i bd. II, samt (pr. 1983) i Instruks for udenrigstjenesten s. 306ff.
11. Rigsark.skr. 5.12.1978, RA Arkivvæsenets arkiv, off.ark.j.nr. 02/5/1-1979 (Æ).
12. Vejledning i kassation og hjemsendelse af akter i 1983, bilag til »Arkivsystemet« af 1979.

Hvilke Statsemployer egne sig overhovedet til Besættelse med Kvinder?

Af Anna Thestrup

I sidste fjerdedel af forrige århundrede ansattes de første kvinder som bestillingsmænd i statslige centrale institutioner¹⁾. Der var kvinder beskæftiget inden for staten tidligere end dette, men med arbejde, som efter tidens opfattelse kun kunne varetages af kvinder eller i hvert fald bedst af kvinder. Der var kvinder ansat for eksempel på Frederiks Hospital og Fødselsstiftelsen som plejemødre og jordemødre. Det nye var, at kvinder blev ansat i stillinger, som mænd også kunne klare.

Beskæftigelse inden for staten kunne være løs ansættelse, som ekstraarbejder eller honorarlønnet, hvor den enkelte arbejdede, så længe institutionen havde brug for ham. Denne ansættelsesform administreredes af institutionens chef, og arbejdet aflønnedes af midler, som han havde til rådighed²⁾. En egentlig ansættelse skete som bestillingsmand. Det krævede ministeriets godkendelse, og løn udbetaltes fra Finansministeriet. Ordet bestillingsmand er udtryk for ansættelsesformen; selve stillingen kunne have forskellige betegnelser, som assistent, registrator eller kancellist. Når en person havde været bestillingsmand en årrække, var der mulighed for at blive embedsmand. Det var en advancementsstilling, der betød kongelig udnævnelse og pensionsret³⁾.

Midt i århundredet var det almindeligt, at mænd, som ansattes i centraladministrationen, havde en universitetsuddannelse, eventuelt en militæruddannelse. Postvæsenet, Telegrafvæsenet og Statsbanerne havde egne uddannelser, som kunne give adgang til centraladministrationen, især i kontorer, hvor de samme institutioners regnskaber blev revideret⁴⁾.

Normalt varetog en person alle funktioner i en institution. Som eksempel kan nævnes Det kongelige Bibliotek: føre regnskab, skrive breve, katalogisere, ekspedere bøger fra magasinerne, vejlede besøgende og så videre⁵⁾. De centrale myndigheder begyndte i århundredets sidste del at ansætte personer uden universitetsuddannelse, især som skrivere. Det var en selvfølge, at de ikke kunne blive embedsmænd. Nogle mænd ansattes på den måde, men her fik kvinderne mulighed for beskæftigelse⁶⁾. Kvinder havde ikke kunnet tage en universitetsuddannelse, men i 1875 blev tilladelse til at studere og tage eksamen givet. Samtidig blev det udtrykkelig fastslået, at de ikke kunne opnå embedsansættelse⁷⁾. Alligevel søgte kvindelige cand.mag.er og cand.polit.er ind i centraladministrationen og hos de centrale myndigheder. Den første kvindelige humanist var historikeren Anna Hude, som blev færdig i 1887 og ansat som assistent i Rigsarkivet i 1889; hun var dermed bestillingsmand. Også historiker nummer to, Nanna Lange, blev ansat i arkivvæsenet, nemlig ved Provinsarkivet for Sjælland m.m. Hendes tilknytning var dog en løs ansættelse helt til 1907,

hvor hun blev udnævnt til registrator, altså bestillingsmand⁸⁾. Den første kvinde, som tog statsvidenskabelig eksamen, hed Meta Kirstine Hansen. Hun var færdig i 1893 og arbejdede som ekstraarbejder på Statistisk Bureau indtil 1896, hvor hun blev fast ansat som assistent⁹⁾. Meta Hansens liv er ikke synderligt belyst; det vides, hvem hun var datter af - en parcellist i Nordsjælland - hendes eksamensresultat, hvor hun boede i København på et enkelt tidspunkt og en smule mere¹⁰⁾. Meta Hansen og Anna Hude fra Rigsarkivet oprettede i 1905 Politisk Kvindeforening, med Anna Hude som formand¹¹⁾. Foreningen forsøgte at engagere kvinder i politik og var dermed en kritik af Dansk Kvindesamfund, som arbejdede for kvindesagen, men mente, at det kunne ske upolitisk. Meta Hansens ansættelse i Statens statistiske Bureau gav anledning til en sag, som dels verserede i Folketing og Landsting i tre-fire år, dels betød, at ministerierne og en række statsinstitutioner blev afæsket deres holdning til ansættelse af kvinder, specielt som embedsmænd.

I 1903 fremsatte folketingsmand Ingvard Jensen¹²⁾ et lovforslag om, at kvinder kunne blive embedsmænd i Statens statistiske Bureau¹³⁾. Et tilsvarende forslag blev behandlet i Rigsdagen i begyndelsen af 1890erne, men forkastet¹⁴⁾. Året 1903 var tilsyneladende et velvalgt tidspunkt at komme med forslaget på, fordi de kvindelige akademikere samme år havde opnået ret til stillinger i statsskolerne, dog med en lavere løn end deres mandlige kolleger¹⁵⁾. Lovforslaget om kvinders ret til embede i Statens statistiske Bureau blev vedtaget i Folketinget i efteråret 1903 og derefter oversendt til Landstinget, som nedsatte et udvalg til at undersøge sagen¹⁶⁾. Udvalget behandlede spørgsmålet om kvinders ret til embede generelt, ikke blot for Statens statistiske Bureau. Det bad i brev af 4. marts 1904 Finansministeriet undersøge, »hvilke Statsemployer der overhovedet egne sig til Besættelse med Kvinder samt, hvilke Vilkaar det maatte være ønskeligt at sætte for Kvinders Ansættelse i Statsemployer, saaledes navnlig Undersøgelse angaaende Ægteskabs Virkning med Hensyn til Ansættelse og Forbliven i Embedet samt Pensioneringsregler...«¹⁷⁾

Finansministeriet spurgte allerede i januar 1904 Statens statistiske Bureau om dets holdning til kvindelige embedsmænd i bureauet. Svaret var et klart »Ja«, fordi »Bureauets Virksomhed spænder over saa mange forskelligartede Omraader (økonomiske, juridiske, matematiske, topografiske, landøkonomiske, socialpolitiske m.v.), og at man som følge deraf ogsaa bør kunne raade over personlig Dygtighed i tilsvarende forskellige Retninger.« Med andre ord: Meta Hansen ledede eller skulle lede et af disse områder, og det ønskede bureauet at honorere. Man må regne med, at emnet havde været drøftet mellem lederen af Statens statistiske Bureau - V. Falbe-Hansen - og forslagsstilleren Ingvard Jensen, inden han bragte det op i Rigsdagen.

Det tidligere nævnte brev fra Landstingsudvalget blev lagt sammen med ovennævnte korrespondance, og ifølge et blyantskrevet notat af 7. marts skulle sagen meddeles de øvrige ministerier. Det skete den 17. marts, hvor Finansministeriets 1. departement skrev til Justits-, Indenrigs-, Land-

Meta Hansen blev som den første kvinde i Danmark cand.polit. i året 1893. Hun blev tilknyttet Statistisk Bureau samme år og fik 1896 fast ansættelse. Først med lovgivningen i 1921 opnåede hun at blive fuldmægtig og dermed få sin uddannelse anerkendt på lige fod med sine mandlige kolleger. Fotografiet er taget 1913 eller kort tid inden.

brugs-, Kultus-, Krigs-, Marine- og Udenrigsministeriet samt Ministeriet for Offentlige Arbejder. Hvert ministerium blev orienteret om anledningen til spørgsmålene og fik en afskrift af Landstingsudvalgets brev samt meddelelse om, at Finansministeriet forventede »i sin Tid at modtage de Bemærkninger, som det kgl. Ministerium i denne Anledning maatte finde sig foranlediget til at fremkomme med.« De første tre svar kom i april, maj og juni fra henholdsvis Udenrigs-, Krigs- og Landbrugsministeriet, alle ganske korte svar. Marineministeriet havde i august fået sit svar færdigt, et brev på 10 håndskrevne sider. I oktober kom Indenrigsministeriets svar, og her medfulgte svar fra Generaldirektoratet for Postvæsenet, som ministeriet havde spurgt. Til gengæld kunne ministeriets egen stillingtagen gøres kort: brevet bestod af 33 linier, hvoraf de 28 var referat af spørgsmålet, de fem sidste anvendtes til at meddele, at Indenrigsministeriet henholdt sig til Postvæsenets svar. I november svarede Ministeriet for Offentlige Arbejder, her medfulgte svar fra Generaldirektoratet for Statsbanerne og fra Telegrafdirektoratet. Justitsministeriets svar kom som det sidste, dateret den 10. december, men forinden havde Kultusministeriet svaret, nemlig den 3. december 1904. Dets svar medførte travlhed i Finansministeriet, da det viste sig, at der ikke blot kom et enkelt svar, men omkring 30! Kultusministeriets 3. kontor, der fungerede som sekretariatskontor, havde spurgt både 1. og 2. kontor og sine egne institutioner, og flere af dem havde ladet spørgsmålene gå endnu et led længere ud. 2. kontor spurgte ligeledes sine underinstitutioner¹⁸). Da embedsmændene i Finansministeriet så alle disse svar, skyndte man sig at få spurgt sine egne kontorer og myndigheder, og den 6. december gik det næste hold breve ud. De sendtes til Generaltolddirektoratet, Skattedepartementet, 1., 2. og 3. Revisionsdepartement, Statens statistiske Bureau, ministeriets 2. departement og Pensionskontoret. Af disse svarede 3. Revisionsdepartement og Statens statistiske Bureau ikke på henvendelsen. Jeg formoder, at der har været personlig kontakt; bureauet har kunnet henvise til, at det allerede havde svaret i januar måned. Svarene kom i øvrigt betydeligt hurtigere ind i denne runde, men denne gang bad man også om svar »efter Omstændighederne snarest belejligt.« De sidste kom i begyndelsen af januar 1905.

Da man i Finansministeriet fik læst de mange besvarelser fra Kultusministeriets institutioner, dukkede ordet kvindesagen op¹⁹), og herved fik ministeriet den idé også at spørge kvinder om deres holdning. Det skete ved et brev til Dansk Kvindesamfund, dateret 8. december. Konceptet indledtes med uddrag af love og lovforslag om Statens statistiske Bureau, men det blev slettet. En formulering om »at give den ærede Bestyrelse Lejlighed til for Finansministeriet at fremsætte sine Ytringer og Ønsker angaaende det heromhandlede Spørgsmaal« var at give Dansk Kvindesamfund for store forhåbninger om indflydelse, og den blev ændret til »at henstille til den ærede Bestyrelse om den maatte ønske for Finansministeriet at fremsætte sine Anskuelse vedrørende de heromhandlede Spørgsmaal.« Pennemøderen havde også været så ubetænksom at nævne, at

Landstingsudvalgets brev var dateret den 4. marts, og havde dermed røbet, at Finansministeriet havde haft brevet i ni måneder, inden man havde fået den idé at spørge Dansk Kvindesamfund. Heller ikke foreningens navn kendte han, men stillede brevet til Bestyrelsen for Kvindernes Samfund. Adressen måtte en anden hjælpe med; i alt tre eller fire forskellige personer har bidraget til dette koncept.

I denne sag har vi et vidnesbyrd om, hvordan ca. 50 kontorer og institutioner så på spørgsmålet om ansættelse af kvinder og de vilkår, det kunne ske under. Mange havde ikke opfattet, at det drejede sig om ansættelse som embedsmænd, men argumenterede for og imod ansættelse overhovedet. Nogle få afviste kort muligheden for ansættelse af kvinder i det hele taget, andre havde forstået, hvor det bar hen og bad så mindeligt om, at de måtte slippe for deltagelse i forsøget. Det kongelige Bibliotek anførte, at »Kvinder kun midlertidigt vilde kunde virke i Bibliotheket, idet deres Virksomhed muligvis afbrydes ved Indtrædelse i Ægteskab; men det er af den største Betydning for Bibliothekets Arbejde, at de dygtige Kræfter, der knyttes til det, bliver der for Livstid ... Jeg maa derfor anse det for ønskeligt, at Pladserne ved Bibliotheket forbeholdes Mænd, og at man ser bort fra Anvendelsen af Kvinder i Bibliotheksvirksomheden.« Andre kastede sig ud i argumenter imod kvinders ansættelse, og her kunne fremføres mange problemer. De var mere syge, kunne for eksempel Statsbanerne fortælle. Statsbanerne havde selv kvinder ansat, men vidste dog kun, at »deres Sygedage efter andetsteds indvundne Erfaringer ere flere«. Kræfter og fysik slog ikke til. I arkivvæsenet var problemet de tunge pakker og høje stiger, i toldvæsenet stillede »Krav om arbejde baade ved Nat og Dag, i alskens Vejr under aaben Himmel«, og man måtte derfor nære betænkelighed ved at ansætte kvinder. »Men det skal tilføjes, at her mest tænkes på Bourgeoisiets Kvinder.« Kvinderne kunne »let blive nervøse og føle sig overvældede, naar der foreligger et større Arbejdsstof, som skal være behandlet paa kort tid«, ifølge Postvæsenet. Mange - blandt andre Postvæsenet - talte om, at kvinderne ikke optrådte med myndighed over for publikum og underordnet personale; ingen tænkte på, at de netop var opdraget til ikke at vise myndighed over for mænd. Nationalmuseets arbejde stillede »sine Udøvere i stadig Rapport til Mænd fra Samfundsklasser, som ikke vilde kunne finde sig i at ledes af Kvinder - nemlig Arbejdsmand af alle Slags Haandværk«, ligeledes »Omgang med Landarbejdere«. Tanken om, at kvinder kunne komme til at repræsentere institutionen over for andre myndigheder, fik nogen til at sige fra: »Og jeg anser det som *ganske utvivlsomt*, at en kvindelig Arkivsekretær ialfald saare vanskeligt vilde kunne *hævde Arkivets Autoritet* særlig overfor de administrative Myndigheder« (Rigsarkivet, 2. afdeling). Også positive egenskaber hos kvinder kunne formuleres negativt: »det Minimum af Interesse, som de her forefaldende Sager har for Kvinder, betinge en mindre Fristelse til Indiskretion« (Marineministeriet).

En del mente, at kvinder tog deres afsked tidligere og dermed blev for dyre i pension. Dette var et af argumenterne for, at kvinder skulle have lavere løn end mænd. Også de institutioner, som mente, at kvinder godt kunne ansættes, i hvert fald som bestillingsmænd, gik ofte ind for lavere løn. Kvinderne havde jo ikke forsørgerpligter over for en familie. En enkelt skrev ligeud: »det er et stort Spørgsmaal, om ikke den kvindelige Assistance vilde forsvinde herfra - som fra de fleste andre Steder - dersom den forlangtes betalt lige saa højt. Den beholdes vistnok hovedsagelig, fordi den anerkendes som »god nok til den billige Betaling« (Marineministeriet).

Der var også positive opfattelser af kvinders arbejde, men betydelig færre. Alle fakulteter ved Københavns Universitet med undtagelse af det teologiske gik ind for kvinders ret til ansættelse i embeder. Det samme gjorde Finansministeriets 2. departement, der havde erfaring, idet to kvinder var ansat, den ene akademiker. Rigsarkivaren var også positiv over for ansættelse af kvinder, det samme var provinsarkivar Saxild i Viborg, i kraftig opposition til sine kolleger. Justitsministeriet mente, at kvinder kunne blive embedslæger og inspektør på Christianshavns Straffeanstalt, hvor der var kvindelige fanger.

Svarene er her knyttet til ministerier og institutioner, men i virkeligheden er det hvert sted en eller ganske få ledende embedsmænds synspunkter, vi præsenteres for. Et enkelt sted - Generaldirektoratet for Statsbørnene - havde sagen været drøftet på to møder.

Det er karakteristisk, at ingen af departementerne - Finansministeriets 2. departement undtaget - kunne tænke sig selv at ansætte kvinder som embedsmænd. Det virker, som om de slet ikke har opfattet spørgsmålene som vedrørende dem selv. Udenrigs-, Krigs- og Landbrugsministeriet afviste at ansætte kvinder i stillinger *under* ministeriet, ikke i ministeriet. Justitsministeriet udtalte sig om kvindelige embedslæger, Indenrigsministeriet og Ministeriet for offentlige Arbejder henholdt sig til de svar, de sendte ind. Kultusministeriet sendte ca. 30 svar, men ikke ét ord om egen opfattelse. Årsagen var formentlig, at de departementalt ansatte embedsmænd hovedsagelig var jurister, og der var endnu ikke uddannet nogen kvindelig jurist. Den første var på trapperne - hun blev færdig samme år - og tre var i gang med studiet²⁰⁾, men hvorfor tage sorgerne på forskud? De ville forhåbentlig, ligesom lægerne hidtil, gå ud i det private erhvervsliv.

Den her behandlede sag fra Finansministeriets 1. departement handler om kvinders ansættelse i staten og under hvilke vilkår. Tre andre emner, med tilknytning hertil, er blevet anbragt i samme sag. Det drejer sig for det første om korrespondancen fra januar 1904 om den konkrete ansættelse af en kvinde som embedsmand i Statens statistiske Bureau; den er allerede omtalt. Det andet emne vedrører kvindelige læger. Forhistorien er, at kvindelige læger i december 1903 henvendte sig til Kultusministeriet med anmodning om at få ændret den kgl. anordning fra 1875, som hindrede

kvinder i at få embeder²¹⁾. Kvinderne ønskede adgang til alle lægelige embeder, undtagen militærlæge. Samtlige 29 kvindelige læger, som på det tidspunkt boede i Danmark, skrev under på henvendelsen. Kvindernes argumenter var den lange tid, der var gået siden adgangen til at tage universitetsuddannelse - ca. 30 år, at tilsvarende reformer var under forberedelse i nabolandene og var gennemført i Sverige, og at kvinder samme år havde opnået adgang til ansættelse i den højere almenskole. Det sidste må have været væsentligt for det valgte tidspunkt, fordi det var deres ligestillede, som havde fået mulighed for statsansættelse. De kvindelige læger sendte deres henvendelse til Kultusministeriet, fordi deres uddannelsessted - Universitetet - hørte under dette ministerium. Henvendelsen fra de kvindelige læger sendtes til høring på Universitetet, der naturligt lod den gå videre til det lægevidenskabelige fakultet, som svarede den 23. januar 1904. Svaret var positivt, hvad angår stillinger på Universitetet; embedslægestillinger kunne fakultetet ikke udtale sig om, da de hørte under Justitsministeriet. Dette svar nåede via Den akademiske Lærerforsamling Kultusministeriet den 29. marts 1904. Da havde Kultusministeriet få dage inden modtaget Finansministeriets henvendelse om kvinders adgang til embede generelt, så hvad var mere naturligt end at lægge det medicinske fakultets brev sammen med denne sag. Hermed havde man et svar, endnu inden man havde nået at spørge. Et udateret blyantsnotat på brevet og en henvisning til den generelle sags journalnummer viser, hvad der er sket. I næste henvendelse til Universitetet bekræftede Kultusministeriet modtagelsen af erklæringen fra det lægevidenskabelige fakultet og bad om, at der blev indhentet erklæringer fra de andre fakulteter. Konsistorium valgte alligevel at spørge samtlige fakulteter, men fik fra det lægevidenskabelige en henvisning til brevet fra januar måned. Da Kultusministeriets svar til Finansministeriet gik af i december samme år, fulgte hele materialet med. Og sådan gik det til, at de 29 kvindelige læger aldrig fik noget svar på deres henvendelse! - Da Nielsine Nielsen i 1874 søgte om tilladelse til at studere ved Københavns Universitet, fik hun intet svar, men måtte læse i avisen, at der var givet en generel tilladelse for kvinder til at studere. Dette bemærker hun både forundret og utilfreds i sine erindringer²²⁾. Hun var medunderskriver i 1903 - primus inter pares - og denne gang gik det ligesådan. Kvindelige lægers tillid til en fair behandling fra de statslige myndigheder har næppe været stor.

Endnu et par problemstillinger belyses i sagen, idet Telegrafdirektoratet oplyste, at telegrafeksamen for de mandlige funktionærer stillede krav om kendskab til tekniske forhold, der ikke stilledes til de kvindelige. Det var ikke i overensstemmelse med lovgivningen, som 1889 og 1902 anførte, at »Kvinder have lige Adgang med Mænd til at oplæres og ansættes i Statens Tjeneste ved Telegrafvæsenet.« Det kan virke hensynsfuldt og velment med de formindskede krav, men var en effektiv måde at sikre, at kvinder forblev i en dårligere position end mænd. Telegrafvæsenet anførte desuden: »Det er en fast Regel, at kun ugifte Kvinder kunne være Funktionærer ved Telegrafvæsenet, og som Følge deraf afskediges enhver

kvindelig Telegraffunktionær, naar hun indgaar Ægteskab.« Ministeriet for offentlige Arbejder følte sig foranlediget til at pynte lidt på sagen og tilføjede derfor, at der ved finansloven for 1904/05 var skabt hjemmel for at udbetale kvinderne et gratiale, når de afskediges på grund af giftermål. Femgangsmåden var blevet observeret i Pensionskontoret, som bemærkede i sit brev: »Hvorledes man for at fremme Tilbøjeligheden til selv at ansøge om Afsked i Tilfælde af Ægteskabs Indgaaelse og derved komme udenom Pensionsspørgsmaalet har ment at kunne hjælpe sig i Ministeriet for offentlige Arbejder, vil ses af den i Afskrift vedlagte Skrivelse af 12te f.M. til Telegrafdirektøren (...), men det synes dog noget tvivlsomt, om en saadan Udvej egentlig er anbefalelsesværdig i videre Omfang.« Problemet videre behandling fremgår ikke af denne sag, men allerede i marts 1905 kunne Kvinden og Samfundet fortælle, at den nye minister for offentlige Arbejder, Svend Høgsbro, havde sørget for, at de kvindelige telegrafister fremtidig fik ret, men ikke pligt til at tage det udvidede kursus, og at de ikke blev afskediget ved indgåelse af ægteskab²³).

Der gik et år, fra Landstingsudvalget i marts 1904 bad Finansministeriet undersøge problemet om kvinder som embedsmænd, indtil svaret blev afsendt. Det var meget lang tid til sagsbehandling efter tidens forhold. Da svaret skulle udformes, var det naturligt at tage Landstingsudvalgets brev frem igen. Udvalget havde bedt om en undersøgelse af, »hvilke Statsembeder der overhovedet egne sig til Besættelse med Kvinder samt, hvilke Vilkaar det maatte være ønskeligt at sætte for Kvinders Ansættelse i Statsembeder, saaledes navnlig Undersøgelse angaaende Ægteskabs Virkning med Hensyn til Ansættelse og Forbliven i Embedet samt Pensioneringsregler; ligeledes angaaende Mands og Hustrus samtidige Væren i Embede og denne Kendsgernings Virkning f.Eks. paa Mandens Forpligtelse til at sikre Hustruens Overlevelserente.« En væsentlig del af spørgsmålene gik altså på økonomiske forhold. Mange havde beskæftiget sig med disse spørgsmål, en enkelt havde udarbejdet beregninger ud fra den forudsætning, at kvinder ikke skulle have pension, men være forpligtet til at foretage opsparing til selvforsørgelse (Kvæstor ved Universitetet og Sorø Akademi). Alt dette så Finansministeriet bort fra i sit svar, for man havde heldigvis en udførlig og udmærket redegørelse, udarbejdet af Pensionskontoret, som skrev: »der skønnes ikke at være nogensomhelst Grund til, at Kvinder skulde pensioneres efter ugunstigere Regler end Mænd, og paa den anden Side synes der heller ikke paa Forhaand at være Grund til at stille Kvinder gunstigere end Mænd med Hensyn til den Alder, ved hvis Opnaaelse Afsked uden videre kan forlanges med Pension (70 Aar, cfr. Pensionslov 24. Februar 1858 § 6.s sidste Pkt.).« Om Enkeforsørgelse oplystes, at enkepension var *mandens* ret, og den kunne man ikke tage fra ham, fordi hustruen var embedsmand. Overlevelserente var mandens pligt til at sikre sin enke indtægter, og den burde heller ikke falde bort, fordi hustruen var embedsmand²⁴). Hun kunne jo vælge at ophøre før tiden og ville på den måde ingen pension opnå.

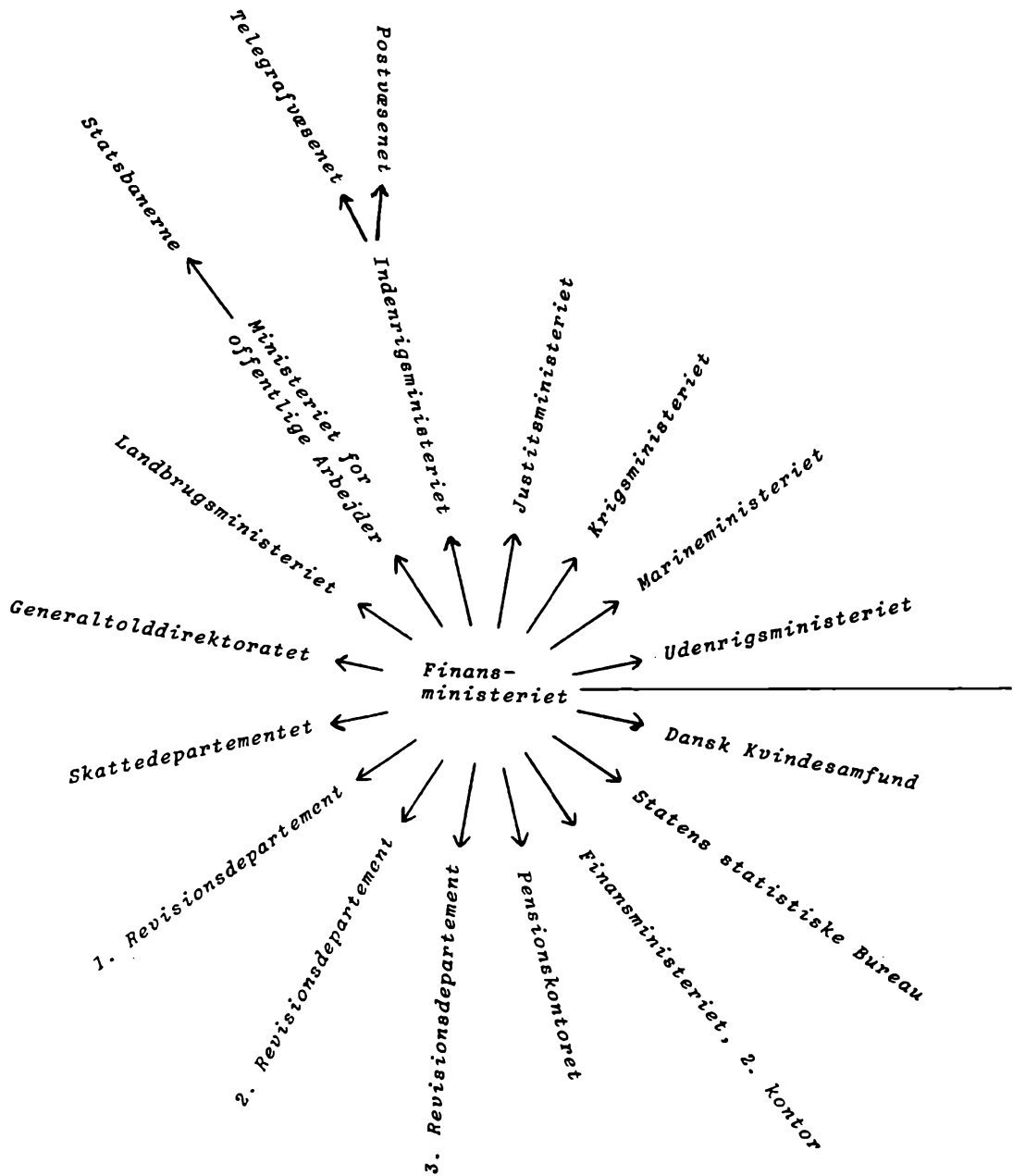
Et afsnit om lønnen kom med, selv om det ikke klart fremgik af Landstingsudvalgets brev, om det forventede oplysninger om det emne. Det var blevet diskuteret i mange svar, nogle havde vaklet, på den ene side mente man nok, at kvinder burde have mindre i løn end mænd, på den anden side skulle myndighederne jo nødt til foretrække kvinder frem for mænd af økonomiske årsager. Finansministeriets 2. departement, hvorunder lønanvisning hørte, afgav et positivt svar angående lige vilkår, men brevet var for konkret til at kunne bruges som forlæg. Også her kunne Pensionskontorets svar bruges: »dels er Manden ikke altid Familieforsørger, og han faar dog ikke ringere Løn af den Grund, og omvendt kan Kvinden være Familieforsørger, dels synes Retfærdighed at tale for, at et Arbejde ikke bliver ringere lønnet, fordi det udføres af en Kvinde, da hendes Arbejde ikke kan anses for at være af ringere Værdi end Mandens.«

Pensionskontoret kunne ikke »tilbageholde den Bemærkning, at forsaavidt det overhovedet findes naturligt og ønskeligt efter Nutidens Opfattelse og Forhold at aabne Kvinder Adgang til Ansættelse i Statsembeder, synes der ikke at være tilstrækkelig Grund til at indskrænke denne Adgang til ugifte Kvinder, idet det Hensyn, som her kunde være at tage til *Familiens Tarv*, formentlig rettest bør være overladt til de paagældende Ægtefællers egen Afgørelse, medens Hensynet til *Embedets Tarv* ikke synes paa Forhaand at behøve at føre til at udelukke gift Kvinde fra Adgang til Embede ...« Indholdet af dette kom med i svaret, men i en anden formulering.

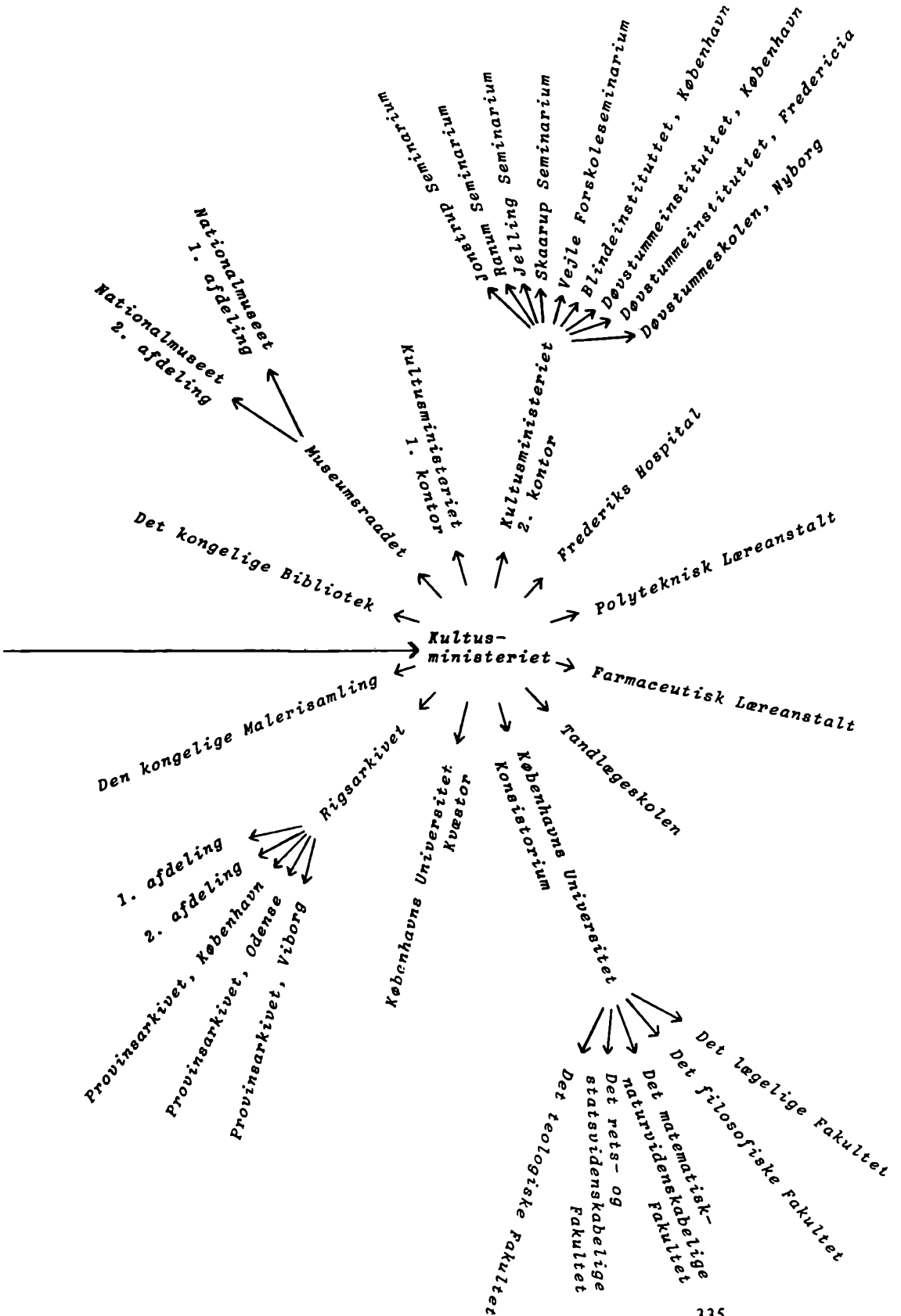
Vilkårene for Kvinders ansættelse kunne besvares ganske kort; de burde være ganske de samme for mænd og kvinder, for eksempel samme krav om uddannelse.

Så manglede kun spørgsmålet, om kvinder overhovedet kunne ansættes som embedsmænd. Svaret måtte være positivt, ellers var der ingen sammenhæng med afsnittene om løn og pension, men det kunne jo ikke nægtes, at flertallet var imod ansættelse af kvinder som embedsmænd. Resultatet blev ret vagt: »Efter den forholdsvis korte praktiske Erfaring ... er det formentlig vanskeligt med Bestemthed at udtale sig om, hvilke Statsembeder der overhovedet egne sig til Besættelse med Kvinder, og hvilke ikke, ... selvfølgelig er (der) en Del Embeder, saaledes navnlig militære Embeder, som ifølge deres Natur ikke egne sig for Kvinder, samt at der derhos under forskellige civile Etater som f. Eks. Toldetaten, Postetaten og Statsbanevæsenet ligeledes er Embeder, der ikke egne sig for Kvinder, fordi de ... forudsætte et saadant Maal af legemlige Kræfter ..., som Kvinder i Almindelighed ikke ere i Besiddelse af.«

Der kom intet med af de konstruktive ideer, der var fremført i svarene. Provinsarkivaren i Viborg mente, at arkivararbejde netop var særlig velegnet for kvinder, og Dansk Kvindesamfund mente, at alle embeder i princippet skulle være åbne for kvinder. De som ikke egnede sig - for eksempel de militære - ville kvinderne heller ikke søge. Men spørgsmålets formulering fik foreningen til at nævne konkrete områder: kvinderne burde kunne blive embedslærere og lærere for studerende på Uni-

Illustrationen viser, hvordan Landstingsudvalgets spørgsmål bredte sig via Finansministeriet til de øvrige ministerier og fra Kultusministeriet til en række institutioner. Spørgsmålet drejede sig om ansættelse af kvinder i statsemeder.

versitetet og på hospitaler; de burde kunne blive dommere - i hvert fald i retter med mere end én dommer. Skoleloven af 1903 gav dem adgang til de højere almenkoler og til overlærerembeder, men ikke rektorembeder; det burde ændres. Ret til ansættelse som præster i folkekirken og endelig ansættelse i administrationen blev fremført. Hermed havde Dansk Kvindesamfund i store træk været rundt om de eksisterende embeder.

Finansministeriets svar afgik i marts 1905 til Landstingsudvalget, og i den følgende samling kom lovforslaget igen op i Folketing og Landsting. Resultatet blev det samme som hidtil: Folketinget vedtog, og Landstinget sendte det i udvalg. Det var nu blevet et sylteudvalg, og i samlingen 1908/09 stillede Ingvard Jensen sit forslag for sidste gang²⁵⁾. Kvinder fik ikke adgang til embeder, hverken generelt eller i Statens statistiske Bureau. Meta Hansen måtte vente til 1921, da der endelig blev vedtaget en lov, som - næsten - ligestillede mænd og kvinder på dette område²⁶⁾. Men det er en anden historie, som ikke skal fortælles her.

Noter:

1. 1879 ansattes den første kvinde i Statistisk Bureau. Statistisk Bureau, kopi-bog 1879, brev nr. 235, 9. juni 1879. Journalsager 1880-89, Personal-Statistik vedr. Det statistiske Bureau for Aaret 1880.
2. Det statistiske Bureau, journalsager 1880-89, Regnskab over ... Kontorudgifter ... 1888/89. Rigsarkivet. 2. Dossiersager, f 414 Personalforandringer i Arkiverne ... 1869-1903, side XVII-XX.
3. Hof- og Statskalenderen, passim. Lønningslov nr. 50 § 10 af 24. april 1889 gav også visse bestillingsmænd i Postvæsenet ret til pension.
4. Hof- og Statskalenderen, passim. Juridisk og statsvidenskabelig Stat, udarb. af V. Richter, 1881.
5. Finansministeriet, 1. departement, journalsag nr. 2376, 1908, brev fra Det kongelige Bibliotek stilet til Kultusministeriet, 13. april 1904.
6. Det statistiske Bureau, journalsager 1880-89, Personal-Statistik 1880.
7. Kgl. Anordning ang. Kvinders Adgang til at erhverve akademisk Borgerret ved Københavns Universitet, 25. Juni 1875. § 1 Det tillades Kvinder at erhverve akademisk Borgerret ved Københavns Universitet. § 3 ... Ved de afsluttende Fakultetsprøver eller akademiske Grader skal der ikke være erhvervet nogen Adkomst for Kvinder til offentlig Embedsansættelse.
8. Kvindelige Akademikere 1875-1925, red. af Lis Jacobsen, 1925, side 210f.
9. Kvindelige Akademikere 1875-1925, side 221. Det statistiske Departement (Statens statistiske Bureau) 1896-1920, 1920, side 148.

10. Juridisk og statsvidenskabelig Stat, 1935, side 416.
Københavns Universitet, 32.08.16 Det rets- og statsvidenskabelige Fakultet, Petita. K.U. 32.28.02 Karakterprotokol 1878-1895, side 122.
11. Kvinden og Samfundet, udg. af Dansk Kvindesamfund, 1904, side 205 og 1905, side 27.
12. Niels *Ingvard* Jensen var valgt på Bornholm, tilsluttet Venstrereformpartiet. Victor Elberling: Rigsdagens Medlemmer gennem 100 Aar, bd. I, 1949, side 253f.
13. Rigsdagstidende 1903-04, Folketinget spalte 2805, 20. januar 1904. De første par år var Svend Høgsbro medforslagsstiller; ophørte, da han blev minister januar 1905 (Venstrereformpartiet, aktiv i kvindesagen).
14. Rigsdagstidende 1890-91, Folketinget spalte 5236, 19. marts 1891. Forslaget blev fremsat af Fr. Bajer (Venstre, aktiv i kvindesagen). Lov af 16. december 1895 om Ordning af Statens statistiske Bureau.
15. Lov om højere Almenskoler m.m., nr. 62, 24. april 1903.
16. Rigsdagstidende 1903-04, Landstinget spalte 615ff.
17. Finansministeriet, 1. departement, journalsag 2376, 1908. Den følgende gennemgang af emnet bygger på denne sag.
18. Den del af sagen, som var opstået i Kultusministeriets 3. kontor (j.nr. 249, 1904) og videresendt til Finansministeriet, har fejlagtigt været placeret i Kultusministeriets arkiv, men overføres nu til Finansministeriets sag, jfr. note 17. Den del af sagen, som var opstået i Kultusministeriets 2. kontor, er ikke fundet (j.nr. 1005, 1904). Oplysninger om dens placering modtages gerne!
19. Kvæstor for Københavns Universitet og Sorø Akademi, jfr. note 17.
20. Kvindelige Akademikere 1875-1925, side 223f.
21. Kultusministeriet, 3. kontor, journalsag j.nr. 970, 1903.
22. Nielsine Nielsens Erindringer, genudgivet 1985, side 50.
23. Kvinden og Samfundet, 1905, side 42 og side 45f. Ministeriet I. C. Christensen trådte til i januar 1905.
24. Departementstidende 1851. Lov nr. 1 og 2 af 5. januar 1851, Pensionslov og Lov om Embedsmænds Forpligtelse til at sikre deres Enker Overlevelserefter.
25. Som note 17.
26. Lov nr. 100 af 4. marts 1921, Lov om lige Adgang for Kvinder og Mænd til Tjenestestillinger og Hverv.
Hof- og Statskalenderen 1930, spalte 433.

Vaccinationskommissionen og befolkningsstatistikken

Af Poul Thestrup

Befolkningsstatistikken i begyndelsen af 1800-tallet

Opgaven med at udarbejde en løbende dansk befolkningsstatistik har siden 1833 uden afbrydelser været varetaget af den institution, der startede med at være benævnt Tabelkommissionen, men som siden har båret navnene: Statistisk Bureau, Statistisk Departement og nu Danmarks Statistik. Før 1833 blev der dog også anvendt betydelige ressourcer på udarbejdelse af forskellige former for løbende statistik, herunder befolkningsstatistik, men takket være den manglende koordinering stod de i samtiden tilgængelige resultater ikke i noget rimeligt forhold til ressourceanvendelsen. Her tænkes ikke bare på, at man normalt ikke publicerede statistikken.

Hvordan arbejdet med befolkningsstatistikken var organiseret i 1700-tallet, skal ikke behandles her, men i perioden 1797-1819 havde Rentekammeret et særligt tabelkontor, der bl.a. tog sig af bearbejdelsen af 1801-folketællingen, og som også modtog det til Rentekammeret indsendte materiale om fødte, viede og døde. Kontoret synes ikke inden sin nedlæggelse at være blevet helt færdig med bearbejdelsen af 1801-folketællingsmaterialet, selv om man i 1810 vist var ret tæt på en afslutning af arbejdet¹⁾. Undervejs var der dog løbende fremkommet resultater af arbejdet, først i *Kollegialtidende* og siden andre steder. Det første, der offentliggjordes, nemlig i *Kollegialtidendes* nummer for 16/1 1802, var summariske tal for hver af byerne og præstegældene i Aggershus stift. Så fulgte flere norske stifter, og i nummeret for 3/9 1803 publiceredes, som de første tal vedrørende Danmark, sognetallene for Fyn og Langeland. Sognetallene for Lolland-Falster fulgte hurtigt efter, men det næste, der kom, var tallene for Island og Færøerne, og sognetallene for de øvrige danske stifter blev aldrig publiceret i *Kollegialtidende*²⁾. Samlede tal for Danmarks folketal i 1801 offentliggjordes derfor først i Christen Henriksen Pram's afhandling: *Om Befolkningen i Skandinavien og dens Tilvæxt i Tidsløbet 1769-1800*, der fremkom i 1808 i fjerde årgang af *Det skandinaviske Litteraturselskabs Skrifter*. Pram meddelte dog her kun tal for stifternes samlede befolkning opdelt på land- og bybefolkning. Pram havde ikke nogen tilknytning til Rentekammerets Tabelkontor, men var på anden måde ret højt placeret i centraladministrationen. Han var således på dette tidspunkt kommitteret i Kommercekollegiet og formelt også sekretær i Postkasse-Pensions-Direktionen. Hans hovedinteresse synes dog at have været hans litterære ambition. Han havde således i 1796 sammen med bl.a. Baggesen været én af stifterne af Det skandinaviske Litteraturselskab³⁾.

Hvordan Pram fik lov til at benytte de endnu ikke publicerede folketællingsresultater, foreligger ikke oplyst. Han må endda have fået mere udførlige tal, end dem han publicerede i 1808, for i 1812 kunne Begstrup i syvende bind (Nørrejylland, 3. del) af sin *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark* gengive en tabel, hvor befolkningen stiftsvis og fordelt på by og land var opdelt efter erhvervsgrupper, og henviser til, at han havde fået tallene fra Pram⁴). Da Thaarup så i 1815 bragte en tabel for 1801-folketællingen i »*Udførlig Vejledning til det Danske Monarkis Statistik*«, skete det på grundlag af Begtrups tal⁵).

Når det ikke blev Rentekammerets Tabelkontor som sådan eller én af dets ansatte, der publicerede de samlede resultater af 1801-folketællingen, hang det uden tvivl sammen med, at man var i færd med at køre fuldstændig fast i kontoret. Man skulle også lave regnskabsstatistik, men det havde det underbemandede kontor helt afholdt sig fra mellem 1801 og 1806 på grund af arbejdet med folketællingen. Man blev derfor presset til at tage regnskabsstatistikken op igen, selv om folketællingen ikke var færdigbearbejdet, og hertil kom alvorlige samarbejdsproblemer på kontoret, hvilket alt andet lige ikke kan have forøget kontorets produktivitet⁶).

Da Tabelkontorets omdømme ikke forbedredes i de nærmest følgende år, opstod der planer om at omorganisere kontoret, hvilket fik kontorchefen, Johan Henrik Gundelach, til at søge sin afsked i april 1813. Man nåede dog ikke at bevilge denne eller på anden måde tage stilling til, hvad der skulle ske med kontoret, før Gundelach døde i maj 1814. Nu var tiden ikke længere til udvidelser af aktiviteterne i centraladministrationen, og til trods for flere konstruktive forslag med hensyn til organiseringen af statistikproduktionen, blev kontorchefstillingen slet ikke besat påny, men fuldmægtigen fungerede i stillingen, til kontoret i 1819 definitivt blev nedlagt⁷).

Mens overvejelserne i Rentekammeret om Tabelkontorets skæbne stod på, udsendte Danske Kancelli (13/9 1814) et cirkulære til samtlige biskopper om, at der nu årligt skulle indsendes »*en summarisk Fortegnelse over Folkmængden i ethvert Sogn, samt over fødte og døde Børn*«. Det var dog ikke Kancelliet selv, der skulle have materialet, men Vaccinationskommissionen, for at denne kunne bedømme vaccinationens fremgang.

Der var i og for sig ikke noget usædvanligt i, at Kancelliet krævede primærstatistik ind fra biskopperne i stedet for at forsøge at få den andre steder, f.eks. i Rentekammerets Tabelkontor. Fra 1735 havde Kommercekollegiet årligt modtaget lister over fødte og døde i hvert stift. Disse lister, der var opdelt på herreder (provstier), og på hvilke de døde fra 1775 var inddelt i tiårsaldersgrupper, havde Kancelliet fra 1741 og Rentekammeret fra 1777 også krævet tilsendt, så her ved 1814 afsendte samtlige biskopper samtidigt ens lister til de tre regeringsorganer⁸). Det var dog formentlig Kommercekollegiet, der blev opfattet som hovedansvarlig for at modtage og behandle materialet. Det var i hvert fald Kommercekollegiet, der forelagde Hans Majestæt resultaterne, indtil dette ved Kommer-

cekollegiets nedlæggelse pr. 9/2 1816 overgik til Danske Kancelli. Fra 1835 forestilledes beretningerne af Tabelkommissionen⁹⁾.

Da de døde på listerne var inddelt i tiårs-aldersgrupper, kunne man i hvert fald ud fra dem opgøre det årlige antal fødte og døde børn, hvis dette defineredes som børn døde inden tiårsalderen, og når biskopperne i forvejen skulle indsende listerne til tre myndigheder, kunne de vel også indsende en afskrift til en fjerde myndighed, nemlig Vaccinationskommissionen. Selv om Kancelliet i cirkulæret refererede til, at biskopperne i forvejen indsendte »de sædvanlige lister over fødte og døde«, blev begrebet »døde børn« dog ikke defineret som børn døde inden tiårsalderen, således at tallene umiddelbart havde kunnet uddrages af det materiale, der alligevel indsamledes.

Foruden tal for fødte og døde (børn) blev der dog her som noget nyt som nævnt også indkrævet årlige »*summariske folketal*« for samtlige sogne fra biskopperne, dog naturligvis uden at det på nogen måde blev antydnet, hvordan disse tal skulle fremskaffes. Det, man skulle bruge, var i virkeligheden tal på amtsbasis, men det mente man nok ikke, man kunne bede biskopperne om. Hos dem blev alt opgjort på provstier og stifter.

Inden vi ser nøjere på, hvad der kom ud af dette kancellicirkulære, kan der dog være grund til at beskæftige sig med det organ, der havde udbedt sig tallene: *Vaccinationskommissionen*, og hvorfor denne ville til at beskæftige sig med befolkningsstatistik.

Vaccinationskommissionens oprettelse og funktion

Op gennem 1700-tallet var koppesydommen en af de væsentligste dødsårsager. Når en person først var smittet, kunne man kun håbe på, at sygdommen ville få et mildt forløb. Egentlige lægemidler mod sygdommen fandtes ikke. Den eneste mulighed for beskyttelse var allerede at have gennemgået sygdommen, for dette gav immunitet mod at få den igen senere. Fra 1720'erne var man dog i Europa blevet bekendt med, at hvis man påførte koppesydommen kunstigt ved at indføre materie fra en koppepustel i et snit i huden, ville sygdommen i langt de fleste tilfælde få et mildere forløb, end hvis personen smittedes naturligt. Denne form for påførelse af koppesmitte, der betegnes variolation eller inoculation, anvendtes i Danmark i en periode fra 1754 og igen fra 1769, hvor Struense fik den midlertidigt nedlagte inoculationsanstalt genoprettet. Selv om inoculationen forårsagede en langt ringere dødelighed end naturlig koppesmitte, var metoden dog ikke farefri. Hertil kom, at inoculationerne medførte, at de inoculerede var smittebærere i inoculationsperioden. I stedet for periodiske koppeepidemier fik man derfor en permanent koppeepidemi. Resultatet af metodens anvendelse har derfor formentlig været, at mindre grupper i de højere sociale lag kom lettere over deres koppesydom, men at koppedødeligheden generelt ikke gik ned¹⁰⁾.

I 1798 publicerede den engelske læge Edward Jenner imidlertid en afhandling, hvori det påvist, at mennesker, der havde været smittet med den koppesygdom, der fandtes hos køerne, også var immune overfor almindelige kopper, og at ko-kopper, når de påførtes mennesker på en inoculationslignende måde, fik et yderst mildt forløb med koppedannelsen begrænset til det sted, hvor smitten indførtes. Vaccinationen mod kopper var hermed opfundet.

Jenners første og følgende skrifter blev hurtigt kendt i Danmark, som i resten af Vesteuropa. Samme år var der en notits om sagen i Rafn's: *Bibliotek for Physik, Medicin og Oeconomi* og år 1800 havde veterinæren Erik Viborg en større artikel om spørgsmålet sammesteds, ligesom han også skrev om sagen i Johan Clemens Tode's *Nyeste Sundhedstidende*. Den første vaccination i Danmark udførtes 6/7 1801 af kirurgen Friderich Christian Winsløw med materiale tilsendt fra Jenner. Herefter vaccineredes hver 9-10de dag børn, idet vaccinationsmaterialet blev taget fra ko-koppetustlen på et eller flere af de ved den foregående vaccinatton vaccinerede børn¹¹⁾.

Statsmagten var også hurtigt med på ideen. Allerede 1/10 samme år udbad Kancelliet sig Collegium Medicum's betænkning om nytten af nedsættelse af en lægelig kommission til at udtale sig om det, der endnu på dette tidspunkt betegnedes »*ko-koppe-inoculation*», og efter collegiets anbefaling nedsattes 14/10 en sådan. Collegium Medicum var også blevet anmodet om at foreslå medlemmer til en sådan. Dette havde man ikke direkte gjort, men havde dog foreslået, at der i kommissionen skulle være lige mange medicinere (fra Collegium Medicum) og kirurger (fra Kirurgisk Akademi), nemlig to hvert sted fra. Kancelliet udnævnte herefter, foruden Viborg og Winsløw, samtidens mest fremtrædende læge, kirurgen Heinrich Callisen, og de to livmedici U. B. Aaskow og J. W. Guldbrand. Det blev altså to kirurger, to medicinere og én veterinær.

Kommissionen var tænkt som en undersøgelseskommission og derfor som en midlertidig foranstaltning, men i dens første betænkning allerede 5/12 foreslog den gratis offentlige vaccinationer i København under kommissionens tilsyn ved en dertil ansat læge, nemlig Winsløw's amanuensis, kirurgen Wilhelm Stebuss. Denne skulle ikke blot vaccinere gratis i København, men også levere vaccinationsmateriale til vaccinatorer i monarkiets øvrige dele. Da vaccinationsmaterialet hele tiden blev taget fra de ugen før vaccinerede, var formålet med de gratis offentlige vaccinationer ikke blot at få vaccineret en del af Københavns befolkning, men også at sikre at vaccinstammen holdtes i live. Da dette approberedes, havde Vaccinationskommissionen ikke blot foranlediget oprettelse af Vaccinationsantaltens, det senere Statens Seruminstitut, men havde også i praksis ændret sin egen status fra en (midlertidig) undersøgelseskommission til et permanent, administrativt organ. Collegium Medicum havde ellers foreslået, at det skulle være tre af byens almindelige læger, der skulle have de offentlige vaccinationer som bibeskæftigelse mod et mindre honorar. Det er også tvivlsomt, om Collegium Me-

dicum havde forestillet sig, at Vaccinationskommissionen skulle have været et permanent organ¹²⁾.

Der var imidlertid et forhold, der gjorde Vaccinationskommissionen mindre egnet som permanent, administrativt organ. Ved kommissionens nedsættelse havde man valgt medlemmerne ud fra det synspunkt, at det skulle være sagkyndige, der kunne bedømme resultaterne af de da pågående vaccinationsforsøg. De var derfor forståeligt nok ikke særlig unge. De to medicinere Aaskow og Guldbland, der i øvrigt ikke synes at have spillet nogen stor rolle i kommissionen, var født i henholdsvis 1742 og 1744, og døde i henholdsvis 1806 og 1809, uden der blev udnævnt nogen erstatning for dem i Vaccinationskommissionen. Kirurgen Winsløw, der var født i 1752, døde i 1811, og blev i kommissionen erstattet af kirurgen H. Chr. F. Schumacher, men denne opgav to år efter alle sine hverv, og afløstes i Vaccinationskommissionen af Wilhelm Stebuss, der, som nævnt, var forstander for Vaccinationsanstalten, og som i 1814 også blev Vaccinationskommissionens sekretær. Hans ydre position udenfor Vaccinationskommissionen var ikke så høj som de andre kommissionsmedlemmers, hvilket må have smittet af på hans position i kommissionen. Mens de andre medlemmer alle var professorer el.lign., var han, ved siden af den ikke særligt prestigebetonede stilling som forstander for Vaccinationsanstalten, hvilket ikke opfattedes som en fuldtidsbeskæftigelse, kun avanceret langsomt og nåede først i 1816 stillingen som regimentskirurg. Han havde i modsætning til de andre heller ikke nogen videnskabelig produktion. Veterinæren Erik Viborg, der var født i 1759, døde i 1822, og afløstes i Vaccinationskommissionen af brodersønnen Carl Viborg, der fagligt slet ikke kom op på siden af onkelen, men som uheldigvis også afløste ham på Veterinærskolen.

Den, der formentlig var Vaccinationskommissionens mest indflydelsesrige medlem, var samtidig dens ældste medlem, kirurgen Heinrich Callisen, der var født i 1740 og således over 60, da han udnævntes til medlem af Vaccinationskommissionen. I 1805 holdt han sin afskedsforelæsning på Kirurgisk Akademi, men han fortsatte som generaldirektør for kirurgien til sin død 84 år gammel i 1824. Han fortsatte også som medlem af Vaccinationskommissionen til 1821, hvor han afløstes af sin svigersøn Johannes Colsmann, der også i 1824 efterfulgte ham som generaldirektør for kirurgien. Heller ikke Colsmann havde sin forgængers format, og alt i alt må det alene ud fra personsammensætningen i Vaccinationskommissionen være klart, at denne efterhånden måtte miste sin dynamik¹³⁾.

Dette skete dog ikke lige med det samme. I de første år var kommissionen endda meget aktiv. Kommissionen fik således allerede i januar 1802 foranlediget, at der af lægerne skulle indsendes lister over de vaccinerede¹⁴⁾, og disse vaccinerede blev så indført i kommissionens protokoller, så man senere kunne følge deres skæbne og derved bedømme værdien af vaccinationen. Hvert år blev der via Kancelliet indgivet en beretning til kongen. Her blev det ikke blot opregnet, hvem der havde vaccineret hvor mange, men Vaccinationskommissionen kom også i årsberetningerne

med mere principielle forslag og henstillinger. Kommissionen erklærede således allerede i sin første beretning, at inoculation nu måtte anses for urigtig og skadelig¹⁵), og i beretningen for 1806 foreslog man, at vaccinationen i praksis skulle gøres tvungen ved at forlange, at ingen, der ikke var vaccineret, skulle kunne optages i offentlig skole, tages i lære eller konfirmeres¹⁶). Dette reagerede Kancelliet dog i første omgang ikke på, men efter at Vaccinationskommissionen havde gentaget forslaget i beretningen for 1807 og i beretningen for 1808¹⁷), men nok især efter at København i 1808 var blevet ramt af en middelsvær koppeepidemi med ialt 46 døde, hvilket var det største tal siden 1802¹⁸), tog man forslaget op, og resultatet blev vaccinationsforordningen af 3/4 1810, hvori det bestemtes, at man skulle være vaccineret for at blive optaget i skoler udover almueskoleniveauet, for at blive taget i lære eller for at blive viet. Endvidere skulle præsterne ved konfirmationsforberedelsen formane eventuelle uvaccinerede om at blive vaccineret snarest. Det var således efter forordningen ikke en forudsætning for at blive konfirmeret at være vaccineret, som det var det for at blive gift¹⁹), men det blev det året efter med plakaten af 19/11 1811. Med Vaccinationsforordningen af 1810 blev Vaccinationskommissionen også officielt gjort permanent, ligesom den nu officielt blev den overordnede myndighed for stifts- og landfysici i vaccinationsanliggender.

Vaccinationskommissionens nye status blev ikke begyndelsen til større betydning og indflydelse for kommissionen. Det blev snarere kulminationen af dens indflydelse. Herefter skete der nemlig ikke de store ting. Kommissionen indgav hvert år sin beretning om, hvor mange der var blevet vaccineret i det forløbne år og i alt, men stort andet skete der heller ikke. Den manglende dynamik kan naturligvis i høj grad forklares med, at der nu ikke var meget nyt at gøre, med mindre man skulle indføre egentlig vaccinationstvung, og dette skete først så sent som i 1871, hvor det ved lov bestemtes, at alle, der ikke havde haft de naturlige kopper, skulle vaccine-res inden syv-årsalderen²⁰).

I 1820 besluttedes det, efter indstilling fra Vaccinationskommissionen, at kommissionen for fremtiden ikke måtte autorisere yderligere personer udenfor lægestanden som vaccinatører undtagen for de nordlige bilandes vedkommende. Begrundelsen herfor var, at lægerne nu uden besvær kunne overkomme alle vaccinationer, men der synes også at have været problemer med at få de ikke-lægelige vaccinatører til at indsende de årlige beretninger til embedslægerne, i hvis samlede beretning for vaccinationerne i fysikatet de derfor kom til at mangle²¹). Selv om der officielt ikke blev sagt noget om det, kan det dog ikke udelukkes, at der bag beslutningen først og fremmest lå pression fra Sundhedskollegiet, der i høj grad opfattede sig som repræsentant for lægestandens økonomiske interesser²²).

Sundhedskollegiet var oprettet i 1803 som en øverste sundhedsmyndighed, der skulle afløse de evigt stridende organer: Collegium Medicum og Kirurgisk Akademi. Da striden mellem medicinere og kirurger netop var

Koekopper-Indpodnings-Attest.

J. J. Hansen
Løjtnant i Sømandsregimentet i Odense
Waren Marie

fød i ~~Odense~~ og boende i ~~Odense~~ ~~5 Maanedes~~ gammel,
er af mig underskrevet, Aar 1800 den 19 August indpodet
med Koekopper. Ved nøiagtigt Eftersehn inellem den 7de og 9de
Dag efter Indpodningen har jeg fundet alle de Tegns, som vise
dem at være de ægte Koekopper: de være nemlig hele og ube-
skadigede, opfyldte med en klar Vædsse, i Midten nedtrykte,
og omgivne med en rød Zirkel;

har da ordentlig giennemgaaet de ægte Koekopper, som betyge
for Bornekopper i Fremtiden; hvilket herved, paa Vre og
Samvittighed, bevidnes

Odense den *11 Juli* Aar *1800* af
H. J. Hansen
Løjtnant i Sømandsregimentet

Der var stor uvilje i lægestanden mod de ikke-lægelige vaccinatorer, som Vaccinationskommissionen autoriserede. Her er gengivet en vaccinationsattest udstedt af den, der i Odense foretog de fleste vaccinationer, byens skarpretter.

hovedgrunden til problemerne i den foregående periode, blev det direkte i Sundhedskollegiets instruks fra 1813 bestemt, at det skulle bestå af lige mange medicinere og kirurger²³⁾. Sundhedskollegiet modtog fra 1803 medicinalberetninger fra embedslægerne og andre praktiserende læger²⁴⁾. Heri var et af de faste klagepunkter, at de autoriserede ikke-lægelige vaccinatorer ved deres virksomhed formindskede lægernes i forvejen utilstrækkelige indtægter, men hertil måtte Sundhedskollegiet med beklagelse svare, at det ikke kunne gøre noget, når det drejede sig om personer, der var autoriseret som vaccinatorer af Vaccinationskommissionen²⁵⁾. Dette var dog ikke nok til at pacificere lægerne, og i forbindelse med

indsendelse af beretningen for 1822 gik Vaccinationskommissionen med til at foreslå, at det blev pålagt amtmændene at drage omsorg for, at de ikke-lægelige vaccinatorer kun vaccinerede i det omfang, de beskikkede læger ikke kunne overkomme vaccinationerne. Et direkte forbud mod, at de ikke-lægelige vaccinatorer vaccinerede videre, ville kommissionen ikke foreslå²⁶). Resultatet blev da også kun et reskript i overensstemmelse med Vaccinationskommissionens forslag²⁷).

Nu var både de ikke-lægelige vaccinatorers og Vaccinationskommissionens dage imidlertid talte. Embedslægen i Viborg meddelte, at han ville berejse sit distrikt hvert andet år for at vaccinere og anmodede på baggrund heraf om, at det så blev forbudt andre at vaccinere i hans distrikt. For at få klarlagt, om en vaccinationskampagne hvert andet år var tilstrækkeligt, korresponderede Kancelliet ikke med Vaccinationskommissionen, men med Sundhedskollegiet, inden man gav embedslægen i Viborg ret²⁸), og kun en måned senere fjernede Kancelliet helt grundlaget for de ikke-lægelige vaccinatorer ved at bestemme, at kun embedslægerne for fremtiden skulle kunne oppebære den ved vaccinationsforordningen af 3/4 1810 fastsatte akkordbetaling fra det offentlige på 24 skilling pr. vaccination²⁹).

Vaccinationskommissionens ophævelse var nu også de facto besluttet. I slutningen af januar 1824, før Vaccinationskommissionens beretning for 1823 var indkommet, udbad Kancelliet sig såvel Vaccinationskommissionens som Sundhedskollegiets betænkning om, hvorvidt det ville være hensigtsmæssigt, at tilsynet med vaccinationsvæsenet for fremtiden henlagdes under Sundhedskollegiet »for at forhindre Collision i Tilfælde af en udbrudt Koppeepidemi«³⁰). Kancelliet havde da også allerede ved behandlingen af Vaccinationskommissionens beretning for 1822 på egen hånd konkluderet, at en sammenligning af de vaccineredes tal med antallet af fødte (og døde) viste, at praktisk talt alle nu vaccineredes som børn. Der var således ikke længere væsentlige problemer med at få vaccinationsvæsenet til at fungere³¹).

Det foreligger ikke oplyst, hvad det var for »kollisioner«, som kancelliet ønskede at forebygge, og om der allerede skulle have været nogen, men det er naturligt at sætte kancelliets interesse i vaccinationssagen i forbindelse med, at der i december 1823 var udbrudt en koppeepidemi i København, efter at man i adskillige år helt havde været forskånet for koppeepidemi i byen. Under epidemien viste det sig for øvrigt, at også en del af de vaccinerede blev angrebet af sygdommen. De fik den dog i en mildere grad end de ikke-vaccinerede, og dødeligheden var meget ringere hos de vaccinerede end hos de ikke-vaccinerede. På grund af epidemien nedsatte Kancelliet 17/1 1824, altså næsten to uger før Kancelliet skrev til Sundhedskollegiet og Vaccinationskommissionen om dennes nedlæggelse, en særlig koppe-epidemikommission bestående af så fremtrædende personer som geheimestatsminister F. J. Kaas (som formand), Københavns politidirektør A. Chr. Kjerulff, direktøren for Københavns fattigvæsen C. F. Mangor, stadsfysikus Andreas S. Lund og

medlem af Vaccinationskommissionen professor Colsmann³²⁾. På denne måde havde man, i hvert fald i København, fået et tredje organ til at tage sig af sundhedsforhold i forbindelse med koppesmitte. Det er derfor forståeligt, at Kancelliet nu rejste spørgsmålet om Vaccinationskommissionens nedlæggelse.

Sundhedskollegiet anbefalede uden betænkelighed, at opgaven overførtes til dem. Man fremhævede, at det ville gøre kommandovejen kortere for lægerne. Hovedparten af udtalelsen handlede dog om, at Sundhedskollegiet ønskede de ikke-lægelige vaccinatører afskaffet af mange gode grunde, ikke mindst fordi deres virksomhed formindskede de beskikkede lægers i forvejen ikke for høje indtægter.

Indstillingen fra Vaccinationskommissionens tre medlemmer viste tydeligt, at man også her havde forstået, at kommissionens dage var talte. Colsmann sad i forvejen i Sundhedskollegiet og nu altså også i den nye koppeepidemikommission, så han ville ikke lide noget prestigetab ved Vaccinationskommissionens nedlæggelse. Han havde da også i Sundhedskollegiet anbefalet Vaccinationskommissionens nedlæggelse. Viborg synes, i modsætning til onkelen, ikke at have interesseret sig for de veterinære aspekter af vaccinationssagen, så den eneste, der virkelig havde noget at miste ved Vaccinationskommissionens nedlæggelse, var Stebuss, som ikke havde en position, der muliggjorde optagelse i Sundhedskollegiet, og som fik speciel løn som Vaccinationskommissionens sekretær. Hovedparten af Vaccinationskommissionens svar på Kancelliets skrivelse handlede da også om Stebuss forhold efter Vaccinationskommissionens nedlæggelse.

Først og fremmest skulle Vaccinationsanstaltens fremtid sikres. Dette forudsatte i sig selv, at et betydeligt antal vaccinationer udførtes her, men dette var også teknisk set nødvendigt for at sikre, at vaccinstammen blev holdt i live, så der herfra kunne leveres vaccine til andre. Vaccinationerne udførtes nemlig stadig fra barn til barn i stedet for at dyrke vaccine på køer. For at være rimeligt sikre mod, at man overførte andre sygdomme fra barn til barn ved vaccinationerne, skulle børnene imidlertid være nogenlunde sunde, og det var kun i begrænset omfang tilfældet med de børn, som fattigvæsenet kunne levere. For at være sikre et tilstrækkeligt antal børn, som man turde tage vaccine fra, ønskede man derfor principielt, at Vaccinationsanstalten skulle have monopol på at vaccinere i København, men dette opgav man på forhånd at kræve. Man foreslog derfor kun, at de private læger i København ganske vist stadig skulle have lov til at vaccinere, men at dette altid skulle foregå på Vaccinationsanstalten, så man her kunne tage vaccinen fra de sunde børn af mere velstillede forældre. Man anmodede også om, at Stebuss stadig måtte beholde det specielle honorar på 108 rd. sølvværdi, som han hidtil havde oppebåret for at være Vaccinationskommissionens sekretær. Argumentationen var her, at han også for fremtiden kunne besørge vaccinationssagerne for Sundhedskollegiet. Tilsvarende ønskede man også at sikre budet, der dog kun fik 24 rd. sølvværdi årligt.

Dette fik Sundhedskollegiet så til udtalelse, og her anbefalede man, at Stebuss og budet skulle beholde deres indtægter. Man øjnede nemlig muligheden for en permanent bevillingsforøgelse, idet man anmodede om, at beløbene ikke skulle falde bort, når de to engang afgik. Man ville derimod på ingen måde gå med til at tvinge de københavnske læger til at udføre deres vaccinationer på betalende patienter på Vaccinationsanstalten. Man erklærede, at det var helt tilstrækkeligt for Vaccinationsanstalten at have de børn, der hørte under fattigvæsenet (*ufrattede* eller ej) samt børnene under militæretaterne. Colsmann havde afgivet særvotum, men uden effekt.

Sundhedskollegiet valgte altså her hensynet til de københavnske praktiserende læger og deres betalende patienter fremfor hensynet til sundhedstilstanden. Fra udenlandske undersøgelser var man udmærket klar over, at man, med den anvendte vaccinationsmåde, f.eks. kunne overføre syfilis fra barn til barn, og det var da også smittefaren, der var årsag til, at man i 1886 endelig gik over til udelukkende at dyrke vaccinen på køer. På denne måde kunne man ikke få overført de menneskesygdomme, som køerne ikke kunne få³⁴). Efter svaret fra Sundhedskollegiet gik sagen om Vaccinationskommissionens nedlæggelse tilsyneladende i stå³⁵). Dagen efter indsendtes Vaccinationskommissionens beretning for året 1823, men her refereredes der kun kort til, at sagen om kommissionens nedlæggelse var under overvejelse. Det er dog nok ikke nogen tilfældighed, at den ikke var underskrevet af Viborg, men kun af Stebuss og Colsmann³⁶).

Det blev således først i marts 1825, at Kancelliet indgav forestilling om Vaccinationskommissionens nedlæggelse og dens opgavers henlæggelse under Sundhedskollegiet. Stebuss og budet beholdt deres indtægter, men Vaccinationsanstalten fik ikke sikret leverancen af sunde børn, idet der ikke kom nye regler på dette område. Forestillingen blev tiltrådt 7/3 og 11/3 udgik plakaten om Vaccinationskommissionens nedlæggelse³⁷).

Det var formentlig Sundhedskollegiet, der ved at skubbe på sørgede for, at Vaccinationskommissionen blev nedlagt. I januar-februar 1825 var den københavnske koppeepidemi ved at ebbe ud³⁸), og for at spare penge ønskede Koppeepidemikommissionen at nedlægge det i begyndelsen af 1824 oprettede særlige koppekarantænehospital på Søkvæsthuset og erstatte det med et mindre lokale på et af byens hospitaler. Dette forudsatte lempelse af de karantæne regler for koppesmittede, der var indført med 1810-vaccinationsforordningen. En sådan lempelse ville Sundhedskollegiet under de nuværende forhold ikke anbefale, men på et fællesmøde mellem Koppeepidemikommissionen og to medlemmer af Sundhedskollegiet 25/2 1825 besluttedes det at foranledige, at Kancelliet uden ophold *afforenede Vaccinationskommissionen med Sundhedskollegiet*, hvorefter Sundhedskollegiet ville indkomme med forslag til strengere forholdsregler for vaccinationens udbredelse, underforstået så karantænebestemmelserne kunne lettes³⁹). Dette må være baggrunden for, at Kancelliet nu tog sagen om Vaccinationskommissionens nedlæggelse op. Noget

andet er, at epidemien hurtigt blussede op igen, og at karantænebetingelserne formentligt derfor ikke ophævedes på dette tidspunkt, men da det skete i 1835, var det også midt under en koppeepidemi⁴⁰.

Årlige summariske folketal for hvert sogn

Da Vaccinationskommissionens ældste medlem, Heinrich Callisen, i 1805 blev fritaget for sine undervisningsforpligtelser ved Kirurgisk Akademi, fik han tid til at beskæftige sig med andet end kirurgien, selv om han beholdt generaldirektørstillingen. Det første udslag heraf var hans store værk *Physisk Medizinske Betragtninger over Kiøbenhavn*, der kom i to bind 1807-09. Heri beskrev han bl.a. koppevaccinationens fremgang, ikke bare i København, men i hele landet. Værket er dog først og fremmest berømt for hans betragtninger over offentlig hygiejne, og de befolkningsstatistiske afsnit⁴¹. Det sidste videreførte han i en større afhandling i Videnskabernes Selskabs Skrifter for 1811-12⁴², der ganske vist først udkom 1816. Titlen var: »*Om adskillige Gienstande som bidrage til Folke-Formerelse og Folke-Formindskelse, med Bemærkninger om Folketællinger og Ægteskabs- Føde og Døde-Listerne meest med Hensyn til de danske Stater*»⁴³. Heri slog han til lyd for, at der årligt skulle afholdes folketællinger, hvilket han angav skete både i Frankrig, England, Sverige og Preussen. Dette forslag kunne i betragtning af det besvær, man i Danmark havde haft med at gennemføre og bearbejde de tre tællinger i 1769, 1787 og 1801, synes ganske uoverkommeligt, men det var ikke tællinger af denne type, som Callisen forestillede sig. Uden direkte at referere til, at det var det svenske system med husforhørs-længder, han ønskede indført, beskrev Callisen, hvordan den enkelte sognepræst permanent skulle føre en liste over alle sognets huse og i den løbende anføre til- og afgang. På grundlag af denne hele tiden ajourførte fortegnelse skulle præsten så årligt midt på vinteren lave optællinger af sognets beboere efter alder, civilstand og erhverv, men uden at anføre deres navne. Det var således tydeligt et system svarende til den daværende svenske folketællingsprocedure, som Callisen forestillede sig, men som nævnt uden at dette blev eksplicit anført⁴⁴.

Callisen ønskede også statistikken over viede, fødte og døde forbedret, og foreslog i denne forbindelse, at kirkebogsførelsen skulle systematiseres, herunder at bøgerne skulle være med fortrykte skemaer og føres i to eksemplarer⁴⁵. Callisen refererede ikke til, at man netop på dette tidspunkt arbejdede med sådanne planer i Kancelliet⁴⁶, og han har måske ikke direkte vidst det. Sammenhængen er dog klar nok. Callisen skrev, at han havde sine oplysninger om, hvordan statistikken over viede, fødte og døde blev tilvejebragt, fra Sjællands biskop Fr. Münter⁴⁷, og netop Münter var den ene af de to biskopper, der var inddraget i overvejelserne om kirkebogsreformen⁴⁸. Callisen kan dog ikke have set de tabeller over viede, fødte og døde, som biskopperne indsendte. Hans kritik af dødelighedsstatistikken viser dette. Den udformning, som han refererede til, er nemlig ikke den, der findes i de tabeller, som biskopperne indsendte, men i den

parallelstatistik som for Københavns vedkommende udarbejdedes af politiet. I denne var de døde ikke inddelt i tiårsgrupper, men kun i børn og voksne. Til gengæld udarbejdedes for København dødsårsagsstatistik⁴⁹).

Vaccinationskommissionens årlige beretninger fik da også efterhånden et vist statistisk præg. I de første beretninger var det kun blevet anført, hvor mange der var vaccineret i årets løb af de forskellige vaccinatorer, og det samlede tal for hele monarkiet både for året og for de foregående år, men efterhånden fremstillede man også opgørelser over, hvor mange der i årets løb var blevet vaccineret i hvert stift, og dette tal blev så igen senere opdelt på amter. Ifølge den beretning om vaccinationens fremgang i de første ti år (1802-11), som Callisen publicerede i 1815, blev opdelingen af de vaccinerede på stifter første gang gjort i beretningen for 1808⁵⁰. I virkeligheden findes en sådan opdeling allerede i beretningen for 1805⁵¹. Fejlhuskningen var forståelig. I 1809 havde Callisen nemlig fået vaccinationerne for hvert år fra 1802 til 1808 opdelt på *stifter* til brug for andet bind af *Physisk Medizinske Betragtninger*⁵².

I beretningen for det tiende vaccinationsår 1811 gik man et skridt videre og opdelte alle vaccinationer, såvel for 1811 som for den samlede tiårsperiode, på amter for Danmarks vedkommende. For Norge nøjedes man dog vedblivende med opdelingen på stifter. Formålet med denne opdeling på amter var naturligvis, at man skulle kunne bedømme, om antallet af vaccinationer i de enkelte områder var rimeligt. Til brug herfor anførtes i tabellen, foruden de vaccineredes antal, også antallet af fødte og døde 1811 samt folketallet i de enkelte amter. Argumentationen med hensyn til fødselstallet var, at da ca. en trediedel af børnene døde inden treårsalderen, så skulle alene den løbende vaccinerings op på $2/3$ af fødselstallet. Dette var ikke alle steder tilfældet⁵³.

Det blev ikke i beretningen anført, hvorfra de anførte amts-folketal stammede, men de er meget tæt på de amtsfolketal fra 1801-folketællingen, som senere publiceredes, og der er derfor ingen tvivl om, at tallene må være skaffet fra Rentekammerets Tabelkontor, selv om man her ikke var helt færdige med at bearbejde 1801-folketællingen⁵⁴. Ingen havde nemlig publiceret amts-tal for 1801-folketællingen på dette tidspunkt. Beretningen var underskrevet af Callisen og Schumacher, men ikke af Viborg⁵⁵. Denne kan dog have været midlertidigt bortrejst. Callisen må imidlertid i ret høj grad have opfattet tiårsberetningen som sin private litterære ejendom. Han brugte i hvert fald meget af den, herunder den nævnte tabel, i den artikel om vaccinationens fremgang i de første ti år, som han, som nævnt, publicerede i 1815 i *Nyt Bibliotek for Læger*⁵⁶.

Det er imidlertid overvejende sandsynligt, at det hverken er Callisen eller nogen af de to andre kommissionsmedlemmer, der har udarbejdet tiårsstatistikken over vaccinationerne i de enkelte amter og sat disse tal i relation til de enkelte amters 1801-folketal, men derimod kommissionens sekretær. Denne, der var blevet ansat allerede i Vaccinationskommissionens første møde 17/10 1801, var den samme som den, der fem måneder før var blevet kontorchef for Rentekammerets Tabelkontor og som til sin

død bevarede begge stillinger, nemlig Johan Henrik Gundelach⁵⁷). De publicerede 1801-folketal havde han altså kunnet låne af sig selv.

I den følgende årsberetning fra Vaccinationskommissionen, den for året 1812, blev 1801-folketallet og årets tal for fødte og døde ikke anvendt til at vurdere vaccinationernes antal i de enkelte amter, idet kommissionen nøjedes med at anføre følgende efter tabellen med amtsvaccinationstallene. *»For at kunne nøjagtigere overse vaccinationens årlige fremgang, var det ønskeligt, at kommissionen kunne hvert år erholde en liste over fødte og døde børn i ethvert amt i Danmark og i ethvert stift i Norge, og ville det være ønskeligt, om folkemængden kunne tilføjes.»* Dette forslag indgik i Kancelliets indstilling ved forelæggelsen af beretningen, men der blev ikke taget stilling til det i resolutionen, der udelukkende gik ud på, at de autoriserede vaccinatorer efter Vaccinationskommissionens forslag skulle have samme betaling og kørselsgodtgørelse som lægerne⁵⁸).

Da H. Chr. Schumacher forlod kommissionen i 1813, var der kun to kommissionsmedlemmer tilbage: Callisen og Viborg, men på deres forslag udnævntes Stebuss i november 1813 til medlem af kommissionen⁵⁹. Beretningen vedrørende 1813, der blev indgivet 16/7 1814, var da også undersøgt af alle tre kommissionsmedlemmer⁶⁰. Heri blev mulighederne for at kontrollere vaccinationernes omfang i de forskellige landsdele udfra befolkningsstatistisk materiale igen taget op, og Vaccinationskommissionen fandt det *»særdeles ønskeligt at kommissionen fra vedkommende embedsmænd eller kongelige kollegier kunne vorder meddelt en liste over fødte og døde børn i ethvert amt i Danmark i det forløbne år, såvelsom de summariske tal på folkemængden i hvert forløbet år, amtsvis, hvorved kommissionen ville blive i stand til, med større pålidelighed, at udtrække de fornødne resultater, ved på ethvert sted at sammenholde de vaccineredes antal med antallet af de fødte og døde børn samt folkemængden i ethvert år.»*

Dette ønske om sådanne oplysninger fra *»vedkommende embedsmænd eller kongelige kollegier»* gik direkte over i Kancelliets forestilling om sagen, og denne blev bifaldet, uden det blev angivet, på hvilken måde oplysningerne skulle skaffes⁶¹). Kancelliet havde derfor frit valg mellem at forsøge at skaffe materialet fra et andet regeringsorgan, in casu Rentekammerets Tabelkontor, eller selv indkræve det fra lokaladministrationen. Det sidste var det mindst problematiske rent kommandovejsmæssigt, så dette valgte Kancelliet naturligtvis, og 13/9 1814 udgik som tidligere nævnt reskriptet til samtlige biskopper i Danmark om at foranledige, at samtlige præster, foruden de sædvanlige lister over fødte og døde, gennem biskoppen indsendte summariske fortegnelser over folketal i ethvert sogn samt over de deri fødte og døde børn til Vaccinationskommissionen. Det blev i reskriptet, som nævnt, ikke på nogen måde antydnet, hvordan de enkelte sognepræster skulle nå frem til sådanne *»summariske folketal»*⁶²). Biskopperne havde derfor ikke nogen gode råd at lade gå videre, og f.eks. Fyns biskop skrev blot Kancelliets brev af og sendte det ud til provsterne med anmodning om at få det videreekspereret til præsterne samt om at sørge for, at de befalede *»summariske fortegnelser»* kom ind fra præsterne⁶³). Fyns

biskop kunne da også, efter 21/12 1814 at have indsendt de sædvanlige lister over de i (kirke)året fødte og døde til Rentekammeret, Kancelliet og Kommercekollegiet, 11/1 1815 tilsende Vaccinationskommissionen »de fra præsteskabet i Fyns stift indkomne beretninger om folkemængden i ethvert sogn samt om de deri fødte og døde børn.«⁶⁴⁾

Hvad indholdet af disse beretninger var, og hvordan de var tilvejebragt, er det vanskeligt at danne sig nogen mening om ud fra materiale på lokalt niveau. Kopibøger er ikke det, man finder mest af i præstearkiverne fra før 1830, og hvis præsten overhovedet førte kopibøger over afsendte breve, indførtes løbende indberetninger typisk ikke i dem. I provste- og bispearkiverne kan man heller ikke vente at finde indberetningernes tekst. Disse embedsmænd ekspederede jo bare materialet videre. Derimod kan man i enkelte præstearkiver finde »folketællingslister«, der med større eller mindre sikkerhed kan bestemmes som værende grundmaterialet til de indberettede »summariske folketal«. For Fyns vedkommende finder man f.eks. i Ringe præstearkiv mandtalslister fra november 1827, 1828, 1829, 1830, 1831 og 1832, hvorpå det direkte er anført, at de er udarbejdet ifølge kancelliskrivelse af 13/9 1814⁶⁵⁾.

Af det fynske bispearkiv fremgår det kun, at materialet systematisk hvert år blev indsendt til Vaccinationskommissionen, typisk en af de sidste dage i december eller de første dage af januar. Efter henlæggelsen af Vaccinationskommissionens opgaver under Sundhedskollegiet, sendtes materialet til dette, men med det materiale, der indsendtes i februar 1831, ophørte strømmen⁶⁶⁾.

Dette var ikke et udslag af svigtende fynsk pligtopfyldenhed. Tværtimod. I september 1830 henlede sognepræsten i Nørre Åby-Indslev pastorat, David Seidelin Birch, der året før var blevet provst for Båg og Vends herreder⁶⁷⁾, sig til Fyns biskop angående de årlige indberetninger i henhold til kancellicirkulæret af 13/9 1814. Han ønskede klarlagt, hvad det skulle forstås ved »døde børn«, da der ikke var enighed herom i hans provsti. Nogle mente, at det var børn døde før 14-års-alderen. Andre mente, at det var børn døde, før de blev et år. Selv mente han, at det sidste ville stemme bedst med indberetningernes formål, at kontrollere vaccinationens omfang.

Biskoppen kunne naturligvis ikke have nogen mening om dette spørgsmål og forelagde det for Kancelliet⁶⁸⁾. Her var man lige ved at glemme, at man havde nedlagt Vaccinationskommissionen, men fik dog rettet teksten i brevkonceptet og forespurgte i stedet Sundhedskollegiet, hvilken mening dette havde om sagen⁶⁹⁾. Sundhedskollegiet overvejede i treenhalv måned og svarede så, at dette via medicinalberetningerne fra stifts- og landfysici fik efterretninger om antallet af fødte og døde i hvert stift eller fysikat, og at de specielle indberetninger iht. Kancelliets cirkulære af 13/9 1814 derfor kunne bortfalde. Dog ønskede Sundhedskollegiet, at de dødslistes, som de modtog fra fysikaterne som en del af medicinalberetningerne, skulle være inddelt i tiårs-aldersgrupper, og at det første decenium skulle inddeles i to intervaller, nemlig 0 til 3 år og 3 til 10 år. Derfor

ønskede Sundhedskollegiet, at embedslægerne via de oplysninger, som de modtog fra de kirkelige myndigheder, sattes i stand hertil. Det blev overhovedet ikke berørt i Sundhedskollegiets svar, at der også skulle indsendes summariske folketal iht. kancellicirkulæret af 13/9 1814⁷⁰⁾. Reglen om, at biskopperne også skulle sende de årlige tabeller over fødte og døde til embedslægerne, var indgået som en bibestemmelse i et kancellicirkulære af 21/9 1819, som ellers drejede sig om forbedring af statistikken over dødfødte⁷¹⁾. Fra 1819 skulle biskopperne altså sende tabellerne over fødte og døde til fire myndigheder (Kancelliet, Kommercekollegiet (dvs. Generaltoldkammeret), Rentekammeret og den lokale stiftsfysikus). På Fyn sendte man for at være helt sikker også et sæt til guvernøren⁷²⁾.

Det kunne synes ret overflødig, at Sundhedskollegiet bad om at få de døde inddelt i tiårsaldersgrupper. Det havde biskoppen i Ribe gjort fra 1765, og fra 1775 var det blevet krævet (og gjort) i alle stifter⁷³⁾, men derfor kan det naturligvis godt være, at nogle embedslæger havde forsimplet tabellen, inden de skrev den af til Sundhedskollegiet.

I Kancelliet var man besynderligt nok opmærksom på, at de døde i årsstatistikken allerede var inddelt i tiårsaldersgrupper, og hele sagen om indsendelse af de årlige summariske folketal for hvert sogn endte derfor med, at Kancelliet udsendte et cirkulære om, at indsendelse af sådanne angivelser af antallet af fødte og døde børn var overflødig og kunne opføre, men at biskopperne skulle drage omsorg for, at første tiårsgruppe i dødelighedstabellen inddeltes i to på den af Sundhedskollegiet foreslåede måde, samt at det af provsterne indsendte grundmateriale til stiftstabellen for fremtiden skulle sendes med til kancelliet. Dette ville så forsyne Sundhedskollegiet med de relevante oplysninger⁷⁴⁾.

Det kunne undre, at ingen før provst Birch, over femten år efter cirkulærets udsendelse, rejste spørgsmålet om, hvad det egentligt skulle forstås ved *»døde børn»*. Forklaringen kan kun være, at præsterne og de andre lokale embedsmænd var vant til Centraladministrationens upræcist formulerede indberetningskrav. Man gjorde det så godt, man kunne. Eventuelt anførte man, hvordan man havde forstået spørgsmålet, og hvis man ikke fik klager fra centralt hold, var alt godt. Det andet spørgsmål bliver derfor, hvorfor Vaccinationskommissionen ikke fik præciseret kravene til indberetningernes indhold, efter at de havde fået de første ind. Svaret herpå er uhyggeligt simpelt: Vaccinationskommissionen brugte aldrig indberetningerne til noget. Efter at man i sine årsberetninger i flere år havde udbedt sig et bedre befolkningsstatistisk materiale til at bedømme vaccinationernes omfang på, kørte man nu bare videre i det gamle spor, dvs. lavede en fortegnelse over, hvem der havde vaccineret hvor mange, og hvordan disse vaccinationer var fordelt på landets amter.

I beretningen vedrørende året 1814 nævnes det slet ikke, at man havde fået indberetninger ind om de summariske folketal samt fødte og døde børn, men dette kan forklares med, at materialet jo først kan være kommet ind omkring årsskiftet 1814/15. I beretningen for 1815 tog man

derimod stilling til materialet, idet man heri skrev: »Til kommissionen er for afvigte år indkommen fra flere gejstlige de ved det kongelige Danske Kancellis cirkulæreskrivelse af 13/9 1814 befalede anmeldelser om fødte og døde, der vel afgive resultater til fordel for vaccinationen, men kommissionen kan dog ikke af deslige, tildels ufuldstændige og upålidelige lister, drage nogen sammenligning imellem de hvert år vaccinerede, samt fødte og døde, så længe ikke populationen efter årlige folketællinger lægges til grund.«⁷⁵⁾

Dette var altså, hvad man i Vaccinationskommissionen mente om det materiale, som man havde fået ind, og herefter er der ikke i kommissionens årsberetninger fundet nogen reference til materialet⁷⁶⁾. Forklaringen herpå skal nok ikke blot findes i det indsendte materiales dårlige kvalitet. Hvis man fra Vaccinationskommissionens side virkelig havde været interesseret i sagen nu, havde man som nævnt nok gjort noget aktivt for at få forbedret materialet. Forklaringen herpå skal formentligt søges i to forhold. Den, der må formodes at have været Vaccinationskommissionens drivende kraft i denne sag: Heinrich Callisen, var nu i en ret fremskreden alder. I maj 1815 var han fyldt 75, og der kom da heller ikke væsentlige videnskabelige værker fra ham efter afhandlingen om folkeformerelse og folkeformindskelse i Videnskabernes Selskabs skrifter for 1811-12⁷⁷⁾. Allerede heri havde han da også undskyldt sig med svækkede evner på grund af fremskreden alder⁷⁸⁾. Mindst lige så væsentlig var dog nok, at Vaccinationskommissionen med Johan Henrik Gundelachs død og det deraf følgende sekretærskift havde mistet den befolkningsstatistiske ekspertise hos den, der i praksis skulle udarbejde statistik og beretning. At efterfølgeren som sekretær, Stebuss, som leder af Vaccinationsanstalten havde stor praktisk føling med vaccinationssagen, var noget, der i denne forbindelse ikke kunne opveje tabet af Gundelach.

Rundt omkring i præstearkiverne i landsarkiverne kan man som nævnt finde forskellige former for grundmateriale til indberetningerne om folketal til Vaccinationskommissionen. Man bør dog være opmærksom på, at ikke enhver form for folketællings- eller mandtalslignende materiale for perioden 1814-30 er etableret af denne årsag. Der var f.eks. også en del præster, der i medfør af forordningen af 24/7 1822 om registrering af flytninger anlagde sig forskellige former for befolkningsregistre. I en hel del præstearkiver kan der dog findes materiale, som med rimelig sikkerhed kan bestemmes som grundmateriale til folketal indsendt til Vaccinationskommissionen⁷⁹⁾. Vaccinationskommissionens eget arkiv, hvor man skulle vente at finde det indsendte materiale, er kun bevaret for perioden 1801-05, altså forud for den periode, hvor indberetningerne om folketal indsendtes. Denne del af arkivet blev i 1974 afleveret fra Vaccinationsanstaltens efterfølger: Serumintitutet, og man må formode, at det er Stebuss, der som sekretær efter 1814 har bragt arkivet til sin hovedarbejdsplads⁸⁰⁾. Efter Vaccinationskommissionens nedlæggelse og vaccinations-sagernes henlæggelse under Sundhedskollegiet i 1825, skulle der dog være mulighed for at finde materialet for de sidste 5-6 år her. Det viser sig imidlertid, at man uvist af hvilken grund kan finde rester af de til Vaccina-

tionskommissionen indsendte indberetninger helt tilbage til begyndelsen i 1814 spredt rundt i pakkerne med medicinalberetninger i Sundhedskollegiets arkiv i Rigsarkivet. I pakken med medicinalberetninger for 1814 finder man således f.eks. indberetninger om folketal for 111 sjællandske sogne, nemlig fra stort set alle sogne i 10 herreder i Gl. Roskilde og Præstø amter. Det er dog klart, at der er kommet mere ind end dette, og at det blot er en tilfældighed, at det er indberetningerne fra disse sogne, der er bevaret. I de følgende pakker med medicinalberetninger er det da også helt andre sognepræsters indberetninger, man finder. Det er noget af en gåde, hvordan sognepræsternes indberetninger er endt blandt medicinalberetningerne. Folketalsindberetningerne blev af biskopperne indsendt direkte til Vaccinationskommissionen, så længe den eksisterede, og derefter til Sundhedskollegiet, og har således ikke været en tur om ad embedslægerne, hvorfra medicinalberetningerne indkom til Sundhedskollegiet. Indberetningerne om folketal ligger da heller ikke sammen med medicinalberetningerne fra de områder, de vedrører. Den mest rimelige forklaring er nok, at en bevaret bunke af disse indberetninger er overgået til Sundhedskollegiet efter Vaccinationskommissionens nedlæggelse, og at nogen før eller efter afleveringen af Sundhedskollegiets arkiv til Rigsarkivet har indordnet dem blandt medicinalberetningerne i den tro, at de skulle have noget at gøre med disse. Man finder også præsternes indberetninger om folketallene blandt medicinalberetningerne i Sundhedskollegiets arkiv (desværre stadig kun meget sporadisk) for perioden efter Vaccinationskommissionens nedlæggelse og til Kancelliet afskaffede indberetningspligten. For denne periode er der naturligvis ikke noget mærkeligt i, at de findes i Sundhedskollegiets arkiv. Kun har de naturligvis heller ikke i denne periode noget som helst at gøre med medicinalberetningerne fra landets embedslæger og andre praktiserende læger.

I og med at der ikke blev foretaget egentlige folketællinger i Danmark mellem 1801 og 1834, er der kun begrænsede muligheder for at vurdere kvaliteten af de fra præsterne indsendte summariske folketal. I nogle tilfælde er der bevaret indsendte folketal flere år i træk for samme sogn, og heraf kan man naturligvis se, om der er en vis rimelighed i udviklingen. Dette udelukker dog ikke, at præsten blot har noteret det tal, som han indsendte året før, og ud fra det på fri fantasi har konstrueret et nyt folketal. En mulighed for kontrol er at gå ud fra, at den årlige procentvise befolkningsvækst fra 1801 til det år, for hvilket man har fundet et indberettet folketal blandt medicinalberetningerne, har været den samme, som for hele perioden 1801-34. For Odenses fire sogne (incl. landsognene uden for købstadgrunden) er der f.eks. bevaret tal for 1827 blandt medicinalberetningerne. Tilsammen angiver de fire præster et folketal for købstad og landsogne på 8.332. Ved 1801-folketællingen taltes der i by- og landsogne ialt 6.791, hvad sognepræsterne jo eventuelt kan have vidst her i 1827, og ved 1834-folketællingen, som de jo af gode grunde ikke kan have kendt resultatet af, var tallet 9.865. Mellem 1801 og 1827 skulle den gennemsnitlige årlige befolkningsvækst efter præsternes 1827-tal kun være 0.80%,

mens tallet for perioden 1827-34 til gengæld er 2,44%. Dette tyder stærkt på, at præsterne i 1827 har undervurderet byens folketal.

For sogne på landet har det naturligvis været lettere for præsterne at indberette korrekte tal, især hvis de faktisk affattede et mandtal til formålet. En systematisk sammenligning af den gennemsnitlige årlige befolkningsvækst 1801-34 (beregnet ud fra folketællingerne) og 1801-14 (beregnet ud fra 1801-folketællingen og 1814-tal indsendt til Vaccinationskommissionen) for de sjællandske sogne, for hvilke 1814-tal er bevaret blandt medicinalberetningerne, viser da også, at der her er mere grund til at nære tiltro til præsternes dømmekraft. Her er det nemlig kun for 60% af sognene, at man får en højere gennemsnitsbefolkningsvækst for 1801-34 end for 1801-14.

Ud fra en befolkningsstatistisk synsvinkel må man dog naturligvis beklage, at Vaccinationskommissionen, da den nu havde fået sat dette arbejde igang, ikke fik gjort noget for at sikre materialets kvalitet og systematiske bearbejdning. At de faktisk indsendte sognetal er bevaret i så ringe omfang, som det nu er tilfældet, er jo nok ikke Vaccinationskommissionens skyld.

Noter:

1. Axel Holck: Dansk Statistiks Historie 1800-1850, Kbh. 1901, s. 36ff.
2. Collegialtidende 1802-1809.
3. Om Christen Henriksen Pram, herunder hans litterære produktion, se Th. Erslev: Almindeligt Forfatter-Lexikon 1814-40, bd. 2, 1847, s. 583ff., samt med hensyn til hans karriere i Centraladministrationen, G. N. Kringelbach: Den danske civile Centraladministrations Embedsetat 1660-1848, Kbh. 1889, s. 201, 203, 351 og 377.
4. Gregers Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrkingens Tilstand i Danmark, bd. 7, Kbh. 1812, s. X-XI.
5. Frederik Taarup: Udførlig Vejledning til det Danske Monarkis Statistik saaledes som samme var i Slutningen af Aar 1813, 4. del, Kbh. 1815, s. 240f.
6. Axel Holck: Op. Cit., s. 48f.
7. Axel Holck: Op. Cit., s. 49-52.
8. Der var gjort forsøg på at indsamle statistik over fødte og døde allerede i 1680erne, men først fra 1735 blev indsamlingen af disse data virkeligt sat i system.
9. RA, Danske Koncelli (1. dep.), H.37 Konceptforestillinger med årlige beretninger om viede, fødte og døde 1816-35.
10. Om inoculationen se Frederik Thaarup: Udførlig Vejledning til det Danske Monarkis Statistik, 5. del, Kbh. 1819, s. 286-293 og de der anførte litteraturhenvisninger, samt Jul. Petersen: Kopper og Koppeindpodning, Kbh. 1896 og artiklen »Vaccination« i Salmonsens Leksikon 2. udgave.

11. J. Bondesen: Kongelig Vaccinationsanstalt 1802-1902, Kbh. 1902, s. 2f.
12. RA, Danske Kancelli (2. dep.), brevsag 1801/2096, registrantsag 1801/1097, Jul. Petersen: Kopper og Koppeindpodning, Kbh. 1896, s. 261ff., J. Bondesen. Kongelig Vaccinationsanstalt 1802-1902, Kbh. 1902, s. 2-5.
13. J. Bondesen: Kongelig Vaccinationsanstalt 1802-1902, Kbh. 1902, s. 17ff. E. Dahl-Iversen: Vor kirurgiske arv, Kbh. 1960, s. 9ff. samt artiklerne om personerne i Dansk biografisk Leksikon, Erslew's og Ehrencron-Müller's forfatterleksika samt Kristian Carøe's Den Danske Lægestand 1786-1838, Kbh. 1905.
14. RA, Danske Kancelli (2. dep.), Brevsag 1802/38 samt Reskript af 9/1 1802.
15. RA, Danske kancelli (2. dep.), J70 (henlagte sager), Forestilling af 31/12 1802 = j.nr. 1802/2639.
16. Heinrich Callisen: Bemærkninger over Vaccinationens Fremgang i Danmark i de første 10 Aar, Nyt Bibliothek for Læger, 2. bd., 1815, s. 19.
17. RA, Danske Kancelli (2. dep.), J70 (henlagte sager), j.nr. 1809/848.
18. Heinrich Callisen: Bemærkninger over Vaccinationens Fremgang i Danmark i de første 10 Aar, Nyt Bibliothek for Læger, 2. bd., 1815, s. 35.
19. Forarbejderne til vaccinationsforordningen findes i RA, Danske Kancelli (2. dep.), Registrantsag 1810/455.
20. Lov nr. 22 af 4/2 1871.
21. Kollegialtidende 1820, s. 566-568. Reskript af 15/7 1820.
22. RA, Danske Kancelli (2. dep.), Forestilling af 21/6 1820 (nr. 219) i forestillingsprotokollen.
23. Om Sundhedskollegiet se: Knud Erik Madsen: Det kongelige Sundhedskollegiums arkiv, Arkivserien nr. 11, 1980, s. 1ff.
24. Kancellicirkulære af 20/12 1803.
25. Poul Thestrup, Dorrit Andersen og Niels Oxenvad: Mod bedre tider. Odense 1789-1868, Odense 1986, s. 75.
26. RA, Danske Kancelli (2. dep.), Brevsag 1823/2663. Kollegialtidende 1823, s. 499-506.
27. Reskript af 6/9 1823.
28. RA, Sundhedskollegiet, dekanatssag 1824/255 samt Kancellicirkulære af 11/9 1824.
29. Kancellicirkulære af 30/10 1824.
30. RA, Danske Kancelli (2. dep.), Brevsag 1824/259.
31. Kollegialtidende 1823 s. 505.
32. RA, Koppepidemikommissionen, Div.dok. 1824-46, Brev af 17/1 1824 fra Kaas til Kjerulff.

33. RA, Danske Kancelli (2. dep.), Registrantsag 1825/281, samt RA, Sundhedskollegiet, dekanatssag 1824/97 (heri også 1824/42). Se også indførslerne i selve dekanatsprotokollen for 1824 6/3 (nr. 97).
34. Se f.eks. Bibliothek for Læger 1825 (bd. 5), s. 108, samt J. Bondesen: Kongelig Vaccinationsanstalt 1802-1902, Kbh. 1902, s. 29ff.
35. RA, Danske Kancelli (2. dep.), Registrantsag 1825/281.
36. RA, Danske Kancelli (2. dep.), Brevsag 1824/2674.
37. RA, Danske Kancelli (2. dep.), Registrantsag 1825/281.
38. N. Chr. Møhl: Beretning om den sidste Koppeepidemi i Kjøbenhavn, Bibliothek for Læger 1825, s. 167.
39. RA, Koppeepidemikommisionen, Forhandlingsprotokol 1824-35, s. 20-21.
40. Bibliothek for Læger 1828, s. 1-29, 1831 s. 1-24. J. Bondesen: Kongelig Vaccinationsanstalt 1802-1902, Kbh. 1902, s. 19-23. J. Chr. Wendt: Bidrag til Børnekoppernes og Vaccinationens Historie i Danmark, Kbh. 1836, s. 10-25.
41. Heinrich Callisen: Physisk Medizinske Betragtninger over Kiøbenhavn, bd. 1-2, Kbh. 1807-09.
42. At det drejer sig om skrifterne for 1811-12 se Erslews forfatterlexikon bd. 1, 1843, s. 272.
43. Videnskabernes Selskabs Skrifter, bd. VI, 1816, s. 169-230.
44. Loc. Cit., s. 215-220.
45. Loc. Cit., s. 220-226, 229-230.
46. Herom se Paul G. Ørberg: Hovedministerialbøger og kontramministerialbøger, Arkiv bd. 3, 1970, s. 172ff.
47. Heinrich Callisen: Om adskillige Gienstande som bidrage til Folke-Formelse og Folke-Formindskelse, Videnskabernes Selskabs Skrifter, bd. 6, 1816, s. 218.
48. Paul G. Ørberg: Hovedministerialbøger og kontramministerialbøger, Arkiv bd. 3, 1970, s. 177ff.
49. Heinrich Callisen: Om adskillige Gienstande som bidrage til Folke-Formelse og Folke-Formindskelse, Videnskabernes Selskabs Skrifter, bd. 6, 1816, s. 233, samt Poul Thestrup: The standard of living in Copenhagen 1730-1800, Kbh. 1971, s. 119. For et konkret eksempel på den københavnske version af (trykte) lister over fødte og døde se f.eks. RA, Sundhedskollegiet, Medicinalberetninger 1817.
50. Heinrich Callisen: Bemærkninger over Vaccinationens Fremgang i Danmark i de første 10 Aar, Nyt Bibliothek for Læger, 2. bd., 1815, s. 21f.
51. RA, Danske kancelli (2. dep.), Brevsag 1806/915.
52. Heinrich Callisen: Physisk Medizinske Betragtninger over Kiøbenhavn, bd. 2, Kbh. 1809, s. 150-151.

53. RA, Danske Kancelli (2. dep.), Brevsag 1812/3718.
54. Sammenlign med tællingsresultaterne som gengivet i Statistisk Tabelværk I, 1, Kbh. 1835 og A. F. Bergsøe: Den danske Stats Statistik, bd. 1, Kbh. 1844, s. 362ff.
55. RA, Danske Kancelli (2. dep.), Brevsag 1812/3718.
56. Heinrich Callisen: Bemærkninger over Vaccinationens Fremgang i Danmark i de første 10 Aar, Nyt Bibliothek for Læger, 2. bd., 1815, s. 1-38.
57. RA, Vaccinationskommissionens forhandlingsprotokol 1801-05, s. 2, samt G. N. Kringelbach: Den danske civile Centraladministrations Embedsetat 1660-1848, Kbh. 1889, s. 320.
58. RA, Danske Kancelli (2. dep.), Registrantsag 1813/1828, jfr. også kancellip-lakat af 9/12 1813.
59. RA, Danske Kancelli (2. dep.), Registrantsag 1813/1636.
60. RA, Danske Kancelli (2. dep.), Brevsag 1814/3125. Beretningen har dog formentligt været færdig tidligere. Den er nemlig paraferet af J. H. Gundelach, der døde 9/5 1814 (Se Kringelbach: Den danske civile Centraladministration, Kbh. 1889, s. 320) og V. Richter: 100 Aars Dødsfald, bd. 1, 1901, s. 404.
61. RA, Danske Kancelli (2. dep.), Brevsag 1814/3125 samt 2. departements forestillingsprotokol 26/8 1814.
62. Kancellicirkulære af 13/9 1814 samt RA, Danske Kancelli (2. dep.), Brevsag 1814/3125.
63. LA Odense, Fyns Bispearkiv, Kopibog 1814-15, 17/9 1814.
64. Sammesteds 21/12 1814 og 11/1 1815.
65. LA Odense, Ringe Præstearkiv, Folketællinger og statistik 1827-1910.
66. LA Odense, Fyns Bispearkiv, Journalnumre under gruppen: Stiftets almindelige breve: 1814-15, nr. 155, 201, 1816-17 nr. 60, 206, 404, 1818-19 nr. 264, 1820-21 nr. 6, 241, 429, 1822-23 nr. 199, 396, 1824-25 nr. 221, 265, 400, 1826-28 nr. 222, 486, 1829-31 nr. 31, 240, 446, 555.
67. Om D. S. Birch se Erslews Forfatterlexikon bd. 1, 1843, s. 134f., samt Wi-bergs præstehistorie, bd. 1, Odense, 1870, s. 15.
68. RA, Danske Kancelli (3. dep.), Brevsag 1831/2360.
69. RA, Danske Kancelli (3. dep.), Brevsag 1830/3239.
70. RA, Danske Kancelli (3. dep.), Brevsag 1831/2360. Da sagen startede med en fysk forespørgsel, blev den journaliseret under 3. dep., selv om denne sag efter sit indhold burde have været journaliseret under 2. dep., ligesom alle andre principielle vaccinationssager.
71. Kancellicirkulærer af 21/9 1819 (2 stk.). Man havde tidligere forsøgt at forbedre statistikken over de dødfødte. Se herom Kancellicirkulærer af 24/12 1802, 25/1 1806 og 13/12 1806. Men en så indviklet kommandovejs som efter cirkulærerne af 21/9 1819 var hidtil uset.

72. LA Odense, Fyns Bisparkiv, Journal 1818-19, Stiftets alm. breve nr. 258 og 520.
73. Se herom Aksel Lassen: *Fald og fremgang*, Århus 1965, s. 227 samt Kommercekollegiets P.M. af 8/4 1775 (i reskriptsamlingen).
74. RA, Danske Kancelli, Brevsag 1831/2360 samt kancellicirkulære af 26/7 1831. Aldersopdelingen af dødsstatistikken på denne måde blev dog af kort varighed. Efter Tabelkommissionens nedsættelse i 1834 foranledigede denne kancellicirkulæret af 8/12 1835 ifølge hvilken dødsstatistikken skulle inddeles i femårsgrupper og første femårsgruppe yderligere i 0-årige, 1-3-årige og 3-5-årige.
75. Både beretningen for 1814 og beretningen for 1815 findes i RA, Danske Kancelli (2. dep.), Brevsag 1816/2675.
76. »Kancellisystemet« var som journalsystem ikke særligt egnet til at opfange systematiske årlige indberetninger. Hvis en sådan sag ikke endte med en udgående ekspedition, var der ikke noget naturligt sted at anbringe den, og dette er ofte tilfældet for løbende indberetninger. Til herværende artikel er anvendt nedenstående originale årsberetninger fra Vaccinationskommissionen foruden en del beretninger eller uddrag heraf trykt i Kollegialtidende eller Bibliothek for Læger. De utrykte årsberetninger er alle fundet i Danske Kancellis 2. Departement, nemlig 1802 (j.nr. 1802/2639 i henlagte sager), 1803 (Brevsag 1804/246a), 1805 (Brevsag 1806/915), 1807 (Brevsag 1808/2103), 1808 (j.nr. 1809/848 i henlagte sager), 1811 (Brevsag 1812/3718), 1812 (Registrantsag 1813/1828), 1813 (Brevsag 1814/3125), 1814 og 1815 (Brevsag 1816/2675), 1817 (Brevsag 1818/1360), 1820 (Brevsag 1821/2047), 1821 (Brevsag 1822/2073), 1822 (Brevsag 1823/2663), 1823 (Brevsag 1824/2674), 1824 (Brevsag 1825/2093), 1825 (Brevsag 1826/2165), 1826 (Brevsag 1827/2069), 1827 (Brevsag 1828/1894), 1828 (Brevsag 1830/40(2)), 1829 (Brevsag 1831/2185), 1830 (Brevsag 1832/3619), 1831-34 (Brevsag 1836/1452), 1835 (Brevsag 1838/1223B).
77. Erslews Forfatterlexikon, bd. 1, 1843, s. 270ff.
78. Heinrich Callisen: *Om adskillige Gjenstande som bidrage til Folke-Formelse og Folke-Formindskelse*, Videnskabernes Selskabs Skrifter, bd. 6, 1816, s. 230.
79. På LA Kbh. er der ved gennemgang af registraturen fundet sådant materiale i følgende pastoratsarkiver: Kalundborg (?), Tølløse-Agedrup (med henvisning til reskriptet), Magleby-Holtug, Udby-Ørslev, Gloslunde-Græshave og Slemminge-Fjelde. På LA Od. i følgende pastorater: Ringe, Rønninge-Rollsted, Skårup (?) og Søby-Turup. LA Åb er ikke fundet mandtalsmateriale i nogen af de kongerigske pastoratsarkiver. De slesvigske sogne hørte m.h.t. vaccinationsvæsenet fra 1806 under Sanitetskollegiet i Kiel, så her har reskriptet ikke været i kraft. På LA Vib. er der ved hjælp af registraturen kun fundet mandtal eller lignende materiale i følgende pastoratsarkiver: Vorup (Ålborg stift) og Stenderup (Ribe stift).
Man kan dog også finde reference til Indberetningerne til Vaccinationskommissionen på anden måde end i form af mandtal. Det indberettede

folketal kan være indført i kirkebogen eller i præstens Liber Daticus. Se herom: Paul G. Ørberg. Nærlæsning af nyere kirkebøger, *Personalhistorisk Tidsskrift* 1980, s. 9, og Erik Nørr: Præst og Administrator, Kbh. 1981, s. 389. Foruden de her nævnte er der for LA Vib.s område via registraturen fundet folketal fra denne periode i kirkebøgerne for Harridslev-Albæk, Tyrsted-Ut og Nørre Nebel-Lydum.

80. RA, Vaccinationskommissionens forhandlingsprotokol 1801-05 samt Korrespondance og diverse sager 1801-05(11). Seruminstittet er dog ikke Vaccinationsinstittets direkte efterfølger, idet Seruminstittet der fra begyndelsen kun tog sig af fremstillingen af difteritivaccine, er oprettet før Vaccinationsinstittets nedlæggelse. Om Seruminstittet se: Carl Jul. Salomonsen. Festskrift ved indvielsen af Statens Seruminstittet 1902, Kbh. 1902.

Wegeners medarbejdere

Om personalepolitik og ansatte i Gehejmearkivet 1848-82

Af Hans Kargaard Thomsen

Et vigtigt led i den fornyelse af dansk arkivvæsen som satte ind med C. F. Wegeners overtagelse af posten som gehejmearkivar i foråret 1848, går på de rent indre linier i Gehejmearkivet. Det drejer sig om personalet, der sammen med chefen skulle drive virksomheden, intensivere forholdet til centraladministrationen ved at gennemføre helt anderledes store og planmæssige arkivafleveringer, end man havde været vant til under enevælden, og være med til at åbne institutionen udad mod offentligheden ved en forholdsvis liberal adgangspolitik m.h.t. samlingerne, der af de ansatte skulle registreres efter fastere retningslinier end hidtil normalt praktiseret.

Der er straks fra Wegeners side 1848 tale om at søge gennemført en egentlig personalepolitik som led i en generel reform af institutionen. Den vigtigste og mest perspektivrige nyskabelse er her indførelsen af stipendiarpladserne, som skal omtales nærmere nedenfor. Men der gøres også forsøg på en udbygning af det faste personale, så man kunne leve op til nye fordringer og forventninger fra Kultusministeriet og arkivaliehørende historikere.

Det som var galt, set med arkivledelsens øjne 1848, var udhulingen af arkivets faste stillinger siden det 18. århundrede. I hvert fald var man i 1848 kun tre fastansatte i Gehejmearkivet, hvor der - rigtignok helt tilbage år 1700 - havde været fem, nemlig foruden gehejmearkivaren to arkivsekretærer og to kopister. Groft sagt var der tale om næsten en halvering af den faste stok, som i 1848 bestod af *gehejmearkivaren*, en *registrator* og en *kopist*, også betegnet kancellist, foruden arkivets bud, som man kun havde halvt, da man delte budtjenesten med Det store kongelige Bibliotek ¹⁾.

De gamle stillingsbetegnelser 1. og 2. arkivsekretær var siden 18. århundrede gledet ud, 1. arkivsekretær var nu blevet »registrator« og 2. arkivsekretær simpelthen forsvundet. Wegener foretrak *arkivsekretær*-titlen frem for andre stillingsbetegnelser og søgte den genindført allerede 1848, men han måtte vente til 1863, før det omsider lykkedes for ham at få benævnelsen ministerielt accepteret side om side med stillingsbetegnelser som »registrator« og »inspector« ²⁾.

Tilbagegangen på personalefronten gav sig bl.a. også udslag i den dårlige aflønning af de fastansatte. Ifølge Wegener var lønningerne generelt halveret siden det 18. århundrede. Gehejmearkivaren selv oppebar i 1848 1000 rbd. årligt. Af beskedenhed, siger Wegener, ville han ikke foreslå lønforhøjelse for sig selv, men han undlod ikke at fortælle ministeriet, at forgængeren, gehejmearkivar Finn Magnussen i kraft af forskellige personlige tillæg havde oppebåret det dobbelte ³⁾. Også degnene burde det

dryppe på, således at arkivpersonalet ikke længere skulle være tvunget til ekstra beskæftigelse uden for arbejdstid for at få det til at løbe rundt. Når bortses fra budet burde de faste folk aflønnes "i analogi med universitetets lærere, hvilke deres forgængere uden tvivl som videnskabsmænd kunne udholde en sammenligning med"⁴), og registrator burde således aflægges med 1200 rbd. i stedet for de nuværende 600, så han kunne komme på højde med de ekstraordinære professorer eller »de ældste« overlærere. Kopisten eller kancellisten skulle hæves fra 400 rbd. til 600 og derved komme på niveau med adjunker ved de lærde skoler.

Tidspunktet for et lønmæssigt fremstød over for Kultusministeriet var velvalgt, da man her på ministerplan interesserede sig for at få effektiviseret Gehejmearkivet. 1849 hævdedes da også gagerne. Registrator fordoblede sin indtægt, da han nu fik de ønskede 1200 rbd. Kopisten (kancellisten) nåede fra 400 op til 500 rbd., og gehejmearkivaren selv blev nu aflagt med 1600 rbd. - altså dog ikke så lidt mindre, end han selv havde antydnet som passende. Samtidig foretog man en ændring af den gamle procedure, at gehejmearkivaren af egen lomme betalte arkivets almindelige drift (bl.a. indkøb af skrivematerialer og arkivbånd) mod årlig refusion af sine udlæg. Der blev nu tilstået institutionen et fast årligt beløb til kontorudgifter - i 1849 100 rbd. - foruden en særbevilling til en revolutionerende nyskabelse, nemlig trykte årsberetninger, som foruden at fortælle om virksomheden også skulle meddele historiske aktstykker fra samlingerne til den interesserede offentlighed (200 rbd.). Gennem salget skulle årsberetningerne gerne bidrage til at skaffe midler til en forbedring af arkivets håndbibliotek, så man navnlig kunne erhverve "enkelte større hovedværker i arkivvidenskaben, der, som bekendt, er meget kostbare"⁵.

Det lå lige for, at Wegener samtidig ønskede en udvidelse af det faste personale. Først og fremmest ville han oprette en ny særlig stilling som »inspector på læsesalena - et udtryk for den vægt, der fra og med 1848 tillagdes den forskningsmæssige benyttelse af arkivet. Inspector burde aflønnes »lig med de akademiske lektorer eller de yngre overlærere« og oppebære 800 rbd. Men desuden ønskedes specielt tilknyttet en *jurist* til institutionen »med kundskaber i historie og arkivvidenskab«, hvilket 1849 præciseres derhen at det skulle være en jurist »der forenede historiske studier med nøjere kendskab til det ældre statspoliti, justitsvæsen og kammervæsen«. Hertil føjedes endelig et ønske om at få ansat »simple afskrivere« for at spare det øvrige personales kræfter til andre opgaver.

Disse såkaldt simple afskrivere blev det nu ikke til noget med, men til gengæld strøg arkivet en gevinst ved den samtidige nedlæggelse af det selvstændige Historisk - genealogiske Arkiv, der var blevet oprettet i 1840erne og hvis tidligere arkivar professor Tyge Becker fra 1849 tilforordnedes Gehejmearkivet som ekstraordinær medhjælp og som Wegener ønskede tillagt titlen »ekstraordinær konservator« - »en post, der ikke sjældent findes ved de større arkiver« - som et plaster på såret, da Becker ikke kunne få sit ønske opfyldt om at blive ligestillet med

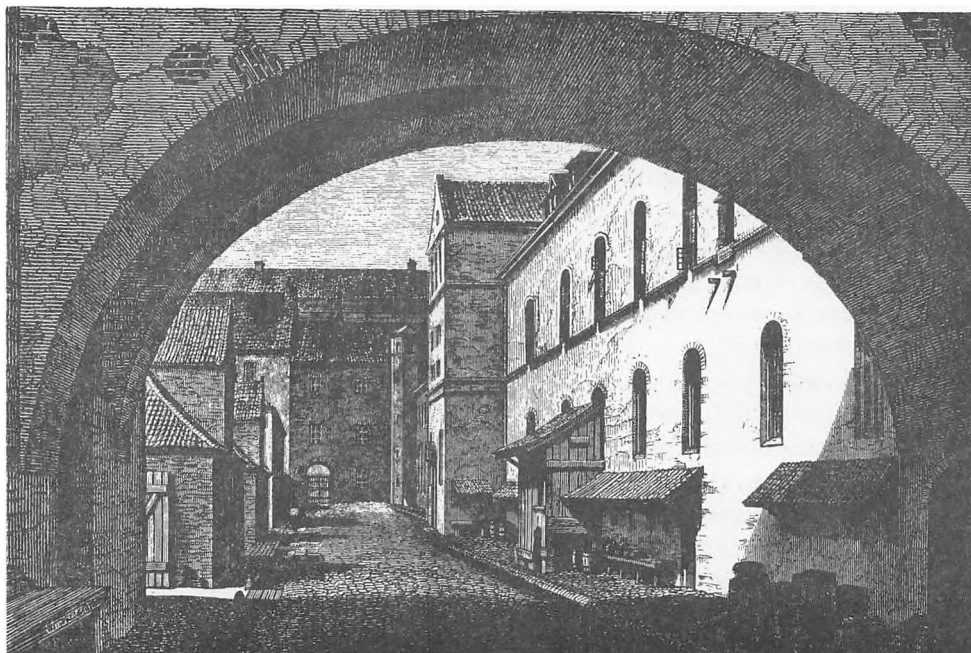
»registrator« eller i øvrigt komme til at rangere nærmest under gehejmearkivaren ⁶⁾. At også arkivsekretæren, Berlien ved ophævelsen af Historisk-genealogisk Arkiv fulgte med over fra dette arkiv til Gehejmearkivet fik man dog ingen glæde af. Hans tilknytning til Gehejmearkivet blev hurtigt en ren formalitet, idet han hovedsagelig tilbragte de følgende år på rejser i udlandet. Eftersom Wegener fra starten fandt ham »i mærkelig grad blottet for videnskabelig dannelse«, er det antagelig blevet følt som en befrielse af begge parter, da hans nominelle beskæftigelse ved arkivet helt ophørte 1861.

De faste medarbejdere fra 1848 var registrator *Hans Knudsen* og kopisten (kancellisten) *M. N. C. Kall-Rasmussen*. Knudsen var midt i 30'erne blevet ansat som kopist og blev 10 år senere registrator, da den hidtidige registrator N. M. Petersen forsvandt over i en professorstilling ved universitetet. Registrator var i påkommende tilfælde - dvs. når gehejmearkivaren var fraværende - dennes stedfortræder, og Wegener ønskede ham herudover tillagt selvstændig kompetence i forholdet til myndigheder og private, så han selv kunne blive aflastet ⁷⁾. Registrators opgave var, ifølge navnet, at registrere og have tilsyn med arkivets registreringsopgaver. I øvrigt kendes ingen nærmere specifikation af registrators eller andre fastansattes tjenesteforhold. Der synes ikke at være kommet noget konkret ud af et ministerielt ønske 1849, om at gehejmearkivaren skulle udarbejde udkast til egentlige instrukser for personalet og indsende dem til ministeriel approbation, og 1855 kunne gehejmearkivaren også oplyse den preussiske gesandt om at det var hans ret "til enhver tid at fordele detailarbejderne uden hensyn til disse embedstitler, som han med hensyn til den enkeltes individualitet, arkivets tarv og sin egen ansvarlighed agter det tjenligst"⁸⁾. Alle i arkivet, på nær arkivbudet, var nemlig beskæftiget med registreringsarbejder, og Wegener fandt derfor med tiden også at "de hidtil brugte embedstitler ikke svarer til embedernes virkelige beskaffenhed og således vildleder den offentlige mening" ⁹⁾.

Knudsen var ikke særligt videnskabelig produktiv. I 1830'erne havde han ganske vist påbegyndt et større arbejde om »Danmark i middelalderen« med en trykt indledning, der af hans foresatte, gehejmearkivar Finn Magnussen, blev rost til skyerne. Men der kom aldrig nogen fortsættelse. Da Knudsen døde 1851, henlå efter ham en torso, »Diplomatarium Christi-erni Primi«, et udgiverarbejde som han i sin tid havde fået til privat opgave af Christian 8. at foranstalte i forbindelse med det planlagte jubilæum for Oldenborgdynastiet 1848. Efter forskellige vanskeligheder, bl.a. på grund af rod i det efterladte regnskab, lykkedes det senere Wegener at få værket afsluttet og udgivet af Gehejmearkivet med særbevilling fra ministeriet.

At være videnskabelig produktiv i form af et selvstændigt forfatterskab blev heller ikke uden videre betragtet som en dyd af arkivledelsen. Allerede gehejmearkivar Thorkelin havde i sin tid bedt sig fritaget for at skulle ansætte en producerende forsker, og Wegener havde i princippet samme opfattelse. Da Kall-Rasmussen 1851 afløste Knudsen som registrator, fremhævede Wegener i sin anbefaling af ham til stillingen over for mini-

steriet at »den ejendommelighed hos ham, at han selv ikke higer efter at fremtræde med større arbejder, er fast en anbefaling mere for ham, da lysten dertil, ifølge erfaring, sjældent er til gavn for den stille og beskedne virksomhed, hvormed et arkiv bedst er tjent«. Arbejdstimerne i arkivet skulle af de ansatte navnlig ikke betragtes »som en tid, hvori han mere eller mindre kan beskæftige sig med forfatterskab efter egen lyst«. ¹⁰⁾ Historisk forfatterskab skulle Wegener nok selv tage sig af - vel at mærke i egenskab af kgl. historiograf (siden 1847), ikke qua gehejmearkivar - og i øvrigt måtte den art lyster fortrinsvis få afløb ved deltagelse i arkivets udgiverarbejder, nemlig kildeedition i form af tillæg til de nye trykte årsberetninger fra Gehejmearkivet.

Proviantgården. I baggrunden Gehejmearkivet. Tegning af Chr. Hetsch 1862 til Illustreret Tidende.

Kall-Rasmussen havde en medbejler til registratorposten 1851 i den kendte læge og lokalhistoriker J. R. Hübertz, som i sin ansøgning kunne referere til arkiverfaring, idet han i Århus havde ordnet og registreret rådstuearkivet foruden byens fattigvæsens arkiv. Men, som Wegener udtrykte det, historiske og retfærdighedshensyn tilsagde, at avancementsstillinger i Gehejmearkivet »i reglen« besattes af de allerede ansatte og ikke med udenforstående. Der var dog, bemærker han, en undtagelse, nemlig selve gehejmearkivarposten. Her burde man ikke vælge folk, som udelukkende havde kvalificeret sig via »detailarbejderne« i arkivet - vel et forsinket hib til afdøde Knudsen, som havde været hans konkurrent til chefposten 1848 ¹¹⁾.

Den nye registrator var om muligt endnu mere uproduktiv end Knudsen. Til gengæld var Kall-Rasmussen et overmåde hjælpsomt menneske

over for læsestuens besøgende og i besiddelse af en næsten fabelagtig hukommelse inden for dele af samlingerne. Hans ophøjelse havde imidlertid til ubehagelig følge for institutionen, at samtlige de poster, som han 1848-51 var avanceret fra, fik lov at stå ubesatte hen, såvel kopist-kancellistpladsen som den *inspector*stilling, som det var lykkedes Wegener at få oprettet 1849 til Kall-Rasmussen, og som netop havde til hensigt at understrege arkivets bestræbelser for en mere intensiv forskerbetjening. Den personaleekspansion, der var lagt op til ved reformerne 1848, truede således med at gå i stå, idet Kultusministeriet p.g.a. henvisningen af Tyge Becker og, formelt set, også Berlien til at gøre tjeneste i arkivet fandt dette tilstrækkelig velforsynet med arbejdskraft¹²⁾. 1854 lykkedes det dog at få udnævnt stipendiaren C. U. A. Plesner til *kancellist* - fra nu af gled kopistbetegnelsen ud - så man igen som i 1848 havde to hovedstillinger besat. Arkivledelsens hensigt i 1848 var jo imidlertid, at der skulle være *tre* faste arkivfolk foruden gehejmearkivaren, men det holdt hårdt at nå så vidt, og det var først 1870 ved J. F. Krarups ansættelse som *assistent* - en helt ny stillingsbetegnelse i Gehejmearkivet - efter Tyge Beckers død, at samtlige faste stillinger som registrator (1. arkivsekretær), *inspector* på læsestuen (2. arkivsekretær) og nu *assistent* var bemandet med d'hr. Plesner, Matthiessen og Krarup - den kreds, som udgjorde den faste stab i Wegeners sidste embedsperiode. Indtil da havde advancement fra en stilling til en anden haft til følge, at den laveste - *kancellists* - gled helt ud fra 1861. Arkivet fik da ved en personoprykning fra *kancellist*posten til *inspector*posten igen en sådan *inspector*, efter at denne stilling havde fået lov at henstå ubesat siden Kall Rasmussens befordring til registrator 1851, alt sammen en følge af manglende bevillinger.

C. U. A. Plesner, den nye registrator og 1. arkivsekretær efter Kall Rasmussens død 1863, gjorde bogstavelig talt hele Wegenerperioden med, idet han begyndte som den ene af de to første stipendiarer ved arkivet 1849 og døde fra stillingen som registrator (1. arkivsekretær) 1882 få måneder før Wegeners afgang. Som type på en arkivmand ligger han tæt op ad sin forgænger og svarer altså ganske nøje til det for institutionen ønskværdige. Som han selv formulerede det i sin ansøgning 1863, skortede det på litterær produktion - »litterær virksomhed, for så vidt den viser sig i udgivelsen af egne skrifter, vil arkivmanden, der mest arbejder for at berede andre vejen, let selv blive hindret i at udvikle; således også jeg - men jeg har betragtet det som en af de kæreste pligter, min stilling førte med sig, med råd og litterær bistand at understøtte enhver, som henvendte sig til mig i anledning af historiske forskninger, og flere af de i de senere år udkomne skrifter ville afgive vidnesbyrd herom«. ¹³⁾ Beredvilligheden over for de besøgende har måske været for udtalt; i det mindste synes han at have haft den for en læsestueekspederende arkivmand noget dubiøse egenskab »aldrig at ville mangle svar på selv det tvivlsomste spørgsmål« ¹⁴⁾.

Når Plesner fik et efter omstændighederne så flot karriereforløb fra at være løst ansat stipendiær til at blive næstkommanderende, hænger det

bl.a. sammen med, at Wegener på et tidligt tidspunkt i netop ham så en mulighed for at få den jurist ansat, som han ønskede knyttet varigt til arkivet, en person der forbandt de traditionelle historiske og filologiske med juridiske kundskaber. Ønsket herom blev ikke mindre i årene efter 1848 p.g.a. de nye store afleveringer fra centraladministrationen, som man skønnede kun at kunne bemestre ved at besidde juristens forudsætninger, herunder ikke mindst kendskab til administrationshistorie. Plesner havde nemlig lovet gehejmearkivaren at ville læse til juridisk embeds-eksamen sideløbende med sin ansættelse ved arkivet som stipendiar, og han fik kancellistposten (1852 ved konstitution i stillingen, 1854 permanent) så at sige på forventet efterbevilling m.h.t. den juridiske eksamen. Der kom imidlertid aldrig noget eksamensresultat ud af de Plesnerske studier, for, som Wegener tørt bemærkede, »det er temmelig almindeligt at en embedsansættelse afdrager opmærksomheden fra eksamenslæsning, og jeg skulle næsten formode, at Plesner deri vil følge det almindelige eksempel«¹⁵⁾. Behovet for de juridiske (administrationshistoriske) kundskaber blev vel også af Gehejmearkivet følt mindre presserende med årene, efterhånden som den store afleveringstilvækst i 1850erne af centraladministrationens ældre arkivalier ebbede ud. Da man op slog den nyoprettede assistentstilling 1870 var der f.eks. blandt de 13 ansøgere flere statsvidenskabelige kandidater, men ingen af dem blev den heldige, som fik den¹⁶⁾.

Også C. M. A. Matthiessen fik et langt og stilfærdigt liv inden for Gehejmearkivets mure. Uproduktiv var han som de øvrige - »min stilling i arkivet har ikke givet mig megen anledning til at blive skribent«, skrev han 1863, da han søgte og fik stillingen som inspector og 2. arkivsekretær, men han havde dog under sin første ansættelse som stipendiar siden 1850 »leveret enkelte arbejder i mit specielle fag som arkivist«, hvorved menes forskellige udgiverarbejder¹⁷⁾. Han, der oprindeligt var stud.theol., ville ind ved arkivvæsenet for at pleje sine historiske interesser og vandt hurtigt sin chef p.g.a. sit fordringsløse væsen og sin »fortrinlige dygtighed til de stille arkivarbejder« da han af naturen var »en så at sige passioneret arkivmand«, hvortil kom at Matthiessen som født slesviger havde et førstehåndskendskab til plattysk både mundtligt og skriftligt. Dette kom både ham og arkivet til nytte, og i en årrække beskæftigedes han hovedsagelig med registrering af Gemeinschaftliches Archiv - et arkivfond, som Wegener af historiske og nationalpolitiske grunde tillagde speciel vægt og strejdede for at bevare for Danmark imod preusserne under arkivforhandlingerne efter 1864 - hvortil kom andre opgaver i forbindelse med arkivalier, som havde forbindelse til hertugdømmerne. Matthiessen fortsatte et par år i Gehejmearkivet under A. D. Jørgensens ledelse 1883 ff. og fik efter sin afsked 1886 status som ekstraordinær medhjælper, da sønderjyden A. D. Jørgensen værdsatte hans "ualmindelige kendskab til arkivets ældre sager og særlig til alt hvad der vedkommer hertugdømmernes historiske forhold"¹⁸⁾.

Hvad endelig J. F. Krarup angår kom han 1863 ind i Gehejmearkivet som stipendiær og formåede - hvad Plesner ikke havde kunnet - at forene sit arbejde her med eksamenslæsning. Han tog nogle år senere magisterkonferens i historie og avancerede 1870 til den nyoprettede assistentstilling ved arkivet. Krarup repræsenterer noget helt nyt blandt personalet, idet han interesserede sig mere teoretisk for arkivvæsen og på studierejser opsøgte udenlandske arkiver. Wegener, hvem han har givet en udmærket karakteristik af i et trykt »Biographisk udkast« (1882), fik som en af sine sidste embedshandlinger gjort ham til registratør og 1. arkivsekretær efter Plesner i december 1882, og som sådan gled Krarup ind i den ny æra i Gehejmearkivet under A. D. Jørgensen. Uden ambitioner har han åbenbart heller ikke været, idet han 1889 var blandt de 31 ansøgere til den nyoprettede stilling som arkivar ved det planlagte provinsarkiv i Viborg. Kort forinden var det imidlertid lykkedes A. D. Jørgensen, samtidig med oprettelsen af Rigsarkivet 31. marts 1889, at få ham afskediget fra arkivtjenesten, idet stillingen som registratør blev nedlagt i forbindelse med nyordningen af arkivvæsenet. Krarup karakteriseres 1889 af A. D. Jørgensen som komplet uanvendelig, uden forståelse for arkivalier endsige administration eller administrationshistorie, og som nu åbenbart dement. Men Jørgensen kunne være en barsk herre i sit syn på andre, der på en eller anden måde kom ham på tværs, og tiderne var skiftet siden den gamle gehejmearkivars dage¹⁹.

(Wegener om stipendiærerne 1874) *»Mine yngre medstuderende«*

Personalemæssigt var den vigtigste nyskabelse i forbindelse med chefskiftet 1848 indførelsen af *stipendiærordningen*, som blev til på Wegeners initiativ. Den tilsigtede i form af et løsere ansættelsesforhold at knytte et par unge historikere til Gehejmearkivet i tre år ad gangen for at de kunne »danne sig« i arkivet samtidig med at yde et vist registreringsarbejde for institutionen; når de igen forlod arkivet efter »trienniet«s udløb og måske bagefter fortsatte med at studere i udlandet, ville Gehejmearkivet »ved dem have en herlig lejlighed til at erholde korrekte afskrifter af dokumenter og andre arkivalia, som her måtte mangle«²⁰. Med ministeriel accept gik ordningen i gang fra 1849, hvor de første to stipendiærer blev ansat for en treårsperiode, og fortsatte derpå uafbrudt resten af Wegeners tid.

Den »dannelse« i arkivvæsen, som tilknytningen til Gehejmearkivet efterhånden skulle give stipendiæren, var ikke at forveksle med frie arkivstudier. Til sin fortrydelse måtte Wegener gennem årene konstatere, at flere ansøgere åbenbart ikke på forhånd havde regnet med, at de først og fremmest skulle levere et pålagt registreringsarbejde i de tre timer om dagen, der var tale om. Stillingsopslagene i Berlingske Tidende talte i al vaghed kun om, at ansøgeren skulle besidde »de fornødne forkundskaber« uden at præcisere disse - eller arbejdet - nærmere, og adskillige i arkivledelsens øjne uanvendelige personer henvendte sig da også mellem år og dag i et

forgæves håb om at slippe ind. De ønskede forkundskaber for at kunne komme i betragtning til en stipendiærplads, der fra begyndelsen aflagdes med 200 rbd. årlig, var imidlertid ret så omfattende: "1) Historiske kundskaber i almindelighed og grundige, på kildestudium byggede kundskaber i fædrelandets historie i særdeleshed; 2) sprogkundskab, navnlig nogen kendskab til middelalderens latin og det ældre danske sprog, tildels også oldnordisk og plattysk, og 3) nogen øvelse eller i det mindste noget greb på at læse ældre håndskrift, især den som findes i diplomer og aktstykker fra den senere middelalder"²¹⁾. Til at begynde med lagdes der bl.a. særlig vægt på kendskab til oldnordisk, ganske uanset at »anvendelsen af denne kundskab sjældent bliver foranlediget i arkivet« (!) - og som den ene af de to første stipendiærer 1849 blev islænderen, cand.phil. Brynjulf Snorrason knyttet til Gehejmearkivet p.g.a. sin øvelse i at læse og afskrive gamle islandske håndskrifter for Det nordiske Oldskriftselskab. Da han året efter døde, ønskede Wegener - i øvrigt uden held - påny at få »en duelig islænder« til Gehejmearkivet, men det islandske element i arkivet siden 1790erne (gehejmearkivarerne Thorkelin og Finn Magnussen, begge islændinge) forsvandt nu med Snorrason 1850, og den oldnordiske tradition i institutionen gled lige så stille i baggrunden. 1863 kunne Wegener også rent ud erklære, at kundskaber i islandsk eller oldnordisk aldrig i hans tid var kommet i anvendelse²²⁾.

Snorrasons afløser som stipendiær blev den som historisk forfatter efterhånden ret produktive C. E. Secher, hvis beskæftigelse ved Gehejmearkivet regelmæssig fornyedes hvert 3. år, siden 1860erne endda uden opslag af stillingen ved trienniets udløb. Han optog således uafbrudt den ene af de to stipendiærposter frem til 1883, da hele ordningen blev opgivet af A. D. Jørgensen²³⁾. Den anden stipendiærpost var i længere eller kortere perioder besat med bl.a. de senere faste medarbejdere Matthiessen og Krarup, i årene 1870-75 med historikeren Troels-Lund - som Wegener var indtaget i og hvis studier han støttede - og 1881-83 med selveste dr.phil. Kristian Erslev, som fra denne inferiøre ansættelse, hvor han foruden registrering var beskæftiget med noget så interessant som at føre kopibogen, avancerede direkte til sit historieprofessorat ved universitetet. Også andre »navne« har i deres ungdom forsøgt sig som ansøgere, men uden at komme gennem nåleøjet: (kirke)historikeren Holger Rørdam 1849, knap 19 år gammel og allerede ganske opslugt af historie; kunsthistorikeren Philip Weilbach 1863, der henviste til erfaring fra sit registreringsarbejde i Den kgl. malerisamlings håndbibliotek på Christiansborg; 1866 cand.phil., senere rigsarkivar C. F. Bricka, der 1870 - resultatløst - meldte sig igen efter at have vundet guldmedaille i historie for en redegørelse om Wallensteins politik. Også konferensstuderende J. A. Fridericia var blandt ansøgerne 1870, men blev som Bricka vraget af Wegener til fordel for Troels-Lund, idet Wegener bl.a. fandt Fridericias hidtidige studieforløb præget af »nogen ustadighed«. 1875 søgte endelig historikerne Møllerup og Camillus Nyrop uden held at komme ind, 1880 adelseksperten Thiset, som faldt igennem p.g.a. manglende latinkundskaber.

Ansøbertallet til stipendiarpladserne svingede fra ialt 15 i 1849 og ned til lavpunktet 4 i årene 1855-58. Foruden historikere (kandidater og studerende) udgøres ansøgerkredsen hovedsagelig af jurister, teologer eller sprogstuderende, hvoraf mange opretholdt en kummerlig tilværelse ved at give privatinformationer. Enkelte gør tillige opmærksom på administrativ erfaring fra underordnede beskæftigelser i central- eller lokaladministrationen, et par stykker kender også til kontorrutiner fra arbejde i handelshuse. Generelt virker det dog ganske påfaldende, at så forholdsvist få af ansøgerne 1849-80 gav udtryk for videregående historiske interesser, om nogen overhovedet²⁴).

Atter og atter understregede Wegener gennem årene, hvad det ud over det rent kundskabsmæssige kom an på for at gøre tilstrækkelig fyldest som stipendiar, f.eks. 1855: "Af personlige egenskaber er vel ingen mere nødvendig end stadighed og tålmodighed, der under det ensformige arbejde ofte sættes på prøve", eller 1863, hvor han næst at gøre opmærksom på nødvendigheden af at besidde »gode og stærke øjne og et vist greb på at læse utydelig skrift« sammenfattende konstaterer at »flygtige naturer, der blive kede af småligt arbejde og løber fra det ene til det andet, duer ikke til et arkiv«²⁵). Især var han tydeligvis bange for at få de mere musisk anlagte personer inden for dørene såsom videregående musikdykere eller digteriske hoveder, der lod ansøgningen ledsage af prøver på egne poesier eller ligefrem udformede selve ansøgningen på vers²⁶).

Det ifølge gehejmearkivarens ganske ligefremme udtalelse (1859) »meget trættende og, stykkevis betragtet, lidet interessant arkivararbejde«, som stipendiarerne skulle udføre, bestod som omtalt i at udføre registreringsopgaver, hvilket de gjorde fuldstændig på lige fod med det faste personale. A. D. Jørgensen konstaterede siden hen, at Gehejmearkivet ved stipendiarordningen simpelthen fik tilført billig og konstant arbejdskraft uden at uddanne de pågældende til, hvad han kalder »selvstændige arkivmænd«. Det var nu næppe heller meningen med ordningen, i det mindste ikke fra arkivledelsens side²⁷), hvor man efterhånden kom ind på at søge at fastholde stipendiaren, når han én gang var oplært, og undgå udskiftninger hvert 3. år, bl.a. også ved at undlade at opslå den ene af de to pladser som vakant efter trienniets udløb. At lære at bemestre den rette registrerings-teknik var sagen, ikke fri videnskab - »jeg for min del er overbevist om, at en begyndende historiker ikke bør søge sin første uddannelse i et arkiv« er chefen ligefrem nået til at kunne udtale 1859²⁸).

Hvad besættelsen af pladserne angår fik Wegener sin vilje igennem hver gang overfor Kultusministeriet. Først så sent som i 1878 var der opræk til vanskeligheder, da kontorchef Schwartzkopf ønskede at tilsidesætte Wegeners ønske om genansættelse af en stipendiar ved trienniets udløb, og pludselig stillede sig kritisk an over for sit eget ministeriums hidtidige passive accept af Wegeners indstillinger og syn på stipendiarordningen som sådan: »Ministeriet vil yde historikeren - historiens studium herhjemme en hjælp i stipendiatpladsen. W. vil have opdraget en nyttig kontorist og arkivist«. Konkret gjaldt det gehejmearkivarens afvisning af en

ansøgning fra cand.mag. Aagaard, der havde udgivet et skrift om senmiddelalderlig fransk historie med bl.a. Michelet som historikerforbillede, hvorom Wegener bemærkede at "den nyere historieskrivning efter fransk mønster (Michelet etc.) ligger så langt fra historiske arkivarbejder, at det turde være meget tvivlsomt, hvorvidt den, der er så stærkt indtaget for hin, ville kunne overvinde sig til, ville kunne udholde disse". Schwartzkopf argumenterede internt i ministeriet for, at det netop gjaldt at støtte en ansøger som Aagaard, der havde vist sig som en selvstændigt arbejdende historiker, og samtidig benytte denne lejlighed til at få gennemført en tiltrængt cirkulation i stipendiaransættelserne. Men ministeren (Fischer) bøjede af for Wegener, som fik sat genansættelse af stipendiaren F. Saaby Jessen igennem. Han var magister i nordisk filologi og havde vist sig anvendelig - "han iagttager nøjagtigt den for stipendiarerne bestemte arbejdstid og længes ikke efter den sidste times forløb"²⁹⁾.

Kom der ganske vist ikke indsamling af kildemateriale vedr. dansk historie i udenlandske arkiver ud af det - sådan som det videregående sigte med stipendiarerne bl.a. havde været 1848 - så blev det til gengæld til tusinder af årligt producerede registrantsedler i Gehejmearkivet. Kvantum og arbejdsopgaver er oplyst i de trykte årsberetninger. Dele af dette efterhånden enorme seddelapparat fra årene 1849-82 (efter A. D. Jørgensens beregning 80-90.000 sedler) er bevaret, hvormed Wegener tilsigtede at opfylde sin gehejmearkivarbestillings krav fra 1848 om at han haver at »sørge for et *fuldstændigt* katalog over arkivets indhold«³⁰⁾. Arkivargenerationen efter 1882 forholdt sig skeptisk over for selve målsætningen, og A. D. Jørgensen formulerer sin kritik således: "Den stillede opgave var med andre ord uløselig; men den kan heldigvis heller ikke med rette stilles. *En registrering af det enkelte aktstykke er i virkeligheden ikke arkivets, men videnskabsmandens sag*"³¹⁾. Thiset forlyster sig som bekendt i sine arkiverindringer over urtekræmmerregningen fra 18. århundrede, som en gang i Wegeners sidste embedsår skal være blevet registreret på ikke mindre end 24 registrantsedler³²⁾. Hvis historien er rigtig - hvad vi strengt taget ikke ved noget om - foreligger der utvivlsomt en (stipendiars?) misforståelse af opgaven. Nok var Wegener på det tidspunkt gammel, men han var hverken en tåbe eller senil, og jeg har ærlig talt vanskeligt ved at forestille mig, at han skulle have været indforstået med endsige kunnet have dekretet meningsløsheder som denne.

Wegeners egne registreringsgrundsætninger fra 1848 tåler i øvrigt udmærket dagens lys i 1987. Man tog da fat på "en hel ny registratur, baseret på en omhyggelig gennemlæsning af dokumenterne selv, idet man på løse registrantsedler ... *optegnede hvert enkelt stykkes væsentlige indhold i passende korthed og dog med streng nøjagtighed*"³³⁾. Hvad perioden før 1660 angår, har eftertiden på et helt centralt område bekræftet hans metode. Rigsarkivet besidder i dag en efter hans embedsperiode møjsommeligt udarbejdet kronologisk ordnet seddelregistratur over Danske Kancellis indkomne breve og indlæg, stykke for stykke, og det i disse år genoptagne udgiverarbejde af Kancelliets Brevbøger indtil 1648 er baseret på editionsprincip-

per, der grundlæggende svarer til Wegener'ske synspunkter på åbning af arkivalisk materiale for interesserede, her i form af stykvis registrering af den udgåede korrespondance fra centraladministrationen. A. D. Jørgensens kritik skyder over målet. Noget andet er, at der må sættes bestemte kronologiske/arkivfondmæssige grænser for sådant arbejde, hvilket ikke var tilfældet under Wegener, og at proveniensemæssige problemer - som påpeget af V. A. Secher - ikke blev tilgodeset som afgørende faktor i registreringsarbejderne før 1883.

Bortset fra en beskedent løn, optræning i læsefærdighed og teknisk greb på at behandle en tekst - hvad fik stipendiaren ud af arbejdet? Har han (og de andre ansatte) holdt ved for andet end blot at sikre sig brød på bordet? Vi tør nok tro det, altså at arbejdet - i det længere stræk - ikke har været uden historisk-faglig stimulans, men må afstå fra bevisførelse. I helhedsbilledet indgår mennesker og det undefinerbare milieu - alt, hvad der tilsammen udgør institutionens liv. Lægen J. R. Hübertz, selv aktiv historiker, søgte som tidligere omtalt på et ganske vist fremrykket tidspunkt i sit liv ind i Gehejmearkivet 1851 og skrev naturligvis i sin ansøgning om egne arkivalske forudsætninger osv. osv. Den munder ud i følgende: "Men fremfor alt har jeg i arkiverne fundet ro, når livets storme truede allerstærkest, jeg har der fundet lindring for megen kummer og erstatning for mangt et savn. Min kærlighed til arkiverne er derfor usvækket, som min højagtelse og hengivenhed for de lærde og humane mænd, mine arbejder af denne art har bragt mig i berørelse med, og jeg ville tilvisse prise mig meget lykkelig, om det forundtes mig aldeles at opofre mig for en beskæftigelse, der har så meget krav på min interesse"³⁴.

Her kan jo hverken måles eller vejes.

Noter:

1. Fælles budtjeneste med Biblioteket fra 1780erne til 1853, da Gehejmearkivet omsider fik eget bud. Wegener argumenterede for en ordentlig aflønning for ikke ved næringsssorger at friste betjenten til tyveri fra arkivet, som bl.a. opbevarede »guld og sølv« (W. til Kult.Min. 11/7 1853. Arkivvæsenets arkiv, Gehejmearkivets kopibog). Ministeriet ses imidlertid ikke umiddelbart at have fulgt opfordringen; 1861 oplyses at arkivbudet Mads Madsen tjente sig en fornøden ekstraskilling »ved at opvarte i Det oldnordiske Museum og Danske Selskab« (W. til Kommissionen for påligning af indkomstskatten 27/12 1861; Gehejmearkivets kopibog).
2. Trykt årsberetning for 1860: "I øvrigt måtte arkivet til forebyggelse af misforståelse af arkivembedernes virkelige beskaffenhed meget ønske at benævnelserne registrator og inspector, der skriver sig fra en nyere tid, kunne ombyttes med de oprindelige og mere betegnende navne af første og anden arkivsekretær". Da kultusministeren imidlertid i en samtale om spørgsmålet havde fundet det »noget betænkeligt«, blev det foreløbig ikke til noget (W. til Kult.Min. 9/7 1851).

3. W. havde dog også foruden de 1000 rbd. »en liden gage« som kgl. historio-
graf siden 1847.
4. Foruden gehejmearkivaren er der her sikkert tænkt især på registrator
siden 1830 N. M. Petersen, der 1845 forlod arkivet og overtog det første
professorat i de nordiske sprog ved universitetet.
5. De trykte årsberetninger var ikke ligefrem nogen salgssucces. 1866 oplyses
at der årligt kun solgtes 10-20 stk. gennem boghandelen, som normalt
kunne disponere over 50 eksemplarer. Resten af beholdningen »uddeles og
bør uddeles med liberalitet« af Gehejmearkivet til interesserede enkeltper-
soner og institutioner (W. til Kult.Min. 24/9 1866). Dele af oplaget er endnu
1987 ikke realiseret!
6. Becker til D. G. Monrad 26/7 1861 (afskrift i Gehejmearkivets kopibog som
bilag til skrivelse fra W. til Kult.Min. 8/8 1861).
7. Bl.a. ved at kunne påtegne afskrifter på gehejmearkivarens vegne og der-
ved give disse juridisk gyldighed, hvad hidtil alene gehejmearkivaren havde
kunnet gøre (W. til Kult.Min. 14/8 1848).
8. W. til Kult.Min. 5/12 1855 (svar på arkivspørgsmål fra preussiske gesandt
Oriolla).
9. W. til Kult.Min. 4/4 1863. Smst. oplyses at registrator-titlen " skriver sig fra
arkivets begyndende forfald efter Schönings død og blev indført af kancel-
liet 1775, lånt fra sammes specielle kancelliarkiv.".
10. W. til Kult.Min. 9/7 1851, 7/4 1852.
11. Hübertz' ansøgning 4/7 1851 i Kult.Min. 3. ktr. j. sag U 863/1856. - W. i anf.
skr. 9/7 1851.
12. Trykt årsberetning for 1853.
13. Ansøgning om registratorposten 30/3 1863 i Kult.Min. 3. ktr. j. sag G 248.
14. Jfr. Krarups karakteristik af P. i Gehejmearkivets kopibog 27/3 1883 (K.s
erklæring vedr. seglsamlingen i Schiellerups fallitbo).
15. W. til Kult.Min. 6/7 1854.
16. Ansøgninger i Kult.Min. 3. ktr. j. sag N 199/1869.
17. Ansøgning om inspectorposten 31/3 1863, jfr. note 13.
18. W. til Kult.Min. 12/8 1850 og 4/4 1863 - A. D. Jørgensen i Medd. fra Det kgl.
Gehejmearkiv og det dermed forenede Kongerigets Arkiv 1886-88 (1889) s.
61.
19. A. D. J. til Kult.Min. 4/6 1889 (Kult.Min. 3. ktr., Udtagen sag vedr. Arkivvæ-
senets ordning 1888-95, I).
20. A. D. Jørgensen: Udsigt over De danske Rigsarkivers Historie (1884) s. 292 ff.,
Tillæg nr. 64; W. til Kult.Min. 10/8 1848.
21. W. til Kult.Min. 5/5 1849.
22. W. til Kult.Min. 1/7, 12/8 1850, 11/4 1863.

23. C. E. Secher blev senere assistent i Kongerigets Arkiv 1883 (-88) ved konvertering af stipendiarposten til en fast stilling.
24. Bortset fra årene 1856 og 1859, hvor ansøgningerne tilsyneladende ikke er bevaret, men tildels kan rekonstrueres ud fra Gehejmearkivets kopibog, findes disse for tiden 1849-55 samlet i Kult.Min. 3. ktr. j. sag U 863/1856; derefter findes de via 3. ktr.s journalregister på stikord »Gehejmearkivet«.
25. W. til Kult.Min. 13/9 1855, 24/6 1863.
26. 1856 om volontør i Krigsministeriet A. Berg, der medsendte en trykt digtsamling: »Jeg tror ikke, at det høje ministerium vil finde disse oplysninger meget betryggende med hensyn til hans evner eller passelighed for dette arkivs tjeneste«. - 1861 foreligger versificeret ansøgning fra stud.theol. og huslærer N. E. Skov. - 1873 påberåbte cand.jur. O. C. Lund sig i ansøgningen et »uafviseligt digterkald« og mente, at hans poesier vidnede om »omfattende historiske studier«.
27. Anf. skr. s. 128. - W. til Kult.Min. 13/9 1855: »Da stipendiarpladserne ved Gehejmearkivet ikke er beregnede på at yde uformuende studerende en understøttelse til deres universitetsstudiers fremme, men har den hensigt at danne arkivarbejdere og forøge Gehejmearkivets kræfter for det elementære detailarbejde, som det faste arkivpersonale ... kun under mange afbrydelser kan beskæftige sig med«, jfr. W. til Kult.Min. 13/9 1853, hvor forskellen mellem det tvungne arbejde i Gehejmearkivet og de friere stipendiarordninger ved Den Arnamagnæanske stiftelse understreges.
28. W. til Kult.Min. 8/10 1859 (3. ktr. j. sag 4 C 147/1859).
29. W. til Kult.Min. 15/8 1878. - Udat. notat af Schwartzkopf ved sagen i 3. ktr. X 666/1878.
30. Bestalling: Danske Kancelli 2. dpt., registrant 1848 nr. 156 (11/3 1848). Af seddelapparatet er bevaret bl.a.: De Königsbergske afskrifter (af Matthiessen); »Christiernus Secundus« og Samlinger til den danske adelshistorie (af C. E. Secher); Topografisk Samling på papir/pergament; Rigens råds/hofmesters breve, etc.
31. A. D. J. i anf. skr. s. 131 f., jfr. V. A. Secher i Meddelelser fra Det danske Rigsarkiv (1906-18) s. 206 ff. - Sechers kritik går hovedsagelig på proveniensproblematik, ligesom han konstaterer, at opgaven var uløselig p.g.a. nyafleveringerne fra centraladministrationen efter 1848.
32. Fra Arkiv og Museum 2 I (1925) s. 11 (»For 40 år siden«).
33. Trykt årsberetning for 1848.
34. Jfr. note 11.

Arkivdannelse og kassationer i lokale preussiske arkiver 1867-1920

Af Jørgen Witte

En væsentlig del af arkivalierne i landsarkivet i Åbenrå stammer fra perioden 1867-1920, da Nordslesvig var en del af Preussen. De arkivalier, der blev frembragt af den lokale preussiske administration i denne periode, er tydeligt forskellige både fra den forudgående og den efterfølgende tids danske arkivalier. Danske arkivalier ligger i læg og pakker, mens de preussiske arkivalier oftest er smukt syet sammen i akthæfter, fra hvilke deres »Aktenschwanz« (akthale) hænger ud for neden.

Så interessant denne fysiske forskel end kan være, så var det dog mere afgørende, hvordan arkivdannelsen og kassationer m.m. fandt sted ved de preussiske embeder. Dette emne skal jeg belyse i det følgende, hvor jeg dog af praktiske grunde vil holde mig til bestemmelserne for det mest betydende administrative embede, landråden (svarende til den danske amtmand), og for den lokale underret, amtsretten.

Arkivdannelsen

Hvor omfattende en ændring i arkivdannelsen, der skete i den lokale administration i 1867, ses måske bedst ved en sammenligning af de danske amtmænds arkiver med deres efterfølgere, de preussiske landråders fremgangsmåde. I begyndelsen af det 19. århundrede byggede de fire nordslesvigske amtmænds arkiver på journaler hvor de indkomne breve var fortløbende nummereret, og uden nogen underopdeling efter emne. Flere svarskrivelser vedrørende samme sag var dog journaliseret på samme nummer.

Normalt var der ingen henvisning i journalen til, hvor sagen var henlagt. Henlæggelsen foregik på forskellige »Rubra« (overskrifter, titler), som f.eks. »Rentekammersager« eller »Criminalia«, hvoraf ses, at en henlæggelse både fandt sted efter den myndighed, man korresponderede med, og efter sagens art. Derudover må det nok siges at have været et ret grovmasket henlæggelsessystem. Det er vanskeligt at finde ud af for nutidens arkivbenyttede og arkiverne bruges derfor sjældent. Formentlig har det heller ikke været helt let at anvende for datidens administration.

Arkivordningsprincippet ændredes ved Åbenrå amt i 1838, i 1851 fulgte Sønderborg og Haderslev amter efter, mens der ikke skete nogen ændring for Tønder amts vedkommende. Det nye var en emneopdelt journal hvor der udelukkende benyttedes saglige emner, og at journalsagerne var henlagt i samme rækkefølge som angivet i journalen for hvert enkelt år. Dette princip vendte tilbage ved Genforeningen 1920, men i den mellemliggende periode fra 1867 var der anvendt væsensforskellige tyske ordningsprincipper¹⁾.

Rygraden i landrådsarkiverne såvel som i andre preussiske lokalarkiver var ikke journalen, men aktfortegnelsen, der på tysk kaldtes »Repertorium«. I denne var sagsakterne opført i en systematisk rækkefølge, og disse akter var nok det centrale element i de preussiske arkiver. Akter defineredes i den grundige »Handwörterbuch der preussischen Verwaltung« som »samlinger af dokumenter, der er indgået og opstået hos myndighederne og ordnet efter emne i en bestemt rækkefølge.«²⁾ Der førtes også journaler ved landrådskontorerne, men deres funktion må nok nærmest betegnes som en slags postbøger, altså kronologisk førte fortegnelser over afsendte og modtagne breve³⁾.

Hvis man på en let måde skulle kunne finde frem til tidligere sager, der var registreret i journaler og henlagt på forskellige typer »Rubra«, var det nødvendigt med gode sags- og navneregistre. I Tyskland var dette problem siden det 17.-18. århundrede blevet løst på en anden måde, nemlig med en overskuelig, systematisk aktfortegnelse og dertil hørende sags- eller »Betreff«(akter)(vedrørende« akter)⁴⁾.

For registratoren i det tyske administrative kontor var det opgaven til stadighed at have samlet *alle* skrivelser, og kun dem, der vedrørte én bestemt sag, i en såkaldt »Einzelfall-Akt«. De blev rent fysisk syet sammen i ét akthæfte. Så havde sagsbehandleren, hvad han havde brug for, når sagen skulle behandles påny. Mange af disse »Einzelfall-Akten« ville dog kun komme til at rumme en enkelt forespørgsel og svar. Alle akter skulle dog have eget omslag, have formuleret en titel og indføres i aktfortegnelsen. Det ville være både tidrøvende og dyrt, foruden at overskueligheden gik tabt, hvis der blev for mange af denne slags enkeltsager.

Disse problemer løstes ved et administrativt kompromis, der hed »Betreff-Akten«. Man sammenfattede og syede mange små enkeltsager i ét akthæfte under en bredere formuleret titel. Omfanget ville blive så stort, at det lønnede sig at give akthæftet et omslag, en titel og indføre den i et »Repertorium«, men overskueligheden ville naturligvis lide under det. Som eksempel på en »Betreff-Akt« kunne nævnes tre små enkeltsager, der alle kunne være for små til at fortjene et selvstændigt akthæfte. Det kunne være en sag angående regulering af afløbet fra en landsby A, en anden enkeltsag vedrørende eftergivelsen af forpagningsafgift for møllen i landsby B, og en tredje sag om reparation af gelænderet ved møllen i landsby C. De kunne samles i et akthæfte under titlen »betreffend Mühlensachen im Kreise A-Stadt«. Skrivelserne vedrørende de enkelte sager ville kunne krydse hinanden i kronologisk henseende, så sagsbehandleren måtte naturligvis i et akthæfte af denne type selv finde frem til de relevante skrivelser, med mindre kontorets registrator havde indlagt læsemærker.

Omvendt kunne en enkeltsag blive så omfattende, at administrationen blev nødt til at dele den op i flere akthæfter, der hver omfattede en del af sagen, de såkaldte »Teilfall-Akten«. Den klassiske tyske aktfortegnelse indeholdt således en blanding af »Einzelfall-Akten«, »Betreff-Akten« og »Teilfall-Akten«, hvor de to sidstnævnte var dannet ud fra mod-

satte synspunkter. Den ene formindskede antallet og den anden forøgede antallet af akthæfter⁵.

I aktfortegnelsen var emneopdelingen kun fastlagt i hovedtræk og registratoren kunne udbygge systemet. For den ikke-retslige preussiske administration med landråder og underordnede embeder var det almindeligt at underopdele »Betreff«-systemet i »Generalia« der indeholdt de generelle skrivelser vedrørende emnet og »Specialia« med alle de konkrete sager. Som eksempel på opdelingen af en aktfortegnelse skal her gengives noget af Åbenrå landrådsembedes:

- A. Das Landratsamt
 - b. Das Königliche Haus, Orden und Ehrenzeichen, Standeserhöhungen, Gnadensachen
 - C. Das Deutsche Reich, Reichstagswahlen
 - D. Der preussische Staat, Landtagswahlen, Staatsbehörden, Staatsangehörigkeit
 - E. Die Kommunalverbände, der Kreis
 - F. Statistik, Zählungen
 - G. Politische Polizei, Ausländer, politische Vereine
 - H. Allgemeine Polizei, Gendarmeri, Amtsvorsteher, Amtsdienere
-
- R. Versicherungswesen, Sparkassen, Invaliditäts- und Altersversicherung, Sterbekassen, Krankenkassen, Unterstützungswesen
 - S. Land- und Forstwirtschaft, Jagd, Fischerei, Pferde- und Viehzucht
 - T. Verkehrspolizei, Chausseen, Wege, Brücken und Siele, Eisenbahnen, Post, Schifffahrt, Strandsachen, Enteignungen osv.⁶

Ved de preussiske underretter, »Amtsgerichte«, i Nordslesvig var opgaverne naturligvis anderledes end ved de rent administrative embeder og arkivdannelsen derfor også noget forskellig fra det ovenfor skildrede. Amtsretterne oprettedes 1867 og afløste en broget mangfoldighed i de sønderjyske juridiske forhold, der ikke skal skildres her. Det skal kun nævnes, at retsarkiverne fra tiden før 1867 kun i begrænset omfang rummer akter på grund af hårdhændede kassationer, men især rækker af protokoller som tingbøger, skyld- og panteprotokoller og kontraktprotokoller⁷.

Amtsretternes virkefelt var delt i tre store områder. Der var dels det civilretslige og det strafferetlige område, der samlet kunne betegnes som »Processen« (»Streitige Gerichtsbarkeit«), dels den frivillige jurisdiktion, hvor retten fungerede som øvrighedsmyndighed. Under civilprocessen faldt bl.a. forligssager, gældssager, almindelige processer og konkurssager. Under straffeprocessen var det kun mindre sager som forsttyverier, bødepålæg, anklager for forseelser og overtrædelser, samt forundersøgelser. Alvorligere straffesager behandledes af Kreisgericht i Flensborg, der var nærmeste overordnede retsinstans. Til den frivillige jurisdiktion hørte grundbogssager vedrørende skøder, servitutter og prioriteter, personre-

gistrene, dødskendelser, skiftesager, formynderskabssager m.m. Men også handelsregister, aktieselskabsregister, foreningsregister, formue-
retsregistre osv. henhørte til amtsrettens funktion som øvrighedsmyndig-
hed.

Karakteristisk for amtsretterne var, at der behandlede en mængde sa-
ger af samme art og at nogle af dem kun bestod af ganske få blade. Den
generelle regel var at der dannedes akthæfter ved amtsretterne, men reg-
lementet bestemte at der i bestemte tilfælde kunne dannes bladsamlinger
(»Blattsammlung«) der bestod af løse skrivelser i et omslag, hvis der var
mere end ti skrivelser. Ellers kunne der ses bort fra omslag til disse små
sager.

Reglementet fastlagde, at der kunne dannes bladsamlinger f.eks. af skri-
velser i forligssager, gældssager, skiftesager, skrivelser vedrørende han-
dels-, aktieselskabs- og andre registre hvis akterne dertil ikke var anlagt
endnu eller hvis indførselen forekom retsskriveren betænkelig. Generelt
behandlede bladsamlingerne mere summarisk end akterne, men i tvivls-
tilfælde skulle de følge reglerne for akter.

Der blev anlagt akter for amtsretternes specielle sager, hvoraf nogle
arter er nævnt oven for, og de noteredes i registre hver art for sig. Derud-
over blev der dannet generalakter for alle de sager, der drejede sig om
justitsforvaltningen, og i de tilfælde hvor skrivelser ikke kunne placeres i et
bestemt register. En særlig slags akter var fællesakter (»Sammelakten«),
hvor der var samlet skrivelser vedrørende forskellige, men ensartede sa-
ger. De gjaldt også som generalakter. Endelig skal det tilføjes, at de speci-
elle registre: handelsregister, aktieselskabsregister, foreningsregister
m.m. førtes som protokoller med tilhørende akthæfter.

Der anvendtes et omfattende forkortelsessystem til at betegne de en-
kelte sager. Inden for civilprocessen var der registre fra A til N, hvor A
f.eks. betegnede forligssager. For straffeprocessen var der tilsvarende an-
vendt bogstaver fra A til G, mens der inden for den frivillige jurisdiktion
anvendtes romertal til at betegne en række registre særlig vedrørende
familieretssager, ejerlavsbetegnelse i forbindelse med grundakterne, og
særligt for handels-, formuerets-, forenings- m.fl. registre gjaldt forkor-
telser som HRA (Handelsregister A), HRB (Handelsregister B), GR
(Güterrechtsregister), VR (Vereinsregister) osv. Til disse forkortelser for
selve registrene føjedes desuden eventuelt nummeret på den pågældende
afdeling af retten, hvis denne var opdelt i flere, og nummeret inden for
registret og i tilfælde af årgangsoptdeling af sagerne også årstallet. Derved
fremkom »kryptiske« betegnelser som f.eks. HRA 148, 1 Gen II 16 eller 2 G
11/07.

Forståelsen for de preussiske arkivaliers karakter kan måske også forbe-
dres ved nogle bemærkninger om, hvordan sagerne konkret blev behand-
let i kontorerne. Når der var truffet bestemmelse om, hvordan der skulle
forholdes med de indkomne skrivelser, koncepter eller andet skriftligt
materiale, kunne materialet syes kronologisk i et fast omslag, et akthæfte.
Den tidsmæssige rækkefølge blev dog på grund af den administrative be-

handling ikke altid strengt kronologisk. Vigtige dokumenter (»Urkunden«) kunne i øvrigt anbringes i en indhæftet konvolut, så de let kunne udtages. De enkelte blade, ikke sider, blev så nummereret fortløbende i akthæfterne.

Akterne blev syet i et halvt ark, mens vigtigere og mere omfangsrige akter fik et helt ark aktpapir som omslag. På omslaget var der udover det fortrykte navn på embedet også anført indholdet eller titlen. Det kunne være »betreffend...« og begyndelsesåret. Hvis der fandtes en fortsættelse i et nyt akthæfte, betegnet som »Volumen«, noteredes også slutåret på akthæftet. Dertil kom volumenummeret og - vigtigst nummeret i aktfortegnelsen, f.eks. Fach 10 Nr. 23, eller nummeret i registret, f.eks. HRA 148, når det drejede sig om retlige arkivalier. De retlige arkivalier er desuden kendetegnet ved, at der på aktomslag eller første blad findes en meget summarisk oversigt over sagens forløb.

I den nederste ende af akthæftet var der almindeligvis indhæftet et stykke pap eller shirting (»Aktenschwanz«, en akthale), der stak en hånds bredde ud. På dette stykke pap var helt summarisk anført, hvad akthæftet indeholdt samt en eventuel nummerering. Sådanne akthaler var ganske formålstjenlige, fordi de løbende akter blev opbevaret i en særlig aktreol med en række åbne fag (»Fach«), omtrent svarende til nutidens postfordelingsreoler. Hvert fag var nummereret eller forsynet med et bogstav, svarende til det pågældende kontors behov. Akter og bladsamlinger blev anbragt efter denne inddeling og for akternes vedkommende med akthalen hængende ud over kanten⁹.

Der kunne altid dukke nye skrivelser op til de administrative embeders »Betreff Akten«, og de fik vel derfor sjældent en afslutning, før de blev for store (omkring 200 blade) til at kunne rummes i akthæftet. Anderledes med de retlige arkiver, hvor sagerne kunne afsluttes relativt hurtigt. De kunne da henlægges i en anden aktreol for hvilende (»reponierte«) sager, der var indrettet på samme måde som reolen for de løbende sager. Der var her en mellemfase på nogle år eller årtier, hvor papirerne ikke skulle bruges i det almindelige arbejde, men alligevel stå til rådighed for myndighederne, før der blev truffet endelig beslutning om de skulle arkiveres eller kasseres. I denne mellempperiode blev materialet af myndighederne således opbevaret i en slags gennemgangsarkiver, som senere tysk arkivspråk har kaldt »Zwischenarchive«¹⁰.

Kassationer

Da den preussiske administration indførtes i Nordslesvig, var der allerede udstedt adskillige forordninger om udsondringen og kassationen af uanvendelige akter ved statsforvaltningsmyndighederne og ved justitsvæsenet. Bestemmelserne udstedtes af henholdsvis indenrigsministeren og justitsministeren og fremkom i to forskellige ministerialtidender, nemlig »Ministerial-Blatt für die gesammte innere Verwaltung in den Königlich Preussischen Staaten« og Justiz-Ministerial-Blatt für die Preussische Ge-

setzung und Rechtspflege«. Det billede, der skal skitseres i det følgende, svarer til kassationsbestemmelserne, sådan som de havde udviklet sig i begyndelsen af 1870erne og som de stort set vedblev med at være århundredet ud.

Formålet med kassationer var naturligvis at skaffe plads. Det stod allerede i en af de ældste stadig gældende forordninger fra 1833 om kassation i de administrative myndigheders arkiver. Der skulle skaffes plads i alle kontorlokaler ved en formindskelse af kontorarkiverne (»Registraturen«) og ved en udskillelse af de akter, der ikke mere var nødvendige for de løbende forretninger. Forvaltningsmyndighederne skulle derfor undersøge deres journalkontorers indhold og opdele akterne i tre slags, nemlig dem

- a. der var uundværlige for den fortsatte embedsførelse, og derfor måtte blive i journalkontoret
- b. der ganske vist ikke blev brugt til de løbende forretninger for tiden, men som alligevel var egnede til fortsat at blive bevaret
- c. der uden betænkelighed kunne kasseres.

Akterne skulle opføres i fortegnelser for kategorierne b. og c. Ved denne undersøgelse skulle hvert akthæfte gennemgås, og enkelte skrivelser hvis bevaring ansås for nødvendig eller ønskelig, skulle udtages af de akter, hvis øvrige indhold var værdiløst. Kategori b. skulle anbringes i et særligt lokale, eller i en særlig afdeling af kontoret under betegnelsen »Reponierte Registratur« (hvilende arkiv), eller afleveres til statsarkivet. For provinsen Schleswig-Holstein var der netop oprettet et statsarkiv i 1868. Akter og papirer i kategori c. kunne derimod sælges med den bestemmelse, at de straks skulle tilintetgøres ved »stampning« i en papirmølle.

Forordningen udmærkede sig jo ikke ligefrem ved præcise angivelser og må derfor have været vanskelig at anvende. For den statslige administration fandtes der derudover enkelte forordninger med kassationsbemyndigelser, men næsten udelukkende vedrørende regnskabsmateriale. Konceptregnskaber kunne f.eks. kasseres 10 år efter godkendelse, når der fandtes renskrifter af regnskabet, ellers først efter 50 år. Regnskabsbilag inddeltes i bevaringsværdige stykker, og de andre der måtte kasseres efter 10 års forløb. For bygningsoverslag og revisionsanvisninger med tegninger gjaldt f.eks. at de skulle udtages af regnskabsbilagene efter regnskabet var godkendt og tilbagegives de pågældende lokalembedsmænd til opbevaring.

Tilladelse til udskillelse og kassation af arkivalier blev generelt givet af den overordnede myndighed, hvilket for de preussiske provins-, kreds- og lokalmyndigheder samt oppebørselsembeder på dette plan betød af regeringen i Slesvig. Før der skete kassation, skulle lister med detaljerede fortegnelser over akter og dokumenter bestemte til tilintetgørelse, meddeles statsarkivet. Det preussiske arkivvæsen havde derpå ret til at udvælge de akter, dokumenter (»Urkunden«) og håndskrifter, der kunne belyse de

forskellige sider af fædrelandets historie, statens og provinsens forvaltning, samt besiddelses- og retsforhold¹¹⁾.

Som eksempel på kassationsbehandling kan man tage Tønder landråds-embede. Der blev næppe udskilt meget af det materiale, som embedet selv havde produceret siden sin start i 1867. Noget af det gamle materiale, der henlå efter den tidligere danske administration, blev afleveret som følge af Freiherr von Reitzensteins kendte rundrejse i landsdelen for statsarkivet i foråret 1869. Men i Løgumkloster lå der stadig en del arkivalier efter det kombinerede danske embede af amtsforvalter, husfoged, aktuar og branddirektør. Amtsretsdommer Cohens udtalte 1872 som sin mening om disse uordnede arkivalier, at de ældre retsarkivalier deri ingen betydning havde for hans embede og højst kunne være af antipreussisk interesse! Da sagerne var blevet gennemgået, afgav statsarkivet i Slesvig i 1872 sin »ønskeseddel« og af nummerrækkefølgen i den synes det indirekte at fremgå, at en stor del af arkivalierne blev bevaret for eftertiden. I 1884 indsendtes på samme måde en fortegnelse over de kassable ældre akter, der fandtes i Visby herredsfogderi og i 1900 drejede det sig om fysikatsarkivalier, som statsarkivet havde en vis interesse i¹²⁾.

583. Im Keller des Regierungsgebäudes lagern 3849 kg alter Alten und 510 kg Zeitung: und anderes Papier zum Verkauf gegen Baarzahlung und zwar jene mit, dieses ohne Bedingung des Einstampfens gleich nach Aushändigung des Materials.

Kaufliebhaber, welchen das Material auf Verlangen von dem Regierungs-Sekretair Köster (Zimmer Nr. 42 im Regierungsgebäude), Vormittags von 8 ½ bis 1 Uhr, vorgezeigt werden wird, wollen ihre Offerten bis zum 30. d. Mts. schriftlich bei uns einreichen.

Schleswig, den 16. Juni 1883.
Königliche Regierung.

*Regeringsannonce for salg af arkivalier og gammelt papir.
Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Schleswig 23. juni 1883.*

De kassabilia, der på den måde blev tilbage, skulle i reglen sælges ved offentlig auktion til pålidelige personer og kun til et formål, hvorved de blev tilintetgjort straks efter modtagelsen, f.eks. i papirmøllen. Der skulle udstedes en officiel attest om at »stamping« i en papirmølle var sket. Hvis en sådan attest ikke kunne fremskaffes, skulle de kassable akter ikke kun være opløst og blandet, men også skåret i stykker for at undgå et misbrug af oplysningerne deri. Kun m.h.t. ubeskrevne papirer og tryksager, der var sorteret fra ved en rensning af arkivalierne, kunne de preussiske myndigheder se bort fra stampningsbestemmelsen.

Der kunne bruges op til 25 % af nettoindtægterne ved salget af arkivalierne, altså ikke tryksager m.m., til en godtgørelse af de underembedsmænd, der havde været sat til at gennemgå materialet. Resten af indtægten gik i statskassen¹³⁾. Denne ordning må have indebåret visse fristelser, for indenrigs- og finansministeriet i Berlin udsendte i 1871 en forordning,

der præciserede, at hovedsagen ved salget af kassabilia ikke var at opnå en indtægt. Det drejede sig derimod især om at forhindre, at uvedkommende fik kendskab til privates forhold eller til embedsforhold, der ikke skulle være offentligt kendt. Først i anden række var det formålet at få en indtægt af det kassable materiale¹⁴⁾

Sammenlignet med de hidtil omtalte kassationsbestemmelser for den statslige administration var forordningerne for retsvæsenet langt mere detaljerede. Skæringsdagen for indførelsen af den nye justitsorganisation i preussernes nyerhvervede landsdele var 1. september 1867, og det var fastsat, at de hvilende (»reponierte«) retslige akter straks derefter skulle gennemses nøje og enten kasseres efter de gældende bestemmelser, eller fremsendes til de nye kompetente domstole med fortegnelser over arkivalierne¹⁵⁾. Denne bestemmelse fulgte direktøren for Kreisgericht i Flensborg 1868 op med en anmodning til amtsretterne i Nordslesvig om at aflevere de tidligere straffesager dertil. Amtsretterne skulle foretage en kassationsbehandling af de øvrige retslige arkivalier fra før 1867. Det kunne dog tage nogen tid. Ved Haderslev Amtsret var den tidligere »Aktuar« (retsskriver) Carstens således først færdig med udsondringen af kassabilia i de tidligere Haderslev, Gram og Tyrstrup herredsfogedarkiver i marts 1870. Han holdt sig til de preussiske kassationsforordninger for retsvæsenet af 1848, 1862 og 1864, men afveg dog derfra ved som en selvfølge at bevare skyld- og panteprotokollerne og ekspeditionsprotokollerne. Tingprotokollerne blev bevaret af retlige grunde. Disse arkivalier var nemlig ikke nævnt i de preussiske kassationsbestemmelser¹⁶⁾.

Forordningen af 24. juni 1848 om kassation af uanvendelige akter var den centrale bestemmelse, omend modificeret noget ved forordningerne af 1862 og 1864 der undtog domstolenes akter vedrørende den frivillige jurisdiktion og indleverede notariatsakter fra kassation¹⁷⁾. Kassationsforordningen af 1848 gennemgik i grove træk retsvæsenets arkivalier under eet, og det var begrænset, hvad der på forhånd var bestemt til bevaring. Det drejede sig om generalakter vedrørende endnu gældende love og bestemmelser, gældsboøger, testamenter, civilstandsregistre ført ved domstolene samt fortegnelser over hvilende akter. Også »akter der var af særlig interesse for kendskabet til tidligere tilstande og sæder« var undtaget fra kassation. For resten af de opregnede arkivalier gjaldt 30, 10 eller 5 års kassationsfrister. Hvis der var særlige grunde, der talte for en længere opbevaring af kassable arkivalier, så kunne de dog udelukkes derfra.

Som egnet til kassation efter 30 år regnede forordningen bl.a. akter og bøger fra før anlæggelsen af gældsboøger, procesakter vedrørende real- og familieanliggender, byers og lavs privilegier, stridigheder mellem godsejere og bønder. Efter 10 års forløb kunne bl.a. procesakter vedrørende personret, herunder gælds- og alimentantsager, konkurs- og likvidations-sager, formynderskabssager og embedsmændenes personalesager (regnet fra dødsdagen) kasseres. Blandt de sager der kunne kasseres efter 5 års forløb var procesakter vedrørende bagatelsager, akter i fiskal- og kriminalsager, hvor der var idømt straf, sager om forstsvindel, injuriersager,

formyndersager uden formueadministration, og domstolenes arkivalier med kontrol af den interne forretningsgang. For alle ikke-nævnte akter var det overladt domstolene at skønne analogt med disse bestemmelser om de skulle kasseres og hvornår det skulle ske¹⁸⁾.

Disse bestemmelser blev først i 1896 afløst af en ny kassationsforordning. Den var endnu mere detaljeret, men det vigtigste fremskridt var, at den var opdelt efter de forskellige dele af retsplejen, hvor arkivalierne var frembragt. Den var overskueligt inddelt i »Streitige Gerichtsbarkeit« (Processen), der igen var underopdelt i Civilproces med konkurssager og Straffepoces, og i »Nichtstreitige Gerichtsbarkeit« (dvs. frivillig jurisdiktion). Dertil kom bestemmelser for selve justitsforvaltningen og for kasse- og regnskabsvæsenet. Der var for de forskellige typer arkivalier inden for hvert afsnit anført om de skulle bevares eller kasseres efter 50, 30, 10 eller 5 års forløb.

Generelt skulle alt inden for Civilprocessen og Straffeprocessen kasseres, og kun inden for den frivillige jurisdiktion og justitsforvaltningen var der også fastsat bevaringsbestemmelser. Undtagelsesbestemmelsen fra 1848 om eventuelle særlige grunde der talte for at bevare kassabilia var dog også gentaget i denne forordning af 20. december 1896¹⁹⁾.

Indtrykket af kraftige kassationer i amtsretternes arkiver bekræftes, da man tit forgæves søger efter sager fra tiden før 1890. Der er meget, som er gået i papirmøllen efter 1848 og 1896 bestemmelserne. Genforeningen 1920 med indførelsen af dansk administration betød, at de løbende kassationer standsede, således at man ikke sjældent finder henlagte akter med påtegning om, hvornår de skulle kasseres. Efter bestemmelserne skulle det både noteres uden på akthæftet og i registret, hvornår kassationen skulle foregå²⁰⁾.

Det preussiske arkivvæsen havde dog mulighed for at gribe ind over for kassationer af historisk værdifuldt materiale i domstolenes arkiver. Justitsministeren udstedte i 1880 en forordning om, at justitsmyndighederne skulle undtage akter og dokumenter vedrørende historien, besiddelses- og retsforhold, statens og de enkelte landsdeles forvaltning, eller som havde en særlig kulturhistorisk interesse, fra kassation og sørge for, at der blev givet statsarkivet en fortegnelse derover. Året efter blev bestemmelsen strammet op, så arkivvæsenet kunne sende embedsmænd til domstolene til gennemsyn af ældre arkivfonds på stedet. Ud over de historisk værdifulde arkivalier, som straks kunne afleveres til arkivvæsenet, når justitsmyndighederne kunne undvære dem, så gjaldt der den bestemmelse, at akter m.m. skulle afgives til statsarkivet, når der var gået 80 år efter deres henlæggelse²¹⁾.

Det meste af det kassationsmodne materiale fra den tidlige periode i amtsretternes historie er dog med uregelmæssige mellemrum blevet solgt på auktion og derpå vandret i papirmøllen. Ligesom for de administrative embeder pointeredes det i forordningerne, at akterne kun måtte sælges til pålidelige personer og ingen måtte have lejlighed til at se i papirerne. Overtrædelser heraf straffedes med en bøde på op til det dobbelte beløb af

salgssummen for samtlige solgte akter. Af nettoindtægten kunne der også inden for dette område anvendes en del til godtgørelse til de embedsmænd, der havde foretaget udskillelsen af de kassable arkivalier. Resten tilflød den såkaldte »Justiz-Offizianten-Wittwenkasse« (Justitsunderembedsmandsenkekassen), der i øvrigt også nød godt af eventuelle overskud på den preussiske justitsministerialtidende²²⁾.

Afslutning

I det foregående har der kun været tale om arkivdannelse og kassationer ved den preussiske lokaladministration. Administrationens virke reguleredes naturligvis også af andre bestemmelser, f.eks. om standardisering af papirformatet og om at undgå overflødig skrivi (»Schreibwerk«) i den officielle korrespondance. Generelt får man indtrykket af, at det var en moderne forvaltning, og særlig amtsretternes kassationsbestemmelser synes at have være indrettet på en meget fremsynet måde. Naturligvis vil det altid kunne diskuteres, om det ikke havde været ønskeligt med en større bevaring indbygget i bestemmelserne, men selve planen er imponerende. Metodikken i bestemmelserne minder noget om det arbejde, som Johan Hvidtfeldt som landsarkivar i tiden efter 2. Verdenskrig udførte med udarbejdelse af journalplaner med kassationsbestemmelser. Det kan vel heller ikke udelukkes, at Hvidtfeldt, der få år tidligere som arkivar i Åbenrå have beskæftiget sig med amtsretternes arkiver, har fået noget af inspirationen herfra²³⁾.

Noter:

1. Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele. En Oversigt ved Frode Gribsvad og Johan Hvidtfeldt. VA VI, 1944, s. 1-29.
2. K. von Bitter: Handwörterbuch der preussischen Verwaltung I, 1906, s. 41.
3. Ordliste. Rigsarkivets 2. afdeling, 1977, s. 188.
4. Eckhart G. Franz: Einführung in die Archivkunde, 1974, s. 46.
5. Johannes Papritz: Methodik der archivistischen Auslese und Kassation bei zwei Strukturtypen der Massenakten. I Der Archivar 1965, s. 118-131.
6. Landsarkivet Åbenrå, Åbenrå landrådsarkiv, utrykt aktfortegnelse.
7. Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele. En Oversigt ved Frode Gribsvad og Johan Hvidtfeldt. VA VI, 1944, s. 41-49.
8. Ernst Bock: Geschäftsordnung für die Gerichtsschreibereien der preussischen Amtsgerichte, 1912, s. 35-54.
9. Franz Wagner: Bureaubuch des Rechtsanwalts und Notars, 1913, s. 26ff.
10. Smst. Se også Eckhart G. Franz: Einführung in die Archivkunde, 1974, s. 69ff.
11. Ministerial-Blatt für die gesammte innere Verwaltung... 1877, s. 254ff med en opsummering af bestemmelserne.

12. Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele. En oversigt ved Frode Gribsvad og Johan Hvidtfeldt. VA VI, 1944, s. XI.
Landsarkivet Åbenrå. Tønder landrådsarkiv. A Gen. 2. 1869-1904. Sager vedr. arkivet, og A Spec. 4. 1883-1900 Aussonderung von Akten.
13. Ministerial-Blatt für die gesammte innere Verwaltung... 1877, s. 255.
14. Smst. 1871, s. 163.
15. Justiz-Ministerial Blatt 1867, s. 227.
16. Landsarkivet Åbenrå. Haderslev Amtsret II. 1868-70 General Acten betr. Acten Cassation.
17. Justiz-Ministerial Blatt 1848, s. 224ff, 1862, s. 170, 1864, s. 278 - efter afskrift i Haderslev Amtsret II. 1868-70 General Acten betr. Acten Cassation.
18. Smst. 1848, s. 224ff.
19. Smst. 1896, s. 366ff.
20. Smst. 1855, s. 208 og 1883, s. 366f. Ernst Bock: Geschäftsordnung für die Gerichtsschreibereien der preussischen Amtsgerichte, 1912, s. 38.
21. Justiz-Ministerial Blatt 1880, s. 33, 1881, s. 186f, 1885, s. 153.
22. Smst. 1883, s. 366f og forside. K. von Bitter: Handwörterbuch der preussischen Verwaltung I, 1906, s. 883.
23. Harald Jørgensen: Nordiske arkiver, 1968, s. 69. Danmarks arkiver. Historie, funktioner, fremtid, 1982, s. 139f. Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele. En Oversigt ved Frode Gribsvad og Johan Hvidtfeldt. VA VI, 1944, s. XIV.

NIELS PETERSENS FORFATTERSKAB

1. Oversigt over centraladministrationens udvikling siden 1848. Bilag 1 til 2. betænkning fra Administrationsudvalget af 1960 (betænkning nr. 320), 1962, s.31-100. 2. ajourførte udg. i: Jørgen Nue Møller: Den offentlige forvaltning i Danmark, 1973, s.87-257.
2. Kultusministeriets tilblivelse. Afhandlinger om arkiver. Ved Rigssarkivets 75-års jubilæum, 1964, s.156-85.
3. Anmeldelse af: Johs. Frandsen: Sundhedsvæsenet 1927-1961, 1963 og sammes: Dr. Frandsens erindringer, 1966. Historie ny r. VII, 1966, s.325.
4. Kommentar til norsk arkivreform. ARKIV 1. bd., 1966-67, s.100-07.
5. Orientering (om Justitsministeriets nye journalsystem). ARKIV 1. bd., 1966-67, s. 125-27.
6. Orientering (om Socialministeriets omlægning). ARKIV 1. bd., 1966-67, s. 191-92.
7. Orientering (om Den kgl.grønlandske Handel og Direktoratet for Egnsudvikling). ARKIV 1. bd., 1966-67, s. 275-76.
8. Forebyggelse af traditionel registrering af fremtidens arkivalier. Registrering af arkivalier. Arkivarforeningens seminar I, 1967, s. 36-38.
9. Anmeldelse af: Statsrådets forhandlinger 1848-1863 I-VII, 1954-66, udg. v. Harald Jørgensen. Historisk Tidsskrift 12. r. II, 1967, s. 488-507.
10. Forlig og omgruppering. Den politiske magtkamp 1866-1901, red. af Per Salomonsson, 1968, s. 91-116.
11. Hof- og Statskalenderen. ARKIV 2. bd., 1968-69, s. 39-61.
12. Orientering (om ressortomlægninger mellem ministerier). ARKIV 2. bd., 1968-69. s. 62-64.
13. Betænkninger fra Christian VIII's tid om styrelsen af det danske monarki, 1969, LX + 398 s.
14. Økonomiske og metodiske problemer ved kassation. Kassation af arkivalier. Arkivarforeningens seminar III, 1970, s. 5-9.
15. Departementet for det indre. ARKIV 3. bd., 1970-71, s. 111-17.
16. Orientering. Registreringsarbejder og publikationer. ARKIV 3. bd., 1970-71, s. 338-42.
17. Sikkerhedsproblematikken. Arkivbygninger og deres indretning. Arkivarforeningens seminar IV, 1971, s.30-36.
18. Anmeldelse af: For venner som kan tie og tale. Folketingsmand Anders Tanges breve til købmand Rasmus Winckler 1873-83. Udg. v. Ib Geil, 1968. Historisk Tidsskrift 12. r. V, 1971, s. 273-75.
19. Nekrolog over Peter Andreas Petersen. Nordisk Arkivnyt 1971, s. 84.
20. Statslån i dølgsmål. Festskrift til Povl Bagge, 1972, s. 215-36.
21. Om Forretningsgangen i Staten. Et fragment. (Af Jonas Collin). Udg. m. en indledning. ARKIV 4. bd., 1972-73, s. 13-22.
22. Spønneck og junigrundloven. ARKIV 4. bd., 1972-73, s. 65-76.

23. Kancellisystemet. Udarbejdet på Rigsarkivets 2. afdeling til undervisningsbrug. Uden forfatterangiv., 1973, 15 s.
24. Anmeldelse af: Svend Thorsen: De danske Ministerier, 1.bd., 1967, 2.bd., 1972. Personalhistorisk Tidsskrift 1973, s. 181-86.
25. Ministerielle arkiver. Grundtræk af deres opbygning. Rigsarkivets 2. afdeling. Uden forfatterangiv. 1974, 11 s.
26. Anmeldelse af: Den danske Udenrigstjeneste 1770-1970, I-II v. Klaus Kjølse m.fl., 1970. Historisk Tidsskrift 1975, s. 151-67.
27. Det ministerielle system. Rigsarkivets 2. afdeling. Uden forfatterangiv., 1975, 46 s.
28. Koloniernes Centralbestyrelse. Vejledende arkivregistratur XX. Uden forfatterangiv., udarbejdet under medvirken af Hans Sode Madsen, 1975, 108 s.
29. Vejledning i arkivheuristik. Rigsarkivets 2. afdeling. Uden forfatterangiv., 1976, 104 s., 2. udg. 1979, 81 s.
30. Den danske regerings islandske politik 1848-52. Nordiske Arkivstudier tilegnet Harald Jørgensen, 1977, s. 355-85.
31. Ordliste til brug for medarbejdere ved Rigsarkivets 2. afdeling. Uden forfatterangiv., udarbejdet under medvirken af Thelma Jexlev m.fl., 1977, 273 s.
32. Arkivbekendtgørelsen af 1976. Festskrift til Johan Hvidtfeldt, 1978, s. 351-59.
33. Regeringer og ministre i Danmark 1848-1978. Rigsarkivets 2. afdeling, 1978, 102 s.
34. Statistisk måling af administrativ aktivitet. ARKIV 7. bd., 1978-79, s. 47-51.
35. Anmeldelse af: Tage Kaarsted: De danske Ministerier, 3.bd., 1977, Personalhistorisk Tidsskrift 1978, s. 232-37.
36. Anmeldelse af: Grethe Ilsøe: Vejen til embede, 1978. ARKIV 7. bd., 1978-79, s. 192-200.
37. Departement eller Ikke-Departement - for et hundrede år siden. (Udg. m.indledning af artikel af departementschef C.F. Ricard 1881 om sundhedsvæsenets centralstyre). ARKIV 8. bd., 1979-80, s. 1-31.
38. Anmeldelse af: Inger Dübeck; Dansk Arkivret, 1980. ARKIV 9. bd., 1981-82, s. 30-48.
39. Justitsministeriet. Organisation og arkiv. 1982, 194 s.
40. Rentekammersystemet. Rigsarkivets 2. afdeling 1982. Uden forfatterangiv. 45. s.
41. Generalregistraturen - Rigsarkivets hovednerve. Nordisk Arkivnyt 1983, s. 50-51.
42. Kultusministeriet. Organisation og arkiv. 1984, 371 s.
43. Den ministerielle ordning 1848. Algreen-Ussings rolle ved dens tilblivelse. ARKIV 10. bd., 1984-85, s. 36-56.
44. Klokkeren fra Saxild. Siden Saxo. Magasin for dansk historie, 1984, nr. 1, s. 4-6. Genoptr. i Acta Campanologica vol. 3, 1985, s. 219-22.
45. Præsten og altervinen. Siden Saxo. Magasin for dansk historie, 1985, nr. 3, s. 30-32.

